विश्वसंस्कृतसम्मेलनम्

WORLD SANSKRIT CONFERENCE

5-9 April, 2001 Vigyan Bhawan, New Delhi

(Under the auspices of the Ministry of Human Resource Development, Govt. of India)

PROCEEDINGS OF WORLD SANSKRIT CONFERENCE

VOLUME 5

(Sanskrit, Hindi and English Sections)

Editor

Prof. Vachaspati Upadhyaya

Sub Editor

Prof. Ramesh Kumar Pandey

Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha

(Deemed University)

New Delhi-110016

PROCEEDINGS
OF
World Sanskrit Conference

Volume 5

(Sanskrit, Hindi and English Sections)

Editor

Prof. Vachaspati Upadhyaya

Vice-Chancellor

S.L.B.S.R.S. Vidyapeetha, N.Delhi

President, Association of Indian Universities, Delhi

Secretary, Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan, Ujjain

Sub Editor

Prof. Ramesh Kumar Pandey

Head, Research and Publication

S.L.B.S.R.S. Vidyapeetha, N.Delhi

Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha

(Deemed University)

New Delhi-110016

प्रो० वाचस्पति उपाध्याय
कुलपति
Prof. Vachaspati Upadhyaya
Vice Chancellor
श्री लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठ
नई दिल्ली-११००१६
Shri Lal Bahadur Shastri
Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha,
New Delhi-110016

सचिव
महर्षि सान्दीपनि
राष्ट्रीय वेदविद्या प्रतिष्ठान
(मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार का स्वायत्तशासी संस्थान)
प्राधिकरण भवन, द्वितीय तल, भरतपुरी, उज्जैन 456 010 (म.प्र.)
Secretary
Maharshi Sandipani
Rashtriya Vedvidya Pratishthan
(An autonomous organisation of the Ministry of HRD, Govt. of India)
Pradhikaran Bhavan, II Floor, Bharatpuri, UJJAIN-456 010 (M.P.)

AVANT-PROPOS

It is indeed my pleasure in placing before the academic world in general and the votaries of Sanskrit in particular the proceedings of the World Sanskrit Conference held in the year 2001.

Sanskrit as a language is undoubtedly a repository and reservoir of our priceless heritage. The year 2001 was celebrated as the Sanskrit Year. It was a land mark in the annals of Sanskrit when the delegates from all over the country and abroad with great commitment, perseverance and patience gathered together with a view to exploring new horizons in the field of Sanskrit.

Inspite of various impediments to the steady development of this language coupled with the successive disturbances both at internal and external fronts which India had to bear encountering ever since the dawn of history, India has successfully held up to the World her archaic literary map and compares with the literature of any other nation of the globe. The beginnings of her civilization are yet in the obscurity. Relatively to any other language of the ancient World, the antiquity of Sanskrit has an unquestionable priority. "Yet such is the marvellous continuity" says Max Muller "between the past and the present of India, that in spite of repeated social convulsions, religious reforms and foreign invasions, Sanskrit may be said to be still the only language that is spoken over the whole extent of the vast country. So says M. Winternitz: "Sanskrit is not a 'dead' language even today. There are still at the present day a number of Sanskrit periodicals in India, and topics of the day are discussed in Sanskrit pamphlets. Also, the Mahabharata is still today read aloud

publicly. To this very day Poetry is still composed and words written in Sanskrit and it is the language in which Indian Scholars converse upon scientific questions. Sanskrit at the least plays the same part in India still, as Latin the Middle ages in Europe, or as Hebrew with the Jewsë (History of Indian Literature, I.45).

It has been quite aptly remarked that *"the Indian people and the Indian civilization were born, so to say, in the lap of Sanskrit and it went hand in hand with the historical development of the culture which have come down to our day as an inheritance of priceless order for India, may, for the entire world"*. Sanskrit with its philosophical insight and humanist inclusivity has flourished and evolved through the millennia tenaciously yet flexibly in different historical periods and in different shades.

I consider it relevant to quote the Landmark Judgement of the Honéble Supreme Court of India of 1993 on Sanskrit Studies in India:

> *"So far as "We, the people of India" are concerned, they have always held in high esteem the cultural heritage of this ancient land. And to foretell our views, learning of Sanskrit is undoubtedly necessary for protection of this heritage. The stream of our culture would get dried if we were to discourage the study of Sanskrit...."*

We may now refer to the policies and programmes as accepted by the Government of India. In the 1968 policy, the following inspiring statement regarding the importance of this language is worthy of notice. I quote:

> *"Considering the special importance of Sanskrit to the growth and development of Indian languages and its unique contribution to the cultural unity of the country facilities for its teaching at the school and university stages should be offered on more liberal basis. Development of new methods of teaching the language should be encouraged, and the possibility explored of including the study of Sanskrit in those courses (such as modern Indian Philosophy) at the first and second degree stages, where such knowledge is useful".*

In addition to the above-quoted statement, reference must be made from the 1986 policy in para 5.33: regarding the future course of action:

> *"Research in Indology, the humanities and Social Sciences will receive adequate support. To fulfil the need for the synthesis of knowledge, inter-disciplinary research will be encouraged. Efforts will be made to delve into India's ancient fund of knowledge and to relate it to contemporary reality. This effort will imply the development of facilities for the intensive study of Sanskrit".*

It has been laid down in Article 351 of our constitution that while dealing with the duty of the Union to promote the spread of Hindi, it would draw, whenever necessary or desirable, for its vocabulary, primarily on Sanskrit. Encouragement to Sanskrit is also necessary because of it being one of the languages included in the Eighth Schedule."

We live in an age of unprecedented challenges and opportunities. On the one hand, we face the grim reality of over population, hunger, ecological disasters, new devastating diseases, and the ever-present possibility of a nuclear holocaust. On the other hand, science constantly expands our intellectual horizon and helps create new technological wonders that, we hope, will solve some of our problems. Biologists are ėengineeringë genes to increase the productivity of vegetables and fruit trees; chemists are unlocking enzymes to make them usable for non-biological purposes, such as waste disposal, or to repair DNA in order to enhance and prolong life; and physicists are working on superconductivity and the use of lazer in computers. Scientists are also exploring the possibility of bionic organs, the application of electro-magnetic fields in the healing process, and artificial intelligence. **(From the Preface, In Search of The Cradle of Civilization Georg Feuerstein, Subhash Kak & David Frawley)**

In the backdrop of above-mentioned statement, it is a desideratum for votaries of Indian knowledge system to revisit the heritage passed on to us with a multi-dimensional projection. To understand *'Shastra Parampara'*, it requires enormous grit and stamina coupled with a discerning mind. Our tradition has laid due emphasis on both *Jnan and*

Vijnan. Both are to be pursued with utmost care for liberation and not for bondage. Our endeavor in exploring the intricacies of Indian knowledge system must stand the test of time. Authoritative statements always win plaudits of unbiased Pandits.

The arena of Indian knowledge system include Logic, Philosophy of Language, Technology and Craft, Policy and Governance, Ethics and Sociological Texts, Architecture the outer Science Poetics and Aesthetics, Law and Justice, Mathematics and Astronomy, Agriculture, Trade and Commerce and Medicine and Life Science.

In order to re-examine the content and intent of above-said disciplines the different themes of the Conference were the following:

(i) The Contribution of Sanskrit towards World Civilization

(ii) Sanskrit and the Frontiers of Knowledge

(iii) Sanskrit and Contemporary challenges

(iv) Towards a new Pedagogy of Sanskrit

(v) (Sub-Theme: Sanskrit as a living language)

(vi) Prospective themes of Sanskrit Research

(vii) Sanskrit Manuscripts in the World

In addition to the above, we had also organized '*Sastra Charca Parisad*' for interaction amongst the Scholars on the advance study and research in the various fields of Sanskrit learning embedded abstruse texts of various systems.

One of the main objectives of this Conference was to provide forum for exchange of ideas between the scholars of India and abroad on the themes of the Conference. In addition to this, it was also resolved that the Status of Sanskrit Studies in different countries should be presented in a comprehensive manner at the global level. The Organizing Committee was of the view that the information contained in the articles here would be of immense value for researchers.

The conference got very encouraging response from the scholars in Indology both from India and abroad. We got an opportunity of

publishing two invaluable volumes entitled: "*Sanskrit Study in India*" and "*Sanskrit Study in Abroad*". These two volumes were distributed to the participants to emphasize that Sanskrit was invaluable and indispensable because of its enormous academic rich resources.

Their papers are being published under the following five volumes:

Volume I : Sanskrit Language & Literature: For the sake of convenience, this volume has been divided into two parts. Part I contains papers written in Sanskrit and Hindi and covers 502 pages whereas Part II comprises articles in English and comes to 364 pages.

Volume II : This volume entitled 'Religion and Philosophy' For the sake of convenience, this volume has been divided into two parts. Part I contains papers written in Sanskrit and Hindi and covers 348 pages whereas Part II comprises articles in English and comes to 470 pages.

Volume III: This volume comprises three Sections such as Manuscriptology, Pedagogy and Technical sciences, this volume also has been divided into two parts. Part I contains papers written in Sanskrit and Hindi and covers 324 pages whereas Part II comprises articles in English and comes to 304 pages.

Volume IV: This volume covers Veda and Vedāṅga. It contains 62 articles divided as Sanskrit (22 articles), Hindi (13 articles) and English (27 articles).

Volume V : This volume consists of the topics such as Purāṇas, Āyurveda, Environmental Science and Indian Culture. Language-wise the number of the articles is Sanskrit (23 articles), Hindi (18 articles) and English (18 articles). Thus the total number of articles in this Volume comes to 59.

The papers received from the participating scholars have been published in five volumes.

The collection of the articles has been christened as *Pañcāmṛtam* according to five volumes under which all the articles have been arranged.They have further been named as *Caṣaka-s* such as *Prathama Caṣaka-s* etc. The two parts of the First Volume (*Caṣaka*) have been named as *Prathmo Binduḥ* and *Dvitīyo Binduḥ*. These articles have been arranged according to Devanāgari and English alphabets of the names/surnames of the author.

It is regretted that all the articles read at the Conference and submitted for publication could not be accommodated for various reasons. Nevertheless, I am grateful to all the participants who attended the Conference and/or presented their papers.

I am also indebted to various funding authorities, but for whose financial assistance such a huge affair as the World Sanskrit Conference could not have been organized on such a large scale and for so many days.

The idea of organising the Conference at such a large scale was mooted by Dr.Murli Manohar Joshi Ji, the then Honéble Minister of Human Resource Development, Government of India, New Delhi.

We are indebted to the officials of the Ministry of Human Resource Development for extending full co-operation due to which the conference could be arranged in the Vigyan Bhavan, New Delhi for long five days. The support made by the Rashtriya Sanskrit Sansthan under the able leadership of Prof.V.Kutumba Shastri provided a fillip for the success of the conference.
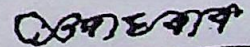
I am ending my editorial remark with a sad note. We lost Dr. K.P.A. Menon, an eminent Scholar and Administrator, who was a constant source of inspiration in each endeavor of ours before and after the World Sanskrit Conference. To me, he was my friend, philosopher and guide. I sincerely pay my tributes to the memory of Late Dr. K.P.A. Menon and pray God to give eternal peace wherever he is. During his tenure as the Chancellor of this Vidyapeeth, he guided the destiny of this infant Institution and paved way for enormous academic achievements.

I am especially indebted to Justice Ranganath Mishra, Chairman, Organising Committee who has given the benefit of his mellow wisdom in all the endeavours we have made for publication works. We are really beholden to the members of the Advisory Board of Editors, especially the Chairman Dr. V.R. Panchamukhi, Chancellor, Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati and other expert members who have exhibited deep interest in going through the articles penned by eminent Scholars. We place on record our immense gratitude to our knowledgeable contributors who prepared their articles with great authenticity at a very short notice.

We would like to place on record the sincere help, encouragement and the tacit support of a host of scholars especially Prof. Ramesh Kumar Pandey, Professor (Research & Publication), Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha and Prof. Jagadamba Prasad Sinha, Ex.HoD, Department of Sanskrit, University of Lucknow, U.P.

I have the pleasure to make a special mention about the efforts put in by M/s Amar Printing Press who deserves appreciation for their sincere co-operation and qualitative approach but for which these volumes could not have seen the light of the day.

As we stand on the threshold of 21st Century, the five volumes are bound to provide the twin objectives of attempting to take stock of what has already been achieved and sending an agenda for the future. It is time to make resolution for tomorrow's World supported by the eternal values enshrined in Sanskrit, the repository of our pristine glory.

(Vachaspati Upadhyaya)

Śrāvaṇapūrṇimā

V.S. 2062

Editorial

Sanskrit language, as a vehicle for conveying the tenets of Indian culture, has been irrigating the lush green Indian land with its ever-flowing currents of thoughts. In the modern times bubbling with the feelings of universality, it is the divine language (Sanskrit) which is a panacea for quelling all sorts of perils associated with the advancement of science and technology. It is the divine language (Sanskrit) which is the remedy for all sorts of perils, it is the means for attaining all aims of human life, it is the placid water for washing the mud of mutual enmity. It is here that lies the harmless path of one's progress, it is the song of goodwill of a group of people, it is the way of cooperative understanding of the whole universe, it is like one's own feeling for all the living beings. It is the glory of science of the nature and it is the old way of modern inventions, taking shelter of the creeper of Sanskrit, glorified with variety of knowledge and science laden with the blossomed flowers and in order to make the whole universe fragrant with the heaps of their pollengrains that the year 2001 of the Christian era a five-day Special Session of the World Sanskrit Conference was convened in the famous Vijñāna Bhavana in Delhi, the capital of India, on behalf of the Department of Language of the Ministry of Human Resource Development, Government of India.

The Vice-Chancellor of Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha (Deemed University), Prof. Vachaspati Upadhyaya, whose knowledge of the scriptures is well known, was appointed its General Secretary. It was due to his efforts that this Vidyapeetha was selected the main venue of the Conference. And, it was with his personal efforts that more than one thousand scholars well-acquainted with the way of living, language, manners of different lands and capable of crossing the river of knowledge of Sanskrit

attended the Conference and participated in various sessions and lively discussions.

It was not practically possible to publish all the papers presented in the Conference. Hence, a Committee of experts was appointed to select th articles for publication. Only the articles selected by that Committee are being published in five volumes. Volume one is divided into two parts. Part First contains the articles in Sanskrit and Hindi whereas Part Second contains those in English. Other volumes contain the articles presented in Sanskrit, Hindi and English. In all the Parts/Volumes the list of contents has been given in the beginning and that of the scholars is appended at the end. The articles have been arranged according to the alphabetical order of the surnames of the scholars in every Volume/Part.

In publishing these articles I was fortunate in getting the advice and guidance of the experts of various subjects. Without getting their guidance it would not have been possible these papers. I express my sincere gratitude to these scholars who are experts in their respective fields.

Our learned Vice-Chancellor, Prof. Vachaspati Upadhyaya, encouraged me in so many ways including being good enough to write a AVANT-PROPOS to these Volumes. As Chief Editor of these Volumes he has guided and helped me at every stage of their publication. I confess that I could not have succeeded in bringing this publication without the support of Prof. J.P. Sinha. I express my heartiest gratitude to him for his constant guidance and help.

I would like to conclude with acknowledging the efforts of Sri Hiralal of the Amar Printing Press in bringing out the publication of nicely got up.

—R.K. Pandey

विषयसूची

हिन्दी

English

व्यवहारभाषारूपेण संस्कृतम् – समस्या समाधानञ्च

डॉ. (श्रीमती) उर्मिला आनन्द[1]

भाष्यते इति भाषा । दैनन्दिनव्यवहारे या भाषा प्रयुक्ता न भवति तस्या महत्त्वं शनैः शनै र्न्यूनितं भवति । आसीत्सोऽपि समयो भारतदेशे यदा खलु जीवनयात्रायाः सर्वेषु क्षेत्रेषु संस्कृतभाषायाः एवाप्रतिहतं साम्राज्यम् । एतस्यां भाषायां तज्ज्ञानं विभ्राजते यत् लौकिकजीवनप्रकर्षाय अत्यावश्यकं मन्यते । चिरकालादेवायुतसिद्ध इव सम्बन्धो भारतीयसंस्कृत्या सह संस्कृतस्य । महर्षे पाणिनेः समये तु संस्कृतभाषा दैनिकेषु कार्येषु व्यवहृताऽऽसीत् । अतएव पाणिनिस्तां भाषेति ब्रूते; परं साम्प्रतिके काले अस्याः सामान्यजनतायां प्रचारः प्रयोगो वा लोकव्यवहारे सामान्यतो न दृश्यते ।

परिवर्तनं प्रकृतेरविचलो नियमो वर्तते । अद्यत्वे हि देशकालयोरभूतपूर्वं संकोचमापादयद्भिः वैज्ञानिकाविष्कारैः नूतनविचारधाराभिश्च जगतः स्वरूपमेव परिवर्तितमिवावलोक्यते । अद्य जीवनयात्रायां राष्ट्रस्य वा विभिन्नविभागेषु आङ्गलभाषाज्ञानस्य विशेषापेक्षा अनुभूयते । यतः वर्तमाने इण्टरनेट्युगे आङ्गलभाषा अन्ताराष्ट्रीयाभाषारूपेण प्रतिष्ठिताऽस्ति । गृहे मातृभाषायाः, समाजे हिन्दीभाषायाः आङ्गलभाषायाः वा प्रयोगः बहुलतया दृश्यते । परिणामतो व्यवहारभाषारूपेण संस्कृतस्य प्रयोगः संस्कृतज्ञानां समाजेऽपि सामान्यतो न जायते । शिक्षणालयेषु प्रान्तीयभाषामाध्यमेन संस्कृतविषयस्य शिक्षणं भवति । विज्ञान-प्रौद्योग-प्रशासनादिनितान्तोपयोगिक्षेत्राणां कृते संस्कृतमनुपयोगीति घोषयन्तोः केचन जनाः तां मृतां वदन्तः तस्याः अध्ययनमेव अवरोद्धुं प्रवृत्ताः । इयं मिथ्याधारणाऽपि प्रचलिताऽस्ति यत् संस्कृतं कदापि लोके व्यवहारस्य भाषा नासीत्; इयं केवलं विद्वज्जनानां कर्मकाण्डस्य साहित्यलेखनस्य वा भाषा आसीत् । अस्मिन् संदर्भे इदं ज्ञातव्यं यत् भाषाशास्त्रस्य नियमानुसारेण लोकव्यवहारमाध्यमं विना सम्प्रेषणस्य माध्यमं विना वा जगति कस्याः अपि भाषायाः उत्पत्तिः न भवति ।

संस्कृतस्य वर्तमानदुःखावस्थायाः बहुविधकारणानि सन्ति । भारतस्य दास्यकाले वैदेशिकशासकाः संस्कृतभाषां दूरीकृत्य स्वकीयां भाषां शिक्षणालयेषु राजकार्यालयेषु च प्रवेशयन्ति स्म । १९३५ तमे वर्षे लार्डमैकालेमहोदयः उच्चशिक्षायाः माध्यमं संस्कृतादिभारतीयभाषायाः स्थाने आङ्गलभाषाम् अनिवार्यां कृत्वा

---

१. प्रोफेसर् एवं अध्यक्षः, संस्कृतविभागः, डी.ई.आई. दयालबाग, आगरा - ५

नूतनशिक्षणपद्धतिमारभत । स्वतन्त्रभारते १९८५ तमे वर्षे नूतनशिक्षानीतौ त्रिभाषासूत्रेऽपि संस्कृतस्य किमपि स्थानं नासीत् । अत: संस्कृतभाषा लोकात्पृथक् जाता तथा तस्या: प्रगतिरप्यवरुद्धा जाता ।

विंश्यां शताब्द्यामभिनवसंस्कृतसाहित्यस्य प्रचुरवृद्धिरभवत् , कम्प्यूटरक्षेत्रेऽपि वैज्ञानिकै: कम्प्यूटरप्रोग्रैमिंग् कृते संस्कृतं श्रेष्ठभाषारूपेण स्वीकृतम् । अस्माकं देशे पाश्चात्त्यदेशेषु च अस्यां दिशि अविरलशोधकार्यं जायते; तथापि व्यावहारिकभाषारूपेण संस्कृतस्य स्थिति: शोचनीया वर्तते । व्यवहारोपयोगित्वं विना अस्या: स्थिति: कथमपि दृढतरा भवितुं न शक्नोति । अत: संस्कृतानुरागिभिरादौ तादृश: प्रयत्न: करणीयो येन सा व्यावहारिकतां समुपेयात् । अद्यतनावश्यकता सरलसंस्कृतम् ।

भारतीयसमाजस्य नित्यजीवने संस्कृतं न्याप्यते । तदर्थं बाल्यत: संस्कृतसंस्कारस्य तादृशसामाजिकपरिवेशनिर्माणस्य च महती आवश्यकता वर्तते । एतदर्थं प्रथमत: भारतवर्षस्य साम्प्रतिक्या: परिस्थितेरावश्यकतानुगुण्येन नूतनसंस्कृतशिक्षापद्धतेर्निर्धारणस्य आवश्यकता अस्ति । साम्प्रतिके सूचनाप्राद्यौगिकयुगे छात्राणां विज्ञानं प्रति आर्कषणं सहजमेव । परन्तु पाठ्यक्रम: विशेषविषयनिष्ठ: वर्तते येन संस्कृत-विज्ञानयो: युगपदध्यनं न सम्भवति । वर्तमानपरिस्थित्यां तथा व्यवस्था करणीया यया वाणिज्य-विज्ञान-अभियान्त्रिक्यादिशाखाया: छात्रा: अपि संस्कृतमध्येतुमवसरं लभेरन् ।च आयुर्वेदिकचिकित्सका भवितुमिच्छन्ति तेभ्योऽपि उच्चतरमाध्यमिकक-क्षायां संस्कृतम् अनिवार्यं करणीयम् । इमा व्यवस्था राष्ट्रीयसर्वकारस्य साहाय्यं विना भवितुं न अर्हन्ति ।

'संस्कृतं कथं पाठनीयम्' इति विषयेऽपि चिन्तनं शोधनञ्चापेक्ष्येते । 'संस्कृतं कठिनम्' इति भावं समूलमुत्पाटयितुं संस्कृतशिक्षणस्य परम्परागतपद्धतिं विहाय नूतनक्रियात्मकपद्धते: प्रयोगो भवितव्य: । आङ्गल-शासनकाले संस्कृतशिक्षाया उद्देश्यं संस्कृतसाहित्यस्यावगमनमनुवादश्चासीत् । अद्यावधि तदेव उद्देश्यमनुवर्तते । एतस्माद् कारणादेव महाविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च संस्कृतसाहित्यस्यैव शिक्षणं जायते न तु संस्कृतभाषाया भाषायाश्चतुर्ष्वपि (श्रवणं, भाषणं, पठनं, लेखनम्) कौशलेषु भाषणस्य शिक्षणं सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णमस्ति; किन्तु महतीयं विडम्बना यत् संस्कृतसाहित्यमधीतवन्त: छात्रा उच्चतमोपाधिं लब्ध्वाऽपि संस्कृतभाषया व्यवहर्तुमसमर्था: भवन्ति । अस्या: समस्याया: समाधानार्थमिदमत्यावश्यकमस्ति यत् प्रारम्भिकस्तरादेव क्रियात्मकसंस्कृतभाषाशिक्षणं भवेत् । संस्कृतवाक्कौशलविकासाय कक्षायां संस्कृतमाध्यमेन प्रश्नोत्तरप्रक्रिया, वार्तालाप:, सामूहिकशुद्धोच्चारणं, श्लोकानां सस्वरवाचनमित्यादीनां क्रियाणां निरन्तराभ्यासं चापेक्ष्यन्ते । संस्कृतेन भाषणस्पर्धा, सम्भाषणप्रदर्शनस्पर्धा, कथाकथनप्रतियोगिता, विनोदकणिका-कथनप्रतियोगिता इत्येवं संस्कृतभाषणकेन्द्रिता: प्रतियोगिता: कक्षायां भवन्ति चेत् संस्कृतस्य व्यवह्रियमाणस्य प्रचार: साध्य: । अस्य उद्देश्यस्य सिद्ध्यर्थं संस्कृतशिक्षकाणां योगदानं महत्त्वपूर्णमस्ति । वयं सर्वे शिक्षका: कृतसंकल्पा: भवेम यत् सर्वे सम्भूय संस्कृतभाषाया: पुन:प्रतिष्ठायै समर्पितचित्ता: सक्रिया: परिश्रमशीलाश्च भविष्याम: ।

संस्कृतस्य उद्धारकैरयमपि प्रयास: करणीयो यत् प्रशासनपक्षत: प्रत्येकस्तरे संस्कृताध्ययनस्य सुविधा उपलब्धा भवेत् । यदि कोऽपि छात्र: प्रथमवारं स्नातककक्षात: स्नातकोत्तरकक्षातो वा संस्कृतमध्येतुमिच्छति, तदनुकूलाऽपि व्यवस्था पाठ्यक्रमे स्यात् ।

स्तरानुसारेण संस्कृतस्य पाठ्यक्रमे परिवर्तनं, नवनवविषयकग्रन्थनिर्माणं, सामयिकवस्तुसंकेतकनवशब्दविधानं विलुप्तविज्ञानशोधोद्योगश्च स्युः । अद्यत्वे हि तन्त्रज्ञानं प्रतिदिनं नवतां प्राप्नोति । संस्कृतशिक्षणे प्रचारे चापि दूरदर्शन-इण्टरनेट-डिजिटल-प्रविधीनामुपयोगः करणीयः । वैय्यवसायिकविषयाणां शिक्षणस्य व्यवस्थापि संस्कृतमाध्यमेन स्यात् । संस्कृतपत्रिकाणां पठने रुच्याः समुत्पादनं पत्रिकाक्रयणे प्रेरणञ्च आवश्यकं वर्तते ।

सरलसंस्कृतभाषायां तादृशाः ग्रन्थाः संस्कृतविशेषज्ञैः रचनीया येभ्यो भाषाज्ञानपूर्वकं विज्ञानवाणिज्यादीनां साम्प्रतिकलोकरुच्यनुकूलानामपि विषयाणां ज्ञानं सम्पद्येत । विज्ञानस्य विविधशाखानां ग्रन्थान् संस्कृते अनूद्य नवविज्ञानसाहित्यस्य रचना करणीया वर्तते । संस्कृतज्ञानां कृते विज्ञानाद्याऽऽधुनिकविषयाणामपि परिचयः करणीयः । संस्कृतवाङ्मयस्य परःशतानि ग्रन्थरत्नानि विलुप्तान्येव तिष्ठन्ति । तेषां सप्रयत्नमन्वेषणम् , अन्विष्टानाञ्च वैज्ञानिकप्रक्रियया संपाद्य प्रकाशनम् अनुसन्धानञ्चापेक्ष्यते । विश्वविद्यालयेषु प्राचीनभारतीयविज्ञान (Ancient Indian Sciences) विभागोऽपि स्थाप्येत, तत्र च प्राक्तनशिल्प-कला-वास्त्वादिविषयाणां शिक्षणं स्यात् । अनेन प्रकारेण अधीतसंस्कृतानां कृते उद्योगावसरेषु वृद्धिर्भविष्यति । यदि संस्कृतस्य लोकजीवनौपयिकत्वं विज्ञानादिसमृद्धत्वं जीविकार्जनसाधनत्वञ्च साध्येरन् तर्हि संस्कृतं व्यवहारानुपयोगीत्याख्यास्यते न भूयः केनचिद् ।

वस्तुतो भारतीयभाषासु केवलं संस्कृतमेव आसेतुहिमालयमाऽऽपूर्वापरसमुद्रं च परस्परव्यवहारसाधनं भवितुमर्हति । अद्य सामाजिकसमरसताया यदि संस्कृतमाध्यमेन समस्यापरिहारो भवेत तर्हि समाजः संस्कृतं सार्वत्रिकरूपेण स्वीकुर्यात् । पात्राचारमाध्यमेनापि संस्कृतशिक्षायाः व्यवस्था कल्पनीया ।

सम्भाषणमेव संस्कृतप्रचारस्यानुपमं साधनं भवति । विगतविंशतिवर्षेभ्योऽस्यां दिशि प्रयासः चलति । संस्कृतप्रचारप्रसारकर्मनिरतानां केषाञ्चित् महापुरुषाणां सत्प्रयासे समेषां सहभागिता अपेक्ष्यते । संस्कृतप्रचारान्दोलनसन्दर्भे संस्कृतविद्यापीठानां संस्कृतशिक्षकाणाञ्च उत्तरदायित्वं अधिकतरं विर्तते । सर्वकारस्यापि उत्तरदायित्वं महत् वर्तते । देशे संस्कृतस्य आदरणीयं स्थानं पुनः परिकल्पयितुं अनेकेषां वर्षाणां संस्कृतवर्षत्वेन उद्घोषणमपेक्ष्यते ।

संस्कृतप्रपञ्चे अधुना सङ्क्रमणकालः प्रवर्तते । संस्कृतेन सम्भाषणम् इत्येतदेव संस्कृतस्य सञ्जीवनम् । प्रयासोऽयं भवितव्यो यत् संस्कृतज्ञाः स्वगृहमपि संस्कृतगृहं कुर्युः । 'सर्वत्र, सर्वदा, सर्वैः सह समग्रमपि संस्कृतेन वदामः' इति सङ्कल्पस्य आवश्यकताऽस्ति, यतो हि पूर्वोक्तलक्ष्यस्य सिद्धिः प्रयत्नसाध्याऽस्ति । वस्तुत आशा एव जीवनम् । आशापरिपोषितं मनस्तु असंभवं कार्यमपि संभावयितुं प्रभवति ।

संस्कृताधीतिनः सन्तु सर्वे भारतभूमिजाः ।
संस्कृतेनैव कुर्वन्तु व्यवहारं परस्परम् ॥

संस्कृतशिक्षणपरम्परा

डॉ. भुवनेश उपाध्याय:

वेदादिशिक्षणेन विश्वे संस्कृतशिक्षणपरम्परा प्राचीनकालदेव सुशोभते । ज्ञानविज्ञानयो:, कला संस्कृत्यो:, परा ऽपराशास्त्रयो: अपरिमितविकासरूपेण भारतं पुरा जगद्गुरुपदं व्यभूषयत् । प्राचीनर्षिवर्याणां धारणेयमासीत् यत् शिक्षया अन्तश्शक्तिप्रकाशनेन सह दिव्यजीवनस्य सम्प्राप्ति: भवति । महाकवेर्दण्डिन: शब्दज्योति:प्रशंसा संस्कृतभाषया सम्बद्धास्ति ।

"इदमन्धं तम: कृत्स्नं जायेत भवुनत्रयम् । यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ।" (काव्यादर्श: १/४)

भाषार्थे संस्कृतस्य प्रयोग: वाल्मीकिरामायणस्य सुन्दरकाण्डे सर्वप्रथमं दृश्यते । सीतया यह वार्तालापाय हनुमान् विचारयति—

'यदि वाचं प्रदास्यामि द्वजातिरिव संस्कृताम् ।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ।।' इति ।

महाभाष्यस्य प्रथमाऽऽन्हिके अस्या: प्राचीनताया: दिग्दर्शनं भवति । यथा—

'ग्रामे ग्रामे काठकं कपालकं च प्रोच्यते' इति ।

भारतीयेतिहासदृष्ट्या ब्रह्ममुखदेव वेदमयी संस्कृतभाषाया: उत्पन्नेति ज्ञायते—

'अनादिनिधनं ब्रह्म वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यत: सर्वा: प्रवृत्तय: ।।' इति ।

ऋग्वेदेऽपि— 'महोऽर्ण: सरस्वती प्रेचयति केतुना । धियो विश्वा विराजति इति । एवमन्या: सर्वा: भारतीया: भाषा: संस्कृतमहावृक्षस्य शाखा: सन्ति । अनयैव भारतीयानां वैयक्तिकं सामाजिकं च जीवनं निर्णीतमभवत् । उपनिषत्सु प्रतिपादितं ज्ञानमेव जीवनस्य मुख्याधार आसीत् । अनेन भारतीयेभ्य: संस्कृतस्य सामान्यज्ञानं परमावश्यकं अस्ति ।

निर्देशनसन्दर्भे संस्कृतभाषा भवति माध्यमरूपा । अस्यां विधिनिषेधशास्त्राणि सर्वत्र दिशानिर्देशं कुर्वन्ति । अत्र सन्निहिता: प्रचुरा: गुणा: सर्वान् प्रेरयन्ति । जीवनकलाया: वास्तविकं दर्शनं संस्कृते सहजेन लभ्यते । आत्मीयताया: अद्वितीया भावना अथर्ववेदस्य भक्तिसूक्ते प्रस्तुता अस्ति । 'माता भूमि: पुत्रोऽहम् पृथिव्या:' अर्थात्

प्रकाशयुक्त: विद्यमान: द्यु: य: सर्वान् परितोषयति पालयति च । स: पितृरूप:, अपरश्च प्राण्याश्रया पृथ्वी मातृरूपा । एवं अथर्ववेदस्य पृथ्वीसूक्तात् राष्ट्रभावनाया: परिचय: प्राप्यते—

यथा—

'यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे ।

इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां शचीपति: ।
सा वो भूमिर्विसृजतां माता पुत्राय मे पय: ।।' इति ।

वैदिके युगे आश्रमेषु शिक्षणव्यवस्थाया: प्रभावपूर्णा परम्परा आसीत् । तत्र पवित्रे वातावरणे कण्ठस्थीकरणं सूत्रप्रणाली च प्रचलिति स्म । अध्यापने शुद्धोच्चारणं अस्य युगस्य वैशिष्टयं भवति स्म । पाणिनीयशिक्षायां शुद्धोच्चारणस्य महत्त्वविषये बहुनिगदितमस्ति । अधीतिबोधाचरणप्रचारणै: इति अध्यापनप्रक्रियाया: मूलमन्त्र: आसीत् ।श्रवणमनननिदिध्यासनं महत्त्वपूर्णमासीत् । यतो हि श्रवणप्रक्रियया छात्रेषु मननस्योत्प्रेरणा आगच्छति, एवं मननं निदिध्यासनं प्रति छात्रान् प्रेरयति । इयं प्रक्रिया तदाएव सम्भवास्ति यदा छात्र: पाठं ध्यानेन श्रुत्वा तस्य कण्ठस्थीकरणं करोति । एवं मननेन निदिध्यासनमाप्नोति । अध्ययनाध्यापनस्य दृढप्रक्रिया माध्यमेन भारते ज्ञानस्रोत: प्रवहति स्म । कतिपयवत्सरेभ्य: प्राग् भारतवर्षस्य नानादिग्भागेषु प्राचुर्येण समुपालभ्यन्त । गीर्वाणभाषाप्रवीणा: पण्डितप्रकाण्डा ये सुबोधमधुरया गीर्वाणवाण्या संलपन्त: श्रोत्रसुखमुत्पादयन्ति स्म । नानाशास्त्रपारावारीणानां तेषां तेषां पूर्वतनपण्डितप्रवराणां गीर्वाणवाग्विलासं स्मारं स्मारमद्यापि सुखदोलामध्यारोहति चेत: ।

वैदिकयुगादनन्तरं स्वातन्त्र्यपर्यन्तं संस्कृतस्य स्वरूपं तथा नासीत् । संस्कृताध्ययनं प्रतिदिनं ह्रासोन्मुखम् । संस्कृताध्ययनस्य दुर्दशामवलोक्य 'अहो कष्टं सापि प्रतिदिनम् अधोऽध: प्रविशति' इति भर्तृहरिवचनं स्मारयति । किन्तु संस्कृतभारत्या: समुचिताध्ययनेनापि लब्धावकाशेन भाव्यम्, यतो भारतीयसंस्कृते: परित्राणं संस्कृतभाषासमुद्धाराधिष्ठितमेव ।

स्वतन्त्रभारते संस्कृतस्य महत्त्वं विचार्य संविधाननिर्माणावसरे डॉ. भीमरावाम्बेडकरमहोदयै: उक्तं यत् भारतस्य राष्ट्रभाषा संस्कृतेन भवितव्यम्, परं सर्वेषां अनुमति: तदा न प्राप्ता। माननीयप्रधानमन्त्रिभि श्रीमद्भिरटलबिहारिवाजपेयिमहाद्यै: विश्वसंस्कृतसम्मेलनस्य उद्घाटनावसरे इदं समुत्सूचितम् ।

स्वातन्त्र्ययुगे विविधायोगमाध्यमेन संस्कृतभाषाया: उपरि चर्चा विहितास्ति । परं विशेषरूपेण संस्कृतभाषोन्नयनाय १९५६-५७ ईशवीयें संस्कृतायोगस्य स्थापना भारतसर्वकारेण कृता । अस्य आयोगस्य अध्यक्षा: डॉ. सुनीतिकुमारचटर्जीमहोदया: आसन् । संस्कृतायोगस्य द्वादशाध्यायविभक्तेषु प्रतिवेदनेषु संस्कृतशिक्षणसाफल्याय महत्त्वपूर्णा: परामर्शा: सन्ति । परं ते कार्ये नान्विता इति इयं देववाक् पञ्चत्वं गता। यद्यपि १९९० राममूर्त्यायोगेन पुन: संस्कृतविकासाय स्वीय: परामर्श: प्रस्थापित: तथापि संस्कृतभाषाशिक्षणपरम्परा सम्प्रत्यपि मन्दगत्या प्रचलति ।

अद्य समेषां समक्षे प्रश्नोऽयम् उदेति यत् एकविंशशताब्द्यांसंस्कृतशिक्षाया: स्वरूपं कीदृशं भवेत्? कथमियं शिक्षा युगानुकूला भूत्वा नवौचित्यानां निस्तारणे सकला स्यात्। प्रचलितसंस्कृताध्ययनाध्यापन-विषयेऽपि अत्र विचार आवश्यकः—

भारते लक्षसङ्ख्याकाश्छात्राः प्रतिवर्षं संस्कृतपरीक्षाः समुत्तरन्ति, किन्तु एतादृशे संस्कृताध्ययने छात्राणां न समधिकं प्रलोभनं दृश्यते यावत् जीविकोवायाः नोपकल्पिता स्युः। आङ्गलोपपदधारिभिर्यावती वृत्तिर्लभ्यते तावत्यपि संस्कृतपण्डितैर्नाधिगम्यत इति महद्विषादस्थानम्। अत्र संस्कृतपाठशालानां संस्कृतविषयः प्रायः आङ्गलमहाविद्यालयेषु आङ्गलभाषाद्वारैवाधीयतेऽध्याप्यते च। संस्कृतमधिकृत्य विश्वविद्यालयपरीक्षासु आङ्गलभाषायां प्रश्नाः पृच्छ्यन्ते। तेषां प्रत्युत्तराणि च आङ्गलभाषयैव प्रायो लिख्यन्ते छात्रैः। वाचनाभ्यासोऽपि कदाचिदेव भवति। एतादृश्या पद्धत्या संस्कृतनैपुण्योपाधं लभमाना जना यदाऽऽङ्गलविधालयेषु गीर्वाणभाषा-शिक्षकपदे नियुज्यन्ते तदा तेषामध्यापने कियती रतिः को वा गुणः स्यात्? इति विज्ञैरेव निर्णेयः।

एतस्यां दुरवस्थायां संस्कृतभाषासमुद्धाराय केऽप्युपाया अत्रोपन्यस्यन्ते—

आङ्गलविद्यालयेषु संस्कृताध्ययनस्य द्विविधेन पाठयक्रमेण भाव्यम्। एकः सामान्यच्छात्राणां कृतेऽन्यश्च समधिकनैपुण्यलिप्सूनां कृते। सामान्यच्छात्राणां तु संस्कृतभाषयाऽनुवादप्रबन्धादिलेखनं नेष्यते। परमाङ्गलभाषापेक्षया संस्कृताध्यापने संस्कृतभाषा मातृभाषा वा यथाप्रसंङ्ग प्रयुक्ता सती महद्धतिमावहेत्। मूलगद्यपद्यविभागस्य संस्कृतटीकानुसारि संस्कृतव्याख्यानमपि छात्रेभ्योऽपेक्ष्यते। एतेन समधिकं नैपुण्यमधिगच्छद्‌भिरेव विश्वविद्यालयोपाधिधारिभिः संस्कृतशिक्षकपदमन्वर्थतया मण्डितं स्यात्।

अत्र यावत् पाठयक्रमे परिवर्तनं न भवति तावत् समस्यासमाधानाय गीर्वाणभाषायाः प्राथमिकाध्यापनार्थं प्रयोगनिपुणाः अध्यापका अपेक्ष्यन्ते एतादृशाः सततं बालछात्रहिताय प्रयतन्ते। अध्यापकोत्साहछात्रेषु सङ्क्रम्य तेषां मनस्यध्ययनं प्रति ऋजुभावं समुत्पादयति। पुनश्च अध्यापकः रसज्ञः स्यात्। अध्यापनविषयेऽध्यापकैः—

शिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता।
यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव॥

इति कालिदासवचनं सर्वदा पुरः स्थापनीयम्।

वर्तमानविज्ञानसमृद्धियुगे जगति हाईटेक्कक्षाकक्षस्यसङ्गणकपुस्तकानां पुस्तकालयानां च, विचारविमर्शाय इन्टरनेट्सेवायाः, बाहुल्यं महत्त्वञ्चास्ति। एते सर्वेऽपि नवप्रयासाः, प्रशंसनीयाः, परं एतेषां गतिः इयती तीव्रा विद्यते येन नवप्रोद्योगेन वैज्ञानिकविकासेन च सह शिक्षा स्वोद्देश्यप्राप्तये दिग्भ्रमिता वर्तते। सम्प्रति शिक्षा व्यवसायसाधनरूपा। अनेन वास्तविकज्ञानस्य महत्त्वं विस्मृत्य छात्रा उपाधिप्राप्तिमेव स्वीयमुद्देश्यम् अवबुध्यन्ते। परं संस्कृतं तथा नास्ति। इदं तु ज्ञानमहोदधिः। इयं शिक्षा छात्रं निर्मलं ज्योतिष्मन्तं करोति। बालकानां मस्तिष्कं परिष्करोति। हृदयं प्रकाशयति, आत्मानं प्रज्वालयति, विचारान् पवित्रयति, भावनाः शोधयति, आत्मानं प्रबोधयति च। अस्यां शिक्षणपरम्परायां गुरुः शिक्षातः शिष्यं जनयति। आपस्तम्बधर्मसूत्रे उक्तमस्ति—

स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः।

अथर्ववेदेऽपि—

'आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः ।
तं रात्रिस्तिस्त्र उदरे विभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसयन्ति देवाः ।।' इति ।

एतादृशी विशुद्धा परिकल्पना अन्यत्र कुत्रापि नोपलभ्यते । एतदर्थं संस्कृतशिक्षणपरम्परायाः दृढीकरणं नवीकरणञ्चावश्यकम् । अत्र ध्यानयोग्याः केचन बिन्दवः सन्ति—

* सामान्य वार्तालापरूपेण संस्कृतस्य प्रयोगाय प्रयत्नो विधेयः ।

* संस्कृतसुभाषितानां, मन्त्राणां, वाक्यानाञ्च प्रयोगः सार्वजनिककार्येषु, विद्यालयेषु, व्यक्तिगतसमायोजनेषु च प्रारम्भे समापने च स्यात् ।

* अन्यविषयैः सह सम्बन्धस्थापनपूर्वकं संस्कृतस्य पठनपाठने भवेताम् ।

* संस्कृते सन्निहितायाः राष्ट्रियभावनाया यथोचितं प्रकाशनं भवितव्यम् ।

* नैतिकगुणानां विकासाय पाठयक्रमे हितोपदेशपञ्चतन्त्रनीतिश्लोकादीनां समन्वयः विधातव्यः ।

* शुद्धोच्चारणाय ध्वन्यभिलेखानां (टेप् रिकार्डर्) ग्रामफोनयन्त्रस्य, आकाशवाण्याः, दूरदर्शनस्य च प्रयोगः कर्तव्यः ।

* संस्कृतस्य प्रभूतसाधनानां विशेषतः कथानां लोकोक्तीनां च प्रयोगः धर्मनिरपेक्षशिक्षायै स्यात् ।

* वैज्ञानिकप्राविधिकपारिभाषिकशब्दावलीनिर्माणसन्दर्भे संस्कृतवाङ्मयस्य पूर्णोपयोगः विधेयः ।

* सङ्गणकयन्त्रायेयं सर्वोपयोगिनी भाषा । परं संस्कृतस्य साफ्टवेयर्सामग्री (Software) अद्यावधि निर्मिता नास्ति । अत्र बहुप्रयासस्य परिश्रमस्य चावश्यकता अस्ति ।

* शिक्षणाय यद्यपि नवविधीनां प्रयोगः संस्कृतेऽपि प्रारब्धोऽस्ति तथाप्येतेषां प्रयोगप्रकारः तथा सरलः नास्ति । नवविधीनां प्रयोगे संस्कृतशिक्षकाः अज्ञानकारणात् क्लेशभनुभवन्ति । अतः संस्कृतशिक्षणाध्यापक (बी.एड्.) पाठ्यक्रमेऽपि प्रभावपूर्णं परिवर्तनं विधाय अध्यापकप्रशिक्षणं करणीयम् ।

संस्कृतसमुत्कर्षाय एते परामर्शाः केवलं पथदर्शकाः न तु पूर्णाः सन्ति । अस्या उत्थानं, लोकप्रियता, प्रसारश्च कथं स्युः ? इति सुधीजनैरेव विभाव्यम् ।

हस्तलिखितग्रन्थपुष्पिकासु निबद्धाः लेखहृदयोद्धाटिकाः काश्चन स्वोक्तयः

प्रो. अशोक कुमार कालिया

अद्यत्वे प्राच्यशोधसंस्थानेषु हस्तलिखितग्रन्थागारेषु च बहुषु प्राचीन-हस्तलिखितग्रन्थानां लक्षशः महत्त्वपूर्णः प्रतयः संरक्षिताः विराजन्ते । एतान् ग्रन्थानधिकृत्य तेषु संस्थानेषु महत्त्वपूर्णं शोधकार्यमपि प्रचलति, विशिष्टग्रन्थानामनेकप्रतिलिपीनां संग्रहणं कृत्वा पाठालोचनपुरस्सरं समीक्ष्य सम्पादन-कार्यमपि क्रियते । प्राचीन-ग्रन्थानां नूतनानि संस्करणानि प्रकाश्यन्ते च । एतस्यां समग्रप्रक्रियायां ग्रन्थकत्राभप्रेतशब्दार्थाऽन्वेषण" एव निहित चक्षुष्का भवन्त्याधुनिका गवेषकाः । ग्रन्थोद्धारणकर्मण्यस्मिन् गवेषणामेतेषां भूमिकाऽपि महत्त्वपूर्णा भवति । किन्तु न कुत्रापि ग्रन्थलेखकानां भूमिका चर्चितोपलभ्यते । प्राचीनग्रन्थानामद्यावाप्तिस्तदत्तदग्रन्थलेखकाधीना । एवं विशदविशदा लेखकानामेतेषां महत्त्वपूर्णा भूमिका । वस्तुतः परकृतीनां यथावत् सम्प्रापणमेव लेखकानां कृत्यम् । एतत्कृत्यसम्पादनानन्तरं विरमति तेषा भूमिका । कृतीनां यथावल्लेखनातिरिक्तं किञ्चिदगन्यत्साधनं नाऽस्ति येन लेखकानां भूमिका अधिकृत्य विशेषतया किमपि विचार्येत । इदमेव कारणमस्ति यत्तानधिकृत्य न किमपि विशिष्टं चर्चितं प्रपञ्चितं वोपलभ्यते ।

भवत्वेतत् । यद्यपि परकृतीनां निष्ठापूर्वकं प्रतिलिपिकरणमेव लेखकानामेकको धर्मः, तथापि तादृशं स्वधर्मलेखनकर्म सृष्ठु सम्पादयन्तोऽपि लेखका यदा कदाचित् स्वमनोऽभिप्रायप्रकाशकानि वचांसि यथावसरं यत्र तत्र ग्रन्थ पुष्पिकादिषु साधु सन्निवेशयन्ति । तेषामेतास्वोक्तयो लेखकस्वरूपविषयेऽनेकानि चित्राण्यावि-र्भावयन्तीव, लेखकस्वरूपञ्च प्रत्यक्षतामापादयन्ति । इदानीं स्वकीयाभिरेवोक्तिभिकीदृशं लेखकस्वरूपमाविर्भ-वतीति विविच्यतेऽत्र ।

सङ्ग्रहीताः स्वोक्तयः—

लेखकानामथ च लेखनीयग्रन्थानामनन्तत्वात् काश्चिदेव लेखकोक्त्यः संग्रहीताः सन्त्यत्र । एताः लेख-कोक्तयो विभिन्नहस्तलिखितग्रन्थसूचीपत्राणां पुष्पिकास्वेव प्रायः विलसन्ति । सूक्तीनां सन्दर्भस्तु नाऽत्र प्रदातुं शक्यते, एकैकसूक्तेविभिन्नलेखकैर्विभिन्नग्रन्थपुष्पिकासु परिगृहीतत्वात् या यावत्यश्च लेखकोक्तयोऽत्र संग्र-हीता विराजन्ते तासां विषया तदनुपारि विवेचनं च प्रस्तूयते ।

संग्रहीतानां स्वोक्तीनां सन्दर्भाः प्रदातुं न शक्यन्ते, एकैकस्याः स्वोक्तेरनेकत्र पुस्तकेषु विद्यमानत्वात् एकस्य ग्रन्थस्य पुष्पिकात्रोदाहियते स्वोक्तिस्थितिप्रदर्शनाय-"श्रेयं कुर्युः । ॐ ॥ अथ संवत्सरोस्मिन् श्रीनृपतिविक्रमादित्यराज्ये संवत् ॥ १६३६ वर्षे अस्वनि शुदि । ५ । भृगुवासरे मूलनामनक्षत्रे शोभणौभिर्नामयोगे । यावन्मेरूद्धरा पीठे यावच्चन्द्रदिवाकरो । मुनिभिवाच्यमानोसो तावत् नदतु पुस्तकः ॥ यादृशं पुस्तके दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ २ ॥ भग्नपुष्टिकटिग्रीवास्तब्धदृष्टिरधोमुख ॥ कठिनेन लिखितं शास्त्रं यत्नेन परिपालये ॥ उदकान्नलचोरेभ्यो मूषकेभ्यस्तथैव च ॥ परहस्तगतारक्षः एवं वदति पुस्तिकः तैलाद्रक्ष जलाद्रक्ष रक्षं मां शैथलान्धनात् परहस्तगता रक्ष एवं (व) दति पुस्तिकः मंगलं लेखकानां तु मंगलं पाठकातु मंगल मंगलं सर्वभूतानां भूमौ भूपति मंगलं । शुभ भवतु ॥ यं हरिवंशतु वक्रपारायैर्लेखि वाग्वादिनिप्रमात् ॥ शुभस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्री ग[1]

भवतु, याः काश्चित् स्वोक्तयो विचारायात्र संग्रहीतास्तासामत्र प्रदर्श्यतेऽकारा दिक्रमेण सूची—

१. अक्षरमात्रपदस्वरहीनं
व्य ल् जनसन्धिविवर्जितरेफम् ।
साधुभिरेव मम क्षमितव्यं
को न विमुह्यति शास्त्रसमुद्रे ॥

२. अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसो क्षमा हि विदुषां धनम् ॥

३. अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमाद् वा
यत्किञ्चिद् न लिखितं मयाऽत्र ।
तत्सर्वभावैः परिशोधनीयं
कोपं न कुर्यात् खलु लेखकस्य ॥

४. अत्र सूक्तमसूक्तं वा मोहेन लिखितं मया ।
तत्र क्षेमं प्रकुर्वन्तु स्वतः सन्तो दयालवः ॥

५. अर्जितं भूरि कष्टेन पुस्तकं लिखितं मया ।
हर्तुमिच्छति पापात्मा तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥

६. उदकान्नलचोरेभ्यो मूषकेभ्यस्तथैव च ।
परहस्तगताद्रक्ष एवं वदति पुस्तिकः ॥

७. करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

१. ए कैटलाग आफ मैन्यूस्क्रिप्ट्स इन दी अखिल भारतीय सस्कृत परिषद्, लखनऊ वाल्यूम । पृ. २८०

८. तैलाद्रक्ष जलाद्रक्ष रक्ष मां शिथिलबन्धनात्।
परहस्तगताद् रक्ष एवं वदति पुस्तभिः ॥

९. तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथलबन्धनात्।
मूर्खहस्ते न दातव्यनेवं वदति पुस्तकी ॥

प्रत्येकस्यात्र निर्दिष्टविषयस्य कश्चन विशेषोऽपि विवेच्यतेऽत्र—

(१) लेखकधर्मस्य वस्तुनिष्ठतायाः प्रकाशनम्

"वस्तुनिष्ठलेखनमेवाऽस्ति लेखकानां धर्मः" इत्यस्ति लेखकोक्तीनां मर्म। वस्तुनिष्ठलेखनाऽस्याभिप्रायोऽस्ति वस्तुनः शुद्ध्यशुद्धिनिरपेक्षं यथावत् प्रतिलिपिकरणम्। इमाः सन्ति एतद्विषयकलेखकोक्तयः—

'यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृसं लिख्यते मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

तथा च—

"लिखितं यादृशं तादृक् ददृशे प्रतिपुस्तके।
स्वरवर्णविहीनेन दूषणं मे न दीयताम् ॥"

लेखकानान्तु भाषाज्ञानमल्पमेव भवतीत्यतः तेषमुक्तिषु भाषायाः सौष्ठवं साधुत्वं वा न चिन्तनीयम्। तेषामभिप्राय एव महत्त्वपूर्णः। तदभिप्रायानुसारं लेखकास्तु लेखका एव प्रतिलिपिकर्तारो वा भवन्ति, संशोधकाः सम्पादका वा न भवन्ति। अतएव मूलकृतिं यथा पश्यन्ति सदोषामदोषां वा, तथैव लिखित्वा स्वलेखकधर्म सुष्ठुतयाऽनुतिष्ठन्ति।

(२) लेखकगुणिरूपणम्—

एकस्याम् एवोक्तावुत्तमलेखकस्य गुणा इत्थं निरूपिता उपलभ्यन्ते।

यथा—

"समानि समशीर्षाणि वर्ताणि वतुलानि च।
मात्रासुप्रतिबद्धानि यो जानाति स लेखकः ॥

श्लोकोऽयं पूर्वोदाहृतमत्स्यपुराणस्यैतद्वचनं सहजमेव स्मारयति—मत्स्यपुराणम्, २१५, २६,२७

"शीर्षोपेतान सम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान्।
अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥[१]

१. मत्स्यपुराणम्, २१५, २६,२७

एवमत्र चार्वक्षरलेखनदक्षत्वं लेखकगुणत्वेन निगदितम् । वक्ष्यमाणदोषविरहितत्वमपि लेखकस्य गुणत्वेनेवाऽवगन्तव्यम् ।

(३) लेखकदोषनिरूपणम्—

कानिचिल्लेखकीयवचनान्येतादृशान्यपि प्राप्यन्ते यैस्तदभिमतदोषाणां स्पष्टोल्लेखः संकेतरूपेणोपलभ्यते । किन्तु तन्निरूपणात् पूर्वमतेषां दोषाणां किं कारणं लेखका अवगच्छन्तीति विचारणीयम् । कदाचिल्लिखितवस्तुनि दृश्यमाना दोषा रचनाकारस्यैव भवन्ति, लेखकस्तु तेषां दोषाणामनुवदनं कृत्वा स्वलेखक धर्ममेवाऽनुतिष्ठति निष्ठया । किन्तु ये लेखकीयदोषा भवन्ति तेषां कारणनिरूपणमेतस्यां तदीयोक्तो द्रष्टव्यम्—

"अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमाद् वा
यत्किञ्चिदूनं लिखितं मयात्र ।
तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयं
कोपं न कुर्यात्खलु लेखकस्य ।।"

अत्र प्रयुक्तं "अदृष्टदोषात्" "मतिविभ्रमात्" वेति पदद्वयेन लेखकीयदोषाणां कारणद्वयमुक्तं भवति । यत्र दोषस्य किमपि दृष्टं कारणं न विद्यते तत्र "अदृष्टम्" एवं कारणं मन्तव्यम् । ''मतिविभ्रमः" खल्वस्ति द्वितीयं कारणम् "मोहः", "अनवधानता अज्ञानम् इत्यादि दोषकारणत्वेन प्राप्यन्ते । एतत्कारणबलादेव लेखकोऽनभीष्टमपि किञ्चिल्लिखति । एतादृशमपराधं विद्वांसः क्षन्तुमर्हन्तीति निवेदयति बहुत्रोपलक्ष्यमाना तदीयोक्तरियम्—

"करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः"

करकृतोऽपराधः प्रायोऽनवधानतामूलो भवति । कस्यचिन्मालिनीवृत्तस्य चरणमिदम् । अन्यच्चरणत्रयं नोपलभ्यते । एवमेवान्यापि काचिदुक्तिर्द्रष्टव्याऽत्र—

"अत्र सूक्तमसूक्तं वा मोहेन लिखितं मया ।
तत्र क्षेमं प्रकुर्वन्तु स्वतः सन्तो दयालवः ।।"

इदानीं लेखकदोषोल्लेखिकाः काश्चन स्वोक्तयो विचार्यन्ते । एतादृश्योऽपि काश्चनोक्तयः प्राप्यन्ते यासु, लेखनकर्मणि समापतितानां दोषाण स्वरूपं सन्निहितमस्ति यथा—

१. "अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीन च यद् भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः क्षमा हि विदुषां धनम् ।""

२. "अक्षरमात्रपदस्वरहीनं
व्यंजनसन्धिविवर्जितरेफम् ।
साधुभिरेवमम् क्षमितव्यं
को न विमुह्यति शास्त्रसमुद्रे ।।"

३. "विसर्गविन्दुमात्राणि पदपादाक्षराणि च ।
न्यूनानि चातिरिक्तानि क्षमस्व परमेश्वर ।।"

उपर्युदाहृतामुक्तिष्वनेकप्रकारका लेखकदोषाः परिगणिताः सन्ति । द्वितीयोद्धरण एते सन्ति निर्दिष्टा दोषाः-(१) अक्षरहीनता, २. मात्राहीनता, ३. पदहीनता ४. स्वरहीनता, ५. व्यंजनहीनता, ६. सन्धिहीनता, ७. रेफहीनता च । प्रथमोद्धरणोक्तदोषद्वयम् (अक्षरहीनता, मात्रहीनता च) अत्रोक्तेषु दोषेष्वन्तर्भवति । तृतीयोद्धरणे समासेन द्वादशलेखकदोषाः परिगणता दृश्यन्ते । यथा—

१. विसर्गहीनता

२. विन्दुहीनता

३. मात्राहीनता

४. पदहीनता

५. पादहीनता

६. अक्षरहीनता

७. विसर्गाधिक्यम्

८. विन्दुवाधिक्यम्

९. मात्राधिक्यम्

१०. पदाधिक्यम्

११. पादाधिक्यम्

१२. अक्षराधिक्यम्

एवं लेखका लिखिते वस्तुनि सम्भाव्यमामान् दोषान् स्वयं सम्यग् जानन्ति । इदमदत्रावधेय यद् दोषाणां परिगणनं विवेचनञ्च नोद्देश्यं लेखकानाम् । वस्तुतो यत्तैरापाततोऽनुभूतं तदेव स्वशब्देषु प्रकटीकृतम् इत्यत तर्कपूर्णविवेचनासहकृतनिष्कर्षाणां भूमिरियं लेखकोक्तिरिति ।

(४) लिखितकृतेर्दीर्घायुष्यकामना—

सर्वोऽपि जनोऽनुष्ठितस्य श्रमस्य साफल्यं वाञ्छतिको वा बुद्धिपूर्वकं निष्फलमल्पफलं वा श्रमं विधातुं प्रवर्तते । भूयसा श्रमेण लेखकाः कस्याश्चिद् रचनायाः प्रतिलिपिं सज्जीकुर्वन्ति । सहजमेवाऽस्ति यत्ते स्वविहित श्रमस्य साफल्याय लिखितरचनाया दीर्घायुष्यं वाञ्छन्ति । दीर्घायुष्यकामनाप्रकाशिका द्रष्टव्याः सन्त्येताः स्वोक्तयः—

१. "यावन्मेरूद्धरा पीठे यावच्चन्द्रदिवाकरो ।
मुनिभिर्वाच्यमानोऽसो तावन्नदतु पुस्तकः ।।"

२. "यावल्लवणसमुद्रो यावन्नक्षत्रमण्डलो मेरूः ।
यावच्चन्द्रादित्यो तावदिदं पुस्तकं नदतु ॥"

३. "घोरेषारमते यावच्चारूता रकचन्द्रकैः ।
वाच्यमानो जनैस्तावत् ग्रन्थोऽयं भुवि नन्दतात् ॥

एतदुक्तिश्रवणानन्तरमद्य प्रसिद्धा "जब तक सूरज चाँद रहेगा" इति भाषासूक्तिः स्मारिता भवति ।

(५) लिखितकृते रक्षणीयतानिरूपणम्—

भूयसा श्रमेण कष्टेन च निर्मिता रचनायाः प्रतिलिपिर्दीर्घायुष्यं प्राप्नुयाद् इत्येतादृशी लेखककामना या पूर्वं प्रकाशिता सा लिखितस्य वस्तुनो रक्षाधीनेति तथ्य लेखकाः समीचीनतयाऽवगच्छन्ति । "भीत्रामार्थानां भयहेतुः"[१] इति पाणिनिसूत्रेण ज्ञायते यद यत्र त्राणार्थानां धातूनां प्रयोगो भवति तत्र कुतश्चित् भयमवश्यं भवति । रक्षा त्राणमित्यनर्थान्तरम् । अतो "रक्ष"-प्रातोः प्रयोगे यस्माद् भयं तस्मात् पञ्चमीविभक्ति र्भवतीति पाणिनिसूत्राशयः । पुस्तकान्यधिकृत्य यस्माद्यस्मात्स्थानाद् भयं भवति तस्मात्तस्माद् रक्षां कामयन्ते प्रार्थयन्ते च लेखकाः । यथा—

१. "तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छथिलबन्धनात् ।
मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकी ॥

२. तैलाद्रक्ष जलाद्रक्ष रक्ष मां शैथिलबन्धनात् ।
परहस्तगता रक्ष एवं वदति पुस्तकिः ॥

३. उदकान्नलचौरेभ्यो मूषकेभ्यस्तथैव च ।
परहस्तगता रक्ष एवं वदति पुस्तिकः ॥

एतदनुसारं १. तैलम्, २. जलम्, ३. शिथिलबन्धनम्, ४. मूर्खः (परहस्तो वा), ५. अनलः, ६. चौरः, ७. मूषकश्चेत्येते पुस्तकशत्रवः सन्ति । एतेभ्य एव पुस्तकानां भयं भवति । अतो लेखकाः स्वविहितश्रमस्य साफल्यायेतेभ्यो रक्षां कामयन्ते प्रार्थयन्ते च ।

(६) लेखनजन्यश्रमकष्टयोरभिव्यक्तिः

लेखनजन्यं श्रमं कष्टं वा लेखक एव जानाति, न कोऽप्यन्यः । शरीर च बुद्धिश्चेत्युभयमपि श्राम्यति ग्रन्थलेखककठिनकर्मणा । लेखकैरनुभूतं कष्टं विहितः श्रमश्च तेषामेतासूक्तिषु विशदमभिहितमवलोकनीयता—

१. "भग्नपृष्ठकटिग्रीवा स्तब्धदृष्टिरधोमुखम् ।
कठिनेन लिखितं शास्त्रं यत्नतः परिपालयेत् ॥"

२. "भग्नपृष्ठकटिग्रीवन्यस्तदृष्टैः प्रलेखनैः ।
द्विजरूपधरो देवो प्रीयतां मे जनार्दनः ॥

---

१. अष्टाध्यायी, १.४.२५

३. भग्नपृष्ठकटिग्रीवस्तब्धदृष्टिरधमुखम्।
कष्टेन लिखितो ग्रन्थो यत्नेन परिपालयेत्॥
४. "पुस्तकलेखनखेदं वेत्ता विद्वज्जनो नाऽन्यः।
सागरलंघनखेदं हनुमानेन परो नाऽन्यः॥"
५. "अर्जितं भूरि कष्टेन पुस्तकं लिखितं मया।
हर्तुमिच्छति पापात्मा तस्य वंशक्षयो भवेत्॥"

पृष्ठम्, काटः, ग्रीवा च सर्वाण्यप्येता न्यङ्गानि भग्नतां यान्ति, स्तब्धनिश्चला दृष्टिर्भवति इत्येवं ग्रन्थलेखने यत् कष्टं काठिन्यञ्च लेखकैरनुभूयते लोके तस्य सर्वस्य वेत्ता सुदुर्लभ एव। अत एवैते लेखका लिखितवस्तुनो रक्षणीयतामनुभवन्ति, बहुमूल्यात्वाच्छमस्य कष्टस्य।

(७) मङ्गलांशनम्—

ग्रन्थादौ, ग्रन्थमध्ये, ग्रन्थान्ते च मङ्गलाचरणस्य प्रशस्तां भारतीय परम्परां समीचीनतया जानाति सर्वोऽपि भारतीयताभावितान्तः करणो जनः। लेखका अपि स्वस्वसम्प्रदायानुरोधेष्टदेवतादिस्मरणपूर्वकं ग्रन्थलेखनात्प्रागेव मङ्गलमाचरन्ति। यथा—श्रीगणेशायनमः' "ॐ नमः श्री सर्वज्ञाय" "श्री परमात्मने नमः" "श्रीसाम्बायनमः" "श्रीमते रामानुजाय नमः" इत्यादि। ग्रन्थान्तेऽपि यदा कदाचिल्लेखका मङ्गला-शंसनं कुर्वन्ति। मङ्गलासंसरपराः काश्चिल्लेखकोक्तयो द्रष्टव्यतामर्हन्ति, यथा—

१. "मङ्गलं लेखकानान्तु पाठकानान्तु मङ्गलम्।
मङ्गलं सर्वभूतानां भूमो भूपतिमङ्गलम्॥
२. राजा स्वस्ति प्रजा स्वस्ति देशे स्वस्ति तथैव च।
राजान आनन्दगृहे स्वस्ति स्वस्ति गोब्राह्मणेषु च॥"
३. मङ्गलं लेखकानां च पाठकानाञ्च मङ्गलम्।
मङ्गलं सर्वलोकानां भूमिभूपतिमङ्गलम्॥"

एवमेतेन विवेचनेन लेखकानां हृदयं विशदविशदमुद्घाटितं भवति। स्वोक्तीनामानन्त्यात् कदाचिदपि सर्वासामनुशीलनं न शक्यते कर्तुम्। तथापि याः स्वोक्तयोऽत्र संग्रहीतास्तास्तु सर्वासामपि स्वोक्तीनां प्रातिनिध्यं सम्यग् विदधाति, प्रगाढं परिचाययन्ति च लेखकहृदयम्।

अन्तःक्रिया-धारितसम्प्रेषणोषागमः

डॉ० शशिप्रिया गोयलः

'भाष्यते' इति भाषा। संभाषणं विना कथं भाषाशिक्षणं स्यात्। यावत् केनाऽपि सह न भाष्यते तावत् विचारा अपि नोत्पद्यन्ते अभिव्यक्तिस्तु दूरे एव। यथा यथा श्रूयते, यथा भाष्यते तथा तथा भाषाज्ञानं भवति। एवमेव बालकः भाषां जानाति। भाषा नैसर्गिकी प्राकृतिकी प्रक्रिया नास्ति। अनुकरणेन श्रवणेन प्रयोगेन भाषाज्ञानं समृद्धं भवति इति तु सर्वे शिक्षाविदः जानन्ति एव। भाषा समाजसापेक्षक्रिया वर्तते। यदा वयम् केनाऽपि बालकेन सह वदामः तदा भाषा पृथक् भवति, यथा वयं केनापि विशिष्टेन अतिथिना सह संभाषणं कुर्मः तदा भाषा पृथक् भवति। अतएव नाटकादिषु अपि भाषा परिवर्तिता दृश्यते। महिलापात्राणि तु प्राकृतिकभाषाणाम् एव प्रयोगं कुर्वन्ति। एषा एव भाषायाः सार्थकता। अनेन सिद्ध्यति यत् भाषायाः प्रकृतिः संवादमूला एवास्ति इति।

शिक्षा का ?

यदा भाषाशिक्षणविषये चर्चा क्रियते तर्हि ज्ञातव्यम् यत् भाषाशिक्षणस्य कोऽभिप्रायः ? शिक्षा नाम छात्रैः अर्जितानाम् अनुभवानाम् शृंखला। यथा यथा अनुभवाः लभ्यन्ते तथा तथा अनुभवजन्यपरिणामानुसारेण संस्काराः जन्यन्ते। यदि सुखदाः अनुभवाः सन्ति तर्हि छात्राणम् मनसि उत्साहः जायते प्रेरणा उत्पद्यते, स्फूर्तिः सञ्जायते द्विगुणितमनोबलेन शिक्षां प्रति उत्सुकता वर्धते। परन्तु यदि दुःखदाः अनुभवाः कष्टप्रदाः अरुचिकराश्च भवन्ति तदा छात्राणां मनसि औदासीन्यं नैराश्यञ्च उत्पद्येते, ते विषयं प्रति जिज्ञासवः न भवन्ति।

शिक्षकस्ये भूमिका

एतादृशी एव वस्तुस्थितिः विद्यते अद्यतनीये संस्कृतभाषाशिक्षणे। प्रायशः संस्कृतभाषाशिक्षणं शिक्षकप्रधानमेव भवति। छात्राणां सहयोगितायाः अभावः वर्तते। केवलं रटनं प्रवर्तते। रटनम् प्रयोगं विना अरुचिकरं जायते। वास्तविकपरिष्ठितीनाम् अभावे भाषाशिक्षणं अनुवादरीत्या एव प्रवर्तते। प्रायशः कक्ष्यासु पञ्चनिमिषपर्यन्तमपि संस्कृतसम्भाषणार्थम् अवसरो न दीयते छात्रेभ्यः, नैव च तादृश्यः परिष्ठितयः अपि निर्मीयन्ते याभिः छात्राः संस्कृते सम्वादस्य अवसरं लभेरन्। अतः अस्माकं कक्ष्यासु संस्कृतशिक्षणं केवलं शिक्षकप्रधानम् अपि च अनुवादप्रधानम् यथा न भवेत् तथा विचारणीयम्।

कथं परिष्ठितीनां निर्माणं करणीयम्

पाठ्यपुस्तकस्य प्रयोगात् पूर्वं श्रवण-भाषणकौशलयोः अभ्यासः आवश्यकः भाषाशिक्षणे चत्वारि कौशलानि प्रमुखानि-श्रवणं-भाषणं पठनं लेखनम् च । एतेषु कौशलेषु श्रवणेन पठनेन च वयं ज्ञानं प्राप्नुमः, भाषणेन लेखनेन च अभिव्यक्तिं कुर्मः । अतः पठनात् पूर्वं श्रवणम् अपेक्षितं विद्यते । श्रवणाभ्यासार्थम् आवश्यकमिदं यत् कश्चित् भाषेत । तर्हि कः भाषेत किं केवलं शिक्षकः ? नैव । शिक्षकः तु मार्गदर्शकः एव । तस्य भूमिका इदानीं परिवर्तिता विद्यते । तस्य प्रमुखकार्यमस्ति परिष्ठितीनां निर्माणम् । कथम् संवादाय परिष्ठितिः निर्मातव्याः ?

छात्रैः स्वपरिचयः दातव्यः । कथं दातव्यः ? आत्मनः परिचयः न दातव्यः । छात्रद्वयम् अन्योन्यं पृष्ट्वा परिचयं प्रयच्छति । किं किं कथनीयम् इति सूच्यते शिक्षकेण — एषः/एषा मे भगिनी । अस्य नाम... । अयं - निवसति । अस्य पिता.. करोति । अस्य माता.... करोति । अस्य विशिष्टा रुचिः... क्रीडने/संगीते अभिनये वा अस्ति ।

एवं परस्परं दृष्ट्वा कर्गदपत्रे लिखन्ति तदा च कक्षस्य सम्मुखम् आगत्य अन्योन्यस्य परिचयं प्रयच्छन्ति । प्रशंसन्ति च । किमपि किमपि अधिकं वक्तुकामाः नूतनानां वाक्यानां निर्माणं कुर्वन्ति प्रस्तुतिं च कुर्वन्ति ।

अन्येऽपि गतिविधयः योजयितुं शक्यन्ते । यथा कक्ष्या वर्गद्वये विभक्तीक्रियते । एकस्मात् वर्गात् कश्चित् छात्रः संज्ञापदं कर्तृरूपेण वदति । द्वितीयः वर्गः क्रियापदं योजयति । एवं यदा परस्पर नूतनानां कर्तृपदानां व्यवहारः

चलामि अहम् क्रियते, तैः सह

समुचितक्रियापदानां

चलसि त्वम्

प्रयोगः सञ्जायते तदा छात्राः अतीव प्रमुदिताः भवन्ति । एवमेव एकैकं वाक्यं कथयित्वा शनैः शनैः कथापूर्तिम् अपि कुर्वन्ति । अपि वा एकेन विशेष्येण सह विशेषणपदं योजयन्ति । त्रिवर्गेषु कक्ष्यां विभज्य कर्ता क्रिया कर्म इति योजनमपि कारयितुम् शक्यम् । संख्यापदं योजयन्ति । शब्दभण्डारे वृद्ध्यर्थमन्यः गतिविधिरपि आयोजयितुम् शक्यते । एकः छात्रः एकस्य फलस्य नाम वदति । द्वितीयः तस्य आवृत्तिं कृत्वा अन्यत् फलनाम योजयति । एवं तृतीयः छात्रः फलयोः द्वयोः नाम पुनरुच्चार्य तृतीयफलस्य नाम योजयति । एवं षट्सप्तनाम्नां पश्चात् वृक्षाणाम् , पुष्पाणाम् , पुस्तकानाम् नामानि अधिकृत्य गतिविधिः अग्रे प्रवर्तते ।

वर्णपरिचयः, उच्चारणवाचनानि च

प्रायशः वर्णपरिचयः अपि रट्यते । पञ्चमवर्णानामुच्चारणम् प्रायशः अशुद्धं भवति । एवमेव शषस-मध्येऽपि भेदः स्पष्टः न भवति । लळमध्ये तु भेदविवेकः विरलः एव । कथम् एतदर्थं गतिविधिः योजनीयः । चिटिकासु छात्रैः वर्णाः लिख्यन्ते । तदा ताः चिटिकाः मिश्रीकृत्य वितीर्यन्ते । इदानीम् 'कवर्गः' इति लिखितां चिटिकां गृहीत्वा एकः छात्रः मञ्चे आगच्छति । स/सा कथयति मम् नाम कवर्गः । मम गृहे पञ्च सदस्याः सन्ति ।

अहम् स्वसदस्यान् आह्वयामि । मे सदस्या: मम सकाशे आगच्छन्तु मम पृष्ठे च तिष्ठन्तु । तदा ये कवर्गस्य सदस्या: ते एव आगत्य कवर्गस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति । सर्वप्रथमं 'क' आगत्य वदति— अहम् 'क' अस्मि । मम उच्चारणस्थानं कण्ठ: । उच्चारणं करोति 'क' अहम् अल्प्राणयुक्त: । मम सखा 'ख' महाप्राण: । तदा 'ख' आगच्छति । स: वदति अहम् 'ख' अस्मि । मम अपि उच्चारणस्थानं कण्ठ: । अहम् महाप्राण: अस्मि पुन: पुन: उच्चरति 'ख' 'ख' एवं सर्वे वर्णा: आगत्य स्वपरिचयं प्रयच्छन्ति । ते स्वं स्थानं गत्वा उपविशन्ति । इदानीम् उच्चारणस्थानानि सचित्राणि आगच्छन्ति । ये च वर्णा: तत: उच्चार्यन्ते, ते तस्य स्थानस्य समीपमागत्य स्वपरिचयं प्रपच्छन्ति । एवं वर्णानाम् परिचय: स्थायी भवति यत् छात्रा: न केवलं रटन्ति प्रत्युत स्वयं नाटकमाध्यमेन प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ।

एवं तृतीयाविभक्तिमधिकृत्य खेलमाध्यमेन शिक्षणं कारयितुम् शक्यते । छात्रै: विविधानि प्रथमान्तपदानि/तृतीयान्तपदानि चिन्तयित्वा चिटिकासु लिख्यन्ते । तत: ते मण्डलाकारेण उपविशन्ति । एक: छात्र: उत्तिष्ठति, स कर्तृपदं उच्चारयति— मृगा: । इदानीं यस्य समीपे अस्य सम्बन्धिपदं मृगै: वर्तते सोऽपि उत्तिष्ठति । तौ धावत: । पुन: आगत्य स्वस्थानम् उपविशत: । छात्रा: सस्वरं गायन्ति—

मृगा: मृगै: साकमनुव्रजन्ति ।

एवमेव वर्गद्वये विभज्य विभक्तीनाम्, पर्यायवाचिपदानं विलोमपदानाम् अभ्यास: कारयितुम् शक्यते ।

पठनम्

मौखिकरूपेण विभक्तीनाम् अभ्यासानन्तरम् कथं पठनकौशलस्य विकास: करणीय: इत्यपि विचार्यते । प्रायश: किं दृश्यते ? शिक्षका: स्वयं पठित्वा अनुवादं कुर्वन्ति । छात्रा: एकं शब्दमेव पठित्वा पूर्णश्लोकस्य अनुवादं स्मृत्वा परीक्षासु लिखन्ति । परन्तु पठन-अवबोध: तत्र न भवति । परन्तु यदा आदर्शपाठानन्तरं छात्रा: स्वयं प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्ति, वर्गद्वये विभज्य प्रश्नोत्तरं कुर्वन्ति तदा स्वयमेव अर्थज्ञानं भवति । एकदा एकं पद्यम् अधिकृत्य षष्टि: प्रश्ना: छात्रै: निर्मिता: ।

(क) अन्य: अपि विधि: पठनावबोधार्थं कर्तुं शक्यते—छात्रा: वर्गेषु विभज्य एकैकं प्रश्नं निष्कास्य उत्तरं यच्छन्ति । यस्य वर्गस्य सर्वाधिकाणि उत्तराणि शुद्धाणि भवन्ति स विजयी उद्घोष्यते । एवं शिक्षकस्य भूमिका अंकप्रदानाय भवति । एतेन छात्रेषु स्वाध्यायस्य प्रवृत्ति: उत्पद्यते । एवं श्लोकानाम् पाठान् अधिकृत्य अपि यदि प्रश्नोत्तरं क्रियते छात्रै: अवबोधनं सुकरं भवति ।

लेखनम्

सामान्यतया छात्रा: स्मरणं कृत्वा एव लिखन्ति । परीक्षाकाले ते पञ्चषान् निबन्धान् स्मृत्वा आगच्छन्ति । यदि च विषय: स एव विद्यते तर्हि शोभना: अंका: लभ्यन्ते परन्तु यदि कण्ठस्थीकृतेभ्य: विषयेभ्य: अन्य: विषय आगच्छति तदा काठिन्यं भवति । अत: तत्र केवलं स्मरणस्य परीक्षा भवति न तु भाषिकतत्त्वानाम् । अत: लेखनकार्ये प्रदत्तशब्दानाम् साहाय्येन अनुच्छेदलेखनं यदि क्रियते तर्हि ते तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यनिर्माणं कृत्वा लिखितुं

पारयन्ति । एवमेव कथालेखनमपि घटनासंकेतान् पठित्वा कर्तुं शक्यते । वार्तालापे एकः पक्षः दीयते अन्यः च छात्रेण एव पूरणीयः । चित्रवर्णनम् अपि प्रदत्तसहायकशब्दसूचीमाध्यमेन कर्तुं शक्यते ।

एवं यदा सम्पूर्णं प्रश्नपत्रं संस्कृतभाषायाम् एव भवति तदा न्यूनातिन्यूनं २०० वाक्यानि संस्कृतभाषा याम् पठन्ति लिखन्ति च । एवं विद्यालयस्तरे भाषिकतत्त्वानां ज्ञानं सुखदं भवति । तत्पश्चात् ते स्वयं किमपि अध्येतुं शक्नुवन्ति । अतः मूल्यानमपि वस्तुनिष्ठं भवति । प्रश्नपत्रे चत्वारि खण्डानि भवेयुः—

अङ्काः

खण्डः क— अपठितस्यावबोधः १५

ख— रचनात्मकं लेखनम् २०

ग— अनुप्रयुक्तव्याकरणम् ३०

घ— पठितस्यावबोधनम् ३५

छात्रैः उत्तरमपि निर्दिष्टस्थानेषु एव लेखनीयम् । प्रायः प्रतिशब्दम् अर्धाङ्कः एकाङ्कः वा निश्चीयते । एवं मूल्याङ्कनमपि अधिकं विश्वसनीयं भवति ।

अतः संस्कृतस्य पठनपाठने

मनोरञ्जकगतिविधीनाम् आयोजनम् नितान्तम् आवश्यकं येन छात्राः देशस्य प्रतिष्ठाधारिणीं भाषां प्रति आकृष्टाः भवेयुः, अस्यां सञ्चितेन ज्ञानपुञ्जेन लाभान्विताः च भवेयुः ।

त्रिभाषासूत्रं संस्कृतञ्च

डॉ. वि. एन्. चौधरी

स्वतन्त्रभारते भाषाविषये महान् विचार: समजनि । भाषासमस्याया: समाधानाय बह्व्य: समितय: भारत-सर्वकारेण सङ्घटिता: । विविधशिक्षायोगेष्वपि भाषाविषयकविचारै: सह नानाभाषासूत्राणि संस्तुतानि दृश्यन्ते । अस्मिन् क्रमे १९५६-५७ तमे वर्षे भारतसर्वकारेण संस्कृतशिक्षायोग: नियुक्त: ।

अस्य आयोगास्य अध्यक्ष: प्रसिद्धशिक्षावित् सुनीतिकुमारचट्टोपाध्याय महोदय आसीत् । आयोगस्य सदस्या: संस्कृतस्य अध्ययनं अनिवार्यविषयरूपेण कर्तव्यं इत्यनुशंसा अध्येतव्यम् अकुर्वन् ।

शिक्षाया: सर्वेषु स्तरेषु (नवीन-प्राचीनपद्धतौ च) प्राथमिक- माध्यमिक-उच्चमाध्यमिक-महाविद्यालय-विश्वविद्यालयेषु संस्कृतस्य अध्यापनस्य औचित्यं निर्धारितमभूत् ।

१. मातृ भाषा

२. हिन्दी राष्ट्रभाषा

३. संस्कृत भाषा

४. अंग्रेजी भाषा

यत्र हिन्दी मातृभाषा अस्ति तत्रैका दक्षिणभारतस्य भाषा अनिवार्यरूपेण पाठयितव्या हिन्दीप्रदेशेषु वा उत्तरभारते दक्षिणभारतस्य (तमिल्, तेलगु, कन्नड, मलयालम् आदिषु) एका भाषा पाठयितव्या । दक्षिणभारते वास्तव्या: हिन्दीभाषाया: शिक्षणं कुर्यु: तथा चोत्तरभारतस्य जना: दक्षिणभारतस्य एकस्या: भाषाया: ज्ञानं प्राप्नुयु: । संस्कृतस्य हिन्द्या: च ज्ञानं उत्तरदक्षिणप्रान्तयो: कृते समानरूपेण आवश्यकम् अस्ति ।

परन्तु सम्प्रति अस्माकं देशे त्रिभाषासूत्रे संस्कृतस्य स्थानं नास्ति ।

त्रिभाषासूत्रविषषे विभिन्नमतानामुल्लेख: अग्रे: क्रियते—

प्रथमं मतम्—

यै: संस्कृतशिक्षा अनावश्यकी हानिकारिणी च मन्यते तेषां मतेन संस्कृतम् एका क्लिष्टा भाषा अस्ति । अस्या: भाषाया: पाठ्यक्रमे निवेशनेन न कोऽपि लाभ: । एतच्च न तर्कसङ्गतं मतं, परं विद्वेषभावाभिभूतम् ।

द्वितीयं मतम्—

संस्कृतस्य अध्ययनेन जीवने गतिशीलता आयाति । संस्कृतं भारतीयभाषाणां जननी अस्ति । देशस्य एकतायै सक्षमा अस्ति । अतः प्रशासकानां शिक्षाविदां च कर्तव्यम् अस्ति यत् संस्कृतस्य अध्ययना-ध्यापनाय साध्वी व्यवस्था कर्त्तव्या । पाश्चात्त्यविद्वांसोऽपि संस्कृतं प्रति रुचिं प्रकटयन्ति । यदि भारतीयाः संस्कृतस्य उपेक्षां कुर्वन्ति तर्हि संस्कृतभाषां प्रति अन्यायो भविष्यति । तेषां मतेन यद्यपि संस्कृतं कठिना भाषा अस्ति । पाठ्यक्रमे संस्कृतस्य योजनेन छात्राणां क्लेशः अधिकः भवति । यः छात्रः इच्छति संस्कृतं पठेत् यः न इच्छसि सः न पठेत् संस्कृतस्य पठनपाठनस्य व्यवस्था वैकल्पिकी भवेत् ।

तृतीयं मतम्—

तृतीयमतस्य अवलम्बिनो विद्वांसः संस्कृतं पठ्यक्रमे अनिवार्यविषयरूपेण स्थापनीयम्— इति समर्थ-यन्ति । संस्कृतभाषा सर्वासां भारतीयानाम् आर्यभाषाणां जननी अस्ति । किञ्च संस्कृतं केवलं प्राचीनभाषा नास्ति, अपि तु इयम् आधुनिकयुगस्यापि भाषा अस्ति । संस्कृतस्य अध्ययनम् भारतीयभाषाणाम् अध्ययने सहायकं भवति । संस्कृतपाठशालासु राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य विद्यापीठेष्वपि संस्कृतमेव शिक्षायाः माध्यमोऽस्ति । आधु-नकियुगेऽपि संस्कृतस्य देववाणी, शारदा, गाण्डीवम् इत्यादयः सप्ततिः (७०) पत्र-पत्रिकाः प्रकाशिताः भवन्ति । बहवः विद्वांसः संस्कृताध्ययनेन ज्ञातुं शक्नुवन्ति । छात्रेषु राष्ट्रिय- अन्ता-राष्ट्रिय-एकतायाः विकासाय सहायकं भवति । अतः संस्कृतस्य पठन-पाठनं माध्यमिककक्षापर्यन्तम् अनिवार्यरूपेण भवितव्यम् ।

अनेकेषु स्थानेषु संस्कृतस्य अध्ययनं निम्न (जूनियर) कक्षासु प्रारभ्यते तथा माध्यमिकस्तरस्य पाठ्यक्रमे अनिवार्यविषयरूपेण स्थानम् अस्ति ।

संस्कृतायोगेन माध्यमिकविद्यालयेषु भाषाणां शिक्षणविषये चतसृणां योजनानां विचारः कृतः—

प्रथमा योजना— १— मातृभाषा (अथवा क्षेत्रीयभाषा), २— आंगलभाषा, ३— संस्कृतभाषा (अथवा काचिदन्या प्राचीना भाषा)

द्वितीया योजना— १. मातृभाषा (अथवा क्षेत्रीयभाषा)

२. आङ्गलभाषा

३. हिन्दी भाषा (अथवा अन्यभारतीयभाषा)

४. संस्कृतभाषा

तृतीया योजना—

द्वितीययोजनाया अनुरूपमेव अस्ति । परं अस्यां योजनायां संस्कृतस्य परीक्षा न भवेत् तथा च तस्य परीक्षाफलस्योपरि अपि प्रभावः न भवेत् । किन्तु विशेष-योग्यतां प्रति छात्रवृत्ति- निर्धारणे आधारः भवेत् ।

आयोगः इमां योजनां न स्वीकृतवान् यतो हि अनया योजनया संस्कृतम् उपेक्षितं भविष्यति ।

चतुर्थी योजना—

संस्कृतस्य पाठ्यक्रमः मातृभाषायाः पाठ्यक्रमेण सह अथवा हिन्दीभाषायाः पाठ्यक्रमेण सह संयुक्त-रूपेण अनिवार्यरूपेण वा पाठयितव्यः । उत्तरोत्तर कक्ष्यासु संस्कृतं प्रति अधिकम् अवधानं दातव्यम् तथा च अस्यां भाषायाम् उत्तीर्णता अपि अनिवार्या भवेत् ।

संस्कृत- आयोगस्य अध्यक्षः श्रीसुनीतिकुमारचट्टोपाध्यायमहोदयः तथा च आयोगस्य अन्ये सदस्याः श्री सुशीलकुमारडे, श्रीहरिकृष्णदूवे, डा. राघवन्, डा. आयंगार प्रभृतयः विद्वांसः पाठ्यक्रमे संस्कृतविषयस्य पाठनम् अनिवार्यरूपेण भवितव्यम् इति संस्तुतिं कृतवन्तः ।

भारतस्य वर्तमानपरिस्थित्यनुसारं हिन्दी अस्माकं राष्ट्रियभाषा अस्ति । अतः पाठ्यक्रमे अनिवार्यविष-यरूपेण पठन-पाठनं भवितव्यम् । आंगलभाषा अन्यप्रान्तेषु एवञ्च विभिन्नदेशेषु सम्पर्कभाषा अस्ति । अतः आंगलभाषायाः महत्त्वमपि स्वीक्रियते । तथा च मातृभाषाया अध्ययनम् अपि अनिवार्यम् अस्ति ।

अतः प्रतिपादितेषु चतुर्षु मतेषु द्वितीयं मतं समीचीनं प्रतीयते । एतन्मतानुसारं संस्कृतस्य अध्ययनम् वैकल्पिकविषयरूपेण भवितव्यम् । ये छात्राः संस्कृतं प्रति आकृष्टाः सन्ति ते अस्य अध्ययनात् न वंचिताः भविष्यन्ति । तथा ये अध्ययनं कर्तुं न इच्छन्ति तेषामुपरि अनावश्यकः भारोऽपि न भविष्यति । संस्कृतस्य आधारभूतेन ज्ञानेन सर्वे परिचिताः भवेयुः । अतः न तु प्रथमाकक्ष्यातः अपि तु षष्ठी-कक्ष्यातः दशमी (माध्यमिक) कक्ष्यापर्यन्तम् अस्य अध्ययनम् अनिवार्यविषयरूपेण स्यात् ।

माध्यमिकस्तरस्य पाठ्यक्रमे अस्या स्थानं द्विविधं भवितुमर्हति । एकं तु अनिवार्यविषयरूपेण अपरं तु वैकल्पिकविषयरूपेण इति ।

अनिवार्यविषयरूपेण संस्कृतसाहित्यस्याध्ययनापेक्षया भाषाध्ययनं प्रति रुचिमद्भिः भाव्यम् । येन छात्राणां शब्दकोशे वृद्धिर्भवति । छात्राः भारतीयसंस्कृत्या परिचिताः भवेयुः संस्कृतसाहित्यं प्रति चाकृष्टाः भवेयुः । अन्येषां विषयाणां परीक्षया सह अनिवार्यरूपेण संस्कृतस्य एकं प्रश्नपत्रं पृथक् स्यात् । यत्र छात्राणाम् उत्तीर्णता अनिवार्या स्यात् । तथा संस्कृतस्य अंकाः परीक्षाफले-अपि सम्मिलिताः भवेयुः । तथा कृते सति छात्रा अध्याप-काश्च संस्कृतस्य पठनपाठने जागरूकाः भविष्यन्ति ।

भारतस्य सर्वोच्चन्यायालयः (सुप्रीमकोर्ट) ४-१०-९४ दिने स्वकीये ऐतिहासिकनिर्णये भारतसर्वकारं निर्दिष्टवान् यद् भारतस्य शिक्षा- पाठ्यक्रमे संस्कृतभाषायाः कृते न्यायोचितम् अनिवार्यं स्थानं निर्धारितं भवेत् । परं खेदस्यायं विषयः यद् इदानीं यावत् तस्य क्रियान्वयनं सुचारुरूपेण न जातम् ।

अतः संस्कृतायोगस्य संस्तुत्यानुसारं त्रिभाषासूत्रस्य स्थाने चर्तुभाषासूत्रस्य कार्यान्वयनं कर्तव्यम् । तत्र—

१. मातृभाषायाः शिक्षणम्

२. हिन्दीभाषायाः शिक्षणम्

३. आंगलभाषायाः शिक्षणम्

४. संस्कृतभाषायाः शिक्षणम्

च भवेयुः । यतो हि फ्रान्स्, जर्मनी इति पाश्चात्यदेशेषु चर्तुभाषापठनस्य व्यवस्था भवति । यदि अस्माकं देशे चर्तुभाषासूत्रं कार्यान्वितं भवेत् तर्हि—

मातृभाषायाः हिन्दीभाषायाः ज्ञाने वृद्धिः भविष्यति । तथा च उभयोः भाषयोः व्याकरणज्ञाने शब्दज्ञाने साहित्यज्ञाने च वृद्धिः भवितुमर्हति ।

अतः संस्कृता आयोगस्य चर्तुर्भाषासूत्रम् विद्यालयेषु भवितव्यम् ।

पुराणप्रस्तुतस्य वास्तुशास्त्रस्य वैशिष्ट्यम्

प्रो. रमेशचन्द्रचतुर्वेदी

लोके साम्प्रतं वास्तुकला वास्तुविद्या, वास्तुशास्त्रमित्यादिभिर्विभिन्नाभिः संज्ञाभिः विषयविशेषस्य पौरस्त्यैः पाश्चात्यैश्च सुधीभिर्व्यापकविमर्शो विधीयतेऽस्मिन् प्रसङ्गे पौराणिकवाङ्मयप्रस्तुतं वास्तुविषयकं चिन्तनं सविशेषं समालोचनीयतां भजते। पुराण प्रस्तुते वास्तुविषयकविवेचने यद् वैशिष्ट्यं विद्यते तद्विषये विचारावसरे यानि तत्त्वानि समुपतिष्ठन्ति तेषु वास्तुनः पुरुषरूपेण समर्चनीयतानिर्देशः सर्वाधिकमहत्त्वं भजते।

वास्तुनः पुरुषाकारता समर्चनीयता च

वास्तुविषयिणी चर्चा पौराणिकवाङ्मये विभिन्नेषु प्रसङ्गेषु प्राप्यते, तत्र सर्वत्रैव तस्य वास्तुनः पुरुषकारता समर्चनीयता च निर्दिष्टे स्तः। एतस्मिन् विषये मत्स्यपुराणे, अग्निपुराणे, विष्णुधर्मोत्तरपुराणे च विस्तृतं विवचेनं समुपलभ्यते। तत्र मत्स्यपुराणे तु वास्तुशास्त्रोपदेशकानां प्राचीनाचार्याणां विस्तृता परम्पराऽपि निर्दिष्टा। तत्र प्रकाशितं यत् —

भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा।
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरन्दरः॥

ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती॥

(मत्स्यपुराणम् अध्यायः — २५३, श्लोकसं. २-३)

मत्स्यपुराणे वास्तुनामकस्य जनस्य समुत्पत्तिः भगवतः शंकरस्य ललाटस्वेदसलिलात् इति प्रकाशिता। तत्रान्धकासुरस्य वधं कर्तुं समुद्यतस्य शिवस्य चरित्रं वर्णितम्। अन्धकासुरवधप्रसङ्गे शिवललाटे स्वेदोद्गमो वर्णितस्तदनु शिवललाटस्वेदाद् वास्तुपुरुषोत्पत्तिर्वर्णिता। अन्धकासुरवधप्रसङ्गो वास्तुपुरुषोत्पत्तिप्रसङ्गश्च सम्मिलितरूपेण पुराणेषु प्रकाशितौ स्तः। एतयोः प्रसङ्गयोः सम्मिलिता चर्चा सविशेषं विचारणीया विद्यते। अंधकारेण सह वास्तुसंज्ञकानां जननिवासभूतानां भवनानां कस्सम्बन्ध इत्यत्र विषये तु सूक्ष्मेक्षिकया चिन्तनं विधेयम्। तत्र वास्तुपुरुषस्य स्वरूपमित्थं वर्णितमस्ति—

करालवदनं तस्माद्भूतमुद्भूतमुल्बणम् ।
ग्रसमानमिवाकाशं सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ।।
ततोऽन्धकानां रुधिरमपिबत्पतितं क्षितौ ।। ६.७ ।।

अन्धकासुरसेनानीनां रुधिरं पीत्वाऽपि तद् वास्तुसंज्ञकं महद्भूतम् क्षुधानिवृत्तिं नैवाप्नोत्, जगतीत्रयं समाक्रान्तुं प्रावर्तत, तस्माद् भीतैः देवदानवासुररक्षोभिस्तन्महद् भूतं समन्ततोऽवष्टब्धम् । तस्मिन् प्रसङ्गे देवदान-वासुररक्षसां मध्ये येन येन, यत्र यत्र महद्भूताङ्गेषु समाक्रमणं कृतं तत्रैव तस्य तस्य निवासः संजातः इति पौराणिकं कथानकम् । अस्मिन् प्रसङ्गे मत्स्यपुराणे प्रकाशितं यत्—

येन यत्रैव चाक्रान्तं स तत्रैवावसत्पुनः ।
निवासात्सर्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते— १४ ।।

इत्थं हि वास्तु खलु विभिन्नदेवदानवरक्षोरगनिवासं इति निर्दिष्टम् । सर्वत्रैव पौराणिकवाङ्मये देवदा-नवादिशब्दप्रयोगेण विभिन्नानाम् अमूर्तानां भावानां मूर्तिमत्त्वं परिकल्प्यते । केषाञ्चन अमूर्तानां भावानां प्रतीक-रूपेण चर्चा विहिता इति तु पौराणिकसंस्कृतिविवेचकैः सुधीभिः बहुधा व्याख्यातम् । मूर्तिपूजा—विवेचनप्रसङ्गे तत्र विष्णुधर्मोत्तरपुराणे प्रकाशितं यत् जगद्व्यापकस्य ब्रह्मसंज्ञकस्य वास्तविकरूपेण परिचयः प्राप्तुं न शक्यते । तस्य परमेश्वरस्यालक्ष्य रूप प्रकृतिसंज्ञकं तथा च जगदात्मकं विलोकनीयं रूपं विकृतिसंज्ञकं विद्यते, तथा च पूजाध्यानादिकं साकारस्येव कर्तुं शक्यते यथाहि विष्णुधर्मोत्तरपुराणे लिखितम् —

प्रकृतिर्विकृतिस्तस्य रूपेण परमात्मनः ।
अलक्ष्यं तस्य तद्रूपं प्रकृतिस्सा प्रकीर्तिता ।।

साकारा विकृतिर्ज्ञेया तस्य सर्वं जगत्स्मृतम् ।
पूजाध्यानादिकं कर्तुं साकारस्यैव शक्यते ।।
स्वतस्तुदेवस्याकार पूजनीयो यथाविधि ।।

(विष्णुधर्मोत्तरपुराणे तृतीयखण्डेऽध्यायः — ४६ श्लोकसं. ३-४)

वैदिकयुगेऽपि भारतीयमनीषिणः जननिवासार्थं निर्मितानां प्रासादादीनां सर्वदेवमयत्वं ब्रह्मतत्वं बहुधा विवेचितवन्तः । तत्र ऋग्वेदे प्रस्तुतैः वास्तुसूक्तमन्त्रैः वास्तुस्वरूपविषयकं वैदिकमहर्षिचिन्तनं परिचीयते । यज्ञ-प्रधानायां वैदिकसंस्कृतौ येषां तत्त्वानां चर्चा यज्ञाङ्गरूपेण विहिता तेषां समुपबृंहणं पुराणप्रस्तुतायां साकारोपास-नाया सम्प्राप्यते । सम्भवतः 'वास्तोष्पतें इत्यादिभिर्मंत्रैः विवेचितस्य वास्तुयज्ञस्य विवेचनार्थं पुराणेषु वास्तुपुरुष-पूजाप्रकल्पिताऽस्ति, (१) मत्स्यपुराणे वास्तुपुरुषविवेचनप्रसङ्गे वास्तुसंज्ञकस्य महदाकारस्य पुरुषस्य शान्ति-विधानकर्मणः संज्ञा 'वास्तुयज्ञः' इति प्रकाशिताऽस्ति, तत्र वास्तुपुरुषविवेचनान्ते मत्स्यपुराणे विलिखितम्—

वास्तुयज्ञः स्मृतस्तस्मात्ततः प्रभृति शान्तये ।

मत्स्यपुराणम् अध्यायः - २५३ श्लोकसं. १९

इत्थं हि पुराणोक्तया वास्तुशास्त्रविषयकचर्चया ज्ञायते यत् खलु वेदेऽपि वास्तुनः समर्चनीयता पुरुषापि-शषरूपता च निर्दिष्टा (१) तस्याः विवेचनार्थं पुराणग्रन्थेषु पुरुषाकारस्य तस्य वास्तुनः विभिन्नेष्वङ्गेषु विभिन्नानां देवादीनां वासः प्रकल्पितः, (१) पुराणोक्तेऽस्मिन् वास्तुशास्त्रविवेचने वेदमन्त्रनिर्दिष्टस्य वास्तुनः स्वरूपं साङ्गो-पाङ्गविवेचनपूर्वकं प्रकाशितम् (१) अस्य वास्तुनः समर्चनीयता (१) वेदेऽपि पूर्वं प्रकाशिता पुराणेषु वास्तुपुरु-षसमर्चनस्य प्रकारः पुरुषामर्चन सदृशः प्रकाशितः, (१) अयमेवास्ति विशेषः । पाश्चात्यैः वास्तुविषयिणी या चर्चा विधीयते तत्र तु जडानां मृतपाषाणलोहप्रभृतीनां तत्त्वानां समायोजमेव निर्दिश्यते, तस्य वास्तुनः पुरुषाकारता समर्चनीतयता च नैव निर्दिश्येते । वस्तुतः वास्तुनः पुरुषाकारता विवेचने समर्चनीयताविवेचने च भारतीयचिन्तन-वैशिष्ट्यं स्पष्टं परिलक्ष्यते, (१) सर्वं खल्विदं ब्रह्म सर्वं ब्रह्ममयं जगत् इत्यादिभिः वेदवाक्यैर्निर्दिष्टं भारतीयचिन्तनं सर्वत्र वास्तुशास्त्रे विराजते ।

भारतीयचिन्तनानुसारेण वास्तुसंज्ञकः पदार्थः खलु सचेतनः पुरुषविशेषो विद्यतेऽतएव वास्तुपुरुष इति कथ्यते । एतस्य वास्तुनः सचेतनमनुसृत्य वास्तुशास्त्रिणो भवनानां निर्माणावसरे वास्तुपुरुषस्य मर्मस्थलानि विचार्य शङ्कुरोपणं विधीयते येन हि मर्मच्छेदो न भवेत् ।

संस्कृतवाक्साधुत्वपरिधिः

डॉ० परमानन्दः झा

सन्ति काश्चित् समस्याः सुरगिरोऽस्याः, यासु भाषान्तरीयप्रचलितपदस्थानीयपदनिर्मितिकृता च काठिन्यानुभूतिः प्राथम्यं भजते। अद्य सन्धिविषये 'संहितैकपदे नित्ये' ति नियममुल्क्रम्य 'अल्प-आहारः' 'ग्रीष्म-अवकाशः' इत्यादौ सामासिकप्रभृतिनियतसांहितिककार्यस्थलेऽपि उच्चारणसौकर्याय सन्धेः कामचारिता स्वीकृता। अकारान्तादिकतिपयसरलशब्दमात्रानुगमेन शब्द-शास्त्रीयाभिः सीमितोत्सर्गापवादशङ्खलाभिरेव कृत्यं निर्वोढुमारब्धम्। कारकेऽपि क्रियाविभक्तयपेक्षया उपपदविभक्तीनामेव प्रयोगो बहुलीकृतः, दीर्घदीर्घतरसमासाचि यथासम्भवं परिहृताः। जटिलानि तद्धितक्षेत्राण्यपि प्राथमिकपथे अन्यस्थितानि। क्रियापदप्रयोगेऽपि दुर्गमपूर्वोत्तरतिङन्तपदपद्धतिमवधूय सरलतरेण कृदन्तपथेनैव गन्तव्यं निर्धारितम्। तदेवं व्याकरणबोधबाधादृष्ट्या कानिचन शैथिल्यानि स्वीकृत्य प्रचलितशब्दानुकरणतदनुवादादिविषयेऽपि व्यवहारपथः सारल्यमानीतः। प्रचलितसञ्ज्ञाशब्दाः यथावत् संस्कृतेऽपि प्रवेशिताः। बस्-ट्रक प्रभृतीनि यानानि अत्रापि धावितुमारब्धानि। लोके अपभ्रंशभाषापदानाम् इतरमूलभूतभाषापदानां वाऽनुवादः तत्तच्छब्दसन्निकटतरवर्तिभिरेव संस्कृतशब्दैः प्रक्रान्तः। तदेवं सम्प्रति अत्र भाषायां सारल्यमालक्ष्य मनाक् परिवर्तनमपि—शैथिल्यमपि—नियमोल्लङ्घनमपि सोढ्वा व्यावहारिकतासमुत्कर्षाय बहुविधाः प्रयत्नाः क्रियमाणाः सन्ति संस्कृतज्ञैः।

एतस्मिन् पुनः क्रमोपनतेषु केषुचिद् उक्तभाषान्तरीयसञ्ज्ञापदोपादानसन्धिसमासादिकतिपयशब्दशास्त्रीयसिद्धान्तविषयकेषु शैथिल्येषु कतिपये प्राचीनविचारधाराधुरन्धराः पारम्परिकप्रयोगधारोद्धारमसहमानाः भवन्ति। तेषां पुनरयमाशयः—

अद्य नवयुवकेषु संस्कृतसंरक्षणोत्सुकेषु केषुचित् पुष्कलोत्साहः परिलक्ष्यत इति हर्षप्रकर्षविषयः, परं स्वच्छन्दममन्दमान्दोलितेऽस्मिन् क्रमे क्रमेण शिथिलितेषु शास्त्रीयमर्यादाबन्धेषु उत्तराधिकारिणां समक्षं परिनिष्ठितगद्यखण्डमण्डितानि निगूढानि निगमागमरहस्यानि शनैः शनैः बोद्धृणां विरहे निगूढतरतामापद्य विपत्स्यन्ते। तदेवं प्राञ्जलप्रवाहमयी संस्कृतपरिष्कृतवाग्धारा नोपेक्षणीया। साधारणपदप्रयोगापेक्षया विशिष्टपदप्रयोगे सविशेषोऽभिनिवेशो भवगतः पतञ्जलेः। तथा चोक्तं तृतीयाध्याये तेनैव—

[१]नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥ इति

अयमाशयः पतञ्जलेः— व्याकरणशास्त्रे वैकल्पिकनियमजातैः साधारणानि विशिष्टानि च उभयविधान्यपि व्यावहारिकाणि पदानि व्युत्पादितानि । यथा— इच्छार्थकात् कम्धातोर्लुङि रूपद्वयमुपपादितम्— 'अचीकमत' इति, 'अचकमत' इति च । तत्र 'अचकमत' इति वैकल्पिकविशिष्टलक्षणलक्षितं पदं प्रयुञ्जानाः जनाः सुयुक्तैः बडवारथैः इष्टसुखं स्वर्गं यान्ति, अथ ये पुनः सामान्यविधिसिद्धम् 'अचीकमत' इति पदं व्यवहरन्ति ते पादौ कर्षन्तः स्वर्गं यान्ति इति। तदेवं तिङन्तादिविशिष्टपदप्रयोगो नवीनैर्नोपेक्षितव्यः। किञ्च उक्तव्याकरणनियमानादरातिरिक्तं नवनवलोकप्रचलितभाषान्तरीयसञ्ज्ञादिशब्दप्रयोग-स्वाच्छन्द्यमपि नैव युक्तम्, तथा सति गीर्वाणवाणीगौरवविलोपसंभवात् संस्कृतशब्दसाधुत्वविधाताच्च । अतस्तच्छब्दविनियोगवेलासु समृद्धतरसुरगिरैव अनूद्य वक्तव्यम् इति ।

अत्र पुनः प्राचीनजनोत्क्षिप्ताक्षेपद्वयविषये इदं वक्तव्यं नव्यानाम्—

कस्याश्चिदपि भाषाया मुखाकृतिर्द्विविधा भवति—प्रायोगिकी साहित्यिकी चेति । तत्र सर्वत्रापि भाषासु प्रायोगिकी व्यावहारिकी वा प्रवृत्तिः साहित्यिकपरिनिष्ठितपदप्रवाहापेक्षया सरलतरा भवत्येव। सम्प्रति संस्कृतवाग्विमुखाया भारताभिजनमानसिकताया अवरोधनाय, तत्र च इमां वाचं प्रति रुचेरुत्पादनाय प्राथमिकमभियानमेतत् । अभिरुचेः पुनस्तत्र उन्मेषे जाते, 'शनैः शनैः पदं धत्ते' इति प्रथितया अभियुक्तोक्तपद्धत्या प्राञ्जलेष्वपि शास्त्रीयपरिनिष्ठितपदप्रवाहेषु, विशिष्टेष्वपि व्याकरणव्युत्पादितवैकल्पिक पदव्यवहारेषु, चामत्कारिकीष्वपि काव्यवचनचातुरीषु स्वयमेवाभिनिवेशो जनिष्यते जनानाम् । अतो नास्त्यत्र प्राचीनोत्प्रेक्षितः निगूढतरबहुतरशास्त्रोच्छेदसम्भवः। चिरन्तनैः शास्त्रकारैरपि युगानुरूपशिथिलशिष्यमेधामभिलक्ष्य सारगर्भाः सन्दर्भाः सरलीकृता एव । अस्या एव सरलीकरण प्रवृत्तेः फलं शब्दशास्त्रे अष्टाध्याय्याः प्राक्तनीमध्ययनपद्धति-मुत्क्रम्य ऋजुतरनूतनप्रयोगपद्धतिपरिकल्पिकायाः कौमुद्याः प्रणयनं, तत्रापि त्रीणि संस्करणानि । एवं शास्त्रान्तरेष्वपि द्रष्टुं नैकानि निदर्शनानि। तदेवं प्रतिपलं परिवर्तमानां कालप्रवृत्तिमनुरुध्य साहित्यगतसारल्यपरिकल्पनापि समुचितैव ।

किञ्च प्राक्तनपद्धतिधुरीणानाम् अपरमस्वारस्यं साम्प्रतिके सारल्याभियाने नवनवभाषान्तरीयाऽसाधु-भूतप्रभूतसंज्ञादिपदप्रश्रयप्रदानविषये । तत्रापि तावदिदं वक्तुमुचितम्—

किं तावत् साधुत्वं नाम शब्दानाम्? यतः एतत्स्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेऽपि सुमहान् कोलाहलः शास्त्रकारेषु । तथाहि—

---

१. महाभाष्यम्— ३/२/४८

१. तत्र सर्वतः प्रथमम् 'अनादिव्यवहारविषयत्वं साधुत्वमिति' केचित्। तस्य अयमाशयः— लोके लक्ष्यमाणाः नानाविधभाषाशब्दाः वक्तृणां करणवैकल्यादिना अपभ्रंश-रूपमापन्नाः वस्तुतो मौलिकतया संस्कृतभाषाया एव विकीर्णाः सन्ति परितः। यथागोशब्दस्य संस्कृतमूलभूतस्य गावीगोवीगोतागोपुतलिकागाय-गैयाप्रभृतयः। तत्र गोशब्दः अनादिव्यवहारविषयत्वात् साधुः, गाव्यादयश्च आदिमत्त्वादसाधवः। अनादित्वे प्रमाणानि पुनः वेदवेदाङ्गपुराणस्मृतीतिहासकाव्यकोषादयः शास्त्रविस्तराः एव।

२. प्रागुक्तपरिभाषायां पुनरेका समस्या आपततिवेदपुराणादीनि शास्त्राणि चिरन्तनकालिकानि, तत्र विविधानाम् अपपाठानामपि संभवात् तद्व्यावृत्तिः कथं स्यादिति। एतत्समाधानार्थञ्च तत्र लक्षणे पुनः निवेशो व्यधायि— 'अनादिव्यवहारविषयत्वे सति व्याकरणान्वाख्येयत्वं साधुत्वम्' इति। एवञ्च उक्तसाधुपदसमूहाप-तितानुचितपदानां व्याकरणनिकषपाषाणबलेन व्यावृत्तिः। ये खलु शब्दाः वैयाकरणैः अन्वाख्याताः शास्त्रे व्युत्पादितास्त एव साधवः नान्ये इति।

३. पूर्वत्र लक्षणे पुनरेकाऽऽपत्तिः। अनादिपरम्पराप्राप्तानां व्याकरणान्वाख्येयानां च पदानामेव साधुत्वं, अपरिचितेषु रूढिमापन्नेषु च संज्ञाशब्देषु का गतिः? तेषामपि यदृच्छाशब्देन व्यवहारोपलम्भादिति। एवञ्च पुनरपि संशोधनं कृतम्। अनादिव्यवहारविषयत्वे सति व्याकरणान्वाख्येयत्वे च सति पुण्यजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं साधुत्वम् इति। एतेन यादृच्छिकपदानां स्थानं शास्त्रविहितैव संज्ञा विधेया, तस्या एव पुण्यजनकत्वात्। तथा च आपस्तम्बवचनम्— 'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तरम्' इति। यदि पुनर्यादृच्छिकेष्वपि तन्मूलमुपल-भ्यते, तदा तानि अपि सुखेन ग्रहीतुं शक्यानि। यथोक्तं भाष्ये पतञ्जलिना— "न्याय्यभावात् कल्पनं संज्ञादिषु न्याय्यः ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः सञ्ज्ञादिषु। ऋतक एवासौ न लृतक' इतीति।

४. इदानीमन्ते एको दोषः भूयोऽप्यवशिष्यते। उक्तसञ्ज्ञापदेषु न सर्वत्र मूलभूतानि संस्कृतपदानि प्रतिभासन्ते, नापि तानि व्याकरणेन अन्वाख्यातुं योग्यानि, परं तेषां प्रयोगश्च भवति शास्त्रेषु अस्यां स्थितौ तादृशानां टि-घु-भ-प्रभृतीनां पारिभाषिकविचित्रपदानां क्व शरणमिति। एवञ्चोक्तस्थितिमनुभूय भूयोऽपि एकं लक्षणखण्डमायोजितम्— अनपभ्रष्टत्वं साधुत्वमिति। अर्थात् टि-घु-प्रभृतीनि संज्ञापदानि मा भवन्तु अनादीनि, व्याकरणान्वाख्येयानि, पुण्यजनकानि वा, परं तानि अपुण्यजनकान्यपि नैव सन्ति, तेषां शास्त्रेषु लघुभूतेन पथा बहुलतरतत्त्वसङ्केतहेतवे कल्पितत्वात्। एषा च पद्धतिः पतञ्जलिनापि दर्शितादर्शा। तथा च पस्पशे प्रसङ्गवशेन तेनोक्तम्— हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति, नाभ्युदयाय इति।

तदियता महता परिकरेण साधुत्वस्य निर्दुष्टं स्वरूपमेवं फलति— 'अनादिव्यवहारविषयत्वे सति व्याकरणान्वाख्येयत्वे सति पुण्यजनकतावच्छेकधर्मवत्त्वे च सति अनपभ्रष्टत्वं साधुत्वम् इति। तदित्थं शब्दसाधु-त्वलक्षणपरीक्षणसमनन्तरं प्राचीनपारम्परिकधारणाधराणां विद्वद्वराणां सन्देहास्पदे नवनवभाषान्तरीयसंज्ञाशब्दो-पादनविषये दृष्टेरिदानीं स्फीतता संभाव्यते।

इदन्तु अवश्यमवधेयम्— एषु दिवसेषु सत्यपि संस्कृतसंबन्धिततत्प्रयोगसमुलब्धिसंभवे केचन नवीनाः आलस्येन वा अज्ञानेन वा स्पष्टतया बोधे सौकर्य्याय वा तत्स्थानीयानि भाषान्तरीयपदानि साभिनिवेशं पत्रपत्रिकादिषु लेखनसमये निवेशयन्तो दरीदृश्यन्ते। एषा च प्रवृत्तिः नूनमेव निरोद्धव्या। समृद्धतरा याः संस्कृतवाचः लोकातिशायिनि वाङ्मयनिधौ अद्भुता असीमिता च शक्तिः शब्दसंसृष्टिसिद्धये। अद्य विविधाभिः संस्थाभिः तत्तत्प्रचलितभाषान्तरीयपदसन्निकटवर्तिसंस्कृतपदानां सर्जनापि क्रियमाणा एवास्ति। अतः तैरेव शब्दैर्व्यवहर्तुं चेष्टितव्यं सति सम्भवे। पाठकानां बोधसौकर्य्याय च क्वचित् क्वचित् कोष्ठकमाध्यमेन भाषान्तरीयाणां प्रचलितपदानां सङ्केतो विधातुं शक्यते। किञ्च तेषामेव अन्यभाषीयशब्दानाम् औणादिकादिशास्त्रोत्प्रेक्षाबलेन निकटवर्तिनि समुचितार्थे प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया सिद्धिं विधाय प्रयोगः क्रियते चेत् तदा संस्कृतवाङ्मयस्य शब्दसमृद्धिरूपो महानुपकारोऽपि सम्पद्येत, कियतांशेन बोधसम्बन्धिनी बाधापि दूरीक्रियेत।

संस्कृते अनुसन्धानस्य नवीनक्षेत्राणि जलविज्ञानम्

श्री सतीशचन्द्र झा

[लेखेऽस्मिन् जलस्य विषये, तत्तत्संरक्षणोदायानां च विषये प्रमाणनिर्देशपुरस्सरं चर्चा विहिता वर्तते—सम्पादकः]

स्वतन्त्रता प्राप्तेः चतुःपञ्चाशत् वर्षाणि व्यतीयन्ते तथाप्यद्यापि अस्माकीनं भारतं विकासशीलदेशेष्वेव परिगण्यते। न तु विकसितदेशेषु। अत्र किं कारणम्? इदानीमपि केचन भारतीयाः एतादृशाः वर्तन्ते, ये मानसिकीं स्वतन्त्रतां नाद्यापि प्राप्तवन्तः तिष्ठन्ति। भौतिकसुखानां चाकचिक्येन आत्मविमुग्धास्ते सर्वत्र पाश्चात्यज्ञान-विज्ञानामेव श्रेष्ठतां मन्वानाः वर्तन्ते। "नैष स्थाणोरपराधः यदेनमन्धो न पश्यति, पुरुषापराधः स भवति" इति यास्कवचनं तेषामेव तात्त्विकीं स्थितिं प्रकाशयति।

अस्माकं शास्त्रेषु पुराणेषु तथा अन्यस्मिन् वाङ्मये च निहितं निगूढं च शास्त्रविज्ञानमपारमिति वयं जानीमः। तस्य प्रकाशाय प्रचाराय च समयोऽयं संप्राप्त इति तस्यां दिशि सर्वैः अस्माभिः चिन्तनीयम्। अतः आवश्यकता विद्यते यत् संस्कृते अनुसन्धानानां नवीनक्षेत्राणाम् अन्वेषणं भवेत्, सैद्धान्तिकविचाराणां प्रायोगिकानुसन्धानव्यवस्था भवेत्। एतेन देशस्य महान् उपकारः भविष्यति। भारतमपि पूर्वविकसितदेशानां सरिणषु सर्वस्मिन् क्षेत्रे स्वीयं विशिष्टं स्थानं प्राप्स्यति। एतत् सर्व मनसि निधाय अत्र जलविद्यायाः क्षेत्रे, विशेषतः भैषज्यरूपेण व्यवहारे, जलस्य स्रोतसां क्षीणतायाः अपाकरण विषये अनुसन्धानस्य दिशः चिन्तनं विधीयते।

जलं जीवनापरपर्यायमेव—'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्।' सर्वे वैज्ञानिकाः मन्वते यत् मानवशरीररचनायाम् अशीतिप्रतिशतं जलमेव वर्तते, प्रोटीनरुपेण यत् आधीयते, तत्र पञ्चाशीति प्रतिशतं जलमेव, प्रोटीनतत्त्वं जीवनस्य कृते अपरिहार्यम्। नैकान्तं मानवानां कृते प्रत्युत समग्रजीवधारिणां कृते जलस्यापरिहार्यता स्वयं सिद्धा। संस्कृत साहित्ये बहुत्र प्रतिपादितं वर्तते यत्—

पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायत्तं हि जीवनम्।
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न कच्चिद्वारि वार्यते॥

अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते॥

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्तते ॥

जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम्।
अतोऽत्यन्ततया सुज्ञो न क्वचित् वारि वार्यते ॥

तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी।
तस्माद्देयं तृषार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥

भैषज्यशास्त्रस्यापि आचार्याः नैकान्तं प्राणरक्षणाय जलस्य महत्त्वं स्वीकुर्वन्ति, प्रत्युत विविधरोगाणां चिकित्सायै जलप्रयोगस्य महिमानं प्रययन्ति—

वाग्भटः कथयति—

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयम्।
अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद् वारि वार्यते ॥

'नहि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा।'

राजवल्लभो ब्रूते—

'तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भेषजैः समम् ॥'

आयुर्विदां भैषज्यत्वेन जलस्य स्वीकरणं, तदनिवार्यत्वं वा अथर्व वेदस्य निदर्शानुरूपमेव वरीवर्ति। अथर्ववेदे जलानाममृतत्त्वं भैषज्यं च सुस्पष्टतया प्रतिपादितमस्ति। 'अप्सु अमृतम्' 'अपां भैषज्यम्' अप्सु विश्वानि भेषजानि, आपः पृणीत भेषजम्। इत्यादीनि अथर्ववेदवचनानि जलस्यरोगनिवारणशक्ति प्रथयन्ति। शरीरे तत्वानां साम्य मेव नेरुज्यं, तत्त्वानां विषमता च रोगः। 'शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये, शंयो रभिस्रवन्तु नः' इति मंत्रे अयमेव संकेतितार्थः वर्तते। अथर्ववेदे इदमपि प्रतिपादितमस्ति यत् हृदयसम्बन्धिनः रोगाः जलोदररोगः, हृदयदाहः, नेत्रदाहः, अपामार्गरोगादिः, जलस्य सेवनात् दूरीभवति। जल चिकित्सायाः अनेके उल्लेखाः अथर्ववेदे प्राप्यन्ते। तत्रेदञ्च प्रतिपादितमस्ति यत् वाष्परुपेण जलादानेन अनेकरोगाणवः शरीरात् बहिः भवन्ति। उदरविकाराणामपाकरणाय नाभिप्रदेशतः जघनस्थलं यावत् जलेन क्लिन्नत्वम्, आर्द्रेण चाङ्गवस्त्रेण नाभिस्थलोपरि शनैः शनैः मर्दनं लाभकरं भवति। लवणमिश्रितेन जलस्थानेन नेत्ररोगः, सर्पादिभिः दष्टे स्थले सततं जलधारा पातनेन विषयस्य कुप्रभावः ललाटोऽपरि शिरसि वा जलक्लिन्न वस्त्रस्थापतेन ज्वरतापजन्यः उन्मादः, कस्मिन्नपि जलाधार पात्रे कटिं यावत् जलमाधाय तत्र कटिस्नेन मधुमेहरोगः, दूरीकर्तुं शक्यः। आनुवंशिकरोगाणां कृतेऽपि जलचिकित्सानिदानम् अथर्ववेदे संकेतितं वर्तते इति। चरकसंहिता सुस्पष्टं प्रतिपादयति यत् कस्मिन् रोगे कस्य जलस्य प्रयोगः करणीयः, तन्मते नभसः पतितं जलं सूर्यस्य उष्णत्वं, चन्द्रस्य शैत्यं, वायौ अवस्थितं धूलिकणसमुच्चयं, विविध कीटाणूनां विषञ्च आनयति, सेवनकर्तुः शरीरं च व्याप्नोति। चरकमते विभिन्नानाम् ऋतूनां जलानां स्वभावेऽपि वैविध्यं

तिष्ठति । वर्षर्तौ: जलं गुरु, तैल बहुलं, शरदृतौ लघु, तैलविरहितं च । शरदृतौ जलं भैषज्यापरपर्यायमेव भवति; यतो हि कृशकाया: जाता: पाकाय पानाय च अस्य जलस्य प्रयोगं कुर्वाणा: स्वस्था: पुष्टशरीराश्च भवन्ति । हेमन्तर्तौ: जलं शक्तिवर्द्धकं गुरु च भवति । फलत: तज्जलपानेन कामोद्दीपकता वर्द्धते । शिशिरर्तौ: जलं लघु भवति, कफपित्तयो : शरीरात् निष्कासने शक्तञ्च तिष्ठति । वसन्ते जलं तैलविरहितं भवति, अत एव पौष्टिकं मधुरञ्च भवति । ग्रीष्मेऽपि जले तैलराहित्यं तस्य भूयस्त्वेन पानं भूयसे लाभाय भवति । एक: आधुनिक: लेखक: एकत्र लिखितवान् यत् ग्रीष्म काले तु यथा मदिरापानकर्तार: Cheers इति वदन्ति तथैव पानचषके जलमदाय कथनीयं Cheers to Water असमये यदि वर्षा भवति तज्जलं पीयते चेत् तदा नैकान्तं तज्जलमस्वादु अपि तु शरीराहानिकरं च जायते । प्राचीनकाले राजान: धनिकाश्च शरदृतौ: जलस्य संरक्षणं कुर्वन्ति स्म, जलस्यास्य पानेन सुस्वास्थ्यं तिष्ठति स्म । न केवलं जले यत् शैत्यं तदेव भैषज्यस्य कार्यं करोति प्रत्युत जलस्य उष्णता तद्दाहकत्वशक्तिश्च आरोग्याय स्वीयां निश्चितां भूमिकां प्रस्तौति । जले नूनम् एक: गुप्त: ताप: [Latert heat] तिष्ठति । अयं च ताप: तरलम् अमोनियागैसं विहाय अपरतत्त्वानां तापतुलनायां सपधिकतरं तीक्ष्ण: भवति । जलं स्वस्मिन् एवं तीक्ष्णं तापं निदधाति यदग्नि सम्पर्कमेत्य उष्णतां प्राप्य, पुनश्च अग्निसम्पर्कराहित्येऽपि अस्य ताप: त्वरितमेव मन्दतां न लभते अपि तु शनै: शनै: मन्दतामेति । अभ्यन्तरे स्थितादस्मादेव तापात् शीतर्तौ जलमुष्णं प्रतिभाति, सागरस्य तटवर्तिषु स्थलेषु शैत्यं स्वल्पतरं भवति, वातावरणे सम शीतोष्णता तिष्ठति । वेदेषु अनेके एवंविधा: मन्त्रा: वर्तन्तेयत्रोल्लेख: विद्यते यत् जले अग्नि: तिष्ठति । अग्नि: सर्वस्मिन् चराचरे जगति विद्यमान: वर्तते । वेदविद: अग्निं जलस्य पित्तम्, ऊष्माणं तेजो वा विद्वांस: अभिदधति । जले अन्तर्नि हिताग्नि कारणादेव मेघा: निर्मीयन्ते, वर्षा च भषति । ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे उक्तमस्ति यत् अग्नि: जलस्य गर्भे निवसति, समस्तभूतेषु अग्नितत्त्वं गुप्तरूपेण तिष्ठति:—

(क) गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।
गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥

यजुर्वेद: ॥ १२/३७

(ख) आपो यद् वोऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्चत योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म: ॥

अर्थववेद: १-२३-३

जलस्यदीपनशक्तिविषये, शोधनशक्तिविषये, तेजस: आधानविषये च अथर्ववेदे गंभीरं वैज्ञानिकं चिन्तनं भारतीयवेदविज्ञानस्य सूक्ष्मनिरीक्षणशक्ंति स्पष्टत: प्रथयति । जलं नूनं भयनिवारकं, पीडानाशकं च । अत्यधिक विशिष्टतापहेतो: एतेस्य उपयोग: उदरपीडायां व्रणादीनां सेकेऽपि जायते । विविधप्रकारकजलानां भैषज्यगुणा अपि विविधा: भवन्ति । आश्विनमासस्य जलं मूर्च्छावमनमूत्राघातहृदयदाहादिरोगाणामपाकरणे क्षमं भवति, बले वृद्धिं करोति, हृदये शक्तिञ्च स्थापयति । आकाशात् पतिते करकाजले शिर:शूलविनाशकत्वम्, उदरदाहनाशकत्वं च तिष्ठति । तुषारकण प्राप्तं जलं कण्ठरोगाणां, प्रमेहकुष्ठादिरोगाणां च नाशकं तिष्ठति । कृमिविकारमपि दूरी करोति । हिमालयात् प्राप्तं जलं रक्तपित्तविकृतिं हृदयविकृतिं च अपाकरोति । सर्वप्रकारकम् उष्ण जलं वातविकारे, कफविकृतिं निवारयति, पाचकत्वमपि निदधाति । उष्णं कृत्वा पुन: शैत्यमापन्नं जलं विशेषत:

पाचनक्रियां वर्द्धयति, सर्वथा शीतलं जलन्तु पित्तनाशकं भवति। एवमेव हिमालयतः प्रभवन्तीनां नदीनां जलं प्रस्तरखण्डैः आघातितं सत् पवित्रं, स्वादिष्टं, विविधरोगविघातकं भवति। मलयगिरेः निः सृततानां नदीनामपि जलं प्रस्तरखण्डैः बालुकाभिश्च सम्पृक्तिमेत्य विशुद्धममृतोपमं च जायते। किन्तु विन्ध्याद्रितः निर्गच्छत् नदीजलं मस्तिष्कहृदय चर्मरोगकृष्ठरोगाणां वाहकं भवति। सुश्रुतसंहिता तु मलयाद्रिनिःसृतं जलं संक्रामकरोगाणां जनकं कथयति। हारीतमते मरुभूमिजलं लघु, स्वादु सर्वरोगविनाशकं च भवति।

एवं विधैः विविध भैषज्यगुणैः युक्तमिदं जलं तथा च मानव-जीवानाय सर्वथा अपरिहार्यमिदं जलं शनैः शनैः जगति क्षीणतायामाति वैज्ञानिकानां कृते गंभीरचिन्तायाः अयं विषयः यत् जलस्त्रोतांसि क्षीणतामायान्ति। एतेषां स्त्रोतसां कः संवर्द्धनोपायः अस्माकं संस्कृत वाङ्मयविज्ञाने तिष्ठति, तत्र विषयेऽपि लेखेस्मिन् विचिन्सते। वयं जानीमः यत् जलं मुख्यतः स्त्रोतोद्वयादुपलभ्येत 'प्राकृतिकं स्त्रोतः' प्रथमं स्त्रोतः, यत्र समुद्रेभ्यः, नदीभ्यः ह्रदेभ्यः, निर्झरादिभ्यश्च जलं लभ्यते। द्वितीयं च स्त्रोतः वर्तते-मानव-निर्मितं स्त्रोतः यत् औदिद्भदं स्त्रोतः अपि कथ्यते। अत्र कूपतडागपुष्करिणी नालिकादीनां च जलमागच्छति। ऋग्वेदेऽपि प्रतिपादितमस्ति यत्—

"या आपो दिव्या अत्र व स्त्रवन्ति खनित्रिताः उत वा याः स्वयं जाः।"
समुद्रार्थाः याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिहमामवन्तु॥

ऋग्वेदमते दिव्याः आपः वर्षा जलं, स्त्रवन्तीजलं, निर्झरप्राप्तं जलं, खनित्रिमा आपः— कूपात् नालिकादिभिश्च प्राप्तं जलं, स्वयंजाः आपः— महाद्देभ्यः प्राप्तं जलं, समुद्रार्थाः आपः नदीभ्यः प्राप्तं जलमिति जलस्त्रोतांसि परिगव्यन्ने। अथर्व वेदेऽपि एवमेव तिष्ठति—

'शं नो आपो धन्वन्याः शमु सन्त्वनूप्याः।
शं नो खनित्रिमा आपः शमु या कुम्भ आमृताः।'

शिवा नः सन्तु वार्षिकीः।

एतत्बृहज्जलस्त्रोतांसि अद्य शनैः शनैः क्षीणतांयन्ति यतो हि निरन्तरं वृक्षाणां छेदनं कृत्वा इन्धन रूपेण तेषां प्रयोगः वर्षाजले क्षीणतामुत्पादयति इति तु वैज्ञानिकं तथ्यं यत् मेघानां संघर्षणमप्यवाप्य मेघाः वर्षन्ति। नदीनां जलेऽपि क्षीणतायाति, यतो हि नदीषु तटानां भूमिभ्यः यः मृत्तिकानिचयः सिकतासमूहो वा नदीनामभ्यन्तरे आयाति। इदं Siting Process कथ्यते। सिल्टिग हत्यस्य अपसारणे भूयान् व्ययः अपेक्षितः वर्तते। नदीषु मृत्तिकासंचयहेतोः जलवार्द्धिगतिः पूर्वपिक्षया तीव्रा भवति, विनाशलीला च जनान् आतुरान् करोति। यदा जलवार्द्धिः समाप्ति याति, वर्षर्तुश्च समाप्तो भवति तदा नदीषु जलमात्रा न्यूनतरा भवति, कृषिकार्ये उपयोगकारणात् तत्रापि क्षीणता, एवञ्चान्ते पशूनां पेयार्थमपि विविधनदीषु जलं न तिष्ठति। नदीष जलयानद्वारा यातायातवस्तु वहनादिकार्यमपिं कठिनं जातमस्ति। कञ्चित्कालपूर्वमेव पाटलिपुत्रसमीपे एकं जलयानं गंगायां जलाभावात् अग्रेसरणे असमर्थ जातम्। एवमेव महाह्रदानां गम्भीरतापि शनैःशनैः स्वल्पतरा भवति तत्रापि पूर्वोक्त कारणं तिष्ठति अथ च तेषां तटवन्धस्य सुरक्षायाः ध्यानाभावेन ततोऽपि जलवार्द्धिरूपेण जलौघस्य निस्सरणं भवति। 'ओजोन' इत्यस्य क्षरणहेतोरपि उष्णता जलं शोषयति, इमानि कतिपयानि कारणानि वर्तन्ते-जलस्त्रोतसां क्षीणत्वे।

एतस्य निराकरणस्य के उपाया: तिष्ठन्ति । तत्र प्रथम: उपाय: वर्तते यत् सर्वकार: वृक्षाणां छेदनविषये एकां कठोरां नीतिं स्थापयतु । यै: तरव: छिद्यन्ते तेषां कृते कठोरदण्डस्य विधानं भवेत् । जलवार्द्धि नियन्त्रणस्य विषयेऽपि नवीना योजना भवेत् । वयं जानीम: यत् बहुषु प्रदेशेषु जङ्गलराज्यं प्रसरति, तटबन्धानां सुरक्षाया: प्रबन्ध: भवत्येव नहि, फलत: भूयान् जलौघ: जलावर्द्धिरूपेण विनाशलीलाया: ताण्डवं प्रतिवर्षमुपस्थापयति । अत्र यदि गंगा कावेरी ब्रह्मपुत्रकृष्णा गोदावरी प्रभृतीनां नदीनाम् अपेक्षितस्थानेषु मेलनोपाय: भवेत् तदा देशस्य कृते भूयान् उपकार: भवेत् । पण्डित जवाहरलालनेहरु यदा प्रधानमन्त्री आसीत् तदा के एल.राव् केन्द्रीय जलसंसाधनमन्त्री इमां योजनामुपस्थापितवान् किन्तु आर्थिक विवशताहेतो: इयं न स्वीकृता । अद्य सर्वकारस्य दृढाया: इच्छाशक्ते-रावश्यकता वर्तते, तदैव इदं कार्यं सेत्स्यति ।

संस्कृतवाङ्मये जलस्त्रोतसां वृद्धेरुपाय: प्रदर्शित: तिष्ठति । यज्ञसाधनहेतो: वर्षा भवति, एतस्य सङ्केत: वेद मन्त्रेषु सुतरां प्राप्यते । यज्ञै: वायु उत्पद्यते, वायु:, मेघरूपेण परिणमते, मेघानां परस्परसंघर्षणेन विद्युत् उत्पद्यते, पुनश्च जलं वर्षति ।[१] यज्ञे एकत्र उल्लेख: वर्तते यत् यज्ञे प्रदत्तं हवि: सूक्ष्मरूपेण सूर्य किरणै: द्युलोकं प्राप्नोति, तत्र मेघै: सम्पृक्तिमेत्य जलरूपं लभते, वर्षणकर्मणा पुन: पृथ्वीमेति, सर्वत्र जलप्लावनं जायते[२] पर्जन्येष्टियज्ञस्य उद्देश्य वर्षा प्राप्तिरेव ।

"कृष्णे नियानं हरय: सुपर्णा
अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।"[३]

मरुतां पृषतीर्गच्छ, वशापृश्निर्भूत्वा दिवंगच्छ ततो नो वृष्टिमावह ।[४]

इत्यादिषु मन्त्रेषु अयमेव संकेतो लभ्यते । यज्ञादे: य: धूम: उत्थित: भवति, स सूर्यकिरणानां प्रभावै: उपरि गत्वा विद्युत्कणरूपेण परिवर्तितो भवति, घनीभूत: सन् मेघत्वं लभते । वर्षाकारक: मेघ एव मुख्यं जलस्त्रोत:, अत: यज्ञानां बाहुल्येन यदि विधानं भवेत् तदा जलस्त्रोत: वृद्धिं प्राप्नुयात् । द्वितीयं तथ्यं भवति-जलशोधनत्वम् । समुद्रस्य जलं भवेत् अथवा यस्मिन् कस्मिन्नपि स्थाने जलं भवेत् तस्य जलस्य शोधनोपाय: यदि सरल: भवेत् तदा जलसंकट: दूरीकर्तुं शक्य: । दुष्टजलस्य निर्दोषीकरणोपाय: अस्माकं शास्त्रेषु प्रोक्त: । तद्यथा—

निन्दितं चापि पानीयं कथितं सूर्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकता मृदम् ।
भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नापाटलादिसुवासितम् ।

---

१. ऋग्वेद:- १.५२.९
२. तदेव - १.१२८
३. तदेव - १.१६४.४७
४. यजुर्वेद:— २.१६

शुचिसान्द्रपटस्त्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्जितम् ।

स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोष वर्जितम्

पर्णमूलविसग्रन्थिमुक्ता कनकशैवलैः ।

गोभेदेन च वस्त्रेण कुर्यादम्बु प्रसादनम् ।

औद्भिद जलस्य साधनसम्वर्द्धनेनापि समस्यायाः अस्य सामाधानं भवितुं शक्नोति । शास्त्रेषु कथितमस्तिविदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्त्रवेत् ।

तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ।

औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यति शीतलम्

प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ।

मधुरं कटुक पाके वातलं स्याद पित्तलम् ।।

एतेषां तत्त्वानां केवलं संकेतः अत्र लेखे प्रदत्तः यदि विस्तरे गंभीरतया प्रतिपादनं भवेत्प्रक्रियात्वेन निरूपणं च क्रिये तदा नूनं जलसाधनक्षेत्रे अस्माकं काठिन्यं न भविष्यति आवश्यकता वर्तते वेदानां सम्बद्धशास्त्राणां च सम्यगनुशीलनस्य, यतो हि वेदाः अक्षयधनस्य अक्षयाकररूपाः वर्तन्ते येषां वास्तविकविज्ञानमद्यापि विश्वमानवेननाधिगतम्, इत्यलम्,

"जयतु संस्कृतं, जयतु भारतम्"

नेपालीपाण्डुलिपिमहानिधौ देदीप्यमानाः स्वर्णपाण्डुलिपयः

—डा. वेणीमाधवढकालः

आमुखम्

निसर्गसुषमाभिरामस्य गौरीगुरोर्गिरिराजस्य हिमालयस्योत्तुङ्गैः शिखरैर्विश्वविश्रुतस्य पशुपतिसनाथस्य भूवलये एकमात्रस्य हिन्दूराष्ट्रस्य नेपालस्य प्राचीनतमानां दुर्लभाणां हस्तलेखानां संरक्षकतयाऽपि महीमण्डले महती ख्यातिर्वर्तते ।

पुरा दक्षिणमध्यैशियाया विद्यासाधनाया धर्मसाधनायाश्च केन्द्रबिन्दुत्वेन विराजमानः सोऽयं देशो विद्याप्रचारे, धर्मप्रचारे, संस्कृतिविस्तारे, पाण्डुलिपिसंरक्षणे चानुपमं योगदानं कृतवान् इति तद्विदां नापरिचितो विषयः । अतोऽधुनापि वैदिकसनातनधर्मेण, बौद्धधर्मेण, प्राच्यदर्शनेन, बौद्धदर्शनेन च सम्बद्धानां पाण्डुलिपीनां महान् राशिनर्नेपालेन कुक्षीकृतः सुरक्षितश्च विद्योततेतराम् ।

प्राक्कालिकानां नेपालशासकानां ग्रन्थोद्वारे, ग्रन्थरक्षणे, ग्रन्थसारणे च साभिनिवेशा प्रवृत्तिः, पुरा नेपालस्य शताधिकेषु विहारेषु वर्तमानानां बौद्धधर्मावलम्बिनां ग्रन्थोद्धारेण, ग्रन्थरक्षणेन, ग्रन्थरक्षणेन, ग्रन्थसरणेन च पुण्याप्तिर्भवतीति अवधारणा, नेपालस्य भारतचीनमध्यवर्तित्वम्, पाण्डुलिपिसंरक्षणानुकूलपर्यावरणञ्चापि नेपाले दुर्लभपाण्डुलिपिप्राप्तिविधौ हेतुभूतम् । तेनान्यत्र कालक्रमेण, पर्यावरणप्रातिकूल्येन, राजनीतिककारणेन च नष्टा भ्रष्टा अपि संस्कृतहस्तलेखा नेपाले सुरक्षिता लभ्यन्ते ।

सम्प्रति नेपाले वेदवेदाङ्गदर्शनपुराणधर्मशास्त्रायुर्वेदतन्त्रागमबौद्धधर्मदर्शनादिविषयका ऊनसप्ततिसमुत्तरपञ्चशतोत्तरचतुरशीतिसहस्रोत्तरलक्षसङ्ख्याकाः (१८४५६९) हस्तलेखाः सुरक्षिताः सन्ति । तेषु प्रचुरो हस्तलेखराशिर्विक्रमस्य सप्तमीमष्टमीञ्च शताब्दीमभिसम्बन्धाति । पुनश्चात्र विक्रमस्य पञ्चमशताब्दीतोऽष्टमशताब्दीपर्यन्तं स्थापिता द्विशताधिकाः साहित्यकवैशिष्ट्यभाज ऐतिहासिकतथ्योपस्थापका लिच्छविकालिकाः शिलालेखाः, तदुत्तरवर्तिनो मल्लकालिकाः शाहकालिकाश्च सहस्राधिकाः संस्कृतशिलालेखा भारतीयोपमहाद्वीपस्य तदानीन्तनीं प्रकृतिं प्रवृत्तिं संस्कृतिञ्च शंसन्ति सविशेषम् ।

गुप्ताक्षर-कुटिलाक्षर-नागराक्षर-प्राचीनदेवनागरी-देवनागरी-प्राचीननेवारी-नेवारी-भुजिमोल-रञ्जना-मैथिली-बङ्गाक्षर-तैलङ्गाक्षत्र-उड़ाक्षर-तिब्बतीयाक्षरादिषु निबद्धा नेपालस्य हस्तलेखाः प्रलेतिहासपुरातत्त्वादिविविध

विषयकजिज्ञासावतां विश्वाधिवासिनामनुसन्धित्सूनामाकर्षणहेतुभूताः सन्ति । एतेषु हस्तलेखेषु ज्योतिषायुर्वेद-तन्त्रबौद्धदर्शनसम्बद्धानां हस्तलेखानामस्ति प्राचुर्यम् । एते हस्तलेखाः प्रमुखतो नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये काष्ठ-मण्डपे सन्निहिताः सति । तथैव केशरपुस्तकालये काष्ठमण्डपे राष्ट्रियपुस्तकालये ललितपुरे महेन्द्रसंस्कृत-विश्वविद्यालये च मूल्यवतां हस्तलेखानां वर्तते भूयसी सङ्ख्या । सामान्यतस्ते आराष्ट्रं पुस्तकालयेषु, धर्मस्थानेषु, व्यक्तिगतसङ्ग्रहालयेषु च लभ्यन्ते ।

अत्र विविधविषयकहस्तलिखितग्रन्थानां नैकविधानि प्रतिरूपाणि विद्यन्ते । केचन हस्तलेखा मूलमात्र-माश्रिताः, केचिदनुवादसहिताः, कतिपये मूलग्रन्थस्य सारसंक्षेपरुपाः, इतरे च विविधाभिष्टीकाभिर्माहिताः सन्ति । तेषु प्राचीनानामन्यत्रालभ्याञ्च केषाञ्चन हस्तलेखानां प्रसङ्गतश्चर्चा विधीयते ।

नेपालस्य प्राचीना दुर्लभाश्च काश्चन पाण्डुलिपयः

नेपाले सुरक्षितानां प्राचीनमानां पाण्डुलिपीनाम्, नेपाले एव प्राप्यानामन्यत्र दुर्लभाणां प्राचीनानां पाण्डु-लिप्रीनाञ्च सङ्ख्याऽपि नाल्पीयसी वर्तते । तासु कासाञ्चन प्रमुखाणां संक्षिप्ता सूचना प्रस्तूयते—

वैदिकवाङ्मये— एकादशद्वादशशताब्दीसम्बद्धा वैदिकवाङ्ममयान्तर्गताः पाण्डुलिपिरूपेण विद्यमाना श्रौत्रसूत्रगृह्यसूत्रादिसम्बद्धाः कर्मकाण्डविषयकाश्चानेके हस्तलेखाः ।

राज्याभिषेकादिकर्मकाण्डविषये— नेपालस्य नारायणहिटीराजप्रासादे पञ्चश्रीविलसितैर्महाराजाधिराजै राजपरिवारेण च समये समयेऽनुष्ठेयस्य वैदिककर्मकाण्डस्य राज्याभिषेकादिविविधविषयावलम्बिनः प्राचीना अर्वाचीनाश्च महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयीयग्रन्थागारे सुरक्षिताः शताधिका हस्तलेखाः ।

व्याकरणविषये— परिभाषाप्रदीपार्चिः, प्राचीनतमा अष्टाध्यायी, अष्टाध्यायीमधिकृत्य पुरुषोत्तमदेवेन रचिताया भाषावृत्तेर्विश्वसारचिता सर्वप्राचीना टीका, उदयङ्करस्य मितवृत्त्यर्थसङ्ग्रहः, चन्द्रमतीटीकायुतं पूर्णचन्द्र-टीकायुतञ्च चान्द्रव्याकरणञ्च ।

ज्योतिषविषये— यवनजातकम्, भारद्वाजजातकम्, सुमतितन्त्रम् (महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयतः प्रका-शितम्) वेदाङ्गज्योतिषञ्च ।

धर्मशास्त्रे— नारदीया संहिता (नारदीयस्मृतिः)

साहित्ये— काव्यप्रकाशटीका, नाट्यशास्त्रम्, अश्वघोषप्रणीतः सौन्दरनन्दः, सागरनन्दिकृतो नाटकल-क्षणरत्नकोशः, शुकसप्ततिः, संस्कृतमञ्जरी, पञ्चतन्त्रतन्त्राख्यायिका, सर्वरक्षितविरचिता महासंवर्तनीकथा, नागार्जु-नस्य रत्नावली, रघुवंशस्य सर्वप्राचीना वल्लभटीका, अमरकोशस्य जातरूपमधुमाधवीतिसंज्ञकं टीकाद्वयञ्च ।

पुराणेतिहासवाङ्मये— विष्णुधर्मपुराणम्, स्कन्दपुराणस्य अम्बिकाखण्डः महाभारतम् (सुकथङ्करेण महाभारतपाण्डुलिपीनामालोचनात्मकसम्पादनविधौ सर्वप्राचीना पाण्डुलिपिर्नेपालत एव लब्धा । ततोऽपि प्राची-नतमाः पाण्डुलिपयः सम्प्रति गवेषकैर्लभ्यमानाः सन्ति), अरिमल्लदेवराज्यकाले द्वादशशताब्द्यां विमलबोधेन विरचिता महाभारतस्य विषमपदभञ्जिका टीका (यद्यपि अपूर्णा तथापि महत्त्वपूर्णा) ।

मीमांसायाम्— नयरत्नाकरः (चन्द्रप्रणीतः) ।

योगदर्शने— मैथिलपण्डितस्य योगसूत्रव्याख्या, नागार्जुनीयं योगशतकञ्च ।

वेदान्त— ब्रह्मसिद्धिनाम्नो ग्रन्थस्य तत्त्वसमीक्षानाम्नी वाचस्पतिविरचिता टीका, आत्मतत्त्वविवेकश्च (नरहरिटीकासहितः) ।

वास्तुशास्त्रे— प्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चयः (अष्टमशताब्द्यां लिखितः, सर्वप्रथमं नेपाले प्रकाशितः, तदनन्तरं सचित्रं जापानतः प्रकाशितः) ।

सङ्गीतशास्त्रे— सङ्गीतचन्द्रः (दक्षिणभारताद् नेपाले समानीतः, परं दक्षिणभारते सम्प्रति लुप्तः, नेपाले तु नेवारीभाषानुवादेन युतो लभ्यते) ।

आयुर्वेदे— कश्यपसंहिता (हेमराजपाण्डेयविरचितविस्तृतभूमिकया सह मुम्बयीतः प्रकाशिता), सौश्रुतनिघण्टुः, (सद्य एव महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशितः), सिद्धसारसंहिता च ।

तन्त्रे— वैष्णवागमस्य सर्वप्राचीना जयाख्या संहिता (नेपालतः लब्ध्वा प्रकाशिता) सौरसंहिता (सौरतन्त्रस्य एकमात्रमुपलब्धा प्राचीना पाण्डुलिपिः), जयद्रथयामलम् (अप्रकाशितम्) ब्रह्मयामलम् (अप्रकाशितम्), कुब्जिकामतम्, कालोत्तरः, निश्वासः, शैवागमस्य अनेके ग्रन्थाः, तदितिरिक्ता बहवस्तन्त्रग्रन्थाश्च ।

बौद्धवाङ्मये— अभिसमयालङ्कारस्य आलोकटीका, धारिणीसङ्ग्रहः हरिभट्टगोपभट्टयोर्जातकमाला, शतसाहस्रिका प्रज्ञांपारमिता, पञ्चविंशतिसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता, गुप्तलिपौ लिखितः कारण्डव्यूहमहायानसूत्रराजः, वज्रयानी विनयः, पालिभाषायां विनयः, निष्पन्नयोगावली, पद्मसम्भवप्रणीता बौद्धग्रन्थाः, कमलशीलप्रणीता बौद्धग्रन्थाः, महायानसम्प्रदायस्य अनेके हस्तलेखाः (महायानसम्प्रदायस्य कतिपये हस्तलेखा राहुलसांङ्कृत्यायन-हड्सन-लेभीप्रभृतिर्नेपालतो लब्ध्वा प्रकाशिताः सन्ति, परं सम्प्रति ततोऽपि प्राचीना अनेके हस्तलेखाः प्राप्ताः सन्ति), विचित्रकर्णिकावदानम् (गद्यपद्यमयं पद्यात्मकेभ्यो जातकमालादिग्रन्थेभ्यः प्राचीनञ्च) । इदमस्ति स्थालीपुलाकन्यायेन कृतं नेपालस्थदुर्लभप्राचीनपाण्डुलिपिदिग्दर्शनम् ।

नेपालस्य राष्ट्रियाभिलेखालये वर्तमानाः स्वर्णपाण्डुलिपयः

नेपालशासनस्य पुरातत्त्वविभागान्तर्गतो महीतलनिधिभूतो वर्तते राष्ट्रियाभिलेखालयः । तत्र वर्तमानो हस्तलिखितग्रन्थागारो विश्वस्यैवास्ति मूल्यवान् निधिः । अत्र ज्योतिष-तन्त्र-दर्शन- धर्मशास्त्रविभागान्तर्गता गुप्ताक्षर-नागराक्षरप्राचीनदेवनागरी-देवनागरी-रञ्जना-नेवारी-मैथिलीप्रभृतिषु भारतवर्षीयलिपिषु निबद्धा संस्कृतवाङ्मयसम्बद्धाः त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकाः (३००००) प्राचीना हस्तलेखाः सन्ति । पुनश्च तिब्बतीयविभागे तिब्बतीयाक्षरनिबद्धा द्वाविंशतिशतसङ्ख्याकाः (२२००) संस्कृतपाण्डुग्रन्था विद्यन्ते । अत्र दर्शनपुराणकाव्यशास्त्रज्योतिषधर्मशास्त्रतन्त्रागमायुर्वेदबौद्धधर्मदर्शनतन्त्रसम्बद्धानां दुर्लभाणां हस्तलिखितपुस्तकानामस्ति बाहुल्यम् ।

नेपालेऽनेकेषां विश्वविद्यालयामनुसन्धातारः पुरातत्त्वान्वेषकादयश्च अस्योपभोक्तारो वर्तन्ते। तथैव जर्मन ओरियन्टलरिसर्चसोसाइटी-अमेरिकीयफोर्डमविश्वविद्यालय-सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय-विक्रम-विश्वविद्यालय-तिब्बतीयोच्चाध्ययनसंस्थान-गङ्गानाथकेन्द्रीयविद्यापीठ-काशीप्रसादजायसवालशोधसंस्थानाद्यन्ताराष्ट्रीयसंस्थानामनुसन्धातारः सन्त्यस्य स्थायिन उपभोक्तारः।

ऐतिहासिकगौरवमये विश्वनिधिभूतेऽस्मिन् हस्तलिखितग्रन्थागारे साकमेतैर्हस्तलेखैः काश्चन स्वर्णाक्षरमण्डिता दुर्लभा पाण्डुलिपयो विद्योतन्ते। यासां चर्चायै प्राथम्येन प्रवृत्ता वयम्।

१. अनुसर्वशनितन्त्रविमलबौद्धशासनम्

चतुर्थपञ्जिकायां १६१२ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टम्, १२ पत्रैर्युतम्, १२ १/२X५ १/४ इत्याकारसंवलितम्, सौवर्णे रौप्यैश्च तिब्बतीयाक्षरैः समवेतमिदं बौद्धशास्त्रं सौवर्णचित्रान्वितं वर्तते।

२. अष्टसाहस्त्रिका प्रज्ञापारमिता

राष्ट्रियाभिलेखालयस्य तृतीयपञ्जिकायां निर्दिष्टा, ७१२ ग्रन्थसङ्ख्यया युता, १४ विषयसङ्ख्यया चाङ्किता, २० ३/४X ५ १/२ आकारेणाकारिता, २२१ पत्रैरन्विता चेयं कृतिः ७७४ तमस्य नेपालसंवत्सरस्य भाद्रमासस्य चतुर्थ्यां तिथौ सोमवासरे श्रीकुशलदेवेन सुवर्णरञ्जितै रञ्जनालिप्यक्षरैर्निर्मापिता। रञ्जनालिपौ मूलेन सार्धं नेवारीभाषानुवादोऽपि विद्योतते।

३. आर्यजम्भलहृदयनामसङ्गीतिः

चतुर्थपञ्जिकायां समङ्किता, ९४६ ग्रन्थसङ्ख्यायुता, ६२ पत्रैः समन्वितेयं स्वर्णाक्षरमयी सङ्गीतिबौद्धधर्मसम्बद्धा वर्तते। लेखकत्वेनात्र इन्द्रमल्लरत्नमल्लयोरुल्लेखः।

४. आर्यश्रीवसुन्धरानामधारिणी

प्रथमपञ्जिकायां ६७९ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टम्, १०X३ १/८ इयाकारसङ्केतसङ्केतिता, २२ पत्रैरन्विता, सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखिता, सचित्रा चेयं कृतिः प्रारम्भे खण्डिता विद्यते।

५. आर्यसर्वदुर्गतिपरिशोधनम्

चतुर्थपञ्जिकायां १५९३ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टम्, ९ १/२X३ १/२ इत्याकारयुतम् २८ पत्रैः समन्वितम्, नेपालीयकर्गजे सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखितञ्चेदं 'आर्यसर्वदुर्गतिपरिशोधनम्' बौद्धधर्मसम्बद्धं वर्तते। '८१० तमे नेपालसंवत्सरे भूपालेन्द्रमल्लराज्ये लिखितम्' इति पर्यन्ते निर्देशः।

६. उत्तरोत्तरमहासंवादः

द्वितीयपञ्जिकायां ४८ ग्रन्थसङ्ख्यान्तर्गतः २१X३ ७/८ इत्याकारेण संवलितः सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखितोऽयं शैवधर्मसम्बद्धः संवादग्रन्थः ३३ पत्रैः समन्वितो वर्तते।

८. कारण्डव्यूहमहायानसूत्ररत्नराजः

राष्ट्रियाभिलेखालयस्य द्वितीयपञ्जिकायां २१२ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टः, ४० पत्रैरन्वितः नीपपत्रे स्वर्णमयै रञ्जनाक्षरैर्लिखितोऽयं हस्तलेखोऽवसाने खण्डितो वर्तते ।

९. कारण्डव्यूहमहायानसूत्ररत्नराजः

बौद्धशास्त्रसम्बद्धः स्वर्णाक्षरलिखितोऽयं हस्तलेखः । तृतीयपञ्जिकायाम् ३२६ ग्रन्थसङ्ख्यया, १३ ३/४X३ ३/४ इत्याकारेण च सङ्केतित एष ग्रन्थः पूर्णो वर्तते । 'हनुमद्ध्वजनेपालेश्वरमहाराजाधिराजराजेन्द्रः, सकलराजचक्राधीश्वरः श्री श्रीजयपार्थिवेन्द्रदेवमल्लदेवपरमभट्टारको निजे राज्यकाले सर्वदैव विजयी भवेत् इति पुष्पिकावाक्यं वर्तते । ८०३ तमे नेपालसंवत्सरे ग्रन्थोऽयं सारित इत्युल्लेखश्च तत्र लभ्यते ।

१०. कारण्डव्यूहमहायानसूत्रम्

द्वितीयपञ्जिकायां निर्दिष्टम्, १४९ ग्रन्थसङ्ख्याङ्कितम् १२ ५/८X३ इत्याकारेणाकारितम्, ९२ पत्रैः समन्वितञ्च रञ्जनालिपौ लिखितं कारण्डव्यूहमहायानसूत्रमिदं सुवर्णाक्षरमण्डितमस्ति ।

'काष्ठमण्डपनगर्यां शाक्यभिक्षोः श्रीजीराजस्य पुत्रेण शाक्यभिक्षुणा श्रीमताऽन्तरामेण निजपरिवार-कल्याणाय पुण्यप्राप्तये च महाराजाधिराजस्य श्रीजयसिंहदेवस्य विजयराज्ये लिखितम्' इति तत्र निर्देशः ।

११. कारण्डव्यूहमहायानसूत्रसहिता ग्रहमातृकानामधारिणी

द्वितीयपञ्जिकायां निर्दिष्टा, १५० ग्रन्थसङ्ख्ययाऽङ्किता, १७ १/४X४ इत्याकारेणाकारिता, ८४ पत्रैः समन्विता, रञ्जनालिपौ सुर्णाक्षरैर्लिखिता चेयं कृतिर्बौद्धानामुपासनासम्बद्धा वर्तते ।

१२. कारण्डव्यूहमहायानसूत्ररत्नराजः

चतुर्थपञ्जिकायां १२ ग्रन्थसङ्ख्यया युतः, २३ विषयसङ्ख्यया निर्दिष्टः, ९३ पत्रैरन्वितोऽयं ग्रन्थः सौवर्णै राजतैश्च रञ्जनाक्षरैर्लिखितो वर्तते ।

१३. कारण्डव्यूहमहायानसूत्ररत्नराजः

द्वितीयपञ्जिकायां १५० ग्रन्थसङ्ख्यया ३१ विषयसङ्ख्यया च निर्दिष्टः, ३१ पत्रैर्युतोऽयं हस्तलेखो नीलपत्रे सौर्णै रञ्जनाक्षरैरनुप्राणितोऽस्ति ।

१४. ग्रहमातृका

चतुर्थपञ्जिकायां १२७ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, १० पत्रैः समन्विता, ८ १/२X२ १/२ इत्याकारयुता, सौवर्णै रक्षरैर्नेवारीलिपौ लिखितेयं कृतिर्बौद्धधर्मसम्बद्धा वर्तते ।

१५. ग्रहमातृका

चतुर्थपञ्जिकायां १५८९ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, नेपालीयकर्गजे नेवारीलिपौ सौवर्णैरक्षरैर्लिखिता, २३ पत्रैः समन्विता चेयं कृतिः बौद्धधर्मसम्बद्धा वर्तते ।

१६. गणपतिकवचादिसौभाग्यकवचान्तः स्तोत्रसङ्ग्रहः

द्वितीयपञ्जिकायां ९० ग्रन्थसङ्ख्या निर्दिष्टः, नेपालीयकर्गजे सौवर्णैर्नवारीलिपिवर्णैर्लिखितः, ३२ पत्रैर्युतः, १२X३ इत्याकारसंवलितोऽयं स्तोत्रसङ्ग्रहो वर्तते । अत्राधोनिर्दिष्टशीर्षकान्विता विषयाः समाहिताः सन्ति—

(क) दारिद्र्यगणपतिकवचम् (ख) हनुमत्स्तोत्रम्

(ग) कुञ्जिकाकवचम् (घ) कुञ्जिकायास्त्रैलोक्याकर्षणकवचम्

(ङ) त्रिपुरसुन्दरीकवचम् (च) सौभाग्यकवञ्च ।

१७. चतुः षष्टिलिङ्गनामनिर्देशः

द्वितीयपञ्जिकायां ७५ ग्रन्थसङ्ख्यया युते, ६X२ ७/८ इत्याकारसङ्केतसहिते, सौवर्णैर्देवनागर्यक्षरैर्लिखितेऽस्मिन् हस्तलेखे चतुःषष्टिशिवलिङ्गानां चतुः षष्टिशैवतीर्थानाञ्च महिमवर्णनं विलसति ।

१८. दुर्गतिपरिशोधनसहिता अपरिमितायुर्धारिणी

तृतीयपञ्जिकायां ३२६ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, १३ ३/४३ ३/४ इत्याकारसंवलिता, नेपालीयकर्गजे सौवर्णै रौप्यैश्च रञ्जनाक्षरैर्लिखिता २० पत्रैश्च युतेयं कृतिर्बौद्धधर्मविषया विद्यते ।

१९. दुर्गतिपरिशोधनम् चतुर्थपञ्जिकायां निर्दिष्टम्, १५९३ ग्रन्थसङ्ख्यया, ४३ विषयसङ्ख्यया च समन्वितम्, २८ पत्रैरन्वितं, नीलपत्रे सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखितमिदं दुर्गतिपरिशोधनं बौद्धधर्मसम्बद्धं वर्तते ।

२०. दुर्गासप्तशती

चतुर्थपञ्जिकायां १५७३ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा व्यासप्रणीतमार्कण्डेयपुराणादुद्धृता ५४ पत्रैरन्विता, १०X२ १/२ इत्याकारसंवलितेयं कृतिर्नेपालीयकर्गजे सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखिता वर्तते । ६५५ तमे नेपालसंवत्सरे सारिताया अस्याः पर्यन्ते नरेन्द्रदेवमल्ल-प्रतापमल्लयोर्निर्देशो वर्तते ।

२१. धर्मपुत्रिकापुराणम्

द्वितीयपञ्जिकायां ४८ ग्रन्थसङ्ख्यान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टम्, २१X ३ ७/८ इतिस्वरूपयुतम्, १२ पत्रैः समन्वितम्, सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखितमेतद् धर्मपुत्रिकापुराणं शैवधर्मसम्बद्धं वर्तते ।

२२. धारिणीसङ्ग्रहः

चतुर्थपञ्जिकायां १५८९ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टः ७१/२X२ १/२ इत्याकारसंवलितः, १७ पत्रैरन्वितः, सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्नेपालीयकर्गजे लिखितश्चायं सङ्ग्रहात्मको हस्तलेखः प्रायः खण्डितो वर्तते ।

२३. धारिणीसङ्ग्रहः

चतुर्थपञ्जिकायां १६१४ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टः, ७X३ इत्याकारसंवलितः, ६८ पत्रैरन्वितोऽयं सङ्ग्रहात्मको हस्तलेखो नीलपत्रे सौवर्णै राजतैश्च नेवारीलिप्यक्षरैरनुप्रामितो विद्यते ।

२४. धारिणीसङ्ग्रहः (सङ्क्षेपात्मकः)

चतुर्थपञ्जिकायाः ३१५ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टः, ८X२ इत्याकारयुतः, नेपालीयकर्गजे सुवर्णाक्षरैर्नेवारीलिपौ लिखितः, २५ पत्रैर्युतश्चायं सङ्क्षेपात्मको धारणीसङ्ग्रहः । अस्य पर्यन्ते जयजगज्जमल्लस्य नामनिर्देशः ।

२५. ध्वजाग्रकेयूरसहिता अपरिमिता

चतुर्थपञ्जिकायां निर्दिष्टा, १२७ ग्रन्थसङ्ख्यान्तर्गता, सौवर्णैर्नेवारीलिप्यक्षरैर्लिखिता, ३३ पत्रैन्विता च कृतिरियं बौद्धतन्त्रसम्बद्धा विभाति । रणजितसिंहदेवस्य राज्ये लिखितेयमिति पर्यन्ते निर्देशः ।

२६. नामसङ्गीतिसहिता वसुन्धराधारिणी

चतुर्थपञ्जिकायां १६०७ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, १३/३ इत्याकारसंवलिता, ३० पत्रैरन्विता चेयं कृतिः सौवर्णै रञ्जनाक्षरैरनुप्राणिता वर्तते । ६२४ तमे नेपालसंवत्सरे लिखितया अस्याः पर्यवसाने रत्नमल्लदेवइन्द्रमल्लदेवयोरुल्लेखो विद्यते ।

२७. पञ्चरक्षा

द्वितीयपञ्जिकायां २११ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, १६/४ इत्याकारयुता, १३ पत्रैरन्विता बौद्धशास्त्रसम्बद्धा सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखितेयं कृतिरादावन्त्ये च खण्डिता वर्तते ।

२८. पञ्चरक्षा (सचित्रा)

चतुर्थपञ्जिकायां १५४९ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, १४ १/४X४ इत्याकारसंवलिता, ९७ पत्रैरन्विता, नैकविधचित्रयुता, सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखिता चेयं कृतिर्बौद्धधर्मसम्बद्धा विद्यते । पर्यन्ते चास्या राज्ञः प्रतापमल्लस्य निर्देशः ।

२९. पञ्चरक्षा

द्वितीयपञ्जिकायां २३६ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, १४ ३/४X३ १/४ इत्याकारसंवलिता, १५४ पत्रैः समन्विता, पञ्चरक्षा सौवर्णै राजतैश्च रञ्जनाक्षरैर्लिखिता वर्तते । अत्राधोनिर्दिष्टा बौद्धधर्मसम्बद्धा विषयाः सङ्कलिताः सन्ति—

(क) आर्यमहासाहस्रप्रमर्दिनी (ख) आर्यमहामायूरी

(ग) आर्यमहाशीलवती (घ) आर्यमहाप्रतिसरा

(ङ) आर्यमहातन्त्रानुसारिणी च ।

३०. परमार्थनामसङ्गीतिः

द्वितीयपञ्जिकायामङ्किता, २११ ग्रन्थसङ्ख्ययान्विता, ३० पत्रैः समन्विता, स्वर्णाक्षरै रञ्जनालिपौ रञ्जिता, ६७४ तमे नेपालसंवत्सरे जयचन्द्रमल्लदेवराज्ये लिखिता चेयं कृतिः बौद्धधर्मसम्बद्धा विद्यते ।

३१. बौद्धशास्त्रम्

तृतीयपञ्जिकायां ७८४ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टम्, सुवर्णरञ्जितिब्बतीयाक्षरानुप्राणितं पुस्तकमिदं बौद्धशास्त्रसम्बद्धं विद्यते ।

३२. बौद्धस्तोत्रधारिण्यादिसङग्रहः

द्वितीयपञ्जिकायां निरूपितः, २३६ ग्रन्थसङ्ख्याङ्कितः, १४ ३/४X३ १/४ इत्याकारेणाकारितः, १८४ पत्रैः समन्वितः, स्वर्णमयैर्गुप्ताक्षरैर्लिखितोऽयं सङ्ग्रहग्रन्थो बौद्धधर्ममभिसम्बध्नाति । सङ्ग्रहेऽस्मिन् अधोनिर्दिष्ट शीर्षकान्विताः स्वर्णाक्षरलिखिता विषयाः सन्ति—

क) सुखावतीनामाष्टकम् ख) आर्यतारास्रग्धरास्तोत्रम्

ग) प्रजापारमिताऽर्धशतिका (घ) उष्णीषविजयधारिणी

(ङ) देवेन्द्रधारिणी (च) ग्रहमातृकाधारिणी

(छ) विमलोष्णीषधारिणी (ज) यत्नप्रवरी विद्या

(झ) एकजटास्तोत्रम् (ञ) आर्यागममतिहृदयधारिणी च ।

३३. भगवतः शान्तक्रोधस्य वज्रसत्त्वविधानम्

बौद्धदर्शनविषयोऽयं स्वर्णाक्षररञ्जितो हस्तलेखः । एष रा. अ. पञ्जिकाया विषयसूच्यामनिर्दिष्टोऽपि राष्ट्रियाभिलेखालयस्य ग्रन्थागारे सुरक्षितो वर्तते । तिब्बतीयायाम् उछेनलिपौ लिखितेऽस्मिन् सन्ति ७७ सङ्ख्याकानि पत्राणि ।

३४. भोटाक्षरपुस्तकम्

तृतीयपञ्जिकायां १९२ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टम्, २० १/२X५ इत्याकारसंवलितम्, १०५ पत्रैर्युतञ्च पुस्तकमिदं सौवर्णैर्भोटाक्षरैरनुप्राणितमस्ति । अस्पष्टायां भोटदेशीयलिपौ लिखितस्यास्य विषयादिकमनुसन्धेयमस्ति ।

३५. भोटाक्षरपुस्तकम्

द्वितीयपञ्जिकायां २१३ विषयसङ्ख्यया निर्दिष्टम्, १४ १/२X४ १/२ इत्याकारसंवलितम्, सौवर्णसञ्जितभोटाक्षरैरनुप्राणितं पुस्तकमिदं विषयस्यास्पष्टत्वाद् भोटाक्षरपुस्तकमिति निर्दिष्टमस्ति ।

३६. रामकवचादिसुन्दरकवचान्तः स्तोत्रसङ्ग्रहः

द्वितीयपञ्जिकायां ९० ग्रन्थसङ्ख्यान्वितः, १४ पत्रैः समन्वितः १२X३ इत्याकारसंवलितः सौवर्णैनिवारीलिप्यक्षरैर्लिखितोऽयं सङ्ग्रहग्रन्थः । अत्र श्रीरामकवचादयो महत्त्वपूर्णा विषयाः सन्निवेशिता विद्यन्ते ।

३७. वज्रच्छेदकप्रज्ञापारमिता

तृतीयपञ्जिकायां ७२२ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, ३८ पत्रैश्च समन्वितेयं कृतिः सुवर्णरञ्जितैः तिब्बतीयाक्षरैर्लिखिता वर्तते ।

३८. वसुन्धराधारिणी

वसुन्धराया अष्टोत्तरशतनामसहितेयं धारिणी द्वितीयपञ्जिकायामङ्किता, २११ ग्रन्थसङ्ख्यया समन्विता, १७ पत्रैर्युता, स्वर्णाक्षरमण्डिता च वर्तते । ६७७ तमे नेपालसंवत्सरे भाद्रमासस्य शुक्लपक्षे द्वितीयायां तिथौ मणिसङ्ग्रहमहाविहारवज्राचार्येण श्रीमता जयचन्द्रेण लिखिता इति तत्र निर्देशः ।

३९. वसुन्धरासारिणी

चतुर्थपञ्जिकायां ८८७ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टा, ९ १/२X२ १/२ इत्याकारसंवलिता, ६३ पत्रैरन्वितेयं कृतिरष्टादशसङ्ख्यकैर्मनोहरैश्चित्रैः समन्विता विभाति । कृतिरियं ७७६ तमे नेपालसंवत्सरे सारितेति पर्यवसाने निर्देशः ।

४०. विष्णुधर्मपुराणम्

द्वितीयपञ्जिकायां ५१ ग्रन्थसङ्ख्यया निर्दिष्टम्, २० १/८३X ७/८ इतिस्वरूपसंवलितम्, १६३ पत्रैरन्वितम्, सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखितमिदमन्यत्रालभ्यं पुराणं राष्ट्रियाभिलेखालये हस्तलेखरूपेण सुरक्षितमस्ति । मध्येऽस्य चत्वारि पत्राणि खण्डितानि सन्ति । अभयमल्लदेवराज्ये सारितमिति पर्यन्ते निर्देशः ।

४१. विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

तृतीयपञ्जिकायामङ्कितमिदं २०३ ग्रन्थसङ्ख्यान्वितम्, महाभारतान्तर्गतं विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं स्वर्णमयैर्देवनागर्यक्षरैर्लिखितं स्वर्णमयैश्चित्रैश्च समन्वितमस्ति ।

४२. वृषसारसङ्ग्रहः

द्वितीयपञ्जिकायां ४८ ग्रन्थसङ्ख्यान्तर्गतः, सौवर्णै रञ्जनाक्षरैर्लिखितः, २१X३ ७/८ इत्याकारयुतः, ४२ पत्रैरन्वितोऽयं हस्तलेखः शैवधर्ममभिसम्बध्नाति ।

४३. शिवधर्मपुराणम् द्वितीयपञ्जिकायां निर्दिष्टः, ४८ ग्रन्थसङ्ख्यान्तर्गतः, सौवर्णे रञ्जनाक्षरैर्लिखितः २१X३ ७/८ इत्याकारयुतम्, ४४ पत्रैः समन्वितश्चैतत् शिवधर्मपुराणं रञ्जनालिपौ सौवर्णैरक्षरैर्लिखितमस्ति ।

४४. शिवधर्मसङ्ग्रहः

द्वितीयपञ्जिकायां निर्दिष्टः ४८ ग्रन्थसङ्ख्ययान्तर्गतः, सौवर्णे रञ्जनाक्षरैर्लिखितः २१X३ ७/८ इत्याकारसङ्केत सङ्केतितश्चासौ शैवधर्मसम्बद्धो हस्तलेखः ४८ पत्रैः समन्वितो वर्तते ।

४५. शिवधर्मोत्तरपुराणम्

द्वितीयपञ्जिकायां ४८ ग्रन्थसङ्ख्यान्तर्गतम्, २१X३ ७/८ इत्याकारसङ्केतेन सङ्केतितम्, ५३ सङ्ख्याकैः पत्रैः समन्वितम्, सौवर्णे रञ्जनाक्षरैर्लिखितमिदं शिवधर्मोत्तरपुराणमखण्डितं हृद्यस्वरूपञ्च विद्यते ।

४६. शिवोपनिषद्

द्वितीयपञ्जिकायां ४८ ग्रन्थसङ्ख्यान्तर्गता, नेपालीयकर्गजे सौवर्णे रञ्जनाक्षरैर्लिखिता, २१X ३ ७/८ इत्याकारेण संवलिता, १९ पत्रैः समन्वितेयमुपन्निषत् पूर्णा हृद्यरूपा च विभाति ।

४७. सप्तवारधारिणी सहिता पञ्चरक्षाधारिणी

चतुर्थपञ्जिकायां ८८७ ग्रन्थसङ्ख्या निर्दिष्टा, ९X२ १/२ इत्याकारयुता, ४० पत्रैरन्विता सौवर्णै राजतैश्च रञ्जनाक्षरै रञ्जितेयं कृतिः ७७३ तमे नेपालसंवत्सरे लिखिता (सारिता) इति पर्यन्ते निर्देशो लभ्यते ।

पर्यन्ते किञ्चिदावेदनम्

नेपालस्य पाण्डुलिपिमहानिधौ विराजितानां स्वर्णपाण्डुलिपीनां प्रत्तमित्थं सूक्ष्मं सूचनामूलकं विवरणम् । विश्वाधिवासिनां गवेषकाणां कृते नेपालस्य प्राक्तन्यः पाण्डुलिपयो नवीनतथ्योन्मेषिण्यो बोधप्रदायिन्यश्च सन्तीति नात्र सम्भवेत् केषाञ्चन विप्रतिपत्तिः । यथा नेपालः समुत्तुङ्गैर्हिमशृङ्गैः, सम्मोददायिना निसर्गरामणीयकेन च विश्वस्मिन् विश्रुतस्तथैव नूतननतथ्योन्मेषिभिर्ज्ञानालोकप्रसारणोद्धुरैश्च लक्षाधिकैः प्राक्तनपाण्डुलेखैर्विद्योतते जगति यशस्वितया नितराम् ।[1]

अद्यावधि गवेषकसम्पादकप्रकाशकमुखानि प्रेक्षमाणानामात्मबिम्बप्रदर्शनलालसानां नेपालस्य ग्रन्थागारेषु सुरक्षितानां तेषां समेषां हस्तलेखानामनुसन्धानसम्पादनप्रकाशनादिकार्याणि निष्पादयितुं विश्वाधिवासिषु संस्कृतानुरागिषु मनीषिषु यदि केचनाऽनेन सूचनापरेण विचारपत्रेणाभिप्रेरिताः सन्तस्तत्र प्रवृत्तिभाजो भवेयुस्तदैष विचारपत्रप्रस्तुतिमूलो मदीयः प्रयासः सफलः सम्मोदावहश्च भवेदिति महनीये विश्वसंस्कृतसम्मेलनेऽस्मिन्

१. अस्य सूचनामूलकस्य निबन्धस्य निष्पादने म.सं.वि. वाल्मीकिविद्यापीठे कार्यरतस्य उपप्राध्यापकस्य श्रीदिवाकराचार्यस्य, नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये कार्यरतयोः शाखाधिकृतयोः श्रीशुकदेवज्ञवाली-श्रीजगन्नाथोपाध्याययोश्च सौजन्यसौमनस्यानुप्राणितः सहयोगः सकृतज्ञताप्रकाशं संस्मरमीयः ।

समवेतानामत्रभवतां प्रज्ञाप्रतिभाजुषां विदुषां समक्षे सविनयं विनिवेदयताऽनेन जनेन भारतीचरणारविन्दसंस्मरण-पूर्वकं वाग्व्यापाराद् विरम्यते ।

जयतु विश्वकुटम्बवादः जयतु संस्कृतम्

सन्दर्भस्रोतांसि

१. नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्य हस्तलेखाः ।

२. नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्य वार्षिकमुखपत्रत्वेन प्रकाश्यमानस्य 'अभिलेखस्य' सम्बद्धा अङ्काः ।

३. नेपालजर्मनपाण्डुलिपिसंरक्षणपरियोजनायाः प्रतिवेदनम् ।

४. नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्य नैकविधाः पञ्जिकाः, अनेकविधानि सूचीपत्राणि च ।

५. नेपालस्यानेकेषां पुस्तकालयानां पञ्जिकाः पाण्डुलिपयश्चेति ।

भाषातत्त्वविमर्शः

डॉ. रामनारायणदासः

आसृष्टेः अनादिकालतः देशकालजात्यनुसारेण विविधा भाषाः व्यवह्रियमाणाः सन्ति । अण्डजपिण्डज-स्वेदजोद्भिजादिभेदेन चतुर्विधानां प्राणिनामनन्ता भाषाः । कुक्कुटमयूरादीनामण्डजानं मनुष्यपशुप्रभृतीनां पिण्ड-जानां मत्कुणादिस्वेदजानां शस्यधान्यवृक्षादीनामुद्भिजानां परस्परं विभिन्ना ध्वनिर्नाम भाषाः दृष्टिपथं समायान्ति । सर्वासां भाषाणामाकृत्युपसंहारे सति यद्वा सर्वेषां घटाद्यानुपूर्विरूपाणां शब्दानामाकृत्युपसंहारे सति यदन्ते अवतिष्ठते, तदेव सत्यम्, तदेव नित्यम्, तदेव शब्दतत्त्वम् यद्वा तदेव भाषातत्त्वम् । एवं वाच्यार्थानां कम्बुग्रीवादिमद्रूपाणामर्थानामाकृत्युपसंहारे सति यदन्ते अवतिष्ठते तदेव अर्थतत्त्वम्, तदेव च सत्यम् । तदुक्तं भर्तृहरिणा वाक्यपदीयस्य तृतीयकाण्डे जातिसमुद्देशे—

सत्यमाकृतिसंहारे यदन्ते व्यवतिष्ठते ।
तन्नित्यं शब्दवाच्यं तच्छव्दतत्त्वं न भिद्यते ।।

तयोः शब्दार्थयोस्तत्त्वं मूलस्वरूपमविनाभूतम् एकोभूतं समरसीभूतम् । तदुक्तं कविशिरोमणिना कालि-दासेन रघुवंशमहाकाव्ये मङ्गलश्लोकेन—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।।

विश्वस्य सर्वा भाषाः सूक्ष्मरूपेण मूलाधारे मयूराण्डरसादिवत् यद्वा वटवृक्षबीजवत् सूक्ष्मस्वरूपेण लीयमानाः वक्तुरिच्छयाऽनादिकालतः अभिव्यज्यन्ते । वक्तुरिच्छया स्वमूलस्वरूपे लीयमानानां भाषाणां तद्घ-टकशब्दानाञ्च समभिव्यक्तिर्भवति न तु समुत्पत्तिः, शब्दानां नित्यत्वात् ।

सृष्टिमूल एव भाषातत्त्वं वर्तते । यथा बीजे एको महीरुहस्तिष्ठति, यदि तद्बीजं न स्वीक्रियते, तदा शाखापल्लवादिविशिष्टं वृक्षत्वमपि सम्यग् रूपेण सितं न स्यात् । एवमेव भाषाया अपि तत्त्वं विद्यते । भाषावैज्ञा-निका राबर्ट ए. हाल जे.आर. महोदया स्पष्टरूपेण भाषायां बाह्यं स्थूलं स्वरूपं स्वीकुर्वाणाः सूक्ष्मातिसूक्ष्मं आन्तरिकमपि तत्त्वमङ्गीकृतवन्तः । राबर्टमहोदयस्य[१] मतानुसारेण भाषाविज्ञानस्य एकं दार्शनिकमपि स्वरूपं भाषावैज्ञानिकैः स्वीकर्तव्यम् परन्तु एवं बहुधा न दृष्टिगोचरीभवति ।

---

१. The linguist can simply define linguistic forms and their approximate meaning.

भाषाविज्ञानं त्रिविधं दृष्टिगोचरीभवति १. व्याख्यानात्मकम् २. वर्णनात्मकम् ३. ऐतिहासिकञ्च । कस्य वर्णस्य किं स्थानमित्यादिप्रश्नानां समाधानं व्याख्यानात्मकभाषाविज्ञानेन, भाषाणां यत्तुलनात्मकमध्ययनं तद्वर्णनात्मकभाषाविज्ञानेन, शब्दानां यद्वा भाषाणामितिहासः (यथा विकासवादः) ऐतिहासिकेन भाषाविज्ञानेन च सम्पाद्यते । एते सर्वे प्रायेण पाणिनीयव्याकरणस्य प्रक्रियांशेऽन्तर्भूताः । यश्च पाणिनीयं व्याकरणं, तस्य शाखाश्च सम्यक्तया नाधीतवान्, स भाषाविज्ञानकुशलो नैव सम्भवति । भाषाविज्ञाने प्रतिपादितेन केनचित्तथ्येन संस्कृतव्याकरणस्य सामञ्जस्यं केनचिच्च तथ्येन विरोधः ।

अत्र विचारणीयोऽयं विषयो वर्तते न कापि भाषा कस्याश्चिदपि भाषाया जननी । पालिप्राकृतापभ्रंशसंस्कृतभाषासु परस्परं जन्यजनकत्वं प्रतिपादयन्ति भाषावैज्ञानिकाः । केचित् कथयन्ति पालिप्राकृतशब्दानां संस्कारं कारं कारं संस्कृतभाषाया निर्माणं जातम् । केचिद्वदन्ति संस्कृतशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययैः सम्मर्द्य पालिप्राकृतभाषयोः जनिरभूत् । एतत्सर्वं तथ्यं न सङ्घटते, शब्दानां नित्यत्वात् । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना शब्दानां नित्यत्वं साधयता "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ पा.सू. (१-१-५६)" इत्यत्र "अनित्यत्वं विज्ञानं तु तस्मादुपसंख्यानम्" इति । वार्तिकस्य व्याख्यावसरे—

"नित्याः शब्दाः, नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनव्यवहारिभिः । तत्र स एवायं "विकृतश्च" इत्येतन्नित्येषु नोपपद्यते" इति ।

संस्कृतशब्दा विकृताः सन्तः पालिप्राकृतशब्दाः सञ्जाताः, यद्वा पालिप्राकृतशब्दा विकृताः सन्तः संस्कृतशब्दाः सञ्जाताः इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । प्राकृतशब्दस्य विविधं व्याख्यानं कुर्वन्ति विद्वांसः । यथा प्राक् संस्कृतात् कृतः प्राकृतः इत्यादि । वस्तुतस्तु प्रकृतीनां प्रजानां यद्वा प्रकृतिषु प्रजासु व्यवह्रियमाणा या भाषा सा प्राकृतभाषा, प्रकृतीनामियमिति प्राकृतभाषा । अत्र प्रकृतिशब्दः प्रजावाचकः, यद्वा लोकवाचकः । तद्यथा वाल्मीकीरामायणस्य बालकाण्डे प्रथमे सर्गे "प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया," इत्यत्र प्रकृतिशब्दः लोकवाचकः, यद्वा जनवाचकः । अमरकोषेऽपि "प्रकृतिः स्यात् सन्ततौ जने" इति ।

तथाऽऽह शाकटायनः—

इदममरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तम्, यथा चाचार्या ऊचुः, ब्रह्मा वृहस्पतये, वृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः, तं खल्विमममरसमाम्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिः । ब्रह्मराशिरित्यस्य ब्रह्मवेदप्रतिपादको ब्रह्मराशिरित्यर्थः ।

But cannot do the work of the chemist, the physicist, the anthropologist, to define meaning — completely and exactly even that at the simplest linguistic form we should have a complete knowledge of the structure of universe and also for everything going inside the body and head of every speaker and every hearer — Robert A. Hall J. R., Linguistic and Your Language P. N. 133

मानवीयभाषासु देवभाषायाञ्च ये शब्दा विद्यन्ते, तेषां परस्परं पृथक् पृथक् सत्ता विद्यते । यत्तु प्राकृतशब्दानां संस्कृतशब्देभ्यो व्युत्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा प्राकृतभाषायां सेलो शब्दस्य व्युत्पत्तिः शैलशब्दात् क्रियते । शैल-सेलो, शकारस्य सकारादेशः, ऐकारस्य एकारादेशः सुविभक्तेः ओत्वे "सेलो" इति । एवं पाणिनीयव्याकरणेऽपि सुधी + उपास्यः" सुद्ध्युपास्यः इति । एतत्सर्वं प्रक्रियानिर्वाहार्था वालानां सुखवोधार्थं विद्यते । पणिनीयव्याकरणस्य त्रयोभागाः १— प्रक्रियांशः २— परिष्कारांशः ३— अर्थांशः (दर्शनभागः) ।अष्टौ च स्फोटाः - वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिधा । ते च प्रत्येकं जातिव्यक्तिभेदेन द्विधेति षट्, पुनः अखण्डपदस्फोटः अखण्डवाक्यस्फोटः इति । तत्र प्रक्रियानिर्वाहार्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागः प्रक्रियांशः काल्पनिकः मिथ्याभूतः । सर्वासु भाषासु अखण्डपदस्फोटः अखण्डवाक्यस्फोट एव सत्यभूतः । सर्वासु भाषासु स्वार्थवाचकाः सर्वे शब्दाः परस्परं भिन्नाः, तेषाञ्च पृथक् पृथक् सत्ता विद्यते । यथा— शैलः, सेलो, कर्णः कान, गौः, गावी, गोता, इत्यादि ।

किञ्च पालिप्राकृतव्याकरणेषु संस्कृतशब्देभ्यः पालिप्राकृतशब्दानां व्युत्पत्तिदर्शनात् संस्कृतभाषा भारतवर्षे सर्वासु भाषासु प्राचीनतमा "इति स्वीकृतेऽपि तासु न परस्परं जन्यजनकत्वम् । यथा पाणिनीयव्याकरणे सुधी + उपास्यः— सुद्ध्युपास्यः" इति शब्दद्वयं परंस्परं पृथक् भिन्नञ्च वर्तते । सुधी + उपास्य एव— सुद्ध्युपास्यशब्दात्मना न परिवर्तितः । सुधी उपास्य इत्यस्योच्चारणप्रसङ्गे सुद्ध्युपास्यः इत्युच्चारणीयम् तच्च साधु भवति । शब्दानां नित्यत्वात् "षष्ठी स्थानेयोगा" इति पाणिनीयसूत्रे स्थानेशब्दस्य प्रसङ्गः अर्थः स्वीकृतः । अतएव वैयाकरणशिरोमणिः नागेशः "एरुः" इति सूत्रस्य भवतीत्यादौ इकारान्तस्योच्चारणे प्रसङ्गे उकारान्तस्य उच्चारणं कर्तव्यम् इत्यर्थः लघुशब्देन्दुशेखरे "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" इति सूत्रव्याख्यानावसरे स्वीकृतः । न तु भवतिशब्द एव भवतुशब्दरूपेण परिवर्तितः अनया रीत्या प्राकृतादिव्याकरणेष्वपि "शैल" इत्या[1] दिसंस्कृतशब्दानामुच्चारणप्रसङ्गे "सेलो" शब्दस्य उच्चारणं कर्तव्यम् । प्राकृतभाषायां तदेवोच्चारणं साधु । इत्येवं शब्दनित्यत्ववादिभिः सामञ्जस्यं कर्तव्यम् । संस्कृतभाषीयशैलादिशब्दा एव प्राकृतभाषायां "सेलो" "इत्यादि शब्दात्मना परिवर्तितः" इति न । पालिप्राकृतसंस्कृतापभ्रंशादिभाषायाः शब्दाः परस्परं भिन्नाः, अनादिकालतश्च तेषां पृथक् पृथक् सत्ता वर्तते । अनादिकालतः सर्वे साधवः असाधवश्च शब्दा ब्रह्माण्डे विद्यन्ते ।

इत्थं शब्दानां नित्यत्वे स्वीकृते भाषान्तराणां कथमाविर्भाव इत्येयेद् भाषान्तरीयशब्दानां परस्परं सम्मिश्रणेन भाषान्तराणि आविर्भवन्ति । यथा राष्ट्रभाषा भारतीया हिन्दीभाषा । एषा भाषा पालिप्राकृतापभ्रंशभाषाणां शब्दानां परस्परं मिश्रणेन सम्पन्ना । यथा— प्राकृतशब्दाः — तुम्ह, यलदू, गिरा, खाई, करदू, का वहू, होई, सहइ" इत्यादयः ।

अपभ्रंशशब्दा यथा-सोसड, तुम्ह, तुच्छ, वायसु इत्याद्याः एवमुर्दू-फारसी अरबीत्यादिभाषीयाः शब्दाः अस्यां भाषायामुपलभ्यन्ते । साम्प्रतं तु अस्यां भाषायां संस्कृतशब्दानां प्राचुर्येण प्रयोगो दृश्यते । एवं मल्यालः-

---

१. तदुक्त वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे —
पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

कन्नड़ादिभारतीयभाषाणां विश्वभाषाणाञ्च समभिव्यक्तिविषये विचारणीयम्, भाषान्तरीयशब्दानां परिवर्तनेन, विपरिणामेन वा भाषान्तरस्य न सृष्टिः शब्दानां नित्यत्वात् विपरिणामासम्भवाच्च ।

ज्ञाता अज्ञाताः सार्थकाः निरर्थकाश्च सर्वे शब्दा अनादिकालतः आकाशमण्डले ब्रह्माण्डे विद्यन्ते । यान् शब्दान् वयं न जानीमः, ते न सन्तीती न समीचीनम् । उपलब्धौ तेषां यत्नः कर्तव्यः । तदुक्तं महाभाष्यस्य पस्पशाह्निके-सर्वे खल्पप्येते शब्दाः देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । न चैवोपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् । महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्यं वहुधा भिन्ना । एकशतम-ध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम् नवधा आथर्वणो वेदः । वाकोवाक्यम्, इतिहासः, पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव इति ।

किञ्च शब्दानित्यत्वपक्षेऽपि काऽपि भाषा कस्याश्चिद् भाषाया जननी न सम्भवति । उच्चरितः शब्दः क्षणिकः, तत्प्रसङ्गे अन्यः क्षणिकः शब्दः समभिव्यक्तः । उच्चरितः कर्णशब्दः क्षणिकः, प्रध्वस्तः, तस्मिन् प्रसङ्गे अन्यः क्षणिकः अपभ्रंशः कानशब्दः समभिव्यक्तः, न तु कर्ण एव कानशब्दरूपेन परिवर्तितः । उच्चरितस्य क्षणिकत्वात् प्रध्वंसित्वात्, तस्य परिवर्तनासम्भवात् च । सुस्थिरस्यैव वस्तुनः परिवर्तं न सम्भवति । यथा स्थिरस्यैव मृत्पिण्डस्य घटरूपेण परिवर्तनम् । तथा शब्दो मृदादिवन्न सुस्थिरः । अस्यां स्थितौ शब्दानित्यत्वपक्षेऽपि न हि कस्यचित् शब्दस्य शब्दान्तरात्मना विपरिणयः । एवं शब्दानित्यत्वपक्षेऽपि न काचिद् भाषा अन्यां भाषां जनयति । किन्तु अस्मिन् पक्षेऽपि भाषान्तरीयशब्दानां क्षणिकत्वात् तत्स्थाने अन्या भाषा समभिव्यक्ता भवति ।

वस्तुतस्तु

यदन्तः शब्दतत्त्वं नादैरेकं प्रकाशितम् ।
तदाहुरपरे शब्दं तस्य वाक्यैस्तथैकता ॥ (वा.प.वा.का.उ. ११)

अपि प्रयोक्तुरात्मनः शब्दमन्तरवस्थितम् ।
प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥

सर्वप्राणिनामन्तःस्थितं यत् शब्दतत्त्वम्, तदेव संस्कृतासंस्कृतनिखिलभाषायास्तत्त्वं, निखिलव्रह्माण्डस्य च भाषातत्त्वम् । निखिलब्रह्माण्डस्य एका एव भाषाः । तज्ज्ञः सर्वभाषाविद् भवति ।

पुराणेषु प्रतिमाविज्ञानम्

मत्स्यपुराणाग्निपुराणयोः आधारेण

डा. गोपालकृष्णदाशः

प्रतिमाविज्ञानपरिचयः

भारतीयवाङ्मये अर्चा, विग्रहः, क्रियायोगः बेरः, चित्रसूत्रम् इत्यादिविभिन्नसंज्ञायुतया शिल्पविद्यया स्वेष्टदेवोपासनार्थं काले काले भक्तः शिल्पी वा तद्देवरूपकल्पनं करोति। आधुनिकाध्ययनपरम्परायाम् 'Iconography' पुरातत्त्वाध्ययने अत्यन्तपुपादेयं विज्ञानम्। ग्रीक्भाषायाम् 'ikon' अथवा 'eikon' शब्दस्यार्थो भवति देवस्य महापुरुषस्य वा चित्रे भास्कर्ये वा आकारनिर्माणम्। कस्यचिद् देशस्य उपासनभित्तिकधार्मिककलाया वैशिष्ट्यम् एतादृशे विज्ञाने स्पष्टं विलोक्यते। भित्तिषु, गुहायाम्, मन्दिरागारेषु, पट्टे वा चित्रणेन प्रतिमाखोदनेन एतादृशशिल्पविज्ञानस्य निरवच्छिन्नधारायाः आलेख्यं समुपलभ्यते।

ऋग्वेदे (V. III. ४,५) 'नृपेशस्' शब्दस्य प्रयोगः प्रतिमाविज्ञानं सङ्केतयति। निरुक्ते सप्तमाध्याये देवतोपपरीक्षायाम् पुरुषाकृतयश्चेतनादेवता इत्यपि प्रसङ्ग आयाति। पाणिनीयाष्टाध्याय्यां प्रतिमायाः कल्पना समक्षमायाति। तत्र 'जीविकार्थे चापण्ये' (V. ३. ९९) इति सूत्रानुसारम् अपण्यभूतानां वासुदेवशिवस्कन्दविष्णुदेवानां प्रतिमाज्ञानं पुरस्क्रियते। तत्रापि 'इवे प्रतिकृती' (V. ३. ९६) इति सूत्रस्योपरि महाभाष्यकारः शिवस्कन्दविशाखानां प्रतिकृतौ यथाक्रमं शिवः, स्कन्दः विशाखः इति प्रयोगः दृश्यते न तु शिवकः, स्कन्दको विशाखको वा दृश्यते। शिल्परत्ने, अंशुमद्भेदागमे, योगसूत्रे, षड्विंशब्राह्मणान्तर्गते अद्भुतब्राह्मणे, वैखानसागमे, पाञ्चरात्रागमे, तन्त्रागमग्रन्थेषु च प्रतिमाविज्ञानस्य प्रासङ्गिकतया पुङ्खानुपुङ्खतया वा विवेचनं दृष्टिपथमायाति। सुप्राचीनात् कालात् बााणलिङ्गस्य शिवलिङ्गस्य, वासुदेवस्य, शालग्रामस्य उपासनाविषये प्रमाणानि पुष्कलानि सन्ति।

भारतस्य सांस्कृतिकनिधिरूपेण पुराणानि धर्मधाराया चलदितिहासभूतानि सन्ति। लोके वेदे शास्त्रे च यानि तत्त्वानि स्वीकृतानि तेषां साक्षात् परिपोषं कुर्वन्ति पुराणानि। प्रतिमाविज्ञाने मत्स्यपुराणस्य अग्निपुराणस्य विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य च योगदानम् उल्लेखयोग्यम्। विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य चित्रसूत्रं परमं वैशिष्ट्यं भजते। एतेषां पुराणानां प्रतिमाविज्ञानविषयाणां संकलनमावश्यकम्। दृष्टान्तरूपेण मत्स्यपुराणाग्निपुराणयोः सामान्यप्रतिमाविज्ञानस्य तुलनार्थम् उद्देश्यकोष्ठकं संलग्नमस्ति। तत्तद्ग्रन्थभागस्य परिचयात्मकोऽशः सामान्यप्रतिमाविज्ञानस्य सविशेषप्रतिमविज्ञानस्य च सामञ्जस्यं वैषमञ्जस्यं च दर्शयिर्ष्यात।

प्रतिमाया उपादानानि

मत्स्याग्निपुराणयो: प्रतिमायाउपादानविषये भेदो दृश्यते। मत्स्यपुराणे स्थायिप्रतिमाया अग्निपुराणे स्याय्यस्थायिप्रतिमाभेदस्य उपादानानि गृहीतानि दृश्यन्ते। मत्स्यपुराणे सौवर्णी, राजती, ताम्री, रत्नमयी, शैली, दारुमयी, लोहमयी,रीतिकाधातुयुक्ता, ताम्रकांस्यमयी, शुभदारुमयी देवतार्चा प्रशस्यते।[१] अग्निपुराणे मृण्मयी, दारुघटिता, लोहजा, रत्नजा, शैलजा, गन्धजा, कौसुमी इति सप्तधा देवतार्चा ।[२] मत्स्यपुराणे सौवर्णी, राजती, ताम्री, रीतिकाधातुयुक्ता, ताम्रकांस्यमयी इति देवतार्चा विशेषतो वर्णिता। अग्निपुराणे मृण्मयी, गन्धजा, कौसुमी इति विशेषताश्चर्चिता। अग्निपुराणे वर्णितानाम् एतासां तिसृणां निमित्तानुसारं तात्कालिकोपयोगिताऽस्ति। पूजानन्तरम् एतासां विसर्जनं क्रियते।

अग्निपुराणे शिलासंग्रहप्रसङ्गे 'पाण्डुरा ह्यरुणा पीता कृष्णा शस्ता तु वर्णानाम्'[३] इति शिलावर्णा: प्रशस्ता:। पर्वताभावे भूमिखननं क्रियते। प्रतिमानिर्माणार्थम् एतादृशवर्णशिलानामभावे सिंहविद्यया वर्णापादनं विधीयते। तत्र शिलायां शुक्लरेखाग्रया कृष्णरेखाग्रया सिंहहो मत:।[४] एवं च अगतिकगतितया विधानं निरूपितम्। तदनन्तरं शिलासंग्रहार्थं वनयागविधिरनुष्ठीयते। शिलासंग्रहानन्तरं प्रासादस्योत्तरे पूर्वमुखीं वा उत्तराननां शिलां संस्थाप्य सम्पूज्य बलिं च दत्त्वा मध्यसूत्रं स्थापयित्वा शिल्पी शिलां नवधा विभज्य अर्चानिर्माणं कुर्यात्।[५]

ऊर्ध्वमानम्

ऊर्ध्वमानकल्पनायां मत्स्यपुराणस्य वर्णना व्यवस्थिता। अत्र नवतालमानं वर्णितम्। मौलित आरभ्य पादं यावदत्र वर्णनमस्ति। अग्निपुराणेऽपि नवतालमानं वर्णितम्। तत्र मुकुटादारभ्य जङ्घापर्यन्तं नवतालमानं निरूपितम्। वस्तुत: मुकुटस्य योजनेन दशतालमानं शोभनीयमिति चित्रे दर्शितम्। नवतालमाने अष्टोत्तरैकशताङ्गुलं मानम्। दशतालमाने चतुर्विंशत्युत्तरैकशताङ्गुलं मानं सुपरिकल्पितम्।

(क) नवतालमानम् मत्स्यपुराणानुसारम्

मुखम्	एकोभाग:	द्वादशाङ्गुल:
ग्रीवा		चतुरङ्गुला
तत: हृदयम्	एको भाग:	द्वादशाङ्गुल:
तस्मादधो नाभि:	एको भाग:	द्वादशाङ्गुल:
नाभेर्निम्नत्वे विस्तरत्वे		अङ्गुलम्

---

१. मत्स्यपुराणम्; २५८.२०-२१

२. अग्निपुराणम्; ४३.९b-१०a

३. तत्रैव; ४३.१२

४. तत्रैव; ४३.१४

५. तत्रैव; ४४.१-२

नाभेरधो मेढ्रं यावत्	एको भाग:	द्वादशाङ्गुल:
ऊरु	भागद्वयम्	चतुर्विशत्यङ्गुलम्
जानुनी	"	चतुरङ्गुले
जङ्घे	"	चतुर्विशत्यङ्गले
पादौ	"	चतुरङ्गुलौ
मौलि:	"	चतुर्दशाङ्गुल:
		अष्टोत्तरैकशताङ्गुलम् (१०८)

(ख) मुकुटादारभ्य पादं यावद् दशतालमानं चित्रे प्रदर्शितम्

सूत्राणि

एतद् विहाय अर्चानिर्माणार्थम् अग्निपुराणे सूत्राणि कल्पितानि। सूत्राणां मानेन शिल्पयामङ्गप्रत्यङ्गादिमानं सुस्पष्टतया व्यवस्थितं भवति। पादे सूत्रद्वयम्, जङ्घामध्ये एकम्, जानुभागे सूत्रद्वयम्, ऊरुमध्ये एकम्, मेढ्रे एकम्, कट्याम्, एकम्, मेखलाबन्धसिद्ध्यर्थं नाभ्याम् एकम्, हृदये एकम्, कण्ठे सूत्रद्वयम्, ललाटे एकम्, मस्तके एकम्, मुकुटोपरि एकम्, ऊर्ध्वं सप्त (उष्णीषकेशभ्रूअक्षिनासिकातलमुखप्रान्तग्रीवोपरिभागेषु, कक्षात्रिकान्तरेण षट् (पुटवक्त्रंवाह्यनेत्रमुखपार्श्वकर्णकक्षा:), सकलशरीरसमविभाजकमेकं मध्यसूत्रमिति सूत्राणि संयोज्यानि। एवं सूत्रसंयोजनमानेन अङ्गप्रत्यङ्गमानं निर्दोषं स्यात्।

विस्तारायामा:

उभयो: पुराणयो: तत्तदंशदर्शनेन यो निष्कर्ष उपलब्ध: तत्र तु बाहुल्येन सामञ्जस्यं दृश्यते। नारीप्रतिमाया अष्टतालमानं कर्तव्यम्। स्तनकटिदेशे सामान्यो व्यतिक्रमो दृश्यते। साधारणतया वासुदेवप्रतिमा आदर्शभूता दृश्यते। एवं पुराणेषु यत्र प्रतिमामानवर्णनमस्ति समेषां सङ्कलनेन आङ्गलभाषया, हिन्दीभाषया चानुवादेन सह समावेशेन नवीनग्रन्थस्य योजना प्रस्तूयते। तस्योपोद्घातरूपेणाध्ययमिदं प्रस्तुतम्॥

THE NAVATĀLA IMAGE

The height of an image is said to be Navatāla, १०८ Aṅgulas as follows:

TĀLA-MĀNA ICONOMETRY

ऊर्ध्वमानम् (Height Measures)

Sanskrit Name	Modern Name	Unit of Māna
१. मुखम्	Mukha is the face, not mouth mouth-from chin to the top of the forehead.	१२ Aṅgulas (अंगुल)
२. ग्रीवा	Neck from chin to the collar bone.	४ Aṅgulas
३. हृदयम्	From collar-bone to the heart of thorase.	१२ Aṅgulas
४. हृदयादानाभेः	Upper half of the abdomne From the heart to the navel	१२ Aṅgulas
५. नाभिबिलम्	The hole of the navel	१ Aṅgula
६. मेढ्रमूळम्	From umblious to external genital organ.	१२ Aṅgulas
७. ऊरु	From pubis to keep-cap	२४ Aṅgulas
८. जानुनी	Knes-caps	४ Aṅgulas
९. जङ्घा	Legfrom Knee-cap to ankle	२४ Aṅgulas
१०. पाद	Foot from ankle to sole	४ Aṅgulas
	Total	=१०८ Aṅgulas
		= ९ Vitastis
		९Tāla measures=
		=८१"or ६'-९"

विस्तारमानम् (WIDTHWISE MEASURES)

(पृथुव = विस्तर = Width)

११. मौलि:	Distance between the Two temple across the fore head	१४ Aṅgula
१२. ललाट:	Ht. Of the fore head	४ Aṅgla
१३. ऊर्ध्वनासा	From root of the nose to the tip	४ Aṅgula
१४. नासाग्रत: ओष्ठम्	From nostril to lip	२ Aṅgula
१५. अधरोष्ठत: हनुत:	From lips ot the chin	२ Aṅgula
१६. ललाटस्यायाम:	Length of the two-eye-brows	८ Aṅgula
१७. भ्रुव: आयाम:	Length of the two-eye-brows	८ Aṅgula
१८. भ्रुवोर्लेखा	Width of the brows in the Middle portion.	१/२ Aṅgula
१९. अक्ष्णो: आयाम-विस्तारौ	Lenght of the eye width of the eye	२ Aṅgula
२०. मध्योन्नतोदरं अक्षि	The eye-ball should be Convex	
२१. रक्तान्ते अक्षिणी	Internal and external canthas should be red.	
२२. दृष्टि:	In the centre of the eye-ball Is the pupil — 1/5th of eye-ball	१/५ of the ball
२३. भ्रुवोर्मध्ये नासामूलमू	Distance between the inner ends of the eye-brows and root of the nose	२ Aṅgula
२४. नासाग्र:	Tip of the nose	१ Aṅgula
२५. नासापुटम्	Oblique walls of the nostrils	१ Aṅgula
२६. नासाविलम्	Each nostril or nasal onifice	१/२ Aṅgula
२७. कपोलौ	Cheeks should be raised from The base of the ear	२ Aṅgula

२८. हन्वग्रः	Chin should be projecting	१ Aṅgula
२९. हनूविस्तारः	And its width	२ Aṅgula
३०. उत्तरोष्ठम्	Thickness of the upper lip	१/२ Aṅgula
३१. सृक्किणी	The distance between the centre Of the lips of the angle of the Mouth	२ Aṅgula
३२. कर्णमूलम्	Distance between the angle of The mouth and base of the ear	६ Aṅgula
३३. कर्णौ (ऊर्ध्वमानम्)	Vertical length of the ear	४ Aṅgula
३४. कर्णभ्रूदूरता	Distance between the outer end of the eyebrow and the year.	४ Aṅgula
३५. कर्ण-पार्श्वम्	Vertical height of the lobule and its width.	२ Aṅgula
३६. कर्णयोरुपरि मस्तकभागः	From the centre of the ear to the mid-point of the head	१२ Aṅgula
३७. ललाटपृष्ठभागः	Distance between the lower part of the fore head and the occipital region.	१८ Aṅgula
३८. शिरोगतपरीणाहः	Cirumference of the head	३६ Aṅgula
३९. सकेशनिचयः	Girth circum ference of the head along the hair	४२ Aṅgula
४०. केशान्तात् हनुका	From middle print of the hair-tine up to the tip of the chin.	१६ Aṅgula
४१. ग्रीवामध्यपरीणाहः	Circumference of the neck at its broadest part.	२४ Aṅgula
४२. ग्रीवापृथुत्वम्	Transverse diameter of the neck	८ Aṅgula/or १/३ of No. ४१

४३. स्तनयोरन्तरम्	Distance between the (Nipple line) And ग्रीवासुत्त (Neck-line)	१२ Aṅgula
४४. स्तनयो: मण्डलम्	Distance black pigmented area round the nipple.	२ Aṅgula
४५. चूचुकौ	Thickness and height of the nipples	१/४th Aṅgula = २ Yava
४६. वक्ष:स्थलम्	Front of the chest	२४ Aṅgula
४७. बाहुमूलस्तनान्तरकक्षे	Distance between the nipples and Middle axillary line	६ Aṅgula
४८. पादौ	Lenght of the foot	१४ Aṅgula
४९. अंगुष्ठ	Toe	३ Aṅgula
५०. अंगुष्ठाग्रपरीणाह:	Circumference of the tip of the toe	५ Aṅgula
५१. प्रदेशिनी	Index finger	५ Aṅgula
५२. मध्यमाङ्गुलि:	Middle finger	Less by १/६th part.
५३. अनामिका	Ring-finger	Less by १/८th part
५४. कनिष्ठा	Small-finger	Less by १/८th part
५५. गुल्फौ	Ankles	Aṅgula
५६. पार्ष्णि:	Ht. Of head	२ Aṅgula
५७. अंगुष्ठ	Circumference of Thumb	२ Aṅgula
५८. प्रदेशिनी	Circumference of Index finger	३ Aṅgula
५९. कनिष्ठिका	Circumference of small finger	less by १/८th part
६०. जङ्घाग्र-परीणाह:	Circumference of the lower end	१४ Aṅgula

६१. जङ्घामध्य:	Circumference of the middle	Less by Portion le १८ part
६२. जानुमध्य:	Cicumference of the knee-cap	Aṅgula
६३. जानूच्छ्रय:	Ht. Of the knee-cap	Aṅgula
६४. मण्डलम्	Circumference of the knee-cap	३ Aṅgule
६५. उरुमध्यपरीणाह:	Circumference thigh in	२८ Aṅgule
६६. उरूपरिष्ठपरीणाह	Circumference in the upper part	३१ Aṅgula
६७. वृषणौ	Serotum	३ Aṅgula
६८. मेढ्रपरीणाह:	Male Organ	६ Aṅgula
६९. मणिबन्ध:	Glans penis	Less by २ pat
७०. केशरेखा	From glans penis of public hair	less by Circumference of the glan ४ part
७१. मणिकोश:	Penis	४ Aṅgula
७२. कटि:	Buttock	१८ Aṅgula
७३. स्त्रीकटि	Female buttocks	२२ Aṅgula
७४. स्तनौ	Female breasts	१२ Aṅgula
७५. नाभिमध्यपरीणाह:	Circumference at the navel	४२ Aṅgula
७६. पुरुषकट्यां वेष्टनम्	Male girdle at navel	५५ Aṅgula
७७. स्कन्धौ	Shoulder	६ Aṅgula
७८. ग्रीवा	Neck	८ arigula
७९. भुजयो: आयाम:	Length of the arms	४२ Aṅgula
८०. बाहुशिखर:	Top of shoulder measures	From neck of the postneriorend १६ Aṅgula

८१. बाह्वपर्यन्तभागः	Distance from the shine of the Scapala to the elbow	८ Aṅgula
८२. बाहुद्वितीयपर्व	Distance from the elbow to the Wrist	७ Aṅgula
८३. बाहुमध्यपरीणाहः	Circumference of the middle of Arm	१८ Aṅula
८४. प्रबाहुः	Circumference of the forearm	१६ Aṅgula
८५. अग्रकरः	Wrist	६ Aṅgula/ Kalās
८६. करतलम्	Palm	७ Aṅgula
८७. मध्यामाङ्गुलिः	Middle finger	५ Aṅgula
८८. अनामिका	Ring finger	less by १/७th
८९. अंगुष्ठपरिणाहः	Circumference of Thumb	४ Aṅgula
९०. मध्यमामध्यभागः	Middle of the middle finger	२ Aṅgula
९१. केशवल्ली	Distance from the scapula to the knape or the point of *veṇī*	१० Aṅgula

अग्निपुराणोक्तानि विज्ञानतत्त्वानि

डॉ. दशरथ द्विवेदी

आत्मा पुराणं वेदानामित्युक्तिर्यथार्थमुद्‌घाटयन्ती पुराणानां महत्त्वमागूरयति । वेदोक्तविषयाणां सम्यगुपबृंहणं पुराणेष्वेव दृश्यते । चेन्नालिखन्महामुनिर्व्यासः पुराणानि वेदमहिमा विजृम्भितोऽभविष्यत् किम् ? विकासमध्यारूढस्य वैदिकसमाजस्याऽऽवश्यकतापूर्तौ विरचितं विविधविषयवैविध्यजुषं वैदिकवाङ्मयं समालोड्य पुराणकर्तारः समाजोपयोगिनः तांस्तान् विषयान् ज्ञानविज्ञानोपेतान् तेषु तेषु पुराणेषु तथाऽलिखन् यथाहर्निशं नित्यनैमित्तिकव्यापाराः सहजतया प्रचलेयुः । पुराणेष्वन्यतममग्निपुराणं, सर्गश्च प्रतिसर्गश्चेत्यादि पुराणलक्षणोपेतमपि व्यावहारिकजीवनागतसमस्यानां समाधानं विदधातुं नानाविषयान् तथा न्यरूपयद्यथाध्ययनेन तेषां सम्यगनुष्ठानेन च जीवने सौकर्य्यं समायाति, सर्वाः क्रियाः सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सुसम्पन्नाः सिद्धाः भवन्ति, वापीकूपाऽऽरामदेवालयनगरपुरग्रामव्यवस्था व्यवस्थिता भवति, सर्वेषां भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां सुरक्षा भवति, गवाश्वगजादीनां मानवानां सिद्धमन्त्रौषधादिपरिज्ञानपरिशोधपर्युपयोगादिभिरायुरारोग्यं सम्पद्यते, नृत्यगीतनाट्य-काव्यादीनां ललितकलानां तथाच व्याकरणज्योतिषछन्दः प्रभृतीनां शास्त्राणां परिज्ञानमुपजायते । किमधिकमुक्तेन अग्निपुराणं नानाविषयाणामाकर इव प्रतिभाति, भारतीय संस्कृतेर्निधिः, चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्येष्टकर्तव्याकर्तव्यकर्मव्यवहारादीनां प्रकाशकमिदं पुराणमिहाग्निवत्सर्वविषयकाभासकमस्ति किलाग्निपुराणम् ।

परापरविद्ययोः यद्यपि परैव प्रधाना, यतो हि विश्वमेव जगत् तदीयविजृम्भणमात्रमत एव जगतः सर्वा वृत्तयः प्रवृतयो वा विज्ञानरूपाः । तथाप्याधुनिकयुगे सामान्यतो येषां विषयाणां विज्ञानसमुदाये परिगणनं क्रियते तेषु कतिपयानां येषामासूत्रणं दृश्यतेऽग्निपुराणेतान् सङ्केतयामि । भौतिकविज्ञानविषयेषु-जगत्सृष्टिः,[१] भुवनकोशवर्णनम्,[२] कालगणना[३] ज्योतिर्विज्ञानम्,[४] समाजविज्ञानेषु वर्णाश्रमास्तथा च व्रतोपवासेष्टापूर्त्यादियोषयाः,[५] राजनीतिविज्ञानेराजधर्माः,[६] षाड्गुण्यम्, व्यवहारदिव्यदायसीमादण्डाभिषेकशस्त्रज्ञानादिचिन्ता,[७] वास्तुविज्ञाने

---

१. अग्निपुराणम् द्रष्टव्यमत्र अध्यायाः क्रमेण १-१७ तथा २०३

२. तत्रैव, १०८-१२२,

३. तत्रैव १२१

४. तत्रैव १२२

५. द्र. अग्निपुराणम्- अध्यायः १५०-२१२

६. तत्रैव २१८-२२८ तथा २४२

७. तत्रैव २४९-२६२

वास्तुगृहप्रासादपुरनगरलक्षणस्थापनप्रतिष्ठादिक्रिया:,[१] शरीरविज्ञानेशरीरावयनाडीचक्रपुरुषलक्षणादीनि,[२] वनस्पतिशास्त्रे-वृक्षायुर्वेद:,[३] नानौषधय:, जन्तुविज्ञानेनगाश्वरत्नादिलक्षणानि,[४] गवाश्वगजादिरोगास्तदुपचारास्तत्सम्बन्धिसिद्धौषधय:,[५] जनोपयोगिसर्वरोगहरायौषधानि,[६] सिद्धौषधनानारोग हरौषध[७]मन्त्रौषधमृतसंजीवन[८] सिद्धकरयोगरसाय नादिप्रकारा,[९] दष्टचिकित्सा[१०]विषहृन्मन्त्रौषधं[११] गोनसादिचिकित्साप्रभृति[१२] विज्ञानविषया अग्निपुराणस्य तेषु तेषु यथायथं विप्रकीर्णाध्यायेषु सुस्पष्टास्पष्टविस्पष्टतयोपलक्ष्यमाणास्तेषां सम्यगध्ययनेनेदानीं बह्वीभ्य आधुनिकविभीषिकाभ्यस्त्राणं भविष्यतीति मन्यते । दिशानिर्देशार्थं कांश्चनैव सङ्केतयामि ।

भौतिकविज्ञानम्

ब्रह्मण: नवसर्गा: सञ्जाता:, जगन्मूलहेतवस्तेषु महतस्तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्चैक सर्ग इति प्राकृतसर्गास्त्रयो वैकृताश्च पञ्च स्थावरात्मक: मुख्य:, तिर्यक् स्रोतस ऊर्ध्वस्रोतसोऽर्वाक्स्रोतस वैकृताच्च क्रमश: स्थावरा:, तिर्यञ्च: देवा: मनुष्याश्च भवन्ति, सात्विक- तामसतयाऽष्टमोऽनुग्रहसर्ग: नवमश्च कोमार इत्येते प्राकृतास्त्रयो वैकृताश्च षडिति नवसर्गा आग्नेये निगदिता: । अत्र नित्यनैमित्तिकादयोऽपि विवर्णिता: सन्ति, यस्मिन् नित्यशोऽनुजन्मत: प्रलयान्तं जायमानानां देवदेवर्षिवृन्दानां सृष्टिर्निरूपिताऽस्ति ।[१३] जगत्सर्गप्रसङ्गे सांख्यानुसारं सृष्टिवर्णनं कुर्वन्नपि पुराणकार: वैशिष्ट्यं स्वकीयमुद्भावयति—**द्विधाकृत्वात्मनो देहम् अर्धेन पुरुषोऽभवत्। अर्धेन नारी तस्यां स ब्रह्मा वै चासृजत्प्रजा: ॥**[१४] अपि च—**आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव: ॥ अयनं तस्य ता: पूर्वं तेन नारायण: स्मृत: । हिरण्यगर्भमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ॥** इति प्रथितचरं सृष्टिप्रकारमुल्लिखन् हिरणमयाण्डं द्विधा विभज्य विभुर्दिवं भुवंश्च सृष्ट्वाऽन्तराले गगनं निर्माय दिक्कालमन इन्द्रियक्रमेण दिव्यमर्त्यतिर्यगादिसर्गं चकारेति न्यरूपयत् पुराणकृत् ।[१५] भुवनकोशवर्णनप्रसङ्गेऽग्निपुराणकार: द्वीपान्, समुद्रान्, गिरीन्, भारतं तत्स्थकु-

---

१. तत्रैव ९२-२०६

२. तत्रैव २४३ तथा ३७०

३. तत्रैव २८२

४. तत्रैव २९४

५. तत्रैव २८७-२९३

६. तत्रैव २८०

७. तत्रैव २७१

८. तत्रैव २८३

९. तत्रैव २८५

१०. तत्रैव २८१

११. तत्रैव २९५

१२. तत्रैव २९७-२९९ अध्यास्तत्रैव द्रष्टव्या: ।

१३. प्राकृतो वैकृतैश्चैव कौमारो नवमस्तथा। —— दैनन्दिनीयादान्तरप्रलयादनु। जायन्ते यत्रानुदिनं नित्यसर्गो हि स स्मृत: ।अग्निपुराणम् २०/६-८

१४. तत्रैव १८ ।१६-१७ ।

१५. तत्रैव, १८ ।६-१५ ।

लपर्वतान् नदीश्चेति सर्वं विशदीचकार—**जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो महान्। कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चेति सप्तमः ।। ... जम्बूद्वीपो द्वीपमध्ये तन्मध्ये मेरुरुच्छ्रितः ।... भारतं प्रथमं वर्षं ततः किं पुरुषं स्मृतम्। हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज !**[१] इत्येवमादि चित्तावहं भारतदिवर्णनं तत्रग्निपुराणात् प्राप्यते।

वास्तु विज्ञाने — प्रासादलक्षणप्रसङ्गे; क्षेत्रविभागः, भित्तिस्तदुच्छ्रायः, शिखरप्रमाणम्, मण्डपनिर्माणम्, गर्भगृहमानम्, विस्तारः, गोपुरमित्यादि कथं कीदृक्च विधेयमिति सम्यग् वर्णयित्वा देवताप्रतिष्ठाविधिस्तत्पूर्वञ्चे-ष्टकादीनां प्रमाणं नामानुस्मरणपूर्वकं पूजनादिविधानञ्च ग्रन्थकृन्न्यरूपयत् कस्य देवस्य कीदृशी पिण्डिका, स्वरूपं, वस्त्राभरणशस्त्रादिकञ्च कथङ्कारं विधेयमिति सर्वं तत्रैव विभिन्नाध्यायेषु समासूत्रयत् ।[२]गृहवास्तुविधानेच— **'सामान्यान्यगृहं वक्ष्ये सर्वेषां सर्वकामदम्। एकद्वित्रिचतुःशालमष्टशालं यथाक्रमम् ।।** इत्युक्त्वा एक शालातोऽष्टशालकसामान्यगृहरचना प्रकारमारोलिखन् पुराणकृहस्य विस्तारायामविभागकक्षादिविभागपूर्वकं मुख्यद्वारादीनां यथादिशं फलान्यालोच्य नगरादिवास्तुविधानमकरोत्। तत्र च नगरविधानाय योजनं योजनार्धं तदर्धं वा स्थानमादाय प्रकारं कृत्वा चापाभं वज्रनागाभं वा गजादिगमनार्हं द्वारं विधाय के कुत्र स्थाप्या इति वदतीत्थम्—**आग्नेये स्वर्णकर्मारान् पुरस्य विनिवेशयेत् ।। दक्षिणे नृत्यवृत्तीनां वेश्यास्त्रीणां गृहाणि च।** नटानां प्रकाशितम् यथाहि—**चक्रिकादीनां कैवलादेश्च नैऋते ।। रथानामायुधानां च कृपणानां च वारुणे। शौण्डिकाः कर्माधिकृताः वायव्ये परिकर्मिणः ईशाने च वणिग्जनाः ।।** [३]एवमेवआग्नेयेबलाध्यक्षाःबलानिच,काण्डारान्नैऋते, पश्चिमे महामात्यान् कोषकारान् कारुकांस्तथा चोत्तरद्विजाधिष्ठितान् दण्डनायकान्न्यसेत्। एवमेव ब्राह्मणादिवर्णाः, देवायतनानि, राजप्रासादं, शालाः, भवनानि, शयनभोजनपूजनादिगृहाणि कुत्र कस्याञ्च दिशि शुभावहानि [४] भवन्तीति सर्वं यथाशास्त्रं विवेचितमग्निपुराणे।

भौतिकविज्ञानसम्बद्धं ज्योतिषशास्त्रसम्बन्धग्निरुपणं पुराणकारः तत्रैकविंशत्यध्याये सविस्तरमऽकरोत् —**ज्योतिशास्त्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभनिवेदकम्। चातुर्लक्षस्य सारं यज्ज्ञात्वा सर्वविद्भवेत्।** इति प्रतिपादयनद्र विवाहे ग्रहाणां, द्विर्द्वादशत्रिकोणसमसप्तैकाधिपप्तत्रिकोणक्षेत्रपमैत्यादिविषयास्तेषाञ्च शुभाशुभफलं विचार्य, विवाहपुंसवनचूडाकरणान्नप्राशनताम्बूलभक्षणरुग्णस्नानोपवीतसमावर्तनाध्ययनधनुर्वेदज्ञानदानगृहारम्भनौघट्ट-वपनयात्रादिविषयाणां नक्षत्रवारमासलग्नग्रहस्थित्यादेर्शुभाशुभफलान्यपि सम्यङ् न्यरूपयत्।

---

१. तत्रैव, द्रष्टव्याः १०८ अध्यायस्य श्लोकाः।

२. प्रासादं संप्रवक्ष्यामि सर्वसाधारणं शृणु। चतुरस्त्रीकृतं क्षेत्रं भजेत्षोडशधा बुधः॥_ प्रासादगर्भमानं वा कुर्वीत मुखमण्डपम्।_ प्रासादात्पादहीनं तु गोपुरस्योच्छ्रयो भवेत्। अग्निपुराणम् व ४२/१-२६ तथाध्यायाः ३३—प्रतिमादिलक्षणम् - ५४ अध्यायाः। तथा चाध्यायः १०४।

३. तत्रैव १०६-५-९।

४. तत्रैव,१०६-१-२४,एवमेव २४७ तमेऽध्यायेऽपि वास्तुलक्षण निगदितम्।

!१ कालगणनाख्योऽग्रिमोध्याय:सर्वत:येषु ज्योतिर्विदागणितस्य च विषय इति नास्ति मे तस्य विवेचने शक्ति: । !२ शरीरविज्ञानार्थं नाडीचक्रं विवृत्य क्व, क: प्राण:, शरीस्मिन्च कश्च देव:, योगार्थ-कथं प्राणानायम्य कुण्डलिनीजागरणादिकं विधेयमित्यादि विचिच्य, योगारुढस्य प्रासादावाप्ति:— स्थूलसूक्ष्मपर इति प्रासादत्रयमुल्लिख्य कथञ्च तल्लाभ इति सर्वं पुराणकार: न्यरूपयत् — नाडीचक्रं प्रवक्ष्यामि यत्ज्ञानाज्ज्ञायते हरि: । नाभेरधस्ताद्यत्कन्दमङ्कुरास्तत्र निर्गता: ॥ द्वासप्ततिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिता: । तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव व्याप्तं ताभि: समन्तत: ॥ चक्रवत्संस्थिता ह्येता: प्रधाना दश नाडय: । इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तथैव च ॥ गान्धारी हस्तजिह्वा च पृथा चैव यशा तथा । अलम्बुषा हुहुश्चैव शंखिनी दशमी स्थिता ॥ .... नाग: कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनञ्जय: । प्राणस्तु प्रथमो वायु: दशानामपि स प्रभु: ॥... उत्तरं दक्षिणं ज्ञेयं वामं दक्षिणसंज्ञितम् । मध्ये तु विषुवं प्रोक्तं पुटद्वयविनि:सृतम् ॥—अजया नाम गायत्री ब्रह्मविष्णुमहेश्वरी ।— चन्द्राग्निरविसंयुक्ता आद्या कुण्डलिनी मता । हृत्प्रदेशे तु सा ज्ञेया अङ्कुराकारसंस्थिता ॥ सृष्टिन्यासो भवेत्तत्र....... ब्रह्मणो मध्ये स्थानं कण्ठे विष्णु: समाश्रित: । तालुमध्ये स्थितो रुद्र: ललाटे तु महेश्वर: ॥ प्रासादं नादमुत्थाय शततन्तुजपेद्यदि । सूक्ष्म: स्थूल: परश्चेति प्रासाद: कथितो मया । ... प्रासादं यो न जानाति पञ्चमञ्च महानुतम् । । अष्टत्रिंशत्कलायुक्तं न स आचार्य उच्यते । !३ इति ।शुक्रादिसंयोगाज्जायमानस्यशिशो:शरीरावयवानां, गर्भकाले योनिदूषकानां कफादीनां विकृति:, गर्भस्य विकासे बाधकानां वर्णनमग्निपुराणस्य सप्तत्युत्तर त्रिशत तमेऽध्याये (३७०) द्रष्टव्यमायुर्वेदस्य विवेचनं तत्रास्ति । एवमेव स्त्रीपुरुषाणां आकारसौन्दर्याङ्गसौष्ठवादि त्रित्वारिशंच्चतुश्चत्वारिंशदधिकाद्दशतसंख्ययो: - द्रष्टव्य: (२४३-२४४ अध्याये) — 'पुंसां च लक्षणं वक्ष्ये स्त्रीणां चैव शुभाशुभम् ।... धन्यस्य मधुरावाणी गतिर्मत्तेभसन्निभा ।... शस्ता स्त्री चारुसर्वाङ्गी मत्तमातङ्गगामिनी । गुरूरुजघना या च मत्तपारावतेक्षणा ॥ सुनीलकेशी तन्वङ्गी विलोमाङ्गी मनोहरा समभूमिस्पृशौ पादौ संहतौ च तथा स्तनौ ॥ नाभि: प्रदक्षिणावर्ता गुह्यमश्वत्थपत्रवत् । गुल्फौ निगूढौ मध्येन नाभिरङ्गुष्ठमानिका ॥ जठरं न प्रलम्बं च रोमरुक्षा न शोभना । नर्क्षवृक्षनदीनाम्नी न सदाक्लिहप्रिया ॥

राजशास्त्रधर्मशास्त्रविषयको विचारस्तत्रातिविस्तरेण सुव्यवस्थितरीत्या च साङ्गोपाङ्गतया विवेचितो लभ्यते, राजसहाया: अमात्या:, सेनापति:, दूता: सान्धिविग्रहिकादय:, रक्षका:, सूदाध्यक्षा:, धनाध्यक्षा:, गजाश्वपत्याद्यध्यक्षा:, सभासद:, अनुजीविनश्च के कीदृशा: भवेयु: स्थाप्या वेति सर्वं विचार्य, दुर्गनिवेश:, प्रयाणम्,

१. षडाष्टके विवाहो न नच द्विर्द्वादशे स्त्रिया: । न त्रिकोणे ह्यथप्रीति: शेषे च समसप्तके ॥
द्विर्द्वादशे त्रिकोणे च मैत्री क्षेत्रपयोर्यदि । भवेदेकाधिपत्यं च ताराप्रीतिरथाऽपि वा ॥
तथाऽपि कार्य: ......न तु षष्टके पुन: । गुरुक्षेत्रगते सूर्ये सूर्यक्षेत्रगते गुरौ ।
विवाहं न प्रशंसन्ति कन्यावैधव्यकृद् भवेत् ॥ तत्रैव १२१/१-५ तथा समग्रोऽध्याय: ।

२. तत्रैवाध्यायोद्रष्टयो:,१२२ तम:/तत: १३९ अध्यायपर्यन्तं ज्योति:शास्त्रं विवेचितमस्ति ।

३. अ.पु. अध्याय: २१४ ।

४. अ.पु. २४३ — २४४ अध्यायौ ।

तत्सम्बन्धिशकुनादीनि, षाड्गुण्यम्, रणदीक्षादिविषयान्[१] सम्यगालोड्य दण्डादीनां विचारं कृतवान् पुराणकृत्। सन्दर्भेऽस्मिन् प्रायश्चित्तादीनामपि निरूपणीयत्वम्।[२]

पुराणेऽस्मिन् आयुर्वेदविचारो यत्र वृक्षपशु-(गवाश्वगजादीनां) मनुष्यप्रभृतीनां चिकित्सौषधयो विवेचिताः सन्ति अत्यन्तमुपादेयाः वैज्ञानिकाश्च प्रतिभान्ति। वृक्षायुर्वेदमधिकृत्य धन्वन्तरिर्वदति यत् गृहस्योत्तरे प्लक्षः, पूर्वस्यां बटः, याम्ये त्वाम्रः पश्चिमे चाश्वत्थवृक्षः शुभावहो भवति। कण्टकद्रुमाः दक्षिणदिशायां भवेयुः। चन्द्रं प्रपूज्य ध्रुवसंज्ञकहस्तमूलादिनक्षत्रेषु वृक्षाणां रोपणं कार्यम्। यथोक्तनक्षत्रेषु तेषां सेकार्थं जलाशयपुष्करिणी-तडागान् कारयित्वा अरिष्टाशोकपुंनागशिरीषप्रियंग्वशोक कदलीजम्बूबकुलदाडिमादिवृक्षान् रोपयेत्। ग्रीष्मे सायं-प्रातः, शीते दिनान्तरे, वर्षासु चावर्षणे सति रात्रौ वृक्षाः सेक्तव्याः। रोपणे तेषामन्तरं तु विंशतिहस्तात्मकर-मुत्तमम्, षोडशहस्तात्मकं मध्यमं द्वादशहस्तान्तरं त्ववरम् भवति। घना वृक्षाः विफला भवन्ति। विफलद्रुमान् विडङ्गघृतपङ्काक्तान् विधाय शीतजलेन सिञ्चयेत्। फलनाशे तु कुलत्थैर्माषैः, मुद्गैर्यवैस्तिलैर्घृताक्तपयोभिः सेकः कार्यः। यवचूर्णतिलादिभिः श्रितसेकेन फलपुष्पाणि समायान्ति। मत्स्यजलेन शाखिनां वृद्धिर्भवति, विडङ्गतिलोपेतं मात्स्यमांसं दोहदायोपकल्यते।[३] — वास्तुलक्षणाध्याये वृक्षारोपणविधिः, सेकक्रिया, दोहदाप्तिसाधवानि चेति सर्वं सविस्तारं निरूपिततमस्ति। ततोऽग्रिमेऽध्याये (२४८) पुष्पादिपूजनप्रसङ्गे— मालतीमल्लिकायूथीपाटला-करवीरपावन्तीअतिमुक्तकर्णिकारकुरण्टककुब्जकतगरनीपबाणतिलककुन्द तमालादीनाम्, पत्रार्थं तु बिल्वशमी-भृङ्गराजतुलसीकेतकीनां पत्रपुष्पार्थञ्च तथा च पद्मादीनां विष्णवे समर्पणं तत्राग्निपुराणे निर्दिष्टम्।

अग्निपुराणस्य चिकित्साशास्त्रं विशिष्टमहत्त्वपूर्णं, विशदं विशोधनीयं च विद्यते। त्रिंशदध्यायपरिमितं तत्रस्थम् आयुर्वेदविज्ञानं प्रशस्यतमम्। तत्र च तावत् सिद्धौषधानां, सर्वरोगहरौषधानां, रसादीनां, नानारोगहरौष-धानां, मन्त्रौषधानां, मृतसंजीवनसिद्धयोगानां च विवेचनं निर्व्यूढम्। ज्वरे लङ्घनादि कारयित्वा, विरेचनं विधाय षडहे तिक्तकयोगं पाययेत्। ततः जीर्णषष्टिकनीवारयवादिपटोलकादीनां संसेवनं कारणीयमिति। ज्वरगुल्मोदर-कुष्ठमेहराजयक्ष्माश्वासकासश्वासहिक्काग्रहणीवातक्षतंमूत्रकृच्छ्रोरुस्तम्भवातशोणितनासारोगकृमिजशिरोवेदना कर्णशूलक्षतश्वित्रक्षिरोग केशपालित्यव्रणसर्पदष्टवृश्चिकदंशदिनाष्टहराणाम्, आयुर्वृद्धिकाराणां चौषधानां, पेयभक्ष्यरसयोगान्नमधुमांसादीनां सर्वरोगहराणां मन्त्रसिद्धौषधानां स्वरूपं प्रयोगविधिञ्च पुराणकारो न्यरूपयत्[४] रोगविशेषे खाद्यमखाद्यं पेयमपेयं च निरूययन् पुराणकारः रोगाणां प्रकारान्, तेषां शमनप्रक्रियाः, विनिर्दिश्य

१. तत्रैव द्रष्टव्याः अध्यायाः - २१८-२४२

२. तत्रैवाध्यायाः २४९-२६१।

३. अरिष्टाशोकपुंनागशिरीषाः सप्रियंगवः॥
अशोकः कदली जम्बूस्तथा बकुलदाडिमाः। सायं प्रातस्तु घर्मान्ते शीतकाले दिनान्तरे॥
वर्षारात्रौ भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः। उत्तमा विंशतिर्हस्ताः मध्यमा षोडशान्तराः॥
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशावरम्।– विडङ्गतण्डुलोपेतं मात्स्यं मांसं हि दोहदम्॥ तत्रैव २८२।१-१४।

४. २६९।१-६३।

वातकफप्रकृतिकानां जनानां, त्रिदोषाणं कस्मिन् काले वृद्धिर्शमनं वा जायते इति सर्वं न्यरुपयत्। तांश्चात्र सङ्केतमात्रेणैवोल्लिखामि।

व्याधयश्चतुर्धा भवन्ति—शारीरा; मानसाः, आगन्तुकाः सहजाश्चेति। ज्वरकुष्ठाद्याः शरीराः, क्रोधाद्याः मानसाः, विघातोत्तथा आगन्तुकाः, क्षुज्जरादयश्च सहजाः भवन्ति। पुराणकारः शारीरागन्तुकनाशाय प्रथमं तावत्सूर्यादिवासरेषु वासरानुसारं देयं दानम्, हवनादिकं, बलिप्रदानम्, मानसोपशान्तये च विष्णुस्तवादिपाठं भेषजतयोपदिश्य वातपित्तकफदोषरसधातूपचयापचयविधीन् हेतूंश्चाभाष्य वैद्यं शास्ति यद्देशं, बलं, पीडां, शक्तिं, कालं, प्रकृत्यादिकं विदित्वैव चिकित्सा कार्या। चिकित्सकेन प्रथमं हरिगोद्विजचन्द्रार्कसुरादीनामर्चा कार्या, अनन्तरं प्रार्थना विधेया, ततश्च चिकित्सा[१] कर्तव्या। स्तुतिप्रकारश्चेत्थमस्ति—

'ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलाऽनलाः। ऋषयश्चौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते म नागानां भैषज्यमिदमस्तुते'[२] ॥

अनन्तरं वात्तपित्तकफादयः किंमात्मकाः, मधुराद्याः, के कस्य शमनकाः, वर्द्धयितारः, समत्वापादकाः, कस्मिन् काले चयापचयोपगताः भवन्तीति सर्वं न्यरूपयत्। कफादिप्रकृतिकाः कीदृशान् स्वप्नान् पश्यन्ति, किमाकाराश्च दोषविशेषाच्छादिताः भवन्तीति वैज्ञानिकदृशा पुराणकृदकथयत्—

'वृद्धिः समानैरेतेषां विपरीतैर्विपर्ययः। रसाः स्वाद्वम्ललवणाः श्लेष्मला वायुनाशनाः ॥

शिशिरे च वसन्ते च निदाघे च तथा क्रमात्।
चयप्रकोपप्रशमाः कफस्य तु प्रकीर्तिताः ॥
निदाघवर्षारामौ च तथा शरदि सुश्रुत।
चयप्रकोपप्रशमाः पवनस्य प्रकीर्तिताः ॥

मेघकाले च शरदि हेमन्ते च तथा क्रमात्। चयप्रकोप्रशभाः तथा पित्तस्य कीर्तिताः ॥ .... रोगा हि सर्वे जायन्ते वेगोदीरणधारणैः। अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशावेकं पानेन पूरयेत् ॥ आश्रयं पवरनादीनां तथैकमवशेषयेत्। व्याधेर्निदानस्य तथा विपरीतमथौषधम् ॥ व्योमगश्च तथा स्वप्ने वातप्रकृतिरुच्यते। अकालपतितः क्रोधी प्रस्वेदी मधुरप्रियः ॥ स्वप्ने च द्वीप्तिमत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिरुच्यते। दृढाङ्गस्थिरचित्तश्च सुप्रभः स्निग्धमूर्धजः ॥ शुद्धाम्बुदर्शी स्वप्ने च कफप्रकृतिको नरः। तामसा राजसाश्चैव सात्विकाश्च तथा स्मृताः ॥ स्निग्धोष्णमन्तमभ्यङ्गन्तैलं यानादि वातनुत्। आज्यं क्षीरं सिताद्यं च चन्द्ररश्म्यादि पित्तनुत् ॥ सक्षौद्रं त्रिफलातैलं व्यायामादि कफापहम्। सर्वरोगप्रशान्त्यै स्याद्विष्णोर्ध्यानं च पूजनम् ॥'[३]

---

१. तत्रैव, २८० ।१-१२
२. तत्रैव, २८०/१३-१४
३. अ० पु०, २० ।१५-४८ ।

अग्रिमे चाध्याये रसादिलक्षणात्मके रसप्रकरान् तेषां निर्माणप्रक्रियां रोगोपशान्तये तेषां प्रयोगं मर्दनादिकं च विस्तारेण पुराणकृन्न्यरूपयत् — 'ओषधीनां पञ्चविधा तथा भवति कल्पना । रसः, कल्कः, शृतः, शीतः फ्राण्टश्च मनुजोत्तम ॥ कल्क आलोडिताद् भवेत् । क्वथितश्च शृतो ज्ञेयः शीतः पर्युषितो निशि ॥ सद्योऽभिशृतं पूतं यत्तत्फाण्टमभिधीयते । पुराणकारोऽग्रे चतुर्ष्वध्यायेषु नानारोगहराणामौषधानां, मन्त्रौषधानां, मृतसंजीवनाकरयोगानां मत्युञ्जयकल्पानां चौषधानां'[१] शताधिकाष्टषष्टिश्लोकैः प्रतिपादितम् ।

अनन्तरमग्निपुराणे गजाश्वलक्षणं तयोः वैज्ञानिकपद्धत्या सारं समाभाष्य तयोर्जायमानान् रोगानुक्त वा तेषां चिकित्साः प्रकाशिताः च गजाश्वयोर्निरूपितमस्ति । दिङ्मात्रमेवात्र तदुल्लिखामि । दीर्घहस्तः, महोच्छ्वासः, सहिष्णवः, विंशतिनखोपेतोऽथवाष्टादशनखोपेतः शीतकालमदाहितः, दक्षिणोन्नतदन्तो, बृंहितो जलदोपमः, विपुलकर्णाहितः, हस्ती शुभावहो भवति । एवमेव हस्तिन्योऽपि सुलक्षणास्तत्र निगदिताः । गजपालको दक्षः स्याद्यश्च गजानां स्वभावं प्रकृतिं ज्ञात्वा तेषां पाण्डुशिरःशूलपादरोगवेपथ्वतीसारमूत्रभङ्गत्वग्दोषकृमिरोगक्षतक्षयगुल्मादिरोगाणामौषधिप्रकारं विज्ञाय तेषां चिकित्सां करोतु [२]— 'गजलक्ष्मचिकित्सां च लोमपाद वदामि ते । दीर्घहस्ता महोच्छ्वासाः प्रशास्ते सहिष्णवः ॥ गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजनीभ्यां घृतं द्विज । आनाहे तैलसिक्तस्य निषेकस्त शस्यते ॥ बालबिल्वं तथा लोध्रं धातकी सितया सह । अतीसारविनाशाय पिण्डीं भुञ्जीत कुखरः ॥ क्षतक्षपकरं पामं मांसरसः शुभः । मुद्गौदनं व्योषयुतमरुचौ च प्रशस्यते ॥

तत्र गजरोगोपशान्तये गजशान्तिरपि विहिता । यथाहि—

'गजशान्तिं प्रवक्ष्यामि गजरोगोपशान्तये । विष्णुं श्रियं च पञ्चम्यां नाममैरावतं यजेत् ॥ ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं शक्रं वैश्रवणं यमम् । चन्द्रार्कौ वरुणं वायुमग्निं पृथिवीं तथा च खम् ॥तिर्यग्भावं समुत्सृज्य दिव्यं भावमनुस्मर । देवासुरे पुरा युद्धे श्रीगजस्त्रिदशैः कृतः । ऐरावतसुतः श्रीमानरिष्टो नामवारणः । श्रीगजानां तु तत्तेजः सर्वमेवोपतिष्ठते ॥ तत्तेजस्तव नागेन्द्र दिव्यभावसमन्वितम् । उपतिष्ठतु भद्रं ते रक्ष राजानमाहवे ॥' एवमादिविधानं विज्ञानं च तत्रान्वेष्टव्यम् ।

एवमेवाश्ववाहनसारस्य वैज्ञानिकीं दृष्टिमारेखयन् तत्र पुराणकृदश्वायुर्वेदविषयं विवृतवान् । हयानामादिवाहने नक्षत्रमासर्तुदिनानि परिवर्ण्य, ते कथं सार्या, सर्वं विवेचितम् कथं कुत्र वा शरीरे तेषां प्रतोदो विधेयोऽविधेयो वेति ।

अश्विनीश्रवणं हस्तमुत्तरा त्रितयं तथा । नक्षत्राणि प्रशस्तानि हयानामादिवाहने ॥ अभ्यासादभियोगाच्च विना शास्त्रं स्ववाहकः । स्नातस्य प्राङ्मुखस्यास्य देवान्वपुषि योजयेत् ॥ प्रणवादीन नमोऽन्तेन स्ववीजेन यथाक्रमम् । ब्रह्मा चित्ते बले विष्णुर्वैनतेयः पराक्रमे ॥"[३]

---

१. तत्रैव द्रष्टवा अध्यायाः २८३-२८६ ।

२. तत्रैव, २८७/१-३३

३. तत्रैव, २८८/१-६६

एवं क्रमेणाश्वस्य मनसि ब्रह्माणं, विष्णुं बले, पराक्रमे गरुडं, पार्श्वे रुद्रान्, बुद्धौ गुरुम्, मर्मसु विश्वेदेवान्, दृगावर्ते दृशि च इन्द्रर्कौ, कर्णयोरश्विनौ, अग्निं जठरे, स्वेदे स्वधाम्, जिह्वायां वाचं, वेगे वायुं, रोमकूपेषु नक्षत्राणि, हृदि चान्द्रमसीं कलाम्, तेजस्यग्निं, श्रोण्यां रतिं, ललाटे जगत्पतिं, हेषिते ग्रहान्, उरसि वासुकिम्, आयोज्य अश्वस्य दक्षिणकर्णे उपोषितः सादी एवं प्रकारेण जपेत् — "हयगन्धर्वशजस्त्वं शृणुष्व वचनं मम । गन्धर्वकुलजातस्त्वं मा भूस्त्वं कुलदूषकः ॥ द्विजानां सत्यवाक्येन सोमस्य गरुडस्य च । रुद्रस्य वरुणस्यैव पवनेन बलेन च ॥ xxx कुले जातस्त्वमरबानां मित्रं मे भव शाश्वतम् ॥ एवं यथोक्तदेवान्कर्णे प्रजाय योग्यसादी कथमश्वं शिक्षयेत् कस्मिन् काले, केन प्रकारेण शनैः शनैः वाजिनं मित्रत्वे नयेदिति सविस्तरं वर्णयित्वा वर्णितवान् अग्निपुराणकारः ।"[१]

अश्वानां वैज्ञानिकं लक्षणमप्युक्तं तत्र । अश्वाश्च हीरदन्ताः, विदन्ताः, करालाः, कृष्णतालुकाः, कृष्ण-जिह्वाः, यमजाः, अजातमुष्काः, द्विशफाः, शृङ्गिणः, त्रिवर्णाः व्याघ्रवर्णाः,खरयवर्णाः, भस्मवर्णाः, जातवर्णाः, काकदिनः, श्वित्रिणः, काकसादिनः, खरसाराः, वानराक्षाः, कृष्णसटाः, कृष्णगुह्याः, कृष्णप्रोथाः, शूकाः, तित्तिरसंत्रिभाः, विषमाः, श्वेतपादाः, ध्रुवावर्तरहिताः, अशुभावर्तयुताः, इत्यादिप्रकाराः भवन्तीति विविच्य पुराणकारोऽग्रे निरूपयति किमा-वर्तकाः कीदृशा वाऽश्वाः शुभावहाः विजयप्रदा भवन्ति । तथा च तेषां चिकित्साविधयोऽप्यत्रौषधयोऽप्यत्र निगदिताः । श्रमशूलातिसारकार्श्यज्वरकासशोधरक्तमेहशिराशोधव्रणरक्तस्रावाक्षिरोगकण्डूरक्तकफवातपित्त-श्लेष्मादिविकारेषु देया औषधयः, परिचर्याः, यथार्तुविधेयभेषज्यादिकान् सर्वानश्वविषयकचिकित्साव्यापारानत्र वैज्ञानिकदृशाऽवर्णयत् महामतिः पुराणकारः — न रोगा पीडयिस्यन्ति दूर्वाहारं तुरङ्गम् ।[२] गोमहिमा, गवायु-र्वेदोऽप्यग्निपुराणस्यान्ते प्रशस्तो वैज्ञानिको ज्ञानप्रदोऽस्ति । यथा — "गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ शकृन्मूत्रं परं तासामलक्ष्मीनाशनं ध्रुवम् । गवां कण्डूयनं वारिदानं शृङ्गस्य मर्दनम् ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । षडङ्गं परमंपाने दुःस्वप्नादिनाशवम् ॥ रोचन विषरक्षोघ्नी ग्रासदः स्वर्गगो गवाम् । यद्गृहे दुखिता गावः स याति नरकं नरः ॥ परगोग्रासदः स्वर्गी गोहितो ब्रह्मलोकभाक् । गोहदानात्कीर्तनाद्रक्षां कृत्वा चोद्धरते कुलम् ॥ गवां श्वासात्पवित्रा भूः स्पर्शनात् किल्बिषक्षयः । एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत् । शावः प्रतिष्ठा भूतानांगावः स्वत्ययनं परम् । अन्नमेव परं गावो हविरुत्तमम् ॥ ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति ॥[३] एवमत्र द्वाविंशतिश्लोकेषु गोमहिमानमाभाष्य तेषां चिकित्सा प्रकारश्च तत्र निगदिताः ।

गोषु जायमानाः शृङ्गामयकर्णशूलदन्तशूलमुखररोगहद्बस्तिवातशूलातीसारकोष्ठवद्धताक्वासश्वास-भग्रताकफादिरोगाः, चिकित्साविघियश्चात्रायुर्वेददृशा वर्णिताः सन्ति । येषामुपयोगेनातिरुंजा पीड्यमाना अधुना गावः एलोपैथीत्रासान्मुक्ताः सुस्थाः दुग्धप्रदाश्च भविष्यन्ति । गवां ग्रहादिदोषनाशायाऽपि तत्र धूपनादिक्रिया, देवार्चा मन्त्रचिकित्सादानादिक्रियाश्चापि विहिताः । तद्यथा — "शृङ्गामयेषु धेनूनां तैलं दद्यात्ससैन्धवम् । शृंग-

१. तत्रैव, २८८/१३-६६

२. तत्रैव, २८९/१-५६

३. तत्रैव २८२/१-२२

वेरवलामासीकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ॥ ग्रहादिगद- नाशाय एष धूपो गवां हितः । घण्टा चैव गवां कार्या धूपेनानेन धूपिता (देव दारु वचा मांसीगुग्गुलैर्हिङ्गुसर्षपाः) ॥ हिग्वालाः पद्मयत्रेषु कुम्भेष्वग्रौ च होमयेत् । क्षीरवृक्षस्य समिधः सर्षपाक्षततण्डुलान् ॥[१]

एवमग्निपुराणे नराश्वगजगोवृक्षायुर्वेदान् सल्लक्षणान्, रोगांस्तदुपचारांश्च ग्रहमन्त्रोमौषधादिप्रकारैः प्रतिपादयन् पुराणकारः सङ्केतयति यत् सर्वे रोगाः केवलमौषधैरेव न शमकाः भवन्ति । आधुनिकचिकित्सकाः औषधमात्रेणोपचारान् कुर्वन्तो नरपशुवृक्षान् निरुजो न कुर्वन्ति, प्रत्युत शोकामयान् वर्द्धयन्त्यपीति पुराणकृद्वैज्ञानिकदृष्टिरनुसर्तव्या । एवमग्रेऽपि पुराणकारः दष्टचिकित्साध्याये सर्पभेदांस्तेषां मुख्यानां नामानि, विप्रादिसंज्ञां, कुलानि, अण्डप्रदानकालं, शावकवर्द्धनकालम्, पूर्णतां, दन्तान् विषदन्तांश्च, निवासस्थानानि, दंशस्थानानि, दंशनकालविशेषाणां फलम्, निदानम्, चिकित्सादि—प्रकारांश्चातिविस्तरेणनिरूपितवान् । कांश्चनात्र ततः श्लोकानुद्धरामिः—'शेषवासुकितक्षाख्याः कर्कटाजौ महाम्बुजः । शङ्खपालश्च कुलिक इत्यष्टौ नागवर्यकाः ॥ दशाष्टपञ्चत्रिगुणशतमूर्धान्वितौ क्रमात् । विप्रौ नृपौ विशौ शूद्रौ द्वौ द्वौ भागेषु कीर्तितौ ॥ तदन्वयः पञ्चशतं तेभ्यो जाता असंख्यकाः । फणिमण्डलिराजीलवातपित्तकफात्मकाः ॥ व्यन्तरा दोषमिश्रास्ते सर्पा दर्वीकराः स्मृताः । रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ षण्मासान्मुच्यते कृत्तिं जीवेत्षष्टिसमाद्वयम् । नागाः सूर्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि ॥ एकद्विबहवो दशा दष्टं विद्धं च खण्डितम् ॥ अदंश मवगुप्तं स्यात् दंशमेवं चतुर्विधम् । त्रयेद्व्येकक्षता दंशा वेदनारुधिरोल्बणा ॥सतोदो ग्रन्थितो दंशः । सविषोऽन्यस्तु निर्विषः । देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे ॥ विषरोगास्तु सप्त स्युर्धातोर्धात्वन्तराप्तितः । विषदंशो ललाटं यात्यतो नेत्रं ततो मुखम् । आस्याच्च वचने नाडीन्धातून् प्राप्नोति हि क्रमात्[२] ॥' एवं बहुविस्तरेण दष्टचिकित्साभिहिता । तद्यथा—जपनाद्विषहानिः स्यात् औषधं जीवरक्षणम् । साज्यं सकृद्रसं पेयं द्विविधं विषमुच्यते ॥ जङ्गमं सर्पदष्टादि शृङ्गादि स्थावरं विषम् ॥[३]

एवमादि प्रकारेण विषशमनमन्त्रैरौषधिभिश्च दष्टचिकित्सां विस्तरेण न्यरूपयत् पुराणकारः । पुराणेऽसमिन् काव्यनाट्यादिललितविद्यानां यथावसरं वैज्ञानिकं विवेचवमुपलभ्यते । अत्रास्मिन् निबन्धेऽग्निपुराणे निरूपितानां विज्ञानाहितविषयाणां दिङ्मात्रमेवोल्लेखमहमकरवम्, विशेषावधारणं मूलग्रन्थमवलोक्य करणीयम् ।

---

१. तत्रैव २९२/२२-४३

२. तत्रैव,२९४/१-४१

३. तत्रैव,२९५/१-३६

संस्कृतशिक्षणविधौ संगणकस्योपयोगः

डॉ. दिलीपकुमारकरः

शिक्षा सर्वोत्तमा। क्षेत्रेऽस्मिन् यः यावदुच्चं गच्छति समाजे तस्य स्थानं सम्मानञ्च तदनुगुणं भवेत्। संस्कृतग्रन्थेष्विदानीन्तनानामप्युपयुक्ता अनेके विषयाः निगूढाः सन्ति। आधुनिके प्रपञ्चे एतादृशविषयाणामावश्यकता सर्वैरनुभूयते। एतदर्थमनेके इदानीं संस्कृतशास्त्राणामध्ययने संस्कृतभाषायाश्चाध्ययने विशेषतः औत्सुक्यं प्रकटयन्ति। परन्तु एतादृशानां साहित्यानां शास्त्राणाञ्चाध्यापकाः विरलाः सन्ति। विज्ञानयुगेऽस्मिन् स्मृतेः बुद्धेश्च प्राबल्यं संगणकयन्त्रे एव दरीदृश्यते। पण्डितेषु सत्स्वपि उद्योगिनामेवं छात्राणां कृते चाध्यापनार्थं पण्डितानामवकाश एव न लभ्यते।

अस्यां स्थितौ शास्त्राणां संस्कृतभाषायाश्चावबोधनार्थं गणकयन्त्राणामुपयोगः भवितुमर्हति वा न वेति तत्र तत्र चर्चाः प्रवर्तन्ते। गणकयन्त्राध्युषिते इदानीन्तनसमाजे गणकयन्त्रमाध्यमेन शास्त्राणां भाषायाश्च बोधनं कल्प्यते यदि तदा उद्योगिनामन्येषां कृते लाभः स्यात्। अतः गणकयन्त्रमाध्यमेन शास्त्राणां बोधनार्थं भाषायाश्च शिक्षणार्थमनेके तन्त्रांशाः (Software) संस्कृतसंशोधनसंसदा निर्मिताः।

अनया रीत्या संस्कृतशिक्षणस्य कृते बहुभिः संस्थाभिः बहुमाध्यमतन्त्रांशाः (Multi Media Porgrammes) आरच्यन्ते। एतैः तन्त्रांशैः यद्यपि परम्परया शिक्षणं न भवति तथापि बालाः विनोदमाध्यमेन संस्कृतभाषाध्ययनं कर्तुं शक्नुवन्ति। एतदतिरिच्य, लिपीनां शिक्षणम्, सामान्यव्याकरणस्य तथा कारकादीनां शिक्षणम्, शब्दरूपाणां धातुरूपाणाञ्चाध्ययनम्, छन्दोऽलङ्काराणामध्ययनम्, सन्धिसमासादीनां शिक्षणम्, प्रत्ययोपसर्गाणामध्ययनम्, प्रकृष्टोच्चारणशैलीशिक्षणम्, अन्तर्जाल (Network) माध्यमेन प्रश्नोत्तरपरम्परया शिक्षणम्, दर्शनशास्त्रेषु प्रयुक्तानां पारिभाषिकशब्दानां सम्यग्विश्लेषणं कृत्वा दर्शनानां गोप्यरहस्यस्य समुद्घाटनम्, लेखसंशोधनम्, यन्त्रानुवादस्तथा ग्रन्थालये ग्रन्थानां सम्यग्व्यवस्थापनादि च गणकयन्त्रमाध्यमेन कर्तुं शक्यन्ते।

अस्मिन् प्रबन्धे बालानां विनोदमाध्यमेन संस्कृतशिक्षारम्भस्य कृते तन्त्रांशप्रकारः आलोच्यते।

प्रथमतया विभिन्नानां चित्राणां संग्रहं कृत्वा तेषां वर्गीकरणं करणीयम्। यथा— पुष्पवर्गः, उभयचरवर्गः, सरीसृपवर्गः, कीटवर्गः, गुल्मवर्गः, शस्यवर्गः, शाकादिवर्गः तथा गृहोपकरणवर्ग इत्यादयः। अनन्तरमेतेषां सर्वेषां सांकेतिकीकरण (Coding) मावश्यकम्। तद्यथा—

वर्गनामानि	संकेतानि
पुष्पवर्गः	A
फलवर्गः	B
वृक्षवर्गः	C
पशुवर्गः	D
जलचरवर्गः	E
उभयचरवर्गः	F
पक्षिवर्गः	G
सरीसृपवर्गः	I
कीटवर्गः	J
गुल्मवर्गः	K
शस्यवर्गः	L
गृहोपकरणवर्गः	M
	इत्यादयः ।

अनन्तरं सर्वेषु वर्गेषु स्थितानां चित्राणामपि सांकेतिकीकरणमावश्यकम् । स च सांकेतिकीकरणप्रकार इत्थं भवितव्यम्—

वर्गनामानि	वर्गसंकेताः	वर्गस्थचित्राणि	चित्राणां संकेतानि
पुष्पवर्गः	A	मन्दारस्य चित्रम्	A.१.
		कमलस्य चित्रम्	A.२.
		चम्पकस्य चित्रम्	A.३.
			इत्यादयः ।
फलवर्गः	B	आम्रस्य चित्रम्	B.१.
		दाडिमफलस्य चित्रम्	B.२.
		पनसफलस्य चित्रम्	B.३.
			इत्यादयः ।

एवं रूपेण सर्वेषां कृते संकेतान् दत्त्वा सचित्रं दत्तांश (Data-base) भागः सन्निवेशनीयः । अनन्तरं वर्गस्थानां वस्तूनां नामानि स्पष्टतयोच्चार्य्य तेषामुच्चारणप्रतिलिपयः (Recorded sound waves) यथा-

चित्रं ससंकेतञ्चात्र दत्तांशभागे सन्निवेशनीया: । अनेन मनोनीतस्य वर्गस्य चित्रेषु यस्य कस्यापि चित्रस्य नाम जिज्ञासमान: बालक: तत्सम्पर्कितस्य पिञ्ज (Button) स्योपरि उट्टयति चेत् तेन चित्रेण साकं लिखितरूपेण स शब्द: तथा तस्य शब्दस्योच्चारणस्वर: युगपदागमिष्यत: ।

अस्मिन्नेव तन्त्रांशे चित्रक्रीडा अपि संयोज्य बालानां शिक्षणं त्रुटिशून्यं वा न वेति ज्ञातुं शक्यते । एतदर्थं चित्रै: साकं तत्सम्पर्कितानामक्षराणामेका सारणी दातव्या । चित्रं दृष्ट्वा बाल: सारण्या अक्षराणि मेलयित्वा चित्रस्य नाम लिखिष्यति । चित्रे स्थितस्य वस्तुन: नाम सम्यक् लिखिष्यति चेदङ्कं प्राप्स्यति नोचेत् सम्यक् नास्तीति गणकन्त्रं दर्शयिष्यति । यथा— अश्वचित्रस्य मनोनयनं कृत्वा सरण्या: अक्षराणि संयोज्य बाल: हस्तीति लिखिष्यति चेत् गणकयन्त्रमेतत् त्रुटिपूर्णमिति दर्शयिष्यति । एतेन बालानां शिक्षाया: परिमापनं कर्तुं शक्यते ।

एतदतिरिच्य द्वितीये पर्य्याये बालानामक्षरशिक्षणार्थमप्यनुरूपतन्त्रांश: निर्मातुं शक्यते । एतदर्थमक्षरै: साकं तेषामुच्चारणशैली स्वरप्रतिलिपिकरण (Voice Recording) माध्यमेन सन्निवेशनीया । वाच: लिपि: (Voice to text) अथवा लिपित: वाक् (Text to voice) परिवर्तनार्थं तन्त्रांशान् निर्माय प्रकृष्टोच्चारणविधे: शिक्षा दातुं शक्यते ।

तृतीये पर्य्याये विद्यालयेषु प्रचलितपाठ्यक्रमानुसारमपि तन्त्रांशान् निर्माय विषया: सहजतया बोधयितुं शक्यन्ते । सर्वासु कक्षासु पाठ्यक्रमानुसारं ये ये विषया: सन्ति तेषां सर्वेषां कृते एक: तन्त्रांश: निर्मातुं शक्यते इति । अनेन गुरुणा विनापि छात्र: गृहे एव उषित्वा विषयाणामध्ययनं कर्तुं शक्नोति । अस्य तन्त्रांशस्य स्वरूपं कीदृशं भवितव्यं इति किञ्चिदालोच्यते ।

प्रथमायां यवनिकायां सर्वासां कक्षानां नामानि आगमिष्यन्ति तस्मादेकस्य चयनं कृत्वा छात्र: तत्र स्थितानि पठिष्यति । एतदर्थं तत्त्वांशभागमेकं (Data-base) निर्माय तस्मिन् कक्षानामानि ससंकेतं सन्निवेश-नीयानि । तद्यथा—

कक्षानामानि	संकेतानि
प्रथमकक्षा	१
द्वितीयकक्षा	२
तृतीयकक्षा	३
चतुर्थकक्षा	४
पञ्चमकक्षा	५
षष्ठकक्षा	६
सप्तमकक्षा	७
अष्टमकक्षा	८

नवमकक्षा	९
दशमकक्षा	१०
	इत्यादय: ।

एतासु कक्षासु एकां मनोनयनं कृत्वा छात्र: तस्या: कक्षाया: पाठ्यक्रमे स्थितान् विषयान् प्रति गमिष्यति । यवनिकायां तस्यां कक्षायां के के विषया: सन्तीति द्रष्टुं तत्त्वांशभागे ससंकेते सर्वेषां विषयाणां सन्निवेशनमावश्यकम् । तद्यथा —

कक्षानामानि	कक्षासंकेता:	विषया:	संकेता:
नवमकक्षा	९	मातृभाषा	९.१
		द्वितीयभाषा (आङ्गलभाषा)	९.२
		तृतीयभाषा (संस्कृतभाषा)	९.३
		विज्ञानम्	९.४
		गणितम्	९.५
		इतिहास:	९.६
		सामाजिकविज्ञानम्	९.७
		भूगोलम्	९.८
		इत्यादय: ।	

अनन्तरमेतेषु विषयेषु एकस्य चयनं कृत्वा (छात्र: यत्पठितुमिच्छति) तस्य पठनं कर्तुं शक्यते । मन्यताम् छात्रेण तृतीयभाषाया: (संस्कृतभाषाया:) पठनार्थं चयनं कृतम् तर्हि ये ये विषया: प्रश्नोतराणि च उत्तरत्र यवनिकायामागन्तव्यानि तेषां सर्वेषां स्वतन्त्रासङ्केतान् दत्वा तत्त्वांशभागे सन्निवेशनीयानि । तत्त्वांशभागस्यास्य स्वरूपमेवं भवितव्यम्—

विषया:	विषयसंकेता:	प्रश्नोत्तराणि	संकेता:
तृतीयभाषा (संस्कृतभाषा)	९.३	मूलम्	९.३.१
		कठिनशब्दार्था:	९.३.२
		क्षुद्रोत्तरमूलकप्रश्नानामुत्तरम्	९.३.३
		दीर्घोत्तरमूलकप्रश्नानामुत्तरम्	९.३.४
		सन्धि:	९.३.५
		समास:	९.३.६

प्रकृतिप्रत्यय:	९.३.७
कारकविभक्ति:	९.३.८
वाक्यघटनम्	९.३.९
सरलार्थ:/भावसंप्रसारणम्	९.३.२०

इत्यादय: ।

अनया रीत्या न केवलं संस्कृतस्य प्रारम्भिकाध्येतृणां कृते तथा विद्यालये अध्ययनरतानां छात्राणां कृते अपि च वयोवृद्धानां कृते तन्त्रांशान् निर्मीय दर्शनव्याकरणसाहित्यादीनामध्ययनं गृहे एव उषित्वा कारयितुं शक्यते । इत्थं सङ्गणकस्य प्रयोग: संस्कृतशिक्षणे महते उपकाराय कल्पते ।

सनत्कुमारवास्तुशास्त्रम्

डॉ. विद्वान् ए.वि. नागसम्पिगे

वास्तुविज्ञानं सर्वकालोपयोगि

सहस्रसहस्रवर्षेभ्यः प्राक्तनाः देवालयाः राजमन्दिराणि गृहाणि चास्मिन् भारते देशे बहोः कालादविनष्टान्येव विलसन्तीत्यानुभविकम्। न चैतद् यादृच्छिकं भवतुमर्हति। अत्र वास्तुतत्त्वशास्त्रानुसारेण निबद्धानि गृहाणि देवालयाश्च भूकम्पादावप्रणष्टाः वास्तुविज्ञानस्य सार्वकालिकतामावेदयन्ति। वास्तुशास्त्रमवश्याध्येयं, विज्ञेयं च सर्वैरपि। वास्तुशास्त्रग्रन्थाः सन्त्यनेकेऽस्मिन् देशे अत्र तु प्राधान्येन सनत्कुमारप्रणीतगृहवास्तुग्रन्थमवलम्ब्य विषयविमर्शः कृतः।

गृहनिर्माणप्रशस्ताः मासाः

चैत्रमासे गृहनिर्माणे द्रव्यनाशः भयं च। वैशाखे शुभम्। ज्येष्ठे मृतिः। आषाढे पशुनाशः। श्रावणे पुत्रद्धिः। भाद्रपदे पुत्रादीनां रोगभीः। आश्वयुजे कलहः। कार्तिके द्रव्यलाभः। मार्गशीर्षे भयम्। पुष्ये अग्निदाहः। माघे सन्ततिवृद्धिः। फाल्गुने रत्नलाभः। तदुक्तम्—

गृहसंस्थापनं चैत्रे धनहानिर्महाभयम्।
वैशाखे शुभदं विद्यात् ज्येशठे तु मरणं ध्रुवम्॥

आषाढे गोकुलं हन्ति श्रावणे पुत्रवर्धनम्।
प्रजारोगं भाद्रपदे कलहो ऽश्वयुजे तथा॥

कार्तिके धनलाभः स्यात् मार्गशीर्षे महाभयम्।
पुष्ये चाग्निभयं विद्यात् माघे तु बहुपुत्रवान्।
फाल्गुने रत्नलाभः स्यात् मासानां च शुभाशुभम्॥ स.वा.शा. p.७

गृहनिर्माणं शुभवासरे कार्यम्

न यस्मिन् कस्मिन् वासरे गृहनिर्माणं कर्तव्यम्, अपि तु प्रशस्त एव। तथा हि — भानुवासरे गृहारम्भे वह्निदाहः। शुक्लपक्षे सोमवासरे गृहारम्भे वृद्धिः। कृष्णपक्षे सोमवासरे कलहः नाशश्च। कुजवासरे तदंशे,

तल्लग्ने स्तम्भप्रतिष्ठादिकरणे गृहदाहः, यजमानस्य मृतिश्च । बुधवासरे ऐश्वर्यवृद्धिः । गुरुवासरे सर्वार्थसिद्धिः । शुक्रे बहुसुखम् । मन्दवासरे चोरभयम् । तस्मात् विहितदिने विहितवासर एव गृहारम्भः कार्यः । तदुक्तम् —

भानुवारे कृतं वेश्म वह्निना दह्यते चिरात् ।
चान्द्रे च वर्धते शुक्ले क्षीयते कृष्णपक्षके ॥

भौमवारे तदंशे वा तल्लग्ने सप्तमेऽपि वा ।
दह्यते (तद् गृहं) शून्यं कर्तुर्मरणमेव चा

बुधवारे धनैश्वर्यं सुखपुत्रसमन्वितम् ।
भृत्यवाहनधान्यानि धनान्याङ्गिसे दिने ॥

भृगुवारे चिरं तिष्ठेत् कर्ता च सुखसम्पदा ।
चिरं तिष्ठेन्मन्दवारे तस्कराणां भयावहः ॥ स.वा.शा. p.७

योग्यनक्षत्राणि

मृगशीर्षक-हस्ता-रेवती-चित्रा-अनुराधा-उत्तराषाढा-उत्तराभाद्रा-श्रवण-पुनर्वसु-शतभिषा-धनिष्ठा-अश्विनीनक्षत्राणि गृहारम्भाय सुखदानि च । तदुक्तम्—

मृगशिरकरपूषात्वष्ट्रमित्रोन्तराख्य—
श्रवणदितिजलेशावासवे द्रस्रभे च ।
बहुसुतधनवन्तुस्तम्भसंस्थापनं स्यात्
इति भवति मुनीन्द्रो मानवानां गृहाणाम् ॥ स.वा.शा. p.२४

पुष्यरोहिण्यौ प्रशस्ते इत्युक्तं ग्रन्थान्तरे—

नासत्यादितिरेवतीकरगुरुश्रोणत्रयेन्दूत्तरा ।
मित्रत्वष्टृविधातृभेषु सुतदास्तम्भप्रतिष्ठार्थदा ॥ इति ॥ काला. p.९३

उक्तोऽयमर्थः — अन्यत्र च—

रोहिणी चोत्तरास्तिस्रो हस्तं स्वाती पुनर्वसू ।
अनुराधाश्वयुक् सौम्यं वैष्णवं वारुणं मघा ।
चित्ताश्रविष्ठौपौष्णाश्च मनुजेषु प्रशंसिताः ॥ इति ॥ कामिका. p.७०

भूशोधनम्

यत्र गृहं देवमन्दिरादिकं वा निर्मीयते तत्र भूशोधनं कर्तव्यम् । गन्ध-वर्ण-रस-प्लवैः भूः परीक्षणीया । शैव-वैष्णव-ब्राह्म-ऐन्द्र-औक्ष-भौतिक-असुर-पैशाचक-राक्षस-वायव्य-वारुण-आग्नेयभेदेन भूर्द्वादशविधा । तत्राद्याश्चतस्रः भुवः गृहनिर्माणाय प्रशस्ताः नान्याः । तदुक्तम् —

निर्माणे पत्तनग्रामक्षेत्रादीनां समन्ततः ।
क्षेत्रमादौ परीक्षेत गन्धवर्णरसप्लवैः ।। इति ।। स.वा.शा. p.३०

अश्वत्थ-कपित्थ-अशोक-पद्म-तुलसी-दूर्वादिभिरलङ्कृता भूः 'शैवा' इत्युच्यते । बिल्व-पलाश-कुश-होम्यद्रव्यैः - सुगन्धपूर्णा च भूः 'ब्राह्मी' इत्युच्यते । तिन्दुक-तिन्त्रणी-करञ्जवृक्षेता कण्टकाऽनाकीर्णा मृगपक्षि-शोभिता भूः 'वैष्णवी' इत्युच्यते। कदलीपनस-आम्र-धात्रीवृक्षादिभिरलङ्कृता भूः 'ऐन्द्री' इत्युच्यते। उक्तोऽयमर्थः—

कर्णिकारार्जनाश्वत्थकपित्थाशोकधातकी ।
स्थलारविन्दतुलसी दूर्वाभिर्वा तता मही ।।

विष्णुक्रान्ताखुकर्णाभ्यां शाल्मली गिरिशारिबा ।
कपोतशुकहंसैश्च शैवी सा शुभदा मही ।।

बिल्वैः पलाशैर्दर्भैश्च कुशैश्च हरिणैस्तथा ।
होमद्रव्यैः सुगन्धैश्च भूब्राह्मी शुभदा मता ।।

तिन्दुकैस्तिन्त्रिणीभिश्च करञ्जैर्वेणुभिस्तथा ।
कार्पासार्कजपाभिश्च हंसैः पक्षिमृगैस्तथा ।।

निष्कण्टकैस्तथा वृक्षैः या भूमिस्सहिता भवेत् ।
वैष्णवी भूः समाख्याता शौर्यवीर्यप्रदा नृणाम् ।।

कदलीपनसाम्रैश्च पुन्नागैर्बकुलैस्तथा ।
पाटलैस्सिन्धुवारैश्च तथा चामलकैः पुनः ।।

इन्दीवरैश्च वैश्चैश्च शूद्रैरैन्द्री मही मता ।
पाटल्यगरुगन्धाढ्या धनधान्यसमृद्धिदा ।।

वास्तुपुरुषपूजा

शैववैष्णवतन्त्रागमग्रन्थेषु वास्तुपुरुषकथा भिन्नैव श्रूयते । वैष्णवतन्त्ररीत्या वास्तुर्वराहरुपिणो हरेः सुतः । देवतैः भूमौ पातितः । चतुरस्त्राकृतिः स्थितश्च । तदुपरि ब्रह्मादयः देवाः सनिहिताः । तान् यथाविधि सम्पूज्य गृहादि निर्मेयम् । तदुक्तम्—

पूजयेद वास्तुपरुषस्योपरिस्थांस्तु सर्वदा ।
देवान् ब्रह्मादिकान् वास्तुर्वराहस्य हरेः सुतः ।
पातितो देवतैर्भूमौ चतुरस्त्राकृतिः स्थितः ।। तं.सा.सं. III. ६७p.७७

शैवग्रन्थेष्वन्यैव कथा श्रूयते —

अन्धकासुरसंहारे क्रुद्धस्य शूलिनः स्वेदबिन्दुः भूमौ पतितः। स्वेदबिन्दुरेव द्यावापृथिवीमभिव्याप्य वास्तुपुरुषरुपेणोदतिष्ठत् सर्वभयङ्करः। ततश्च देवतैर्भूमो पातितः। मन्दिरादिनिर्माणकाले तत्पूजनाय वरश्च देवैः प्रदत्तः। तदुक्तम् —

सङ्ग्रामेऽन्धकरुद्रयोश्च पतितः स्वेदो महेशात् क्षितौ
तस्माद् भूतमभूच्च भीतिजननं द्यावापृथिव्योर्महत्।

तद्दैवैः सहसा निगृह्य भूमावधोवक्क्तृकं
देवानां वचनाच्च वास्तुपुरुषस्तेनैव पूज्यो बुधैः ॥ इति ॥ वा.र p.३८

गृहनिर्माणक्रमः

भूपरीक्षां कृत्वा सार्धपुंमानतस्त्वधः भुवं संशोध्य लोष्टाश्मास्थिविवर्जिते देशे गृहं निर्मेयम्। पूर्वस्यां दिशि स्नानगृह्व कार्यम्। आग्नेये पाकशाला विधेया। दक्षिणस्यां दिशि स्वापशाला। नैऋत्यां दिशि आयुध-शाला। पश्चिमे भोजनशाला। वायव्ये पशुशाला। उत्तरस्यां दिशि द्रव्यनिक्षेपगृहं कार्यम्। ईशान्ये देवमन्दिरम्। तदुक्तम्—

स्नानागारं दिशि प्राच्याम् आग्नेय्यां पचनालयम्।
दक्षिणे शयनागारं नैऋत्यां शस्त्रमन्दिरम्॥

पश्चिमे भोजनागारं वायव्ये पशुमन्दिरम्।
भण्डारं चोत्तरस्यां तु ईशान्यां देवमन्दिरम्॥ स.वा.शा. p.६९

उक्तं चान्यत्र —

स्नानस्य पाकशयनास्त्रभुजेश्च धान्य

भाण्डारदैवतगृहाणि च पूर्वतः स्युः।

तन्मध्यतोऽथ मथनाज्यपुरीष —

विद्याभ्यासाख्यरोदनरतोषधसर्वधाम्॥ मु.चि. १२.२०

वापीकूपतटाकनिर्माणम्

कूपादिनिर्माणम् उत्तरस्यां पूर्वपश्चिमदिशि च प्रशस्तम्। द्वारहीनो जलाशयः कूपशब्देन व्यपदिश्यते। द्वारेणैकेन भूषितः वापिसंज्ञकः। अनेकद्वारविशिष्टा पुष्कलजलाधारा पुष्करिणीत्युच्यते। तदुक्तम् —

द्वारहीनो भवेत्कूपः द्वारेणैकेन वापिका।
नैकद्वारा पुष्करिणी दीर्घाकारा तु दीर्घिका।
कुल्या विधूततोयाश्च तटाकाः परिकीर्तिताः ॥

कूपादिनिर्माणम् आग्नेय-नेऋत्य-वायव्यदिक्षि परित्याज्यम्। उत्तर-पूर्व-पश्चिमदिक्षि प्रशस्तम्। तदुक्तं वराहमिहिरेण —

आग्नेये यदि कोणे गृहस्य वा भवति कूपः।
नित्यं करोति दाहं जलमपि तत्रैव चञ्चलप्रायम्।
नैऋते कोणे बालक्षयं च वनिताक्षयं वायव्ये।
दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषास्तु शुभावहाः प्रोक्ताः ॥ इति

एवं अन्यत्र च—

स्नानाग्निस्वपिवस्वभोजनपशुद्रव्यामरौकस्थितिं
पूर्वादौ जलमीशितुर्दिशि परं वायोरपाङ्मूत्रकम्।
आल्ये शक्तिभुवो यथारुचि परे गेहस्य दक्षे घट—
द्दाम्बूलूखलचुल्लिकापितृपदप्रक्षालनान्यूचिरे ॥

गृहलक्षणम्

भूपरीक्षां कृत्वा सार्धपुंमानतस्त्वधः भुवं संशोध्य शुचिप्रदेशे गृहादिकं निर्मेयम्। सनत्कुमारवास्तुशास्त्रोक्तदिशा वक्ष्यमाणक्रमानुरोधेन गृहं निर्मेयं भवति।

इशान्य पूर्व आग्नेय

Door

देवमन्दिरम् स्नानगृहम् पाकशाला

Pooja Bathroom Visitors Hall Kitchen

द्रव्यनिक्षेपः स्वापशाला

Guest Room Hall Bedroom

उत्तर दक्षिण

Store Toilet

भोजनशाला

Veranda Dining Hall Room

वायव्य पश्चिम नैरुत्य

उल्लिखिता ग्रन्थाः

१. स.वा.शा. — सनत्कुमारवास्तुशास्त्रम् ।

२. कामिका — कामिकागमः ।

३. काला. — कालामृतः ।

४. तं.सा.स — तन्त्रसारसङ्ग्रहः ।

५. वा.र. — वास्तुरत्नावली ।

६. मु.मा — मुहूर्तमार्तण्डः ।

७. मु. चि. — मुहूर्तचिन्तामणिः ।

गणकयन्त्रमाध्यमेन भारतीयदर्शनशास्त्रस्य अध्यापनम्

डॉ. नारायणपतिः

अत्र संस्कृत संशोधनसंसत्, मेलुकोटे इति अस्यां संस्थायां भारतीयदर्शनशास्त्रमधिकृत्य गणकयन्त्र-माध्यमेन कार्यं प्रचलत् अस्ति । यन्त्रद्वारा भारतीयदर्शनशास्त्रस्याध्यापनं शिक्षणं पुनः तेषु दर्शनेषु पारिभाषिकश-ब्दानां विमर्शः यथा — किम्नाम दर्शनम् ? किं ब्रह्म ? तस्य किं स्वरूपम् ? कः ईश्वरः ? के तस्य प्राप्तेरुपायाः ? अस्मिन् जगति किं शाश्वतं तत्त्वम् ? इयं सृष्टिः कुतः आबभूव ? जीवात्मनः कि स्वरूपम् ? कः पुनर्जायते ? जीवस्य कुत उद्भूतिः ? किं तस्य लक्ष्यम् ? कथं मोक्षावाप्तिः ? कः सृष्टेः कर्ता ? किं जीवस्य कर्तव्यम् ? कश्च जीवनस्य साधिष्ठः पन्था ? इत्यादयोऽनुयोगाः प्रश्नोत्तररूपेण सहजः सुकरः सुस्पष्टश्चेति मत्वा बहु सुलभः तथा स्वतन्त्ररूपेण एकैकस्य दर्शनशास्त्रस्य उपोद्धातः (ग्रन्थपरिचयो) रेखाचित्रमाध्यमेन कृतः । — दर्शनसिद्धान्तः— व्याख्यानम्— टीकाकालः— दार्शनिकपारिभाषिकशब्दानां विवेचनम्— भाषान्तरणमित्यादिक्रमेण यन्त्रेऽस्मिन् निवेश्यन्ते । अस्य तन्त्रांशस्य स्वरूपमित्थमस्ति—

प्रथमयवनिका (Ist Screen)

Next

श्रीः

Academy of Sanskrit Research

Melkote

दर्शनमञ्जूषा

Teaching Package of Darśanam

द्वितीययवनिका (2nd Screen)

अस्यां यवनिकायां दर्शनशब्दार्थः तस्य भेदो महत्वंवैशिष्ट्यं संक्षेपेण तच्छास्त्रपरिचयरूपेण संस्कृतभाषया साकं भाषान्तरं पठितुं शक्यते । अत्र पञ्च पिञ्जानि सन्ति । एकैकः विषयः स्पष्टं उपक्रमयवनकायां दीयते । एतेन विषयः स्पष्टतया अवगन्तुं शक्यते ।

Teaching Package of Darśanam

उपक्रमः

दर्शनशब्दार्थः भेदकर्ता महत्वं वैशिष्ट्यं प्राधान्यं च ।

संस्कृतम्.........

भाषान्तरम्......

पश्चात् Academy of Sanskrit Research अनन्तरम्

तृतीययवनिका (3rd Screen)

अस्यां यवनिकायां एकैकस्य दर्शनस्य पूर्णविवरणं स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यते यथा— न्यायदर्शनम् , अत्र अङ्कणं क्रियते चेत् तस्य—

उपोद्धा (परिचयः)

कर्ता — कालः सिद्धान्तः ।

व्याख्या— भाष्यं — टीका

पारिभाषिकशब्दाः

संस्कृतभाषया सह भाषान्तरेऽपि पठितुं शक्यते ।

Teaching Package of Darśanam

न्यायः वैशेषिकः सांख्यः योगः मीमांसा वेदान्तः

संस्कृतम्.....

भाषान्तरम्....

पश्चात् Academy of Sanskrit Research अनन्तरम्

चतुर्थयवनिका (4th Screen)

अस्या यवनिकायां प्रतिदर्शनं पारिभाषिकशब्दानां विमर्शः क्रियते—

कः ईश्वरः

किं ब्रह्म

जीवः

माया

अविद्या

अज्ञानम्

लिङ्गशरीरम् इत्यादयः ।

Teaching Package of Darśanam

ईश्वरः स्वरूपम्

ब्रह्म

जीवः संस्कृतम्....

माया ...

प्रकृतिः ....

पुरुषः भाषान्तरम्....

अज्ञानम् .....

अविद्या .....

पश्चात् Academy of Sanskrit Research Exit

अध्ययनाध्यापनविषये सर्वकारेण CALT नाम्नी योजना अधिगृहीता ।

संस्कृतक्षेत्रेऽपि एतादृशः कार्यक्रमः आरम्भणीयः । प्रारम्भिकशिक्षायाः आप्रौढशिक्षं विषयेऽस्मिन् कर्तव्यं प्रभूतं वर्तते ।

अध्यापनेऽपि सङ्गणकस्य उपयोगः भवितुमर्हति । उदाहरणरूपेण अत्र तर्कसङ्ग्रहविषये विहितः प्रयासः प्रस्तूयते । पृथग्रूपेण उपोद्घातः — मङ्गलाचरणम् — उद्देशः विभागः लक्षणम् — परीक्षा टीका — सहायकग्रन्थसूची — तथा भाषान्तरञ्चेति क्रमेण यन्त्रेऽस्मिन् निविष्टम् । जिज्ञासूनाम् उपयोगाय अयं तन्त्रांशः सज्जीकृतः । यन्त्रे अस्य स्वरूपमेवं स्थापितम्—

प्रथमयवनिका (1st Screen)

Academy of Sanskrit Research

Melkote

तर्कमञ्जूषा

Teaching Package of Tarkasaṅgraha

अनन्तरम्

द्वितीययवनिका (2nd Screen)

अस्यां यवनिकायां कार्यक्रमस्य प्रस्तावनया सह ग्रन्थपरिचयः तथा संस्कृतभाषया सह भाषान्तरमपि भवितुमर्हति ।

Teaching Package of Tarkasaṅgraha

प्रस्तावना

ग्रन्थपरिचयः

संस्कृतम्......

भाषान्तरम्.....

पश्चात् Academy of Sanskrit Research अनन्तरम्

तृतीययवनिका (3rd Screen)

अस्यां यवनिकायां ग्रन्थस्य मगंलाचरणम् ।

Teaching Package of Tarkasaṅgraha

मंगलाचरणम्

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥

संस्कृतम्....

भाषान्तरम्....

पश्चात् Academy of Sanskrit Research अनन्तरम्

चतुर्थयवनिका (4th Screen)

अस्यां यवनिकायां ग्रन्थस्य विषयाः पदार्थाः— द्रव्याणि-गुणाः इति एतेषां उद्देशः, विभागः, लक्षणम, परीक्षा, टीका, भाषान्तरञ्च क्रमेण भवति ।

Teaching Package of Tarkasaṅgraha

उद्देशः विभागः लक्षणम् परीक्षा टीका भाषान्तरम्

पदार्थः— द्रव्यम् क्रमशः...

गुणः प्रतीतिः

कर्म विषयत्वं

सामान्यम् पदार्थत्वम्

विशेषः संस्कृतम्....

समवायः भाषान्तरम्.....

अभावः

पश्चात् Academy of Sanskrit Research अनन्तरम्

पञ्चमयवनिकायाम् (5th Screen)

अस्या यवनिकायां सहायकग्रन्थसूचीनां ग्रन्थकर्त्रा सह पूर्णविवरणं दीयते ।

Teaching Package of Tarkasaṅgraha

तर्कसंग्रहः— अन्नम्भट्टः— मूलम्

पदकृत्यम् — चन्द्रजसिंहः— व्याख्यानम्

न्यायबोधिनी — श्रीगोवर्धनः— व्याख्यानम्

संस्कृतम्....

भाषान्तरम्....

पश्चात् Academy of Sanskrit Research

अतः भारतीयदर्शनशास्त्रस्य सुखबोधाय तर्कसंग्रहप्रारम्भिकजिज्ञासूनां सौकर्याय च गणकयन्त्रस्य प्रयोगः इत्थं बहुधा सम्भवति ।

पाणिनेः षडङ्गवैदुष्यम्

डॉ. तपनशङ्करभट्टाचार्यः

'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ।।'

तस्य वेदस्य षड् अङ्गानि सन्ति । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम्' इति एषाम् अङ्गानाम् प्रशंसाप्रसङ्गे शिक्षाग्रन्थे वर्णितम् अस्ति—

'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।।

शिक्षाकल्पादिषु षडङ्गेषु स्व-स्व-विषयम् अधिकृत्य सुनिपुणतया वर्णितम्, किन्तु महर्षिः पाणिनिः तस्य अष्टाध्यायीग्रन्थे पाणिनीयशिक्षाग्रन्थे च अन्येषाम् सर्वेषाम् अङ्गानां विषमधिकृत्य आलोचितवान् । षडङ्गेषु पाणिनेः समानः प्रवेश आसीत् ।

शिक्षाग्रन्थः पाणिनिना स्वयं विरचितः, ऋग्वेदस्य अध्ययने पाणिनीयशिक्षायाः अपेक्षास्ति । तत्र उदात्ता-नुदात्तस्वरितप्रचयाख्यस्वरह्रस्वदीर्घप्लुतानुनासिकनिरनुनासिकादिविषयाः आलोचिताः । शिक्षायां वर्णानाम् उच्चारणविधिः प्रोक्ता । कण्ठ्य-तालव्य-मूर्धन्य-ओष्ठ्य-दन्त्यवर्णानां भेदः दर्शितः । जिह्वामूलीयोपध्मानीय-यम-वर्णानाम् अपि वैशिष्ट्यम् दर्शितम् ।

'गीती शीघ्री शिरः कम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ।।

माधुर्य्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्य्यं लयसमर्थञ्च षडेते पाठका गुणाः ।। इति ।

अनयोः श्लोकयोः उत्तमपाठकानां अधमपाठकानाञ्च लक्षणं अभिहितम् । स्वराणाम् उद्भवविषये महर्षिणा सुष्ठु वर्णितम्—

'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्' ॥

वर्णानाम् उच्चारण-विषये उपमाम् आश्रित्य वर्णितम्। तद्यथा—
व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥
यथा सौराष्ट्रिकानारी तक्रँ इत्यभिभाषते ॥ इति

अन्यत्र चापिः

मन्त्रहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम्।
ऋग्यजुः सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ इति।

स्वरविषये कल्पविषयेष्वपि आचार्यस्य महज्ज्ञानमासीदिति अनेकैरेव सूत्रैः स्पष्टीभवति। तद् यथा- 'यज्ञर्त्विग्भ्याम् घखञ्'- (५.१.७१)। यज्ञम् अर्हति = यज्ञियो ब्राह्मणः, ऋत्विजम् अर्हति = आर्त्विजीनो ब्राह्मणः। 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु'- (१.२.३४) इत्यनेन वर्जयित्वेति स्वरसूक्ष्मं ब्रवीति। 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' — (१.२.२५) 'तद्वा नासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः'— (४.४.१२५) 'अश्विमानणे'— (४.४.१२६), 'वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्'- (४.४.१२७), इति अग्न्याधानप्रक्रियां निरूपयत्याचार्यः। चयनं नाम सोमयागे उत्तरवेद्यां इष्टका नैकविधाः स्थापयित्वा तत्र आहवनायाग्नेः स्थापनम्। इष्टाकास्थापनकाले मन्त्राः पठनीयाः। तत्र कुत्र के मन्त्राः पठनीयाः इत्यपि सूक्ष्ममुपवर्णितं दृश्यते। एवम् 'ये यज्ञकर्मणि'— (८.२.८८), 'प्रणवष्टेः' — (८.२.८९), 'याज्यान्तः'— (८.२.९०) 'ब्रूहिप्रेष्यश्रोषड्-वौषडावाहानामादेः'— (८.२.९१) 'अग्नीत्प्रेषणे परस्य च' — (८.२.९२) इति सूत्राण्यपि अत्र उदाहरणत्वेन उद्धर्तुं शक्यन्ते। यज्ञकर्मणि 'ये' इत्यस्य या प्लुतिर्विहिता तत्र कल्पसूत्रकारेणाप्युक्तम्— 'आगूर्याज्यादि.... तथोरादी प्लावयेत्' इति। 'प्रणवष्टेः'— इत्यनेन मन्त्रस्य 'टि'- प्रदेशे यः प्रणवो विहितः तदपि 'ऋगन्तम् औंकारं मकारान्तं कृत्वा उत्तरस्या अर्द्धर्चे अवस्येत्'— इत्यनेन कल्पशास्त्रे विहितमस्ति। याज्यान्ते विहिताऽपि प्लुतिः 'याज्यान्तं च' इत्याश्वलायनेन विहिता स्वकीये श्रौतसूत्रे। एवमेव ब्रू३हि प्रे३ष्य श्रौ३षट् वौ३षट् इत्येतेषाम् आदिवर्णस्य प्लुतिः श्रौतसूत्रेषु विहिता वर्तते। एतेनाप्यवगम्यते यद् यज्ञप्रक्रियायाम् पाणिनेः महदेव वैदग्ध्यमासीत्। एवम् 'अनुप्रतिगृणश्च'- १.४.४१ इति सूत्रात् शास्त्रपाठविषये या प्रक्रिया वर्तते सा पाणिनेर्नाविदिता आसीद् इत्येव स्पष्टं प्रतीयते। शास्त्रपाठकाले होता तस्य सहयोगी अन्यो वा कश्चन यथानिर्देशं मन्त्रान् पठति। तस्मै उत्साहप्रदानार्थं 'शंस् भो दैव' इति यद्वाक्यम्

अध्वर्युणा पठ्यते तत् 'प्रतिगर' इत्युच्यते । एवं विधः 'प्रतिगरः' यज्ञानुष्ठाने वर्तते तत् पाणिनिः सम्यग् जानात्येव इति उद्धृतात् सूत्रात् स्पष्टम् अवगम्यते । व्याकरणवेदाङ्गे आचार्यस्य मुख्यप्रवृत्तिः । अतो न तद्विचार्यतेऽत्र—

निरुक्तग्रन्थे शब्दानाम् निर्वचनमेव प्रदर्शितम् । निर्वचनन्तु उदात्तादिस्वरसापेक्षम् गुणवृद्ध्यादिसापेक्षञ्च । यन्निर्वचनम् न व्याकरणानुगतम् उदात्तदिस्वरानुगतं वा न तद् ग्राह्यम् । आचार्यः पाणिनिः प्रकृति-प्रत्यय-विश्लेषणद्वारेण तस्य निर्वचनज्ञानमपि सूचयति । अस्ति चात्र बलवत्तरमेकं प्रमाणम्— 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा'— (५-२-९३), इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रूढिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् । तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति-इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे 'घच्'— प्रत्ययो भवति, इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम्, इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते, नाकर्तृककरणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम्— तृतीयासमर्थात् प्रत्ययः आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् आत्मना सृष्टम्, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । इत्यादिक्रमेण—सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या, रूढेरनियमादिति, वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ।

छन्दोवेदाङ्गेऽपि तस्य विशेषेणं अधिकार आसीत् इति अनेकैरेव सूत्रैस्तत् प्रणीतैः प्रतीयते । तद् यथा— 'छन्दोनाम्नि च' — (३.३.३४), विपूर्वास्तृणातेश्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति, यथा 'विष्टारपंक्तिश्छन्दः' । विष्टारबृहतीश्छन्दः ।

'सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु'— (४.२.५५) स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत् तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति । यथा— पङ्क्तिः आदिः अस्य पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः ।

एवम् 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे'— (६.१.११५), 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्'— (६.१.१३४), 'प्रसमुपोदः पादपूरणे'— (८.१.६), 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ'— (८.१.१८), इत्यादिषु सूत्रेषु महर्षिणा पाणिनिना छन्दोविद्या व्यचारि ।

ज्यौतिषविद्यायाम् आचार्यस्य बुद्धेः प्रसरो दृश्यते । तथा हि सूत्रम्— 'नक्षत्रेण युक्तः कालः'— (४.२.३) तृतीयासमर्थात् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दात् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति, योऽसौ युक्तः कालश्चेत् स भवति । यथा— पुष्येण युक्तः कालः, पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः, पौषी रात्रिः पौषमहः । माघी रात्रिः, माघमहः ।अन्यत्र— 'संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम्'— (४.२.५) इति श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् भवति संज्ञायां विषये । यथा-श्रवणा रात्रिः । एवम् 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे'— (१.२.६०) 'छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्'— (१.२.६१) 'विशाखयोश्च'— (१.२.६२) 'तिष्यपुनर्वस्वोनक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्'— (१.२.६३) इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ।

एवं अशेषप्रतिभासम्पन्नस्याचार्यस्य पाणिनेः वेदाङ्गानां ये ये विषयास्तेषु सर्वेष्वेव विषयेषु सर्वास्वेव वेदाङ्गविद्यासु सुमहानाधिकारः आसीत् इति स्पष्टं प्रतीयते ।

पाठ्यक्रमस्वरूपम्

डॉ. श्रीपादभट्

सुरभारत्याः पठनपाठनयोः कश्चन हृदयङ्गमः पाठ्यक्रमः समाश्रयणीयः। स च पाठ्यक्रमः सर्वगुणसम्पन्नः सर्वेषां आपण्डितपामराणां चित्ताकर्षकश्च भवेत्।

शिक्षातत्त्वविदः 'शिक्षणमित्युक्ते द्विध्रुवगामीप्रक्रिया' (Education is a bipolar) इति समामनन्ति। यतो हि—

अध्यापकः — शिष्यः

श्रावयति — शृणोति

ग्राहयति— गृह्णाति

अध्यापयति — अधीते

अनन्तरं पाठ्यक्रमस्य समावेशः जातः। व्याख्यानं च संवृत्तम्। उपनिषत्स्वपि प्रमाणयत्यत्र-आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्या सन्धिः। प्रवचनं, सन्धानम्, (शिक्षावल्ली, तैत्तिरीयोपनिषत्) इति तस्मादेव त कर्मण्यस्मिन् सम्प्रेषणे श्रवणं, भाषणं, वाचनं, लेखनमिति कौशलचतुष्टयमद्यत्वे पाठ्यक्रमे निर्दिश्यते। अत एव गीर्वाणभाषाध्यापने हृदयङ्गमा इन्द्रियग्राह्यानुपूर्वा शब्दसङ्ग्रहोऽभिनयवैपुल्यं, छात्रचित्ताकर्षकाश्च विषया इत्येतानि तत्त्वान्युपादेयानि।

I. अत्र मास्तु कस्याप्यकारणमन्यथाग्रहः यदाङ्ग्लभाषा-पद्धतेरनुकरणमात्रमिति। यतो हि पाश्चात्त्यानां बलमनोविज्ञानानुसारीणि यान्यनवद्यानि भाषाभ्यासतत्त्वानि तान्योपन्यस्यानि संस्कृतपाठ्यक्रमे न त्वितराणीति अभिप्रायविशेषोऽयमत्र वर्तते। कस्याप्यनवद्य-वस्तुनोऽङ्गीकारो न दोषाय, अपि तु हितायैव भवति। भारतीयैरेषा परिपाटी कदाचिदविकलतया अनुसृता न स्यात्। किन्तु तस्या मूलं प्राचीनदर्शनेषु सन्दृश्यते। यथा— 'देवदत्त, गामानय' इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्धः सञ्चारयति, तच्चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं-गामानय, अश्वं नय'— गवानयनम् अश्वाहरणं च दृष्ट्वा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियां च क्रियापदस्य शक्तिं बालोऽवधारयति। ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एव अन्वितबुद्धिर्जायते (काव्यप्रकाशसूत्रम् ६ झककीकरटीका) । विद्यते चात्र अंशत्रयमावापोद्वापौ, प्रत्यक्षक्रिया, अन्वयव्यतिरेकश्चेति। प्रत्यक्षक्रिया-गवानयनक्रिया, आवापोद्वापौ गामश्वमिति पदयोः आनयेति

क्रियापदयोश्च । एवं गोपदसत्वे सास्नादिमती व्यक्तिः तद्भावे तद्भिन्ना व्यक्तिरिति अन्वयव्यतिरेकयोर्ज्ञानम् । एवं क्रियायाः प्रत्यक्षदर्शनेन, चित्रवस्तुनोः प्रदर्शनेन च अर्थावबोधः सुगमः सुकरश्चेति विज्ञायते ।

II. छात्राणां संस्कृताध्ययनं प्रति समुचितप्रवृत्त्यनुरागोत्पादनार्थं कानिचन तत्त्वानि पाठ्यक्रमनिर्माणावसरे अनुसर्तव्यानि । तानि च—

(अ) पाठ्यक्रमे विषयाः छात्राणां रुचीः अभिरुचीः आवश्यकताश्च मनसि निधाय निर्धारणीयाः ।

(ब) पाठ्यक्रमनिर्धारणं विविधस्तरेषु छात्राणां मानसिकशारीरिकविकासानुरूपं भवेत् ।

(क) वास्तविकसामाजिकजीवनेन सह छात्राणां सम्बन्धः यथा भवेत् तथा विषयाः पाठ्यक्रमे नियोजनीयाः ।

(ड) पाठ्यमानेषु विषयेषु रोचकता, विविधता क्रमबद्धता च अवश्यं भवेयुः ।

(इ) पाठ्यक्रमे पाठनीयाः विषयाः अतिविस्तृतां नैव प्राप्नुयात् । नातिस्वल्पाश्च भवेयुः ।

(फ) छात्राणां नैतिकविकासार्थं केचन भागाः पाठ्क्रमस्य भवेयुः ।

(ग) वसुधैवकुटुम्बकभावः, राष्ट्रभक्तिभावः, अन्ताराष्ट्रियकल्पनादयो भाताः नैरन्तर्येण आमूलाग्रं स्थापनीयाः ।

(ह) क्षत्रपतिशिवरायं प्रति जिजामातुरुपदेशः सुरम्यश्चित्रितः महाकविना श्री. भा. वर्णेकरेण । आह च—

आपत्सु रामः समरेषु भीमः दानेषु कर्णश्च नयेषु कृष्णः ।
भीष्मः प्रतिज्ञापरिपालनेषु विक्रान्तकार्येषु भव-आञ्जनेयः ।

शिवराज्योदये एवम् आदर्श-शृंखला रामश्रीमकर्णकृष्णभीष्माञ्जनेयानां चरितेषु संदृश्यते । एतादृशादर्शभावनापरिपूताः भागाः पाठ्यक्रमे नितरां स्थापनीयाः भवन्ति । येन छात्राणां रुचिः स्थापितेषु पाठेषु वर्धेत । तैः आदर्शगुणैः स्वजीवनं उदात्तं कुर्युः ।

III. संस्कृतस्य विभिननविषयैस्सह सम्बन्धः घनिष्ठः इति विदितचरोऽयं विषयः । संस्कृतपाठनावसरे भूगोलस्य, इतिहासस्य, विज्ञानस्य, गणितस्य, पर्यावरणस्य नैके सन्दर्भाः समायान्ति । एते विषयाः पाठ्यक्रमे योजनामर्हन्ति । पाठ्यक्रमः तादृशः स्यात् येन—

(१) छात्राणां ज्ञानं सुदृढं व्यावहारिकं च भवेत् ।

(२) छात्राः ज्ञानानुभवयोः संबन्धं संस्थाप्य सक्षमाः भवेयुः ।

(३) अनेन समयस्य शक्तेश्च अपव्ययः न भवेत् ।

(४) पाठाः छात्रचित्ताकर्षकाः भवेयुः ।

(५) बालेभ्यः विभिन्नविषयाणां समन्वितज्ञानप्रदानार्थम् अवकाशो लभ्यते ।

(६) अल्पावधावेव अधिकं ज्ञानम् अधिगच्छेयु: छात्रा: ।

(७) बालानां सर्वाङ्गीणविकासार्थं पाठ्यक्रम: सहायको भवेत् ।

(८) पाठ्यक्रमस्य आधिक्यं न्यूनं कर्तुमपि सहसम्बन्धविषय: सहायको भवेत् ।

IV. वर्तमानशिक्षणपद्धतौ शिक्षक: शिक्षार्थी, पाठ्यक्रमश्चेति त्रितयं महत्त्वपूर्णं स्थानं भजत । अत्र पाठ्यक्रमधिकृत्य कान्हिगहॅम महोदयो ब्रूते— "पाठ्यक्रमोऽयं कलाकारस्य (शिक्षकस्य) हस्ते विद्यमानं साधनम् । येन स: स्वसामग्र्यै (शिक्षार्थिने) स्वात्मनश्चित्रालये (विद्यालये) स्वात्मन: आदर्शानुसारं वाञ्छितं रूपं प्रददाति" इति । "(It (curriculum) is a tool in the hands of the artist (teacher) to mould his material (pupil) according to his ideal (objective) in his studio (school)" Cunningham, The pivotal problems of Education, p. २६१; Dr. Karnasinha, Sanskrit Shikshan; p. १०३) शिक्षकोऽपि शिष्यो भूत्वैव सम्यक् सम्प्रेषणं कुर्यात् । यत: लब्धे पदे द्वयं कर्तव्यत्वेन आपतति अध्ययनम् अध्यापनं चेति । उपनिषदपि प्रमाणयत्यत्र — स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् (शिक्षावल्ली, वै. ३) इति । सर्वदा शिक्षकेनैतन्मनसि स्थापनीयं यत् student is not a passive listener but an active participant in learning. आदौ समस्या, तदुपरि प्रश्ना:, समाधानम्, प्रश्ना:, उत्तरम् एवं रूपेण पाठ: प्रदेय: । येन छात्रा: तन्द्रालव: न स्यु: । सङ्क्रान्तिरपि सम्यक् भवेत् । 'यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव' (मालविकाग्निमित्रम्) इति कालिदासोक्तिरपि सार्थकतां प्राप्नुयादिति ।

V. पाठ्यक्रमविषये माध्यमिकशिक्षायोगस्य अभिप्रायोऽपि महत्त्वपूर्णो विद्यते । आयोगो वदति यत् 'विद्यालयस्य सम्पूर्णं जीवनं पाठ्यक्रम एव । स सर्वदृष्ट्या बालकानां जीवने प्रभावपूर्णं पात्रं वहति तथा च छात्राणां संतुलितव्यक्तित्वविकासार्थं सहायको भवतीति'(The whole life of the school is the curriculum, which can touch the life of the student at all points and help them in the evolution of balanced personality. Report of Secondary Education Commission, p.६५) तस्मात् केवलं निर्धारितविषय एव मास्तु । अनिर्धारितविषयेषु पाठ्येतरविषयेष्वपि लक्ष्यं प्रभवेत् । उक्तं च शङ्करभगवत्पादैरपि 'बालस्तावत् क्रीडासक्त:' इति । 'क्रीडाद्वारा शिक्षणमिति' आधुनिकसिद्धान्तममुं मनसि निधाय भाषाक्रीडाणां कृते अवकाश: कल्पनीय: । अपि च, बाला: सर्वदा क्रियाशीला: भवन्ति । अत: क्रियाशक्ते: विकासार्थम् अवसर: प्रदेय: । यतो हि 'कृतिद्वारा शिक्षणमिति आधुनिक: सिद्धान्त: ।'

पुनश्च, पाठ्यक्रमोऽयं जीवनोपयोगी स्यात् । यदि च शिक्षणं मूल्याधिष्ठितं भवेदित्याशास्महे तर्हि जीवनोपयोगिविषयै: सम्भरित: पाठ्यक्रम: भवेत् । किञ्च, छात्राणां स्वभावो भिन्न: । समाजस्य विविधस्तरेभ्य: छात्रा: समायान्ति । कदाचित् तेषां मातृभाषा: अतिभिन्ना: भवेयु: । एवं वैविध्ये अपि एकतासम्पादनार्थं प्रयत्नो विधेय: पाठ्यक्रमे । तदर्थम् यावद्भारतवर्षं एकविध: पाठ्यक्रम: भवेत् ।

पुनश्च, अवकाशस्य सदुपयोगार्थं बाला: शिक्षणीया: । अवकाशसमयेषु, विविधा: स्पर्धा:— वक्तृत्व-स्पर्धा, निबन्धस्पर्धा, गीतगायनस्पर्धा, सुभाषितानां कण्ठपाठस्पर्धा, शुद्धलेखनस्पर्धा, नाट्यस्पर्धा— समायोजनीया: । माध्यमिकशिक्षा-आयोगो ब्रूते— The curriculum should be designed to train the students not only for work but also for leisure. (पृ. ७९)

'स्तरानुगुणं पाठ:' भवेदिति सिद्धान्त:, दिक्षु दिक्षु, पदे पदे शोश्रूयते अद्यत्वे । तत्र कीदृशोऽयं स्तर: इति चेदुच्यते ।

तत्र प्रथम: स्तर: — प्रथमकक्ष्यात: चतुर्थीपर्यन्तम् ।

द्वितीय: स्तर: — पञ्चमीकक्ष्यात: सप्तमीपर्यन्तम् ।

तृतीय: स्तर:— अष्टमीकक्ष्यात: दशमीपर्यन्तम् ।

महाराष्ट्रप्रशासनेन प्रथमकक्ष्यात एव आङ्गलभाषा पाठ्यक्रमविषयत्वेन स्थापिता, तद्वत् संस्कृतस्यापि स्यात् । वर्णपरिचय:, द्विपदात्मकं, त्रिपदात्मकं वा वाक्यं, तत्र प्रचलितवर्तमाने भवेत् । लघुस्तोत्राणि मधुराणि गीतानि, सम्भाषणं, संख्या: इत्येते एव विषया: पाठ्यक्रमत्वेन स्यु: । द्वितीयस्तरे सुभाषितानि, गीतामृतवचनानि, नीतिवचनानि, सुबन्ततिङ्न्तज्ञापनं, लिङ्गवचनपुरुषाणां विभक्तीनां च ज्ञानम् आवश्यकम् । पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गानां केषाञ्चित् शब्दानां परिचय:, केषांचित् धत्वूनां लङादिषु परिचयश्च अत्रैव स्यात् । स्तरे च तृतीये स्वरसन्धे:, व्यञ्जनसन्धे:, समासस्य, कारकाणां च परिचय: प्रदेय: । सम्भाषणं तु त्रिष्वपि स्तरेषु छात्राणां स्तरं लक्ष्यीकृत्य कुर्यात् । यतो हि सम्भाषणवर्गस्य महत्त्वं ज्ञात्वैव प्रतिविद्यापीठं संस्कृतसम्भाषणकेन्द्राणि स्थापनीयानीति विश्वविद्यालय-अनुदान-आगोगेनापि कथितं विद्यते । ननु प्रथमकक्ष्यात: बालानां कथं शक्तिग्रह: स्यादिति चेत्, तदत्र न्यायकोश: प्रमाणयति यत् "अङ्गुलीप्रसारणादिपूर्वकं निर्देशेन शक्तिग्रहो भवति । यथा— बाल, तवेयं माता, तवायं पिता, अयं ते भ्राता कदलीफलमभ्यवहरतीति निर्देशेन बालस्य मात्रादौ शक्तिग्रह:" इति । मानसतत्त्वानुसारेण मनुजचित्तेषु भाषाधिगमस्य या स्वामाविकी प्रवृत्ति: विद्यते, या च शैशवे निसर्गत एव मातृभाषावगमे बहूपयुक्ता, सा कृतोपयोगा सती प्रौढतत्वेऽपि भाषाधिगमसमये पुनरप्युद्बुध्य प्रभूतोपकारिणी भवति सैव बालानां चिरसंस्कारोत्पादिनी भवति । तस्मात्पाठ्यक्रमे प्रथमकक्ष्यात एव संस्कृतं स्यात् ।

एवम्—

पाठ्यक्रमस्वरूपं तु दिङ्मात्रंचात्रदर्शितम् ।
तद्विद्वांसोऽनुगृहणन्तु शिक्षातत्त्वं मनीषिण: ।

उत्कलेषु प्रमुखाप्रकाशितधर्मनिबन्धानां परिशीलनम्

—डॉ. जयकृष्ण मिश्रः

उत्कलेषु संस्कृतभाषाः धार्मिक साहित्यस्य च परम्परां बहुप्राचीनकालतः अद्यापि प्रवहति । भारतीय संस्कृतेः धर्मस्य समाजस्य च संरक्षणार्थमुत्कालीयपण्डितानामवदामुल्लेखयोग्यम् । वर्णाश्रमधर्मानुपालनतत्पराः उत्कलीयाः विद्वांसः प्रादेशिक धर्मादीनां प्रतिपादनार्थं च धर्मशास्त्रे सहस्राधिकग्रन्थान् विरचयामासुः । उत्कलेषु प्राप्तेभ्यः प्राचीनताम्रलेखशिलालेखादिभिः ज्ञायते यत् ख्रीष्टीयतृतीयशताब्दीतः सप्तदशशताब्दीमध्ये एवोत्कलस्य संस्कृतसाहित्ये महत्यभिवृद्धिः सञ्जाता । तदैवोत्कलीयसंस्कृतसाहित्यं गौरवमयावस्थायामुपनीतमभवदिति स्पष्ट-मनुमीयते । तस्मात् कालादद्यावध्युत्कलीयग्रामेषु ब्राह्मणशासनेषु लोकलोचनगोचरीभूताः ताडपत्रात्मकग्रन्थाः बहुलतया प्राप्यन्ते । उत्कलेषु रचिताः अमूल्यसंस्कृतग्रन्थाः देशविदेशेष्वपि प्रसिद्धिं भजन्ते । तेषामनुध्यानमपि दुस्साध्यम् ।

प्राचीनकालेऽपि शंखलिखितादयः ऋषयः उत्कलीयधर्मशास्त्रस्य परिचालकत्वेन परिचायकत्वेन प्रब-न्धकत्वेन च समृद्धिपथं परिष्कृतवन्तः । धर्मक्षेत्रेऽस्मिन्नुत्कले धर्मशास्त्रस्याभिवृद्धये च तौ महात्मानौ पञ्चा-मण्डलान्तर्गतबाहुदानीतीरवासिनौ शंखस्मृतिं शंखलिखितधर्मसूत्रं च रचितवन्तौ । तयोः धर्मग्रन्थाः युगधर्मानुसा-रेण द्वापरे युगे महतीं प्रतिष्ठां, लब्धवन्तः ।

तदनन्तरमपि पञ्चमशताब्दीतः दानपत्रादिमाध्यमेन स्वाचरणेनापि लोके धर्मशास्त्रं प्रचलितमासीत् । तदन्तरं लिपेरभिवृद्धिकालतः तेषां ग्रन्थानां संरक्षणमभवत् । परन्तु दशमैकादशशताब्दीतः तेषां ताडपत्रात्मकानां ग्रन्थानां संग्रहो विहितः ।

भारतरत्न डा. पी. वी. काणेमहोदयाः अर्वाचीनधर्मशास्त्रविद्वत्सु सुपरिचिताः सन्ति । तद्विरचितेषु अनेकेषु ग्रन्थेषु धर्मशास्त्रस्येतिहासः प्रमुखं स्तानमधिरोहति । तस्मिन् ग्रन्थे अनेकानां धर्मनिबन्धानां विस्तृतं प्रामाणिकं च विवरणं प्रदाय ते स्वपाण्डित्यस्य पराकाष्ठां प्रदर्शितवन्तः । परन्तु महतः खेदस्य विषयोऽयं यत् उत्कलीयधर्मनि-बन्धकाराणामनुशीलनविषये तैरोदासीन्यं प्रकटितम् । प्रतापरुद्रीयं सरस्वतीविलासग्रन्थं विहाय नान्यः द्वितीयः ग्रन्थः तैरुट्टंकितः । अत एव उत्कलीयधर्मशास्त्र संप्रदायविषये प्रदातुमस्मिन् निबन्धे प्रयासः विधीयते । यद्यपि शताधिकाः निबन्धकाराः सहस्त्रधिकाश्च ग्रन्थाः विद्यन्ते उत्कलीयधर्मशास्त्रवाङ्मये तथापि प्रमुखानां केषाञ्चन धर्मनिबन्धकाराणां परिचय-काल-कृतिप्रभृतीनां विषये दिङ्मात्रमुदाह्रियतेऽत्र ।

१. शतानन्दाचार्यः

उत्कलीयधर्मनिबन्धकारेषु असौ सर्वप्राचीनः। गणितज्योतिविषयक-पञ्चसिद्धान्त भास्वतीग्रन्थस्य प्रणेतृरूपेण शतानन्दः विश्वविदितः। विश्वविदितः। तस्य भास्वती व्याख्यो ग्रन्थः ४२०० तमे युगाब्दे, १०२१ तमे शकाब्दे अर्थात् १०९९ तमे खीष्टाब्दे प्रणीतोऽभवदिति भास्वतीग्रन्थपुष्पिकायाः ज्ञायते। असौ पुरुषोत्तमपुरीनिवासी तथा सरस्वती-शंकरयोः पुत्रश्च आसीत्। भास्वतीग्रन्थातिरिक्तं सः शतानन्दरत्नमालां तथा शतानन्दसंग्रहनामकं स्मृतिविषयकं ग्रन्थद्वयं विरचितवान्। एतच्च ग्रन्थद्वयमद्यावधि अप्रकाशितमस्ति। भास्वतीग्रन्थस्तु बहुत्र बहुधा अनेकटीकोपेतः प्रकाशितोऽस्ति।

शतानन्दः गंगवंशस्य प्रतिष्ठातुः अनन्तवर्मचोडगंगदेवस्य राजत्वकाले (१०७७-११४७ खीष्टाब्दे) एतद्ग्रन्थद्वयं विरचितवान् इति ऐतिहासिकानां मतानुसारं निश्चीयते। तत्र प्रमाणं यथा—

खखश्विवेदप्रमिते युगाब्दे दिव्योक्तिभिः श्रीपुरुषोत्तमस्थः।
श्रीमान् शतानन्द इतीदमाह सरस्वती शंकरयोस्तनुजः॥

२. शम्भुकरवाजपेयी

उत्कलस्य गंगवंशीययज्ञः नरसिंहदेव (द्वितीय)स्य राजत्वावधौ (१२७८-१३०६ खीष्टब्दाभ्यन्तरे) वाजपेयी शम्भुकरमिश्रमहोदराः अविद्यत। सः शुक्लयजुर्वेदीयः काम्वशाखाध्यायी भरद्वाजगोत्रीयः मिश्रोपाह्वब्राह्मणश्च आसीत्। तस्य वंशधराः उत्कले पुरीमण्डलस्य दाण्डमुकुन्दपुरे शासने अद्यापि निवसन्तीति ज्ञायते। उत्कलीयकिम्दन्तीतः ज्ञायते यत् महाराजभानुदेव (प्रथम)स्य (१२६४-१२७८ खी. अ.) मरणात् परं कस्मादपि कारणात् क्रुद्धः राजानरसिंहदेवः (द्वितीयः) वाजपेयिनं शम्भुकरमपमानयितुं कमपि दानाध्यक्षपदव्यां नियोजितवान्। तां च नियुक्तिं शम्भुकरः न स्वीकृतवान्। तेन राजा अत्यन्तं क्रुद्धः सञ्जातः। तस्मात् शम्भुकरः सपुत्रपत्नीक उत्कलं परित्यज्य काशीं गत्वा तत्रैव न्यवसत्। अन्तरं च परवर्तिनः उत्कलनृपतेरनुरोधं स्वीकृत्य त्रिंशद्वर्षान्तरं तत्पुत्रः विद्याकरः उत्कलं प्रत्यागतवान्। एतच्च वृतान्तं विद्याकरवाजपेयिकृत-नित्याचारपद्धति ग्रन्थात् ज्ञायते। (नि. प. पृ.१)

शम्भुकरस्य शताधिकाः कृतयः आसन्निति ऐतिहासिकाः कथयन्ति। परन्तु अद्यावधि तेषु चतुर्दशग्रन्थानां सूचना प्राप्यते। ते ग्रन्थाः यथा—

१. शम्भुकरपद्धतिः। २. श्राद्धपद्धतिः

३. विवाहपद्धतिः। ४. अग्निहोत्रहोमपद्धतिः।

५. अग्निहोत्रहोमप्रायश्चित्तपद्धतिः। ६. श्रौतधानपद्धतिः।

७. दुर्बलकर्मपद्धतिः। ८. सांवत्सरिकश्राद्धपद्धतिः।

९.पार्वणश्राद्धपद्धतिः। १०. स्मार्तरत्नावली।

११. वृषोत्सर्गपद्धतिः। १२. वैश्वानरीयेष्टिपद्धतिः।

१३. दर्शपौर्णमासेष्टिपद्धतिः । १४. निरूढपशुबन्धपद्धतिश्च ।

एतेषु ग्रन्थेषु उत्कलाक्षरेण श्राद्धपद्धतिः विवाहपद्धतिश्चेति ग्रन्थद्वयं प्रकाशितमस्ति । अन्ये च सर्वे ग्रन्थाः इदानी यावत् पाण्डुलिपिरूपेण अप्रकाशिताः वर्तन्ते । तस्य सर्वेषु ग्रन्थेषु शम्भुकरपद्धतिग्रन्थः उत्तमः । अत्र सर्वाणि यज्ञीयविधानानि एकत्र संकलितानि दृश्यन्ते । परवर्तिभिः उत्कलीयस्मृतिनिबन्धकारैः विश्वनाथमिश्र-विद्यामित्र-दिव्यसिंहमहापात्रादिभिः अयं ग्रन्थः बहुशः उद्धृतो दृश्यते ।

३. विद्याकरवाजपेयी

प्रख्यातोत्कलीयधर्मनिबन्धकारस्य शम्भुकरवाजपेयिनः सुपुत्र आसीदसौ विद्याकरवाजपेयीमहाभागः । स्वपित्रा साकमसौ काशीं गत्वा तत्र च स्थित्वा विद्याध्ययनं कृतवान् । परमविदुषः पुत्रः विद्याकरः सर्वविद्यापारंगतः सञ्जातः । अस्यानुमानिककालः ऐतिहासिकानां मतानुसारं यथा—

१२६० खीष्टाब्दे- शम्भुकरस्य जन्म ।

१२८५ खीष्टाब्दे- विद्याकरस्य जन्म ।

१२९२ खीष्टाब्दे- पुत्रपत्नीभ्यां सह शम्भुकरस्य काशीं प्रति गमनम् ।

१२९४ खीष्टाब्दात् १३२४ खीष्टाब्दपर्यन्तम्-विद्याकरस्य काश्यां स्थितिः ।

१३३० खीष्टाब्दे- शम्भुकरस्य मृत्युः ।

१३५० खीष्टाब्दे- विद्याकरस्य मृत्युः ।

विद्याकरः शुक्लयजुर्वेदानुयायी काण्वशाखीयः भरद्वाजगोत्रीयः ब्रह्मणश्चासीत् । शम्भुकरवाजपेयिनः पुत्रत्वाद् विद्याकरः स्वयं गौरवममन्यत इति तस्य ग्रन्थात् ज्ञायते । यथा—

यावत् तौ शशिभास्करौ प्रतपतो यावद्धरायां द्विजाः
श्रुत्युक्तं प्रचरन्ति यावदिह च क्षीरप्रदा धेनवः ।
यावत् ते निवसन्ति विप्रवदने वेदास्त्रयः साधव-
स्तावत् शम्भुकरात्मजस्य करणं भूयात् प्रमोदाय वः । (नि. प्र. प्रथमश्लोकः)

अस्य कृतयः भवन्ति । यथा—

१. विद्याकरपद्धतिः । २. नित्याचारपद्धतिः ।

३. मोक्षपरीक्षा । ४. क्रमदीपिका ।

५. दिनकृत्यदीपिका च ।

(विद्याकरस्य क्रमदीपिकाग्रन्थः मिथिलायाः धर्मनिबन्धकारेण चण्डेश्वरठक्कुरेण (१३००-१३७० खी. अ.) कृत्यचिन्तामणौ उद्धृतोऽस्ति ।) वंगीयप्रसिद्धधर्मनिबन्धकारः रघुनन्दनः (१५२०-१५७५ खी. अ.) स्वग्रन्थे

आह्निकतत्त्वे, विश्वेश्वरभट्टश्च (१३६०-१३९० खी. अ.) मदनपारिजातग्रन्थे विद्याकरपद्धति मुद्धरत: । परवर्तिभ: उत्कलीयधर्मनिबन्धकारै: नरसिंहवाजपेयी-विश्वनाथमिश्र-बृहस्पति-दिव्यसिंह-कृष्णमिश्रादिभि: विद्याकरस्य ग्रन्था: ससम्मानमेवोद्धृता: सन्ति । एतेषु ग्रन्थेषु अद्यावधि विद्याकरस्य नित्याचारपद्धतिग्रन्थ: केवलं पण्डितविनोदविहारीभट्टाचार्यमहोदयानां सम्पादने एसियाटिक् सोसाइटि आफ बेंगलद्वारा १९०३ खीष्टाब्दे प्रकाशित: वर्तते । सोऽपि ग्रन्थ: इदानीं दुर्लभ: सञ्जात: ।

४. रामचन्द्रवाजपेयी

प्रसिद्धोत्कलीयधर्मनिबन्धकारस्य विद्याकरवाजपेयिन: शिष्यत्वेन असौ रामचन्द्र: प्रथित: । अस्य पिता सूर्यदाश:, माता च विशालाक्षी आस्ताम् । पितामहस्य च नाम शिवदाश: । असौ वत्ससगोत्रीय:ब्राह्मण: आसीत् । तस्य परिचय: स्वकृतकुण्डलक्ष्मविवृतौ दत्तोऽस्ति यथा—

> **सूनो: श्रीधरमालवस्य शिवदासाख्यादुरुख्यातित:**
> **सम्राडग्निचितस्तु यस्य जनक: श्रीसूर्यदाशोऽजनि ।**
>
> **यन्मातुर्यशसा दिशो दशविशालाक्ष्यावलक्ष्या: सृज-**
> **त्येष स्वाहितकुण्डलक्ष्मविवृतिं रामोऽवतन्नैमिषे ॥**

अस्य काल: १३२५-१४०० खीष्टाब्दाभ्यन्तरे आसीत् ।

अस्य कृतय:-

१. कूर्मांगपद्धति: ।

२. कुण्डलक्ष्मविकृति:-रचनाकाल: १४४९ खीष्टाब्द: (ग्रन्थपुष्पिकात: ज्ञायते) ।

३. कुण्डाकृति:- रचनाकाल: १४४९ खीष्टाब्द: (ग्रन्थपिष्पिकात: ज्ञायते) ।

४. गृह्यसूत्रपद्धति: ।

५. नाडीपरीक्षा-रचनाकाल १४४९ खीष्टाब्द: (ग्रन्थपुष्पिकात: ज्ञायते) ।

६. प्रायश्चित्तदीपिका !

७. शारदातिलकटीका-रचनाकाल: १४४९ खीष्टाब्द: (ग्रन्थपुष्पिकात: ज्ञायते) ।

८. शुल्ववार्तिकम्- रचनाकाल: १४३४ खीष्टाब्द: (ग्रन्थपुष्पिकात: ज्ञायते) ।

कात्यायनशुल्वसूत्रस्य वार्तिकानि ५१५ श्लोकै: रचितानि ।

९. शुल्ववार्तिकटीका- कात्यायनशुल्वसूत्रस्य टीकाग्रन्थोऽयम् ।

१०. शुल्वसूत्रवृत्ति:- कात्यायनशुल्वसूत्रस्य पद्यात्मिका टीका ।

११. समरसारः- युद्धविद्यासम्बन्धी अयं ग्रन्थः अद्यावधि संरक्षितो विद्यते पुरीमण्डलस्य वीरप्रतापपुर-शासने।

अन्वेषकाणाम् एस्. एत्. कत्रेमहोदयानां मतानुसारं शुल्ववार्तिक-शुल्वार्तिकटीका-शुल्वसूत्रवृत्तिग्रन्थाः अद्यापि उज्जयिनीस्थ-सिन्धिया ओरियण्टालइन्स्टीच्यूटमध्ये संरक्षिताः सन्ति। एते च सर्वे ग्रन्थाः अप्रकाशिताः तिष्ठन्ति।

५. गजपतिप्रतापरुद्रदेवः

उत्कलस्य प्रख्यातगजपतेः पुरुषोत्तमदेवस्य पुत्रः प्रतापरुद्रदेवः (१४९७-१५३५ ख्री. अ.) उत्कलस्य गजपतिनृपतित्वेन अवर्तत। प्रतापरुद्रस्य नाम्ना अनेक ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति। ते च ग्रन्थाः तस्य सभापण्डितैः विरचिताः आसन्निति समालोचकाः कथयन्ति। प्रतापरुद्रस्य नाम्ना त्रयः ग्रन्था उपलभ्यन्ते। यथा-१. सरस्वतीविलासः-उत्कलीयपण्डितः लक्ष्मीधरभट्टमिश्रः ग्रन्थममुं १५२० ख्रीष्टाब्दात् प्राक् कदाचित् लिखित्वा स्वपृष्ठपोषकस्य नृपतेः नाम्ना उत्सर्गीकृतवान् इति ज्ञायते। अयं च ग्रन्थः डाक्टर आर.शर्माशास्त्रीमहोदयेन महीशूरतः १९२७ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितोऽस्ति। परन्तु इदानीमपि अयं ग्रन्थः दुर्लभः सञ्जातः।

२. प्रतापमार्तण्डः- अयं च ग्रन्थः पराशर गोत्रीयेण माधवभट्टस्य पुत्रेण रामकृष्णभट्टेन लिखितः। स च रामकृष्णः ग्रन्थममुं विरचय्य उत्कलगजपतेः राजगुरोः बलभद्रमिश्रसकाशात् "पण्डितशिरोमणि" पदवीं लब्धवान् इति तल्लिखित-तीर्थरत्नाकरग्रन्थात् ज्ञायते अत्र पदार्थनिर्णयः, वत्सरादिनिर्णयः, तिथिनिर्णायः, व्रतनिर्णायः, विष्णु-भक्तिश्चेति पञ्च प्रकाशाः विद्यन्ते।

३. कौतुकचिन्तामणिः-अयं च ग्रन्थ तिसृभिः दीप्तिभिः विभक्तः। तत्र प्रथमे चित्रबन्धः, द्वितीये प्रहेलकादि काव्यरचना, तृतीये इन्द्रजालविद्या चेत्येते विषयाः पर्यालोचिताः।

सरस्वतीविलासं विहाय अन्ये च सर्वे ग्रन्थाः अद्यावधि अप्रकाशिताः वर्त्तन्ते

६. मन्त्रिवरगोदावरमिश्रः

उत्कलेतिहासे कौत्सवंशावतंसस्य राजगुरुबलभद्रमिश्रस्य पुत्रः गोदावरमिश्रः अन्यतमः अविस्मरणीय-पुरुषः। स्वपितुः मरणात् परं (१५१० ख्री) असौ उत्कलगजपतेः राजगुरुरभवत्। ब्राह्मण्धर्मस्योत्थानाय प्रसाराय चस्य अवदानमतुलनीयमासीत्। गजपतेः पुरुषोत्तमदेवस्य काञ्चीनारीं प्रति युद्धाभियानात् परं यदा काञ्ची नरेशस्य सैन्यम् उत्कलाक्रमणाय आगताः तदा गोदावरः मन्त्रसिद्धया गोदावरीनद्यामकालजलोपप्लवं कृत्वा गजपति-सकाशात् "गादोवरी वर्द्धन" पदवीं प्राप्तवान्। प्रतापरुद्रनृपति-सकाशादसौ कविपुंगव-पण्डितराजपदवीभ्यां भूषितोऽभवत्। तदनु गजपतेः प्रधानमन्त्रीरूपेण चाभिषिक्तः। गोदावरस्य मातुः नाम अन्नपूर्णा आसीत्। स च दुर्गायाः परमोपासकः। शारदाशरदर्च्चनपद्धतेः मंगलाचरणे पितरौ प्रणमत्यसौ। तद्यथा—

राजकौत्ससवंशभूषणमणिं नानागुणिग्राममणीं
कुज्ञानार्णवतारणैकतरणिं शिष्यौघचिन्तामणिं।

सद्विद्याविपणिं सुबोधसरणिं विप्राग्रणीं नौम्यहं

तातं श्रीबलभद्रसंज्ञममलं तामन्नपूर्णां प्रभुम् ॥ ३ ॥

तत्कृतयः- १. तन्त्रचिन्तामणिः २. योगचिन्तामणिः ।

३. अद्वैतदर्पणः । ४. अधिकरणदर्पणः ।

५. नीतिचिन्तामणिः । ६. नीतिकल्पलता ।

७. आचार चिन्तामणिः । ८. जयचिन्तामणिः ।

९. सामुद्रिककामधेनुः । १०. पातञ्जलदीपिका ।

११. शारदाशरदर्च्चनपद्धतिः । १२. हरिहरचतुरंगम् ।

एतेषु ग्रन्थेषु केवलं हरिहरचतुरंगग्रन्थः एस्. के. रामशास्त्रीद्वारा सम्पादितो भूत्वा माड्रास गवर्नमेण्ट ओरियण्टाल मानुस्क्रिप्ट लाइब्रेरीपक्षतः १९५० खीष्टाब्दे प्रकाशितोऽस्ति । अन्ये च सर्वे ग्रन्थाः अप्रकाशिताः वर्तन्ते ।

७. नरसिंहवाजपेयी

असौ कौत्सवंशोत्पनस्य धराधरमिश्रस्य पौत्रः, मुरारिमिश्रस्य च पुत्र आसीत् । नरसिंहः स्वज्येष्ठतातेभ्यः विघ्नेश्वरमिश्रेभ्यः विद्याशिक्षां कृतवान् । असौ अष्टादशविद्यासु पारंगतः सन् दिल्लीश्वरं सम्राजमाकवरं स्वविद्यानैपुण्यप्रदर्शनेन सन्तोषयामास । तेन च तस्य पृष्ठपोषकस्य राज्ञः मुकुन्ददेवस्य ख्यातिः वर्द्धिताऽऽसीत् । अस्य कालः १५२५-१५८० खीष्टाब्दाभ्यन्तरे आसीत् । तस्य व्यक्तित्वविषये सः स्वयमेव लिखति । यथा—

मीमांसकानां धुरिकीर्तनीयो वेदान्तवेदी सुकविः स्मृतिज्ञः ।
विद्यासु योऽष्टादशसु प्रदीपं निर्माय योगेन जगाम सिद्धिम् ॥
दिल्लीश्वरं यः परितोष्य वाग्भिः विद्याभिरष्टादशभिः प्रवीणः ।
मुकुन्ददेवस्य प्रशस्तवाचः समानयत् सर्वजनस्य मध्ये ॥

(सिंहवाजपेयी वंशावली-श्लो. २८,३०)

तस्य कृतयः-१. अष्टादशप्रदीपसमन्वितः धर्मशास्त्रग्रन्थः । तत्र च प्राप्यमाणाः ग्रन्थाः यता—

क. वर्षप्रदीपः । ख. व्यवस्थाप्रदीपः ।

ग. भक्तिप्रदीपः । घ. प्रायश्चित्तप्रदीपः ।

ङ. श्राद्धप्रदीपः । च. प्रतिष्ठाप्रदीपः ।

छ. शाबरभाष्यप्रदीपः । ज. नित्याचार प्रदीपः ।

झ. समयप्रदीपः । ञ. चयनप्रदीपः ।

२. सिंहवाजपेयवंशावली । ३. दानसागरः ।

४. ग्रहयज्ञपद्धतिः । ५. सामवेदीयव्रतपद्धतिः ।

६. गणेशमानसिकपूजा । ७. शिवरात्रिव्रतविधिश्च ।

एतेषु ग्रन्थेषु चयनप्रदीपः, नित्याचारप्रदीपश्च पुरीस्थित-श्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठ-द्वारा प्रकाशितोऽस्ति । नित्याचारप्रदीपस्य प्रथमभागः एसियाटिक सोसाइटि आफ वेंगलद्वारा १९०७ खीष्टाब्दे द्वितीयभागश्च १९२८ खीष्टाब्दे प्रकाशितौ आस्ताम् । अस्य ग्रन्थाः धर्मशास्त्रक्षेत्रे हेमाद्रिमाधवाचार्य-चण्डेश्वर-रघुनन्दनानां ग्रन्थैः साकं समकथाः वर्तन्ते । परन्तु एते सर्वे ग्रन्थाः इदानीं यावदप्रकाशिताः वर्तन्ते ।

८. गदाधरराजगुरुः

असौ कौशिकगोत्रियस्य बृहत्पण्डितश्रीकृष्णमहापात्रस्य पौत्रः, नीलाम्बरस्य पुत्रश्च आसीत् । अस्य मातुः नाम जानकी । गदाधरः उत्कलगजपतेः हरेकृष्णदेवस्य वंशपरंपरया राजगुरासीत् । अस्य कालः १६८० तः १७५० खीष्टाब्दभ्यन्तरे । गदाधरस्य पितामहः श्रीकृष्णः नीतिरत्नाकरग्रन्थं प्रणीतवान् । तत्पिता नीलाम्बरश्च वेदान्त-स्मृति-ज्योतिष-साहित्य-व्याकरण-नीतिशास्त्रेषु प्रवीणः विद्वान् आसीत् । सोऽपि राजगुरुपदव्यामवर्तत । तस्य वंशपरिचयः कालसारे सः उद्धरति यथा—

कृष्णात् कौशिकवाजपेयतुलसीवंश्यात् बृहत्पण्डितात्
नीतिग्रन्थकृतः स राज्यगुरुरित्यासीद् वदान्याग्रणीः ।
पुत्रः शारदवाजपेयमखकृद् विद्वान् हरेकृष्णभू-
र्नाथ श्रीमहिषीगुरुर्हलधराभिख्योऽग्रजो ग्रामकृत् ।। (म. श्लो. ३.)

यज्वा यच्चरमो यमेश्वर इति भ्राता बृहत्पण्डितः
तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीमातरम् ।
नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तं कालसाराभिधं
ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः स्युर्जनाः ।। (म. श्लो. ७.)

राजगुरुगदाधरमहापात्रः धर्मशास्त्रस्याष्टादशतत्त्वानि गृहीत्वा ग्रन्थान् प्रणीतवान् । अयं च ग्रन्थः उत्कलीयसमाजे गदाधरपद्धतिनाम्ना ख्यातः । ते च अष्टादशसारसंज्ञकाः ग्रन्थाः इदानीं पूर्णतया न प्राप्यन्ते । तेषु सुलभानां केषाञ्चन नामानि उपस्थाप्यन्ते ।

१. कालसारः—अयं ग्रन्थः उत्कलाक्षरैः उत्कलप्रान्ते बहुधारं प्रकाशितोऽस्ति । इदानीमपि सुलभोऽयं ग्रन्थः । देवनागराक्षरेण महामहोपाध्यायसदाशिवमिश्रसम्पादितः एसियाटिक् सोसाइटि आफ् वेंगलद्वारा १९०४ खीष्टाब्दे च एकवारं प्रकाशित आसीत् । परन्तु इदानीं न प्राप्यतेऽयं ग्रन्थः ।

२. आचारसारः—अयं च ग्रन्थः महामहोपाध्यायसदाशिवमिश्रसम्पादितः एसियाटिक् सोसाइटि आफ् वेंगलद्वारा १९०८ खीष्टाब्दे वारमेकं प्रकाशितः आसीत्। परन्तु इदानीं न प्राप्यते। उत्कलाक्षरेण तु नाद्यावधि प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः।

३. शुद्धिसारः—अयं च ग्रन्थः सांप्रतमेव मया सम्पाद्य प्रकाशितः। अत्र च त्रिभिः काण्डैः कालशुद्धिः, द्रव्यशुद्धिः, शारीरशुद्धिश्च प्रतिपादिताः सन्ति।

४. दानसारः। ५. व्रतसारः।

६. स्नानसारः। ७. विवाहसारः।

८. संस्कारसारः। ९. योगसारः।

१०. दीक्षसारः।

प्रथमग्रन्थत्रयं विहाय अन्ये च सर्वे ग्रन्थाः इदानीं यावदप्रकाशिताः वर्त्तन्ते।

उत्कलीयधर्मशास्त्रकाराः द्वादशप्रमुखविषयानुपजीव्य ग्रन्थान् प्रणीतवन्तः। ते च विषयाः भवन्ति आचार-आह्निक-दान-प्रतिष्ठा-प्रायश्चित्त-भक्ति-यज्ञ-शुद्धि-श्राद्ध-संस्काराः। एते च ग्रन्थाः प्रायः खीष्टात् परमेकादशशतकात् ऊनविंशशतकाभ्यन्तरे एव प्रणीताः आसन्।

अद्यावधि प्रकाशिताः उत्कलीयधर्मशस्त्रग्रन्थाः

एसियाटिक् सोसाइटि आफ् वेंगल, कलिकाता द्वारा—

१. विद्याकरवाजपेयिनः-नित्याचारपद्धतिः

२. नरसिंहवाजपेयिनः-नित्याचारप्रदीपः

३. गदाधरराजगुरोः-आचारसारः, कालसारश्च,

४. दिव्यसिंहमहापात्रस्य-श्राद्धदीपः,

५. वासुदेवस्य-स्मृति प्रकाशस्य प्रथमभागः,

६. महामहोपाध्यायसदाशिवमिश्रस्य-कल्पद्धर्मसर्वस्वमित्येते ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति।

एतदतिरिक्तं स्वाधीनताप्राप्त्यन्तरमुत्कलप्रदेशे अपि विद्वद्धुरीणानां धर्मशास्त्रविदां प्रचेष्टया कियन्तः एव निबन्धग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति। येषां नामानि अत्र उपस्थाप्यन्ते।

१. पण्डितकुलमणिमिश्रमहोदयानां प्रयत्नेन—

क. नरसिंहवाजपेयिकृत-नित्याचारप्रदीपस्य प्रथमभागः श्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठद्वारा प्रकाशितः।

ख. दिव्यसिंहमहापात्रस्य कालदीपः तेनैव तेजनीटाकया साकं सम्पाद्य प्रकाशितः।

२. डा. व्रजकिशोरस्वाईमहोदयेन-विप्रमिश्रकृतः श्राद्धप्रदीपः,

श्रीभुवनेश्वरवडपण्डाकृतः वार्षिकपर्वसंग्रहश्च इत्येतौ प्रकाशितौ आस्ताम् ।

३. डा. विश्वनाथस्वाईमहोदयेन-महामहोपाध्यायकृष्णमिश्रकृतं कालसर्वस्यम्,

महामहोपाध्यायकृष्णमिश्रकृतं शुद्धिसर्वस्वम्,

महामहोपाध्यायकालिदासचयनिकृता शुद्धिचन्द्रिका (विद्यावागीशटीकोपेता),

इत्येते त्रयः ग्रन्थाः सम्पादिताः प्रकाशिताश्च ।

४. डा. जयकृष्णमिश्रमहोदयेन-बृहस्पतिविरचिंता कृत्यकौमुदी,

गदाधरराजगुरुविरचिताः शुद्धिसारः इत्येतौ द्वौ ग्रन्थौ सम्पाद्य प्रकाशितावास्ताम् ।

५. प्रो. किशोरचन्द्रमहापात्रमहोदयेन नरसिंहमिश्रवाजपेयिनः चयनप्रदीपग्रन्थः सम्पाद्य प्रकाशितः ।

६. डा. खगेश्वरमिश्रमहोदयेन धर्मपाठीकृता कालचन्द्रिका प्रकाशिता ।

एतदितरिक्तानान्येषां शताधिकानां ग्रन्थानां प्रकाशनमपि अपेक्षते । अन्यथा कालप्रवाहात् तेषां ग्रन्थानां नाशः कदाचिद् भवेत् । पाण्डुलिपिरूपेण सुरक्षितानामेतेषामप्रकाशितधर्मशास्त्रग्रन्थानां प्रकाशनेन धर्मशास्त्रवाङ्मयस्य संस्कृतसाहित्यस्य चाभिवृद्धिः नितरां साधिता स्यात् । उत्कलीयधर्मशास्त्रसम्प्रदायोऽपि एकं महत्त्वपूर्णं स्थानं स्वीकरिष्यतीति नास्ति संशयलेशः । तदर्थमार्थिकानुदानप्रदानेन राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कर्तृपक्षाः, भारत-सर्वकारस्य संपृक्ता अधिकारिणश्च सहायतां करिष्यन्ति चेत्तर्हि अचिरमेवैते ग्रन्थाः लोकलोचनमेष्यन्ति इत्याशासे इति शम् ।

अन्यभाषाणां शिक्षणे संस्कृतभाषायाः योगदानम्

प्रो. श्रीधरवसिष्ठ

संस्कृतं भारतीयपरंपरानुसारेण अनादिनिधना भाषा अस्ति यथा हि उक्तम्—

'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या ततः सर्वाः प्रवृतयः ।।' इति ।

एवमेव दण्डिना अपि अस्या भाषाया दैवीत्वं सुग्रन्थे काव्यादर्शे उद्घोषितम् अस्ति । यत्—

'सस्कृतं नाम दैवी वाग् अन्वाख्याता महर्षिभिः ।'

सायणेन तु सृष्टेः प्राग् एव संस्कृतस्य अस्तित्वं सूचितम्—

'यस्य निश्वसितं वेदाः वेदेभ्यो योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ।।' इति ।

सर्वे जानन्ति यत् सम्पूर्णस्य विश्वस्य प्रथमः ग्रन्थः ऋग्वेद एव । ऋग्वेदः च संस्कृते लिखितः । यदा महेश्वरः वेदेभ्यः जगत् निर्ममे तदा संस्कृतं पूर्वं प्रावर्तत एव यतो हि वयम् एकसृष्टिमानिनः एव न स्मः अस्माकम् भवे तु सृष्टीनां परम्परा अस्ति । अतएव अनादिनिधनाप्रयोगः संस्कृतस्य विषये बोधगम्यतराः भवति ।

अन्यमतावलम्बिनां विदुषां मते संस्कृतभारोपीयभाषापरिवारस्य सर्वप्रथमा, सर्वप्रथमभाषासु अन्यतमा अस्ति । भारतस्य भाषाणां जननी धात्रीरूपेण संस्कृतभाषा एव । भारते १९५६ वर्षे स्थापितस्य संस्कृतायोगस्य अध्यक्षाः डॉ. सुनितिकुमारचटर्जिमहोदयाः भाषाविज्ञानिनां मूर्धन्याः आसन् । तैः संस्कृतायोगविवरणे एतद् उपन्यस्तम् उत्तरभारतस्य सर्वासां भाषाणां जननी संस्कृतभाषा एव; दक्षिणभारतस्य द्रविडपरिवारभाषाणां धात्रीरूपेण संस्कृतं वरीवर्ति । तासां शब्दकोषे वाक्यविन्यासे च संस्कृतस्य प्रभावः परिलक्षिताः भवति ।

संस्कृतस्य अस्य विशिष्टस्योपयोगः भाषाणां शिक्षणे अवश्यमेव लाभार्थं करणीयः । अयं उपयोगः द्विप्रकारकः भवितुं शक्नोति—

१. संस्कृतशिक्षणवेलायाम् ।

२. अन्यभाषाशिक्षणवेलायाम् ।

संस्कृतशिक्षणकाले अस्माभिः छात्राणां मातृभाषायां अन्यासु छात्रज्ञातभाषासु च विद्यमानानां संस्कृत-शब्दानां साहाय्यं ग्रहीतव्यम्। यथा हिन्दिभाषायां 'हस्त' 'हाथ' इमौ द्वो शब्दौ करशब्दार्थं प्रयुज्येते। अतः हस्त-शब्दस्य शिक्षणकाले शिक्षकेण छात्रः एतद् सूचयितव्य यत् शब्दः संस्कृतशब्दः अयं शब्दः हिन्दिभाषायाम् अपि तत्समानरूपेण प्रयुज्यते। अतः एतादृशाः शब्दाः तत्सम शब्दा इति नाम्ना ज्ञायन्ते। येषां शब्दानां मातृभाषायां संस्कृते च एवमेव रूपं भवति। ते शब्दाः तत्समशब्दाः इत्युच्यन्ते। अध्यापकेन सर्वेषां तत्समशब्दानां शिक्षणवेला-याम्, छात्राणां मातृभाषायां छात्रज्ञातभाषासु च विद्यमानानां तेषां शब्दानां सूचना दातव्या संकेतः वा कर्तव्यः। संस्कृतभाषायाः पाठ्यपुस्तकानां निर्माणे अपि अयं सिद्धान्तः अनुपालनीयः यत् अधिकाधिकानां मातृभाषायाम् उपलब्धानाम् तत्समशब्दानां पुस्तकेषु उपयोग कृतः स्यात्। पाठ्यपुस्तकेषु बालानां जीवनेन तत्क्षेत्रीयसमाजस्य जीवनेन च सम्बद्धाः पाठाः संकलिताः स्युः। एतेन छात्राणां मातृभाषायां विद्यमानानां अत एव पूर्वपरिचितानां शब्दानां प्रयोगसारल्येन अधिकतया कर्तुम् शक्यते। करस्य कृते द्वितीयः शब्दः हिन्दी भाषायां हाथ इति भवति। अयं शब्दः संस्कृतस्य हस्त इति शब्दात् विकसितः। शिक्षकेण एतद् प्रबोधनीयं यत् हस्त शब्द एव मातृभाषायां 'हाथ' इति सञ्जातः यतो हि 'हाथ' शब्दः हस्त शब्दात् उद्भूतः अत् एतादृशाः शब्दाः तद्भवशब्दाः इति उच्यन्ते। येषाम् संस्कृतशब्दानां तद्भवरूपाणि अपि मातृभाषायां प्रचलितानि भवन्ति तेषाम् संकेतः शिक्षकेण अध्या-पनकाले अवश्यमेव कर्तव्यः। इत्थं छात्राः संस्कृतस्य मातृभाषायाश्च परंस्परं सम्बन्धं सुविज्ञाय संस्कृतस्य अध्ययने अधिकतरां रुचिं प्रदर्शयिष्यन्ति, संस्कृतबोधने च सारल्यं च अनुभविष्यन्ति।

२. अन्यभाषाशिक्षणवेलायाम्—

अस्मिन् पत्रे अस्माकं मुख्यः विषयः 'अन्यासां भाषाणां शिक्षणे संस्कृतस्य योगदानम्' इत्यस्ति। अतः अत्र प्रबो[illegible]ः अन्यभाषाशिक्षकाः सन्ति। न तु प्रत्यक्षतया संस्कृतस्य शिक्षकाः। परं एतदपि अवधेयं यत् अति प्राचीनकालाद् एव संस्कृतस्य ज्ञाता मातृभाषांयाः योग्यतमः शिक्षकः मन्यते स्म। अस्माभिः ज्ञायते यत् संस्कृतशिक्षकाः हिन्दिभाषाम् अन्याश्च मातृभाषाः पाठयितुम् नियोज्यन्ते स्म। ते सफलतया स्वशिक्षणं समपादयन्। अद्यत्वेपि केषुचन प्रदेशेषु संस्कृतस्य शिक्षकाः संस्कृतविषयस्य पाठ्यक्रमे विद्या अन्यकारणादुतका त्रणान्तरा वा शिक्षणे नियोज्यन्ते। अतः तान् प्रति अयं उपक्रमः मन्तव्यः।

अन्यासु भाषासु संस्कृतस्य शब्दाः तत्समरूपेण च तद्भवरूपेण च बाहुल्येन उपलभ्यन्ते। सामान्यतया तत्समशब्दानां प्रयोगः वक्तुः अभिजात्यं शिष्टत्वं च व्यंजयति। सामान्यता मलयाल भाषायां ९५ प्रतिशतं तेलगुकन्नडभाषयोरशीतिप्रतिशतं मराठी गुजराती भाषयोः सप्तति प्रतिशतं, बांग्ला, ओड़िडयाभाषयोः षष्टि प्रतिशतंहिन्दी, पंजाबी सदृशीषु भाषासु चत्वारिंशत् प्रतिशतंशब्दाः संस्कृतस्य एव सन्ति। कदाचित् जनप्रयोगे एतत्प्रतिशतं न्यूनताम् गच्छति, परं साहित्यभाषाप्रयोगे वैज्ञानिकभाषाप्रयोगे च संस्कृतशब्दानां आधिक्यं वर्तते। भारतसंविधानस्य ३४५ धारानुसारेण इयं व्यवस्था कल्पिता अस्ति यत् यत्र राजभाषारूपेण हिन्दिभाषायां नूतनशब्दानां अपेक्षा वर्तते तत्र शब्दाः संस्कृतभाषाया आधारेण ग्रहीतव्या निर्मातव्या वा। अन्यभाषा शिक्षकेण मातृभाषाम् अन्यभाषां वा अध्यापयता एतद् अवधेयं यत् तेन पाठ्यपुस्तकेषु आगतानां तत्समशब्दानां

तद्भवशब्दानां च परिचय: शिक्षणमध्ये दातव्य: । मानवे इयं सुलभा प्रवृत्ति: यद् असौ शब्दस्य तत्त्वं ज्ञातुं इच्छति । इमां प्रवृतिं लक्ष्यीकृत्य एव यास्केन निर्वचनानि कृतानि गौ: कस्मात् गच्छति इति गौ: पुरुष: कस्मात् पुरि शेते इति पुरुष: इत्यादि इयम् व्युत्पत्तिजिज्ञासा जनस्य सामान्या अभिलाषा भवति । अध्यापकेन इयं जिज्ञासाप्रवृति: छात्रेषु: प्रवर्धनीया । इयं प्रवृत्ति: अवश्यमेव छात्रान् संस्कृतस्य निकटे आनयति । शब्दप्रयोगस्य वास्तविकं प्रयोजनम् अपि छात्रेण ज्ञातुम् शक्यते । इत्थं छात्राणां भाषायां महान् अधिकार: स्यात् ।

तमिलभाषाया: सम्बन्धे एतद् उच्यते यत् तस्याम् सस्कृतशब्दानां न्यूनता अस्ति । परं ततोऽपि चिन्ताया विषय: अयं यत् राजनैतिककारणात् तमिलभाषाया: विद्यमानान् संस्कृतशब्दान् विकृत्य तत्र नूतना: संस्कृत भिन्नशब्दा: स्थाप्यन्ते । एतादृशी प्रवृत्ति: कैश्चन जनै: हिन्दिसदृशीषु अन्यासु भाषासु अपि अनुस्रियते । एतेन भारतस्य आधुनिक्या: भाषा: संस्कृतात् दूरीभविष्यन्ति मूलछिन्ना: च स्यास्यन्ति । मूले छिन्ने पादपस्य या स्थिति: भवति तादृशी स्थिति: आधुनिकभाषाणाम् अपि न स्यात् एतदर्थं विज्ञै: दूरदर्शिभि: जनै: सावधानतया अस्या: प्रवृते: प्रत्याख्यानं कृत्वा छात्राणां पाठ्यपुस्तकेषु अन्येषु च साहित्यग्रन्थेषु संस्कृतनिष्ठभाषाया प्रयोग: कर्तव्य: । एवं सर्वथा सिद्धम् एव यत् संस्कृतं सर्वस्य देशस्य योजिका भाषा अस्ति । संस्कृतनिष्ठा मराठीभाषांहिन्दी भाषा भाषयता जनेन सरलतया अवबोद्धुं शक्यते। एवमेव यदि भातरीयभाषाणां संस्कृतनिष्ठतायां सत्यां देवनागरी लिप्यां लेखनं कृतं स्यात् तदा भिन्नभिन्नभाषाभाषिभि: तासाम् अवबोध: सरलतया कर्तुं शक्यते ।

अस्माभि: दृश्यते यत् तेलुगुकन्नडामराठीबांगलासदृशीषु भाषासु साहित्यं अपि-संस्कृतसाहित्यानुकारिसम्पादि च वर्तते । उदाहरणार्थं हिन्दीभाषायां रामचरितमानसमहाकाव्यं, तेलुगुभाषायां तन्नयतिक्कनएर्रनकवित्रयकृतं श्रीमदान्ध्रभारतं, पोतन्नकृतं श्रीमद्भागवतं, पिन्नलमर्रिपिनवीरमहुडुकविकृतम् अभिज्ञान शाकुन्तलम् , पञ्जाबी, भाषायां सुन्दररामायणं बांगलाभाषायां चित्रागेदसम्वाद: इत्यादया: ग्रन्था: अवधेया: । एतादृशं साहित्यं पाठयता शिक्षकेण संस्कृतस्य मूलग्रन्था अपि ससंदर्भं छात्रेभ्य वक्तव्या: एव । इत्थं कृते भारतस्य सामाजिकी, राजनैतिकी, सांस्कृतिकी च एकता दृढतया भविष्यन्ति । शिक्षाया: एतदपि महत्वपूर्णं लक्ष्म अस्माभि: एतेन उपक्रमेण पूरयितुं शक्यते ।

व्याकरणशिक्षणे कथाकथनविधिः

डॉ. शिवकुमारः शर्मा

संस्कृतशिक्षणक्षेत्रे नूतन विधयः प्रयुज्यन्ते । तत्र प्रतिशास्त्रं तत्तत्स्वरूपमाश्रित्य अध्यापनविधिरपि भिद्यते । प्रकृते निबन्धे व्याकरणशिक्षणे उपयोगिनो विधयो विचार्यन्ते । कस्यापि नूतनविषयस्य शिक्षणात्पूर्वमधिगमाद्वा पूर्वं तस्य सामान्यं ज्ञानं दृढीभूतं यावन्न भवति तावत् किमपि हृद्गतं न भवति एषः सामान्यो नियमः । अत एव व्याकरणशिक्षणात्पूर्वं चतुर्दशसूत्राणां ज्ञानं सम्यग्भवेदेव । अत्र वर्णशिक्षणं द्विधा भवति— प्रथमतश्चतुर्दश सूत्राणि — (१) अइउण्, (२) ऋऌक्, (३) ए ओङ्, (४) ऐ औच्, (५) हयवरट्, (६) लण्, (७) ञमङणनम्, (८) झभञ्, (९) घढधष्, (१०) जबगडदश्, (११) खफछठथचटतव्, (१२) कपय्, (१३) शषसर्, (१४) हल् ॥

द्वितीयो वर्गक्रमः—

क	ख	ग	घ	ङ	= कवर्गः
च	छ	ज	झ	ञ	= चवर्गः
ट	ठ	ड	ढ	ण	= टवर्गः
त	थ	द	ध	न	= तवर्गः
प	फ	ब	भ	म	= पवर्गः
१	२	३	४	५	

अत्र वामतो दक्षिणं प्रति कवर्गादयो भवन्ति । उपरितो अधः प्रति वर्गाणां प्रथमाः, द्वितीयाः, तृतीयाः, चतुर्थाः, पञ्चमाश्च वर्णाः भवन्ति ।

महाभाष्यकारेणोक्तं यत् — "नान्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति" अतः अन्तिमौ द्वौ वर्णौ सहैव, अन्ये च वर्णाः पृथक्कृत्य चतुर्दशसूत्राणि पठितव्यानि । यथा — अइउण् । ऋऌक् । एओङ् । इत्यादयः ।

इदानी वर्णानां वर्गक्रमः चतुर्दशसूत्रैः सह योजनीयः यथा— वर्गाणां पञ्चमाः वर्णाः "ङ ञ ण न म" सप्तमेन सूत्रेण सह साम्यं धरन्ति यथा — "ञमङणनम्" (मा. सू. ७) । एवमेव अष्टमनवमयोः सूत्रयोः "झभञ् । (८) घढधष् (९)" (मा. सू. ८-९) अनयोः वर्गाणां चतुर्थैः वर्णैः "घ झ ढ ध भ" एभिः सह साम्यमस्ति । एवमग्रेऽपि समग्रं चिन्त्यम् ।

अनन्तरं स्वराणामष्टादशभेदविषये सामाजिकजीवनमधिकृत्य जिज्ञासुभिः कथामाध्यमेनावबोधनीयं, बोध्याश्च बालाः । तद्यथा — गृहे मुख्यास्त्रयः पुरुषाः सन्ति । तेषां नामानि सन्ति, हस्वः, दीर्घः, प्लुतश्च । एषां त्रयाणामपि प्रत्येकं त्रयस्त्रयः पुत्राः सन्ति तेषांनामानि सन्ति— उदात्तः, अनुदात्तः स्वरितश्च । पितुः नाम सर्वैः सह योजितः भवति । एवं कृते सति हस्वः त्रिविधः— ह्रस्व उदात्तः, ह्रस्व अनुदात्तः, ह्रस्वस्स्वरितः । एवमेव दीर्घोऽपि त्रिविधः, प्लुतश्चाऽपि त्रिविधः सञ्जातः । संकलनया नवभेदाः सञ्जाताः । तदनन्तरं पुत्राणापि द्वौ द्वौ पुत्रौ जातौ तयोः नाम अनुनासिकः, अननुनासिकश्च । हस्वादयः पितामहाः, उदात्तादयः पितरः । आभ्यां अनुनासिक अननुनासि-काभ्यां सह पितृणां पितामहानाञ्च नाम अवश्यमेव स्यात् । तदेवम्—

पितामहाः — ह्रस्वः, दीर्घः, प्लुतः ।

पितरः — उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः ।

पुत्रौ — अनुनासिकः, अननुनासिकश्च ।

अतः लेखनप्रकारश्चेत्थम्—

पितामहः	पिता	पुत्रौ
ह्रस्वः	उदात्तः	अनुनासिकः
ह्रस्वः	उदात्तः	अननुनासिकः
ह्रस्वः	अनुदात्तः	अनुनासिकः
ह्रस्वः	अनुदात्तः	अननुनासिकः
ह्रस्वः	स्वरितः	अनुनासिकः
ह्रस्वः	स्वरितः	अननुनासिकः

एवं षड् भेदाः सञ्जाताः । समेषामष्टादश भेदाः भविष्यन्ति । एवं येषां वर्णानां ह्रस्वत्वं नास्ति तेषु ह्रस्वस्य षड् भेदानामपि अभाव एव भविष्यति यथा — एचः । एवमग्रेऽपि चिन्त्यम् ।

सन्धिप्रशिक्षणं यथा — "सुधी + उपास्यः" इमे पदे संहितायां विषये तिष्ठतः । अतः लक्ष्यानुरोधेन प्रथमत्वेन "इको यणचि" इति त्रिपदात्मकं सूत्रमागच्छति कथयति च— "इकः स्थाने यण् विधानं करिष्यामि परं तस्यैव इकः स्थाने यस्य समीपे अच् अस्ति" । इदमत्र ध्येयं यत्त्रिविधमधिकरणं भवति— (१) अभिव्यापकाधि-करणं यथा— तिलेषु तैलम् । (२) वैषयिकाधिकरणं यथा — मोक्षे इच्छास्ति । (३) औपश्लेषिकाधिकरणं यथा — वटे गावः । तद्वदत्र औपश्लेषिकाधिकरणमेवात्र "अचि" पदे अस्ति । अतः यस्य इकः समीपे अच् अस्ति तस्यैव स्थाने यण् भविष्यति । अतोऽप्यधिकतरं स्पष्टं कर्तुमत्र ध्वनिच्छेदः करणीयः — "स् उ ध् ई + उ प् आ स् य् अः"

अत्र रेखाङ्किताः त्रयः "इक्" वर्णाः लब्धाः । "इको यणचि" सूत्रमिदञ्चिन्तयति यदत्र दीर्घ "ई" कारः इक् अस्ति अनन्तरम् 'उ' कारः अच् समीपे अस्ति अतः इकारस्य स्थाने यण् करोमि । अत्र यण् आदेशरूपेण भविष्यति । आदेशश्च शत्रुवद् भवति । शत्रुणा देवा मानवा वा सर्वे बिभ्यति का कथा वराकस्य ईकारस्य । अतः ईकारः प्राणरक्षणार्थं मार्गं चिन्तयति—

तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद्यथोचितम् ।।

कथयति च "इको यणचि" सूत्रं प्रति यन्मदुत्तरवर्ति 'उ' कारः इक् अस्ति तत्र यण् विधीयताम् । अहमच्त्वेन समीपेऽस्मि परमिदङ्किं रामलक्ष्मणयोर्मध्येत शूर्पणखया इव "इको यणचि" इत्यस्य स्थितिः जाता । यतो हि उकारेणाप्येवमेवोक्तं यदहमच्त्वेन समीपेऽस्मि ईकारस्यैव स्थाने यण् विधीयतामिति । परं कर्मयोगी इवान्यायेन घर्षित इव वा "यण्" कार्यं कर्तुं निश्चयङ्करोति, न्यायं च प्राप्तुमग्रगामी भवति तत्र साध्नोतिपरकार्यमिति साधुः तदिव आहोस्वित् न्यायाधीशमिव मिलति "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" "अव्यवस्थायां व्यवस्थासम्पादिका परिभाषा भवति" अथवा "अनियमे नियमकारिणी परिभाषा भवति" । अत इदमवलोक्य" कथयति यत्— "सप्तम्यन्तपदोच्चारणेन क्रियमाणं कार्यं, तेन सप्तम्यन्तपदेन बोध्यमानेभ्यो वर्णेभ्योऽव्यवहितपूर्वमेव भविष्यति" । श्रुत्वेदं "इको यणचि" चिन्तयति यत् ईकारमच्त्वेन स्वीकरोमि चेत् कार्यं पूर्वं इकः स्थाने भविष्यति पूर्वं इक् "सु"-घटक उकारः अस्ति परं सः धकारेण व्यवहितोऽस्ति । अतः "उपास्य"पदघटक उकार एव अच् भविष्यति इति निश्चयसमकालमेव "श्रेयांसि बहुविघ्नानि" इमां सूक्तिं चरितार्थीकुर्वन् चतुर्णां यणां मध्ये विवादः सञ्जातः । प्रथमत्वेन यकारः ईकारस्य स्थाने गमनायोद्यतः परं वकारेण परास्तः, वकारोऽपि रकारेण, रकारोऽपि लकारेण, लकारः पुनः यकारेण को भविष्यति इति निश्चितं नास्ति । एषु केशाकेशि, मुष्टामुष्टि वा प्रचलति इमान् साहंकारान् तथाविधं दृष्ट्वा अहैतुकं स्नेहं प्रदर्शयन् अव्यवस्थां च दुरीकुर्वन् "स्थानेऽन्तरतमः" इति परिभाषासूत्रमागत्य कथयति— "एकस्मिन् स्थानेऽनेकेषामादेशप्रसङ्गे सदृशतम आदेशो भवति" अत्र सर्वकारवत् आरक्षणव्यवस्था नास्ति । सादृश्यं च चतुर्विधं भवति । (१) स्थानकृतसादृश्यम्, (२) अर्थकृतसादृश्यं, (३) गुणकृतसादृश्यं (बाह्यप्रयत्नकृतसादृश्यं) (४) प्रमाणकृतसादृश्यं (मात्राकृतसादृश्यं) । सादृश्यानीमानि लोकसदृशानि एव । चतुर्विधसादृश्यान्वेषणेन स्थानकृतसादृश्येन ईकारस्य स्थाने यकारादेशं शत्रुवदभवत् । ईकारं निहत्य स्वयमेव तत्रोपविष्टवान् । एवमत्रेदं प्रत्यक्षमभवद्यद् परिभाषा सूत्रद्वयसहकारेण "इको यणचि" सूत्रेण इकः स्थाने यणः विधानं कृतवान् । "सु ध् य् + उपास्यः" इतिजाते, विश्वतोमुखानि सूत्राणि भवन्ति ते कार्यं कर्तुं कर्मयोगिवदुद्यता भवन्ति । लक्ष्यं विषयतावच्छेदकं वाधिगम्य झटिति गच्छन्ति । इदानीमागच्छति "अनचि च" इति सूत्रम्, कथयति च — "अचः परस्य यरः स्थाने द्वित्वं करिष्यामि यदि परे अच् न स्यात् ।" कार्यस्थलस्य "सु ध् य् ऽ उपास्यः" इत्यस्य निरीक्षणे कृते सति अवलोकितमनेन यत् प्रथमाक्षरे 'सु' इत्यत्र सकारोत्तरवर्ती उकारः अच् अस्ति तदनन्तरं यर् धकारः अस्ति एकस्य यरः स्थाने धकारद्वयमादिष्टं भविष्यति परं परे अच् भवेत् । सत्यम् अच् नास्ति तत्र तु यकारः अस्ति अतः लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नं स्थलं प्राप्तमविलम्बेनानेन शत्रुवदादेशो यरः धकारस्य स्थाने कृतमत्र एकधकारस्य स्थाने द्वित्वं सति "सु ध् ध् य् ऽ उपास्यः" इति स्थितिः सञ्जाता । अनन्तरमागच्छति "झलां जश् झशि"

अत्रापि "झशि" इत्यस्मिन्पदे सप्तमीमवलोक्य "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति सूत्रसहकारेण पूर्वधकारस्य स्थाने शत्रुवदादेशो भवति जश्त्वदकारः, तदा "सु द् ध् य् + उपास्यः" एषा स्थितिः सञ्जाता। आगच्छतीदानीं "संयोगान्तस्य लोपः" इति सूत्रम्, कथयति च — "संयोगान्तं यत्पदं तस्य लोपो भविष्यति" अत्र "सुधी" इति पदस्य "सु द् ध् य्" इत्यवस्थायां सञ्जातायां सत्यपि पदत्वमस्त्येव अतः सम्पूर्णपदस्य लोपः प्राप्तः, अर्थात् अस्य भवेददर्शनम्। विचारयन्तु भवन्तः एतावान् कृतो महान् प्रयत्नः क्षणे एव विफलत्वमेष्यति अतः अव्यवस्थामिमां दूरीकर्तुं "न्यायाधीशवदागतवान्" "अलोऽन्त्यस्य" इत्ययं योगः, उक्तमनेन यत् — "षष्ठ्यन्तं पदमुच्चार्य क्रियमाणं कार्यमन्त्यस्यैव वर्णस्थाने भविष्यति न सर्वत्र" प्रकृतेऽस्मिन् प्रसङ्गे "संयोगान्तस्य" इति षष्ठ्यन्तं पदमस्ति अनेन क्रियमाणं कार्य लोपकार्यमस्ति। अतस्तत्कार्यं केवलमन्त्यवर्णस्य "चकारस्य" स्थाने भविष्यति। अर्थात् यकारस्यैवादर्शनं भविष्यति न तु सर्वस्य। इत्थं न्यायदण्डं गृहीत्वा अनेन परिभाषासूत्रेण सम्पूर्णपदमदर्शनभवनात् संरक्षितं परं "च" कारः अरक्षितः सञ्जातः। झटित्येव कात्यायनमहर्षिणा आगत्य स्वीयेन वार्तिकेन "यणः प्रतिषेधो वाच्यः" इत्यनेन यणः लोपविधानं प्रतिषिद्धम् अतः यकारोऽपि संरक्षितः। इदानीमावश्यकता अस्ति, अस्य शब्दस्य यो वर्णसमूह इतस्ततः, तस्य योजनस्य अतः रज्जुवत्तिष्ठति परिभाषा "अज्झीनं परेण संयोज्यम्" इति अतः अज्झीना ये वर्णाः ते परेण संयोज्याः। "सु द् ध् य् + उपास्यः", अस्यामवस्थायां क्रमशः यकारः उकारेण सह, धकारः यकारेण सह, दकारः धकारेण सह सयोजनेन सुद्ध्युपास्यः" इति स्वरूपं सिद्धम्।

अत्र विचारणीयं यद्यस्मिन् पक्षे धकारस्य द्वित्वादेशं न भविष्यति तदा एकधकारः, अत्र जश्त्वमपि न भविष्यति अतः "सु ध् य् + उपास्यः" अस्यामेवावस्थायां वर्णसम्मेलनेन "सुध्युपास्यः" इति द्वितीयं रूपं सिध्यति।

अत्र "सुद्ध्युपास्यः" शब्दस्य सिद्धेः प्रक्रियाप्रदर्शनं लक्ष्यं नास्ति अपि तु येन सूत्रेण यत्कार्यं क्रियते तत्कार्यं केनापि सामाजिककथानकेन सह संयोज्य प्रदर्शिते सति बुद्धौ स्थिरीभवति रुच्युत्पादकञ्च भवति। जिज्ञासवः विद्यार्थिनो वा क्षिप्रमवगच्छन्ति चिरञ्च धारयन्ति। नीरसता अपि व्यपगता भवति।

व्याकरणशिक्षणस्य नूतनप्रविधिः (कथाप्रविधिः)। अभिप्रायावबोधनाय 'कथा' प्रविधिः। शब्दार्थावबोधनाय प्रथमे अङ्क प्रशिक्षणमिव शब्दरूपाणां धातुरूपाणाञ्च शिक्षणम् भवेत्। मात्रायोजनमिव कारकचिह्नप्रयोगाय प्रशिक्षणं भवेत्। गाणितस्य योजनविधिमिव पदार्थावबोधनस्य प्रशिक्षणं भवेत्। समविषमसंख्या बोधनमिव विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धस्य प्रशिक्षणं प्रदेयम्। एवं शब्दार्थावबोधे जाते कथाप्रविधिं लोकव्यवहारप्रविधिमाश्रित्य परम्परागतव्याकरणस्य शिक्षणं भवति। यथा— पूर्वदर्शितम्।

व्याकरणं च कथं सरलतमं भवेदिति विषयमवलम्ब्य केन माध्यमेन पाठितं सद् व्याकरणं व्याकरणं न स्यादपि तु कश्चिद् कथानकं स्यात् यत्रोत्तरं जिज्ञासा वर्धत एव, यत्र विद्यार्थी, श्रोता, जिज्ञासुः, शिष्यो वा दत्तावधानः सन् व्याकरणस्य सिद्धान्तानां ज्ञानं रुचिं वर्धयेत् संलग्नो च भवेत्।

वर्तमानशिक्षानीतिः संस्कृतस्य स्थितिश्च

डॉ. वि. मुरलीधरशर्मा

राष्ट्रियशिक्षानीतिः

राष्ट्रस्य आवश्यकताः, आदर्शान् , संस्कृतीः, भावनाश्चाधारीकृत्य निरूपिता सती सर्वैः समानाधिकारेण लभ्यमाना शिक्षा राष्ट्रियशिक्षा । तदर्थं सर्वस्तरेषु या च सुसङ्घटितशिक्षाव्यवस्था केन्द्रसर्वकारेण विधीयते सैव राष्ट्रियशिक्षानीतिः ।

प्रत्येकमपि राष्ट्रं स्वीयं सामाजिकं सांस्कृतिकञ्च वैशिष्ट्यमभिव्यञ्जयितुं सामाजिकसमस्याः समाधातुञ्च स्वीकीयां विशिष्टां शिक्षाप्रणालीं विकासयति । भारतमपि तादृशीं कामपि विशिष्टां शिक्षाप्रणालीं धत्ते या राष्ट्रियशिक्षानीतिनाम्ना चकास्ति । विविधविषयैर्मण्डिता, परिष्कृता, परिवर्धिता सती शिक्षानीतिरियं १९८६ तमे वर्षे 'मे' मासि लोकसभायां प्रस्तुता । स्वतन्त्रभारते १९६८ तमे वर्षे काचन शिक्षानीतिरुदघोषि केन्द्रसर्वकारेण । ततः परं १९७९ तमे वर्षे शिक्षासम्बन्धिप्रस्तावः कश्चन तेन विहितः । ततः परं तृतीया नवशिक्षानीतिः १९८६ तमे हायने उदघोष्यत । पूर्वोद्घोषितयोरपेक्षया नीतावस्यां नवीनविषयाः, विकासात्मकाः, सामयिकाश्च चर्चिता इतीयं राष्ट्रियशिक्षानीतिः नवशिक्षानीति नाम्ना प्रथिता विभाति ।

शिक्षानीतावस्याम् आ शिशुशिक्षायाः विश्वविद्यालयशिक्षां यावत् शिक्षास्वरूपं कथं स्यात्, तत्प्रसारश्च कथं कार्यः इति विषये नियमाः निर्धारिताः । तथैवात्र प्रौढशिक्षा, मूल्याङ्कनप्रक्रिया, सांस्कृतिकपरिप्रेक्ष्यम्, भाषाविकासः इत्यादयोऽतिमहत्त्वपूर्णा विषयाः समचर्चिषत । तदनु तद्विषयककार्ययोजनाश्च क्रियान्विताः समभवन् ।

राष्ट्रियसामाजिकसांस्कृतिकावश्यकताः परिपूरयितुं प्रवर्तितायामस्यां नीतावश्यं संस्कृतविकासार्थं तच्छिक्षायाः विशिष्टयोजना कापि स्यादिति, १९६८ वर्षीयशिक्षानीतौ कल्पितः संस्कृतस्थानाभावोऽत्र अवश्यं तत्प्रतिष्ठापनेन परिपूर्यत इति आशास्य तदर्थं प्रतीक्षमाणस्य संस्कृतलोकस्य अनया नवीननीत्या आशाभङ्ग एव कृतः । १९६८ तमशिक्षानीताविव अस्यामपि प्रवर्तमानशिक्षानीतौ विद्यालयशिक्षायाः प्राणभूते त्रिभाषासूत्रे संस्कृतस्य स्थानमेव न कल्पितम् । 'भाषाविकास' इत्याख्यविभागे भाषाविषयकविचारप्रसङ्गे १९६८ वर्षीयशिक्षानीतौ यत् त्रिभाषासूत्रं निरधार्यत तदेवात्र पुनरावर्तितम् । अत्रोक्तं— '१९६८ वर्षीयायां शिक्षानीतौ भाषाविकासविषयिणी चर्चा सविशदं विहिता । सैव नीतिः साम्प्रतमपि अनुसरणीया । परं पूर्वापेक्षया द्विगुणीकृतोत्साहेन, समधिगतशक्त्या च अस्याः कार्यन्वयनं भवेत्' इति ।

तदनुरूपं वर्तमानशिक्षानीतौ निर्धारितं, साम्प्रतं प्रवर्तयमानञ्च त्रिभाषासूत्रमित्थमस्ति ।

वर्तमानं त्रिभाषासूत्रम्

हिन्दीभाषिराज्येषु — मातृभाषा/प्रादेशिकभाषा

आङ्गलभाषा

आधुनिकभाषा/दक्षिणभारतीयभाषास्वन्यतमा ।

हिन्दीतरभाषिराज्येषु — मातृभाषा/प्रादेशिकभाषा

आङ्गलभाषा

हिन्दीभाषा

भाषाविषयकप्रसङ्गेऽत्र ३(d) इत्यंशे "शास्त्रीयभाषाणां (Classical Languages), विशिष्य संस्कृतस्य महत्त्वं समभिवर्ण्य आसां शिक्षणं विद्यालयस्तरे तृतीयभाषास्तरे उदारतया कल्पनीयम्" इत्युल्लिखितम् । ३(e) इत्यत्र हिन्दीभाषायाः आंगलभाषायाश्च वैशिष्ट्यमुङ्घोष्य तयोरध्ययनावश्यकता प्रतिपादिता ।

वर्तमानशिक्षानीतौ, विभिन्नस्थलेषु मातृभाषा हिन्दीआंगलसंस्कृतभाषाणां महत्त्वं, तासाम् अध्ययनावश्यकता च न्यरूपि । परं भाषासूत्रे भाषाप्रवेशनप्रसङ्गे तु संस्कृतं परित्यक्तम् ।

अनेनैवं भाति यत् नीतिनिर्धारकाः भाषाचतुष्टयस्य प्राधान्यमङ्गीकुर्वन्तः एव त्रिभाषसूत्रे चतसृणां स्थानं कल्पयितुमशक्तास्सन्तः एका भाषा त्याज्येति निर्धार्य औचितिमविमृश्य संस्कृतं त्यक्तवन्त इति ।

वस्तुतः भारते, यत्र १६५२ मातृभाषास्सन्ति, विविधधर्माः, विभिन्नसंस्कृतयश्च सहैवतिष्ठन्ति तत्र सर्वा-मोदयोग्यस्य भाषासूत्रस्य सर्जनं क्लेशकरमेव ।

मातृभाषाध्ययनमन्तरा बालानां व्यक्तित्वविकासः पङ्गुर्जायते । अतः न सा सर्वथा त्याज्या । सम्पर्कभा-षात्वेन राष्ट्रभाषात्वेन च प्रतिष्ठिता हिन्दीभाषाऽपि न परिहरणीया । अतस्सा अध्येयैव । अन्तर्जातीयभाषात्वेन विज्ञानवाहकत्वेन च समादृता आंगलभाषा नितरामध्येया ।

परं संस्कृतं, या भारतीयसनातनसंस्कृतेः मूलाधारा, यामन्तरा भारतीयस्य भारतीयतैव न सिद्ध्यति सा भारकारणेन अध्येतुं न शक्या । इत्थमेभिः कारणैः त्रिभाषासूत्रे संस्कृतभाषा परित्यक्ता ।

शिक्षायाः मूलभूतस्तरे, तन्नाम माध्यमिकस्तरे, यत्र छात्राः औचित्याचित्यं, कार्याकार्यञ्च विमर्ष्टुम् अभ्यस्यन्ति तादृशे स्तरे अस्मत्सनातनसंस्कृतिसम्पोषिकायाः संस्कृतभाषायाः परित्यागः व्यक्तित्वविकासस्य कुठाराघात एव । विशिष्य यस्मिन् समये मानवीयमूल्यह्रासससमस्यां (Value Crisis) सम्मुखीकुर्वन्तः बहवो देशाः स्वीयभाविनागरिकेषु सत्याहिंसाप्रेमकरुणाद्युदात्तमूल्यानां प्रवर्धनार्थं स्वीयशिक्षाप्रणालीं तदनुकुलां सम्पादयन्तः पुनारचयन्तः सन्ति, तादृशे समये अमूल्यमूल्यपोषयित्री संस्कृतभाषा स्वजन्मभूमावेव (शिक्षानीतौ) स्थानं न प्राऽऽप्नोदिति महतः खेदस्य विषयः । परं किमिदं प्रस्तुतशिक्षानीतौ प्रस्तुतं भाषासूत्रं सर्वजनादृतं प्रायोगिकं

वेति प्रश्नस्य नेत्येव समाधानम् । प्रसङ्गेऽस्मिन् 'राष्ट्रियशिक्षानीतेः कार्ययोजना' नामके पुस्तके उल्लिखितांशाः केचन अवधेयास्सन्ति ।

(१) त्रिभाषासूत्रस्य कार्यान्वयनात्परमपि बहुषु राज्येषु माध्यमिकस्तरे भाषासूत्रमनुसृत्य सर्वा अपि भाषा अनिवार्यतया नाध्याप्यन्ते ।

(२) हिन्दिभाषिराज्येषु दक्षिणभारतीयभाषाणामध्ययनाय पर्याप्तं सौविध्यं न कल्पितम् ।

(३) केषुचित् राज्येषु आधुनिकभारतीयभाषास्थाने छात्रैः संस्कृतं स्वीक्रियते ।

अतः इदं त्रिभाषासूत्रं न केवलं संस्कृतलोकस्य प्रत्युत समग्रभारतस्यैव आमोदयोग्यं, आरोग्यकरञ्च न । अतः साम्प्रतं नूतनस्यैव, सूत्रस्य आवश्यकता वरीवर्ति ।

साम्प्रतमहमस्यां पण्डितवेतण्डमण्डलीमण्डितायां सभायां नूतनं त्रिभाषासूत्रमेकं प्रस्तौमि यत् प्रायः सर्वजनामोदयोग्यं भवितुमर्हति । सूत्रमिदं विदुषा डॉ. आर्. देवनाथमहाभागेन समारचितम् । एतत्सूत्रसर्जने

१. सर्वैः शिक्षायोगैः प्रस्तुतानि त्रिभाषासूत्राणि सुविमृष्टानि ।

२. सांवैधानिकाः भाषाविषयकविचाराः परिशीलिताः ।

३. एकस्मिन्नेव वर्षे भाषाचतुष्टयाध्ययनभारः छात्रे यथा न पतेत् तथा समीहितम् ।

आयुः 1 to 2	3 to 5	6 to 8	9 to 10
(i) मातृभाषा/ प्रान्तीयभाषा	(i) मातृभाषा/ प्रान्तीयभाषा	(i) मातृभाषा/ प्रान्तीयभाषा	(i) मातृभाषा/प्रान्तीयभाषा
	(ii) आङ्गलभाषा	(ii) आङ्गलभाषा	(ii) आङ्गलभाषा
	(iii) हिन्दी	(iii) संस्कृतम् (हिन्दीतरभाषिराज्येषु) संस्कृतम्/शास्त्रीयभाषा (हिन्दिभाषिराज्येषु)	(शास्त्रीयभाषाः)

नवशिक्षानीतौ अन्यत्रापि संस्कृतविकासचर्चा विहिता । तथाहि—

संस्कृते भारतीयविद्यायाञ्च अन्तर्विषयकानुसन्धानस्य विकासः

नवशिक्षानीतौ 'भाषाविकासः' इत्याख्ये अंशे—

"भारतीयप्राचीननिधेः अन्वेषणार्थम् आधुनिककाले तस्य प्रासङ्गिकतायाः निरूपणार्थञ्च भारतीयविद्यायाम् अनुसन्धानस्य महत्त्वं कल्पितम् । अस्मिन् प्रयत्ने संस्कृतस्य, अन्यप्राचीनभाषाणां च गहनाध्ययनार्थं पर्याप्तसौविध्यानि विकासनीयानि" इत्युद्घुष्टम् ।

अत्र एतदयुक्तं— यत् "संस्कृतप्राकृतादिभाषासु उपलभ्यमानस्य ज्ञानस्य अनुभवस्य च समकालीन वैज्ञानिकप्रौद्योगिकविकासाभ्यां तुलनाद्वारा वैधतायाः, सम्बन्धस्य च स्थापनार्थं भारते न किमपि प्रामाणिकं कार्यं विहितम् इति ।

एतदर्थं नवशिक्षानीतौ प्रस्तुता कार्ययोजना

(नवशिक्षानीतेः कार्ययोजनायाम् इमे अंशाः समुल्लिखिताः ।)

(१) भारतीयविद्यायाः प्राचीनभाषाणाञ्च विकासार्थम् अन्ताराष्ट्रियस्तरीयसंस्थायाः स्थापनार्थं (सप्तमपञ्चवर्षीययोजनायाम् एषः प्रस्तावः कृतः) प्रस्तावः अग्रेसारितः ।

अस्मिन् विशिष्टक्रियान्वयने—

(१) मन्त्रालयेन एतत्संस्थापनार्थं दृढनिश्चयः करणीयः ।

(२) तस्याः प्रतिष्ठापनार्थं धनराशिव्यवस्था करणीया ।

(३) तस्याः पञ्जीकरणम् ।

(४) संविधानोपनियमादीनां सन्नद्धीकरणम् ।

(५) शैक्षिकशिक्षणेतरकर्मचारिणां नियुक्तिः कार्या ।

(६) एवंविधसंस्थायाः संरचनायाः, भूमिकायाश्च सन्नद्धीकरणार्थं विभिन्नक्षेत्रेभ्यः चितानां विशेषज्ञानां समितिः संरच्यते । एतत्कार्यं यथाशीघ्रं सम्पूर्यते— इत्युल्लिखितम् ।

परन्तु नवशिक्षानीतेः प्रस्तुतेः पञ्चदशवर्षाणामनन्तरमपि एतस्यो दिशि न कोऽपि प्रमाणिकप्रयत्नो विहित इतीदं तथ्यं सर्वविदितमेव । इयं हि वर्तमानशिक्षानीतिः तस्यां संस्कृतस्य स्थितिच ।

उपनिषत्कालिकशिक्षायाः महत्त्वम्

डॉ. जगदीशराजशर्मा

शिक्षाया अवधारणा पुराकालतः सततं प्रचलति । वस्तुतः शिशुः समाजे पशुतुल्यं जन्म प्राप्नोति । परमसौ यथार्थरूपेण तदैव मानवाख्यां भजते यदा स शिक्षाग्रहणं करोति ॥[१]

शिक्षया बालकस्य शारीरिकः, मानसिकः, बौद्धिक, सामाजिकश्च विकास उन्नतिश्च भवति । एतैर्गुणैर्युक्तो बालकः समाजस्य कृते लाभप्रदः सदस्यो भवति । शिक्षा व्यक्तिसमाजयोर्हितं विदधाति अनिवार्यमस्ति । समाजस्योत्थानं शिक्षितैरेव सम्भाव्यते ॥

'शिक्षा' शब्दः आंग्लभाषायाम् एजूकेशन (Education) इति आख्यायते । एषः शब्दः लेटिन-भाषाया 'एजूकेटम् (Educatum) शब्दात् निष्पन्नः । एजूकेटम् (Educatum) शब्दस्य निष्पत्तिः 'इ' (E) + केटम् (Catum) इति शब्दद्वयस्य योगेन भवति । इ (E) शब्दस्यार्थः 'इन्टर्नल' (Enternal) अर्थात् आन्तरिकं ज्ञानमस्ति । 'केटम्' (Catum) शब्दस्यार्थः ज्ञानस्याभिव्यक्तिः 'इति' मन्यन्ते ।[२] अतः शिक्षाशब्दस्य तात्पर्यं बालकस्य मस्तिष्के पूर्वतः विद्यमानस्य ज्ञानस्य केवलं बाह्याभिव्यक्तिरस्ति ॥[३]

केषांचित् विदुषां मते 'एजूकेशन' (Education) शब्दस्य निष्पत्तिः लेटिनभाषायाः 'एडयूकेअर' (Educere) इति शब्दात् जायते । 'एड्यूकेअर' (Educere) शब्दस्यार्थाः विद्यन्ते —

१. शिक्षाप्रदानम् (To Educate)

२. बाह्याभिव्यक्तिः (To bring out)

३. अभिव्यक्तिः (To draw out)

४. शिशोरान्तरिकशक्तेरुद्बोधनम् (To raise the eternal power of the infant)

---

१. Principles of Education — B.R. Taneja, p.50

२. Principles of Education — B.R. Taneja, p.50

३. Ibid.

'एड्यूकेअर' (Educere) शब्दस्यार्थस्तु विशिष्टः कश्चित् प्रशिक्षणक्रमः (The Act of Special Training), उद्बोधनकार्यम् (To bring out) उत वा 'अन्तःकरणशक्तेः बाह्याभिव्यक्तिरपि अस्य शब्द-स्यार्थः । (Leading out of knowledge)[१]

संस्कृतभाषायां 'एजूकेशन्' (Education) इत्यस्य कृते 'शिक्षा' शब्दः प्रयुज्यते । भौवादिकात् धातोर्भावे अप्रत्ययः, शिक्ष्धातोः स्त्रीत्वविवक्षायां टापि शिक्षाशब्दो निष्पद्यते ।[२] यस्य अर्थाः विद्यायाः ज्ञानस्य वा प्राप्तिरस्ति । 'शिक्षा' शब्दस्य प्रयोगे वेदानां षडङ्गेषु एकस्याङ्गस्य समुपलब्धिर्यथा —

> **छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।**
> **ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥**
> **शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।**
> **तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥**[३]

अर्थात् अत्र शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्त ज्योतिषम् छन्दः शास्त्राणि वेदाङ्गत्वेन स्वीकृतानि सन्ति । अत एवोक्तम् —"शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य"[४] अस्यायमाशयो वर्तते यत् शिक्षा वेदस्य नासिकात्वेन अभिधीयते । तत्र शास्त्रे मुख्यरूपेण वर्णानामुच्चारणस्थानम्, साधूच्चारणस्य क्रमः, शब्दस्यार्थविवेचनम् ध्वनिविषयकं वर्णोच्चारण प्रयत्नादीनि विशिष्टविषयाः संगृहीतानि च । वेदानामध्ययनक्रमे शुद्धोच्चारणार्थम् अत्यन्तमपेक्षिताः उदात्तानु-दात्तस्वरितादिनियमविषया अपि अस्यां शिक्षायां सम्यग् वर्णिताः सन्ति[५] । इत्थम् वेदाङ्गशिक्षाविषयोऽस्माभिः विविच्यमानशिक्षाविषयापेक्षया स्वाल्पमेव विषयं वर्णयति । अद्यापि एते विषयाः भाषाशिक्षणे अत्यन्तमुपयुक्ता उपकारकाश्च सन्ति । अतः शिक्षाशास्त्राध्येतृभिःवेदाङ्ग शिक्षाविषयोऽवश्यमेवाध्येयः ।

शिक्षायाः विद्यया सह विद्यते नैकट्यम् । यतो हि, 'विद्' ज्ञाने इत्यस्मात् धातोः क्यपि टापि च कृते 'विद्या' इति शब्दो निष्पद्यते[६] । यद्यपि 'विद्या' इत्यस्यार्थः 'शिक्षा' इति कैश्चिदुच्यते, तथापि सामान्यतः विद्याया अर्थः 'ज्ञानम्' । इत्थम् शिक्षया विद्याया उपार्जनं भवति । इत्यस्मात् कारणात् यदा कदाचित् विद्याया अर्थ. शिक्षापि उच्यते ।अत एव "सा विद्या या विमुक्तये"[७] इति श्रुतिवचनं युज्यते । अतो हि विद्याशब्देन सामान्यतः शिक्षा इत्यर्थस्य ग्रहणं युक्तं भवेत् । अनेन क्रमेण प्राचीनभारतीयशिक्षाया उद्देश्यं विमुक्तिः; अर्थात् मोक्षसाधनं मन्यते

---

१. The Foundation of Education, B.R. Taneja, p. ५०
२. सिद्धान्तकौमुदी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९८५ संस्करणम्, पृ. ३५०
३. पाणिनीय शिक्षा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज् आफिस वाराणसी, श्लो. ४१-४२, पृ.— २०
४. तत्रैव
५. पाणिनीय शिक्षा, पृ. ४२
६. संस्कृत हिन्दी कोश, शिवराम आप्टे, १९८८, पृ. ९३५
७. प्राचीन भारतीय शिक्षा, —ए. एस. अलतेकर, पृ. ३ उद्धृतः ।

स्म । अत एव वक्तुं शक्यं यत् प्राचीनभारते शिक्षायाः एकोऽर्थस्तु विद्यापि भवति स्म । तस्याः विद्यायाः स्वरूपम् उपनिषत्सु सम्यङ् निरूपितम् । तस्य विवेचनमत्र प्रासंगिकं मत्वा तन्निरूप्यते । तथा हि—मुण्डकोपनिषदि

'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति ।

ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति,

परा चैवापरा च ॥'[१]

अर्थात् विद्या द्विविधा भवति —

(१) परा विद्या — सूक्ष्मं ज्ञानम् (subtle knowledge)

(२) अपरा विद्या — सांसारिकं ज्ञानम् (worldly knowledge)

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते[२]' — अर्थात् सा परा विद्या यया अविनाशि ब्रह्मविषयकं ज्ञानमवबोध्यते । तस्या वर्णनं वेदेष्वपि कृतमस्ति । अतो वेदेषु उत वा अन्येषु ग्रन्थेष्वपि वर्णितम् आध्यात्मिकं तत्त्वं पराविद्या इति मन्यते ।

अपरा विद्या तु भौतिकं ज्ञानम् ।

तत्र तावत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति निहितं वर्तते[३] । अत्र अन्ये सांसारिकाः विषया अपि अपरा विद्याया अन्तर्गताः गण्यन्ते । 'उपनिषद्' दर्शनशास्त्रस्य आकरः कथ्यते । उपनिषदां महत्त्वं सुविख्यातमस्ति । तास्तु आध्यात्मिकज्ञानस्य प्रभवः । उपनिषद्ग्रन्थाः सत्यं ज्ञातुमात्मानं समष्टिगतं कर्तुं च सहायकाः[४] ।

चतुर्णां वेदानामन्तिमत्वात् एताः वेदान्त इति कथ्यन्ते । अर्थात् वेदस्य अन्तः वेदान्तः । तासु आध्यात्मिकसिद्धान्तानां प्रतिपादनं कृतमस्ति । वेदार्थनिर्णयात्मकं शास्त्रं 'पूर्व मीमांसा' इति तथा तस्या मीमांसाशास्त्रस्य द्वितीय च भागः उत्तरमीमांसा वेदान्तः इति नामभ्यां निर्दिश्येते[५] ।

'वेद'शब्दः 'विद्' - ज्ञाने इत्यस्मात् धातोः निष्पन्नः । वेदेषु तादृशः मार्गः प्रदर्शितः येन मार्गेण आध्यात्मिकविचाराणां साक्षात्कारः । असौ आध्यात्मिकः साक्षात्कारः प्रत्यक्षावधारणया अन्येन वस्तुना वा अधिगन्तुं न शक्यते; वेदज्ञानेनैव अधिगम्यते । अनेन वेदानां महत्त्वं स्वत एव परिलक्ष्यते[६] ।

---

१. मुण्डकोपनिषद् १/४, पृ. १९२

२. तत्रैव, पृ. १९२

३. तदेव

४. Upanishadas - Society of Recitation, Calcutta, p. 2.

५. पातञ्जलयोगप्रदीपः, पृ. २३

६. Upanishadas — Society of Recitation, Calcutta, p. 3.

उपनिषदिति शब्दस्यार्थः—'उपनिषद्' ब्रह्मविद्यापि कथ्यते । उपनिषत्सु आध्यात्मिकविचाराणां प्रतिपादनं कृतमस्तिं । 'उप' नि पूर्वकात् 'षद्लृ' धातोः क्विप्प्रत्यये कृते सति 'उपनिषद्' शब्दः निष्पद्यते[1] ।

१. विशरणं = नाशः

२. गतिः = प्राप्तिः

गतिरित्यस्य त्रयोऽर्थाः — ज्ञानं गमनं प्राप्तिश्च ।

३. अवसादनम् — शिथिलीकरणम्

एवं उप+नि+सद्+क्विप्—उपनिषद्—निष्पद्यते ।

उपनिषत्सुः प्रतिपादितैः विषयै कर्मबन्धनेभ्ये मुक्तिः, अविद्यायाः नाशः, ज्ञानस्य प्राप्तिश्च भवति ॥

उप—ब्रह्मसमीपं, नि—निश्चयेन सीदति—प्राप्नोति यया सा उपनिषद् । ब्रह्मज्ञानं तु गुरुसकाशादेव लभ्यते । ज्ञानमिदं रहस्यात्मकम् । अत एव रहस्यात्मकस्य ज्ञानस्य कृते उपनिषदितिशब्दः व्यवह्रियते[2] । प्रकारान्तरेण एवमपि कथयितुं शक्यते यत् यया विद्यया ज्ञानेन वा ब्राह्मणः सामीप्यं साक्षात्कारो वा भवति सा एव विद्या ज्ञानं वा उपनिषदस्ति[3] ॥

इयमेव विद्या ब्रह्मविद्या ब्रह्मज्ञानञ्च कथ्यते । ब्रह्मविद्यायाः प्रतिपादकत्वात् ज्ञानमिदं 'उपनिषद्' इति कथ्यते ॥

उपनिषदाम् अवधारणा — वेदान्तदर्शनेन स्पष्टमिदं यत् सम्पूर्णब्रह्माण्डस्योत्पत्तिकारणं ब्रह्म । 'जन्माद्यस्य यतः'[4] अर्थात् यस्माद् ब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिः, स्थितिः लयश्च भवन्ति तदेव ब्रह्म । ब्रह्म एव उपनिषदां प्रमुखः प्रतिपाद्यविषयः, तस्य वर्णनञ्च तेषां प्रधानलक्ष्यम् ॥

डॉ. राधाकृष्णमहोदयस्य मते 'उपनिषदः' वेदानामन्तिमे भागे वर्तन्ते अत एव एताः वेदान्त इति संज्ञां लभते । अनेन एतदपि व्यज्यते यत् उपनिषत्सु वैदिकशिक्षायाः सारो विद्यते । उपनिषदः भारतीयदर्शनस्य धार्मिकश्चाधारस्तम्भः[5] । अस्मादपि कथनात् उपनिषदो ज्ञानकरत्वम् सिध्यति ॥

उपनिषदः प्राचीनास्तासु प्रतिपादिताः विचाराः प्राचीनाः, दर्शनं तत्रत्यं प्राचीनतमम् । परन्तु ते विचारा तद्दर्शनं च अद्यत्वेऽपि अतीवनूतनाः ते विचारा आत्मनः उद्धाराय मार्गदर्शनं कुर्वन्ति । सर्वेषु धार्मिकग्रन्थेषु स्वानुभूता आध्यात्मिकाः सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः । उपनिषद्भिरपि मानवीयमूल्यानामनुभवानाञ्च प्रतिपादनं

---

१. (अ) वैदिक एजूकेशन, पृ. ४६७, (आ) वैदिक साहित्य और संस्कृति — आचार्यो बलदेवो उपाध्यायः, पृ. २४०
२. 'उपनिषदं भो ब्रूहि' — केन. उप, ४/७
३. ग्रह्यादेशः, छा. उप ३/५/२
४. उपनिषदों का तत्त्वज्ञान, पृ. ११
५. वैदिक साहित्य और संस्कृति — आचार्यो बलदेवो उपाध्यायः, पृ. २४०

अतनिष्ट[१] । अत एव एते विचाराः सिद्धान्ताश्च सार्वभौमिकाः सार्वजनीनाः सार्वत्रिकाश्च सन्ति । वस्तुतः एते मानवीयोदात्ताध्यात्मिकविचाराः सिद्धान्ताश्च प्रतीयन्ते ॥

ते सर्वेऽपि ग्रन्थाः येषु ब्रह्मविषयिणी चर्चा वर्तते उपनिषद इति कथ्यन्ते । एभिरुदाहरणैः स्फुटो भवति यद् उपनिषद्‌भिः मानवानां आध्यात्मिकज्ञानमन्तर्निहिता दृष्टिः, तर्कसंगताः दार्शनिकविचाराश्च प्रस्तुताः ॥

उपनिषत्काले महर्षयः मुनयश्च स्वस्वमस्तिष्केषु शिक्षायाः विभन्नानि उद्देश्यानि धारितवन्तः । तत्र निम्नोद्देश्यानि प्रमुखान्याहुः —

(१) ज्ञानार्जनम्

(२) चरित्रनिर्माणम्

(३) पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तिः

ज्ञानार्जनम्

उपनिषत्सु "सा विद्या या विमुक्तये" इतिमुख्यरूपेण चर्चितो वर्तते । उपनिषत्सु डिण्डिमघोषोऽपि श्रूयते—'ऋते ज्ञानं न मुक्तिः' अर्थात् ज्ञानं विना मुक्तिः न भवति । शिक्षायाः तात्पर्यं केवलं ज्ञानार्जनमस्ति इति— एतत् कथनं समीचीनं न प्रतिभाति; यतो हि केवलं पुस्तकीयज्ञानं शिक्षायाः तात्पर्यं भवितुं नार्हति । एतत् कथ्यते यत् विभिन्नशास्त्राणां ज्ञाने सति यदि मानवस्य अन्तर्दृष्टेः विकासो न जातस्तर्हि तेन शिक्षायाः समुपलब्धिर्नैव कृतेति मन्तव्यम् । सः अज्ञः अशिक्षितः एव गण्यते । क्रियावान् पुरुष एव वस्तुतः शिक्षितोऽस्ति । ज्ञानप्राप्तिप्रसंगे उपनिषत्सु महर्षिभिः स्वशिष्यान् उद्दिश्य कथितं निम्नवचनं शिक्षायाः महत्त्वं प्रतिपादयति —

"स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्"[२]

मुण्डकोपनिषदि कथितं वर्तते —

भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥[३]

चरित्रनिर्माणस्य उद्देशयम्

चरित्रं निर्मातुम् उपनिषत्सु उपदेशाः सन्ति । मुण्डकोपनिषदि शिष्यस्य पात्रता विषये कथितमस्ति—

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।

---

१. उपनिषदो की भूमिका, डा. राधाकृष्णन्, पृ.१

२. तैत्ति. उप, १/११/२

३. मुण्ड. उप., २/२/८

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥[1]

प्रशान्ते आश्रमपरिसरे विद्वान् महात्मा आचार्यः स्वशरणागताय शान्तचित्तधारिणे शमदमादिसाधन-युक्ताय शिष्याय ब्रह्मविद्याया उपदेशति स्म। ब्रह्मविद्यां वेत्तुं प्रयत्नशीलः शिष्यः स्वभावतः चरित्रवान् भवति स्म।

उपनिषत्काले प्रारम्भादेव शिष्याय ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वम् उपदिश्यते स्म। अनेन अन्तशुद्धिः भवति। सत्यभाषणाय उपदिश्यते। स्व गुरुजनान् मातापितरौ प्रति सम्मानप्रदर्शनार्थं उपदिश्यते स्म। 'सत्यं वद। धर्म चर। सत्यं परमं तपः। सत्यमेव परममायतनम् सत्यान्न प्रमदितव्यम्।' इति ॥

उपनिषत्कालीनशिक्षायाः प्रमुखमुद्देश्यं चरित्रानिर्माणम् आसीदित्येभिर्वाक्यैर्ज्ञायन्ते ॥

पुरुषार्थचतुष्ट्प्राप्तिः —मानवजीवस्य मुख्यमुद्देश्यम्। पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तिरेव भारतीयपरम्परायाम्। तत्र धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थः तत्र पुरुषार्थचतुष्टेप्रथमस्य।

पुरुषार्थस्य विषये उपतिषत्सु प्रकाशतिमस्ति—

धर्माद् परं नास्ति कश्चिद्। तेन हि नियम्यन्ते—'धर्मान्न प्रमदितव्यम्। सत्यं वद। धर्म चर।' इति ॥

उपनिषत्सु द्वितीयपुरुषार्थ स्यार्थस्य प्राधान्यमुपवर्णितम्। अर्थप्राप्तिः धर्मसम्मता भवेत्। यतो हि—

"न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः[2]

उपनिषत्काले भूपशुगवाश्वगजसन्ततिक्षेत्रसुवर्णगृहादीनि रूपाणि प्रसिद्धान्यासन्। काम्यते इति कामः अर्थात् मनसि इच्छारुपेणोत्पद्यते थः स कामः इत्युच्यते। सोऽयंकामः सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपेण मनसि प्रस्फुटति। स्त्रीपुरुषयोः सम्बन्धः एव कामो न भवति। वस्तुतः धर्म एव कामस्याधारः प्रोक्तः। महाभारते उक्तम्—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ इति।

अर्थात् उपभोगेन कामनानां वृद्धिर्भवति, न ताः शाम्यन्ति। वह्निः हविःप्रक्षेपेण वर्धते एव न तु तेन शाम्यति। एवमेव मानवानाम् अभिलाषो भोगेन न समाप्यते। भोगैः शरीरन्तु निर्बलं भवति परम् इन्द्रियाणि सबलानि भवन्ति। बृहदारण्यकोपनिषदि कथितं यत्—'सर्वा प्रवृत्तिः कामहैतुक्येवेति।'[3] अर्थात् मानवः स्वकार्याणि कामेन एव प्रारभते। यतो हि कोऽपि नरः यत्किञ्चिदपि कार्यं करोति तत्कार्यं कामस्य कारणेनैव सम्भवति। उपनिषदि कथितम् यत् 'अनन्ताः हि कामाः।'[4] इति। उपनिषत्कालीनाचार्यः समावर्तनावसरे शिष्यमेवमुदिशति—

---

१. मुण्ड.उप.,१/१३ पृ.२४
२. कठ.उप.,१/१/२७
३. बहहद - उप.,१/४/६
४. तत्रैव पृ ३/४

आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥[1]

अर्थात् आचार्याय दक्षिणार्थं वांछितं धनम् आनीय तस्य आज्ञया गृहस्थाश्रमे प्रविश्य सन्ततेः परम्परां वर्धयेत् ॥

अत एव प्रतीयते यत् उपनिषत्सु कामसेवनं शास्त्रानुकूलं सन्तुलननिर्देशपरमिति । अर्थात् कामस्य प्रवर्तनं जीवने धर्मसम्पादनार्थम् आवश्यकम् मन्यते स्म । तदपि शिक्षायाः महत्त्वपूर्णम् उद्देश्यमवश्यमेव स्मृतं भवेदिति स्पष्टंमज्ञायते ॥

मोक्षः — मोक्षः पुरुषार्थचतुष्टये अन्तिमः अर्थः प्रयोजनं वाऽस्ति । अयं परमपुरुषार्थो हि कथ्यते । 'मोक्ष' शब्दो 'मुद्' धातोः निष्पद्यते, यस्यार्थः बन्धरहितः स्वतन्त्रोऽस्ति । मुक्तेरनन्तरं गमनागमनचक्रं समाप्यते । अस्मिन् जगति त्रिविधं दुःखं वर्तते — (१) आध्यात्मिकम् (२) आधिभौतिकम् (३) आधिदैविकम् च ।[2] एतेभ्यः त्रिभ्यः दुःखेभ्यः निवर्तनमेव तथा चानन्दस्य ब्रह्मणः प्राप्तिरेव मोक्षः परमपुरुषार्थश्चास्ति । शतपथब्राह्मणे उक्तम् 'मृत्योर्मा अमृतं गमय ।'[3] इति । अर्थात् मृत्युतः मां अमृतं प्रति नय । उपनिषत्सूक्तम् —

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥

अर्थात् यो मनुष्यः विद्ययाः अविद्यायाश्च कर्मज्ञानयोश्च तत्त्वमवगच्छति स कर्मणः अनुष्ठानैः मृत्युमुल्लंघ्य ज्ञान प्रभावेन अमृतमुपयुञ्जते । अर्थात् अविनाशस्वरूपम् आनन्दमयपरब्रह्मप्राप्तिरूपं मोक्षं लभते । मुण्डकोपनिषदि कथितं यत्—

"नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो
न च प्रमादात् तपसो नाप्यलिङ्गात्
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वान्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥"[4]

अर्थात् अयमात्मा बलहीनेन मनुष्येन न प्राप्यो भवति । प्रमादेन लक्षणरहिततपसा चापि न लभ्यः । परं यः प्रज्ञावान् साधकः एभिः उपायैः प्रयतते, तस्य आत्मा एव ब्रह्मधाम प्रविशति । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" ।[5] परमपुरुषार्थस्य प्राप्तिरेव उपनिषदां शिक्षायाः मुख्योद्देश्यमस्ति । निष्कर्षतः वयं कथयितुं शक्नुमः यत् उपनिषत्काले पुरुषार्थचतुष्टयं शिक्षायाः महत्त्वपूणमुद्देश्यम् आसीत् । अस्य उद्देश्यस्य प्राप्तये किमपि विशिष्टं जीवनदर्शनं स्वीकृतम् । तस्य जीवनदर्शनस्य आधारभूतः पक्षः— धर्मः अर्थः कामः मोक्षश्चासन् । पुरुषाणां जीवनस्य चत्वारि प्रयोजनानि निर्धारितानि आसन् । तानि प्रयोजनानि लब्धुं मानवजीवनं वर्णाश्रमव्यवस्थया सम्यक् व्यवस्थापितम्

---

१. तैत्ति. उप. एकादश अनुवाकः, पृ. २९८

२. सांख्यदर्शनम्, पृ. १३

३. शतपथब्राह्मणम्, पृ. १२२

४. मुण्ड-उप, ३/२/४

५. तैत्ति० उप०, २/१

आसीत् । ततः पूर्वं इह लोके सुखं जीवनं यापयतुं धर्मस्य अर्थस्य कामस्य च उपलब्धिः आवश्यकी आसीत् । तदनुसारमेव तदानीं शिक्षायाः व्यवस्था अभूत् । उपनिषत्कालीने शिक्षाक्रमे विद्यमानः ज्ञानानुरागः अद्यतनीय-शिक्षाक्षेत्रेऽपि सम्पादनीयाः । तथाकृते सति समाजे विद्यमानाः अव्यवस्थाः दुरवस्था आतंकवादादयश्च विषयाः स्वयमेव निराकृताः भवेयुः उपनिषत्काले शिक्षासंस्थाः आदर्शभूताः अनुकरणीयाश्च आसन् । तत्र शिक्षा व्याव-हारिकी जीवनोपयोगिनी च आसीत् । छात्राः सिद्धान्तस्यैव पठने तत्पराः न अभूवन् अपि तु पठितस्य विषयस्य जीवने व्यावहारिकोपयोगित्वमपि अनुभवन्ति स्म । शिक्षा भारभूता नासीत् । यथा अद्यत्वे ज्ञानं भारः क्रियां विना इति लोकोक्तिः समाजे मूर्तिमती भवति न तथा उपनिषत्काले आसीत् । शिक्षा सर्वथा जीवनोपयोगिनी आसीत् ॥

शिक्षासंस्थासु सदाचारयुक्ताः मानवजीवनमूल्यसम्पन्नाः विद्याध्येतृषु वात्सल्यपरिपूर्णाः कुलपतयः आसन् ।आचार्याः शिष्यान् सदा सर्वदा पुत्रमिव मत्वा तेषां संरक्षणं पालनपोषणं कुर्वन्तः तेभ्यः यथायोग्यं ज्ञानं यच्छन्ति स्म । तेभ्यः छात्रेभ्यः धनग्रहणस्य अन्यस्य वा कस्यचित् स्वार्थसाधनस्य अवसर एव नासीत् । तस्यां व्यवस्थायाम् आचार्याणां गुरूणां, कुलपतीनां, कुलाधिपतीनां चाचरणमेव शिक्षणात्मकं छात्राणां चरित्रनिर्मापकं चासीत् । गुरुभिः सह आवासः सहैव जीवनयापनव्यवस्था च गुरुषु विद्यमानान् गुणान् स्वतः एव छात्रेषु संक्रामयन्ति स्म ॥

अद्यत्वे विद्यमानशिक्षाव्यवस्थायां उपनिषत्कालीन आदर्शभूतः गुरुशिष्यसम्बंधः अवश्यमेव आने-तव्यः ।

गुरुशिष्योः सन्निकटपारस्परिकसम्बन्धं बिना छात्राणां चरित्रनिर्मणस्य कल्पनां कतुं न शक्यते । अतः उपनिषत्कालीनशिक्षाव्यवस्थायां विद्यमानं शिक्षासंस्थाव्यवस्थापनं गुरुशिष्यसंबधः व्यावहारिकज्ञानप्रदानस्य आयोजनम् उदात्तचरित्रसम्पन्नानां शिक्षकाणां शिक्षणालयेषु नियोजनं च अद्यापि शिक्षा व्यवस्थायाः दोषान् अपाकर्तुं शक्त भवति ।

बृहत्संहितायां वनस्पति विज्ञानम्

—डॉ. सोमदेवशतांशुः

[लेखेऽस्मिन् बृहत्संहितायाः वृक्षविज्ञानविषयकाः वृक्षारोपणविधिः, बीजवपनविधिः, वृक्षकर्तादिषु गुणाधानं, वृक्षरोगकारणानि, तल्लक्षणानि, वनस्पतीनां पुष्पफलैः प्राकृतिकसुभिक्षुद्र्भिक्षादिज्ञान मित्यादयः विषयाः विवेचिताः—सम्पादकः]

विविधज्ञानविज्ञानभास्वरं संस्कृतवाङ्मयं भास्वान् इव भासयते भूलोकम्। वैदिकं तदनुवर्त्तिलौकिकं च साहित्यं सर्वविधज्ञानविज्ञानानाम् आद्यम् उद्भव स्थलम्।

पण्डितमण्डलमण्डनेन वराहमिहिरेण विरचिता बृहत्संहिता अमूल्यशेवधिकल्पा अलौकिक पाण्डित्य-प्रतिभापूर्णा विस्तृतज्ञानविज्ञानसंभृता वर्तते। वस्तुतस्तु ग्रन्थोऽयं प्राचीनभारतीयज्ञानविज्ञानानां विश्वकोषवत् चकास्ति संहितास्कन्धस्य अयमेक एव प्रतिनिधिग्रन्थः प्राप्यते। अस्य लोकप्रियतया अन्ये संहिताग्रन्थाः लुप्त-प्रायाः।

अस्मिन् ग्रन्थरत्ले सप्तोत्तरैकशताध्यायेषु ज्योतिषविषयाः ग्रहगतेः मानवजीवने प्रभावाः तडागखननं उद्यानीकरणं मूर्ति निर्माणं, गृहनिर्माणं गवाश्वहस्त्यादि पशुलक्षणं स्त्रीपुरुषलक्षणं रत्नलक्षणम् कामशास्त्रम् अर्थशास्त्रम् वास्तुविद्या, मूगर्भादिविद्या, भूगोलविद्या दर्कागलविद्या वनस्पतिविज्ञानशकुनशास्त्रादिविषया वर्णिताः।

बृहज्जातकस्य[1] एकेन श्लोकेन ज्ञायते यदयम् अवन्तिवास्तव्यः आदित्यदासपुत्रश्चासीत्। अस्य आविर्भावकालः षष्ठशताब्द्याः आरम्भिककालो मन्यते।[2]

बृहत्संहितायाः २९,४०,५५,५९ तमाध्यायेषु वनस्पतयः विविधाः विवेचिताः। यद्यपि वनस्पति शब्दः—फली वनस्पति"र्ज्ञेयः" इति केवलं पुष्पोद्गमं विना फलवतां उदुम्बरवटपिप्पलादीनामेव वाचकः परं वनस्पतिशास्त्रानुसारं सामान्येन समेषाम् उद्भिदां वाचकः। वेदचरकसुश्रुतनिघण्टुपारशरीयवृक्षायुर्वेदादिसंस्कृतग्रन्थेषु सर्वप्रथमं वनस्पतीनां विविधानि नामानि वर्गीकरणम् उत्पत्तिस्थलम् औषधीयगुणाः विशिष्टाकृतयश्च वर्ण्यतां गताः।

बृहत्संहितायाम् बीजवपनस्य विशिष्टविधिः, कालः, भूसंस्कार प्रकारः, वनस्पतीनां सद्यः संवर्द्धनोपायाः, विशिष्टसस्यफलप्राप्तिविधिः, वृक्षरोपणविधिः, वृक्षचिकित्सा, वनस्पतिक्रियाविज्ञानं, धान्यानां वृद्धिनिष्पत्तिविज्ञा-

१. आदित्यदासतनयस्तदवाप्तबोधः कापित्थके सवितृलब्धवर प्रसादः।
आवन्तिको मुनिमतान्यवलोक्य सम्यग् होरां वराहमिहिरो रुचिरां चकार॥

२. पञ्चसिद्धान्तिकायां गणितारम्भवर्षः ४२७ शकाब्दः ५०५ ईश्वीयः मतः। अतोऽस्य आविर्भावः कालः षष्ठशताब्द्याः आद्यभागे इति वक्तुं शक्यते

नम्, वृक्षाणां शुभाशुभत्वविषयाः सविस्तरं विवेचिताः। वनस्पतीनां संवर्द्धनाय उर्वरा मृत्तिका अभीष्टा। अत्र आचार्यो वराहमिहिरो ब्रूते "मृदोभूः सर्ववृक्षेभ्यो हितावहा। तत्र च वृक्षारोपणात् पूर्वं तिलान् उप्त्वा, पुष्पितेषु तेषु तत्र कर्षणेन [१]मर्दयेत्। अनेन वृक्षाः नीरोगाः सन्तः सद्यः संवर्द्धन्ते।

वृक्षारोपणकाल विषये. आचार्यस्य मताम् अकाण्डरोप्याः अजात शाखाः (बीजोत्पन्नाः वृक्षाः) शिशिरे (माघ फाल्गुनयोः) जातशाखाः हेमन्ते सुस्कन्धाः लम्बशाखाश्च वृक्षाः वर्षा ऋतौ रोपणीयाः। उत्तरात्रयं-रोहिणी-मृगशीर्ष-रेवती-चित्रा-अनुराधा-मूला-विशाखा-पुष्य-श्रवण-अश्विनी-हस्तनक्षत्रयुक्तकालः वृक्षरोपणाय उत्तमो मतः।

वृक्षारोपण विधिः

वृक्षारोपणविधिं —वर्णयन् आचार्यो ब्रूते "घृतोशीरतिलक्षौद्रविडङ्गदुग्धगोमयम् पिष्ट्वा तेन च मूलाग्रमुपलिप्य वृक्षम् संपूज्य रोपयेद्। एतेन तन्नाशो न जायते, सद्यः संवर्द्धते सुफलप्रदश्च भवति।"(तत्रैव. ५५/७-८)

वृक्षारोपणप्रकारोऽयं वेदनुगतो विज्ञानसम्मतश्च गोमयस्य महत्त्वं विवृण्वती भगवती श्रुतिः संपुष्णाति करीषिणां फलवतीं स्वधाम्।[२] अन्यच्च सुफलप्राप्तये घृतदुग्धमधूनाम् उर्वरकत्वेन उपयोगः अथर्ववेदेऽपि आम्नातः- "घृतेन सीता मधुना समक्ता"[३] इति। अस्य पक्षस्य पोषणे-

श्रीपाददामोदरसातवलेकरमहोदयेन स्वीये अथर्ववेदभाष्य अनेकानि ऐतिहासिकप्रमाणानि उपन्यस्तानि। यथा पुण्यपत्तने पेशवांवंशीयराज्ञां शासन काले पञ्चामृतोर्वरकप्रयोगेणारोपिता आम्रवृक्षाः अद्यावधि जीवन्ति मधुरतराणि फलानि च प्रयच्छन्ति। जलसेचनविषये आचार्यो ब्रूते[४] धर्मातो सायं प्रातः शीतकाले दिनान्तरे वर्षासु भुवः शोषे रोपिताः द्रुमाः सैक्तव्याः।

शाखारोपणकलमीवृक्षारोपणप्रसङ्गे अत्र उक्तम्—[५] पनस-अशोक-कदली-जम्बू-लकुच-दाडिम-द्राक्षा पालिवत-बीजपूर-अतिमुक्तकादिवृक्षाः काण्डारोप्याः सन्ति। छित्रेषु विजातीयवृक्षमूलेषु शाखासु वा गोमयेन उपलिप्य एतेषां शाखा आरोपणीयाः।

विशिष्ट बीज वपन विधिः

कस्यापि बीजं घृत हस्तेन सम्मर्द्य दशवासारणि दुग्ध भावितं गोमयेन बहुशो विरुक्षितं शूकर मृगमासैश्च धूपितं मांस शूकरवसासमन्वितं तिलशुद्धभूमौ उप्त्वा, दुग्धमिश्रजलेन च सेचनेन नूनं पुष्पयुक्तवृक्ष उत्पद्यते। अचिरं तस्मिन् वृक्षे पुष्पफलयोगो जायते इति वक्तुं शक्यते।[६]

---

१. वृहत्संहिता, ५५/२
२. अथर्ववेद. १९.३१.३
३. अर्थर्ववेद ३-१७-९
४. बृहत्संहिता ५५/९
५. बृहत्संहिता ५५/४-५
६. तदेव-५५/१९-२०

एवं तिन्तिडी वृक्षस्य शीघ्रोत्पत्तिविधि: कपित्थबीजस्य अचिरोत्पत्तिवृद्धिविधिश्चापि अत्र वर्णित: ।[१]

वृक्षाणां तत्क्षणोत्पत्तये अत्र उक्तम्-अङ्कोलफलकल्केन तैलेन वा श्लेष्मातकफलकल्केन तैलेन वा शतधा भावितं बीजं करकोन्मिश्रमृदि उप्तं सत् सद्य: संजायते शाखाश्च पुष्पफलभारान्विता: भवन्ति ।[२]

एवं श्लेष्मातकवृक्षस्य एकेनाह्ना फलयुक्तवृक्षोत्पत्ति: वर्णिता ।[३] एतत् सर्वं प्रयोगापेक्षं वर्तते । अस्य याथार्थ्यं च साधयित्वा जगतो महदुपकार: कर्त्तुं शक्यते ।

मद्ज्ञानानुसारं आधुनिक वनस्पति विज्ञाने एकेनैवाह्ना पुष्पफलयुतवृक्षस्य विचारणाऽपि मन्ये न कस्यापि मतोगता स्यात् । बृहत्संहितायां तु अस्य विस्तृतं विधानं वर्णितम् ।

औषधि गुणयुक्त-अन्नफलादि प्राप्ति विधि:

उक्त विधिना एतच्चापि अभिव्यज्यते यत् विशिष्टौधिभि: संभावितबीजवृक्षा: तत्तद्गुणयुक्तमन्नफलादिकमपि प्रयच्छन्ति । यथा च यजुषि अपि एतन्निर्दिष्टम्—

सं वपामि समाप ओषधिभि: समोषधयो रयेन ।

यजुर्वेद-१/२२

विशिष्टौषधिरसेन पयसामधुघृतादिना वा सिक्ता: पादपा: तद्गुणान् धारयन्ति । आधुनिकवनस्पति विज्ञानेऽपि विशिष्टरसायनप्रयोगेण वनस्पतीनां गुणा: परिवर्त्यन्ते परिवर्द्धयन्ते च ।

वृक्षाणां फलराहित्यहेतु:

वृक्षाणां फलराहित्यहेतुं निर्दिशन्नाह-अभ्यासजातास्तरव: परस्परं स्पृशन्त: मिश्रमूला: पीडिताश्च पादपा: न फलन्ति सम्यग् । अत: फलवृद्धये उक्तदोषा: दूरीकरणीया: । (५५/१३)

वृक्षरोगकारणानि

अत्र वृक्षाणां रोगकारणानि तल्लक्षणानि चापि निर्दिष्टानि । शीतवातापाधिक्यात् वृक्षेषु रोगा: जायन्ते ।[४] अत्र कृमिकीटादिजन्यरोगाणां चर्चा न विहिता । मन्ये कीटादिजन्यरोगाणामपि मूलकारणम् ऋतुर्वैषम्यमेव । यदि समुचित: शीतघर्मादि न जायते तदैव कीटा: जायन्ते नान्यथा । अत: शीताताताधिक्यं रोगकारकमिति कथनं निर्दुष्टम् समुचितं प्रतिभाति ।

---

१. तदेव-५५/२१-२६

२. शतशोऽङ्कुलसम्भूतफलकल्केन भावितम् । एततैलेन वा बीजं श्लेष्मातकफलेन वा ।
वापितं कारकोन्मिश्रमृदि तत्क्षण जन्मकम् फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम् ।

३. तदेव ५५/२९-३०

४. शीत वातातपै रोगो जायते– तत्रैव-५५/१४

वृक्षरोगलक्षणानि

वृक्षाणां रोगलक्षणानि निर्दिष्टानि[१] पाण्डुपत्रता-अवृद्धिश्च प्रवालानां, शाखाशोषो रसस्रुतिरिति । आधुनिकविज्ञानदृशा एतानि- (chlorosis of leaves, falling of buds, Drying up of branches and Exydation of Sap. उक्तरोगाणां चिकित्सार्थं पूर्वं रोगग्रस्ताः भागाः शस्त्रेण छेद्याः ततश्च विडङ्गघृतकर्दमैश्च वृक्षमुपलिप्य दुग्धमिश्रतोपसेकेन सर्वशाखिनां रोहणं[२] भवति । रोगाश्च अपगच्छन्ति ।

वृक्षाणां फलनाशरोगं फलराहित्यदोषं वा अपनेतुं कुलत्थमाषमुद्गतिलयवान् दुग्धे श्रात्वा शीतेन शीतेन पयः सेकेन नूनं समेषां फलपुष्पसमृद्धिःर्जायते ।[३]

वनस्पतीनां सर्वविधवृद्ध्यर्थं अविकाजशकृच्चूर्णस्य आढके द्वे तिलाढ़कमेकम् सक्तु एकप्रस्थम्, एकं जलद्रोणं (मृत) गोमांसं तुलापरिमितं एतद्द्रव्यजातं सप्तरात्रम् उषितं कृत्वा तत्सेचनेन सर्वेऽपि वृक्षवनस्पतिगुल्मलताद्याः सर्वदा पुष्पफलयुताः भवन्ति ।[४] एतत् उर्वरकं दोहदं वा बहुधा प्रयोगसिद्धं वर्तते । एवं विधविविधदोहरदप्रदानेनअकालकुसुमजननादिसम्भवः कौटिल्यार्थशास्त्रे अग्निपुराणे रत्नावलीनाटिकादिषु अपि संदृश्यते ।

वनस्पतीनां पुष्पफलैः प्राकृतिक सुभिक्षदुर्भिक्षादि ज्ञानम्

वनस्पतीनाम् उपचयापचयेन प्राकृतिक घटनानां पूर्वाभासस्य सूक्ष्मेक्षिका, मन्ये अद्यतनीयवनस्पतिशास्त्रे सुदुर्लभा अचिन्त्या च । परम् बृहत्संहितायाः[५] एकोनत्रिंशत्तमाध्याये अस्मिन् विषये सुस्पष्टं विवेचितम् । दिङ्मात्रमत्र कानिचन तथ्यानि निर्दिश्यन्ते । तद्यथा— शालवृक्षस्य पुष्पफलवृद्ध्या कलमशालीनां, रक्ताशोकेन रक्तधान्यानां, वटेन यवानां, तिन्दुकेन षष्टिकानां अश्वत्थेन सर्वधान्यानां वृद्धिर्भवति ।[६] जम्बूभिस्तिला माषाः, मधुकैः गोधूमाः, अतिमुक्तकुन्दपुष्पैः कार्पासः, वदरीभिः कुलत्थः, करञ्जपुष्पैः मुद्गवृद्धिश्च अनुमीयते । वेतसपुष्पैः अतसी पलाशकुसुमैः कोतवा वृद्धिर्ज्ञायते । तिलकेन शंखमौक्तिकानां वृद्धिः भवति ।[७] पलाशफलैः वृष्टिज्ञानम् अस्माभिः बहुधा परीक्षितम् । तथाहि । पलाशफलेषु त्रीणि बीजानि प्रायेण भवन्ति यदि च तानि तीण्यपि बीजानि पुष्टानि पूर्णवर्षर्तौ वृष्टि र्भवति । आद्यम् आद्यां मध्यं मध्यां अन्त्यं पुष्टं वीजं च अन्त्यवृष्टिं द्योतयति । वृष्टि विज्ञानाय इदम् असंदिग्धसाधनम् ।

---

१. काश्यपः मूलानां मिश्रणं वन्यप्राणीनां सक्रमणं चापि रोगकारणं मन्यते ।
२. वही ५५/१५
३. फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः ।
   श्रृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये ॥ ५५/१६
४. वही ५५/१७-१८
५. फलकुसुमसम्प्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् ।
   सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि सस्यानाम् ॥ २९/१
६. बृहत्संहिता. २९/२-३
७. बृहत्संहिता-२९/४-५

हस्तिकर्णफल पुष्पवृद्धिः हस्तीनां, अश्वकर्णवृद्धिः अश्वानां, पाटलाभिः गवां, कदलीभिः अजाविकावृद्धिश्च विज्ञायते ।[१]

[२]वनस्पतिभिः धातुरत्नादीनां वृद्धिरपि ज्ञायते । चम्पककुसुमैः कनकस्य, बन्धुजीवेन विद्रुमसम्पदः, कुरवक वृद्धया वज्रस्य नन्दिकावर्तनेन च वैदूर्यमणेः वृद्धिरुपलक्ष्यते ।

[३]सिन्धुवासवृद्ध्या मौक्तिकं कुसुम्भेन केशरवृद्धिश्च उपलक्ष्यते । दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुवृद्धि रुपलक्ष्यते ।[४]

आम्राणां वृद्धिः मनुष्याणां कुशलं द्योतयति । एतच्चापि बहुधा परीक्षितम् आम्रवृद्धौ सस्यवृद्धिः मनुष्याणां कुशलं क्षेमञ्च दृष्टौ तदभावे तदभावः । भल्लातकवृद्धिः भयंकरी । पीलुवृद्धया आरोग्यम्, खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षम् अर्जुनपुष्पफलैश्च सुवृष्टिः सुज्ञायते ।[५]

यदा च वृक्षवनस्पतिलतानां पत्राणि स्निग्धानि निश्छिद्राणि च दृश्यन्ते तदा सुवृष्टिः । रूश्छिद्रैश्च अल्पमभ्भः प्रदिष्टम् ।[६]

एवं विविधवृक्षवनस्पतीनां विविधप्राकृतिक घटनानां सस्यवृद्धिनाशस्य सुवृष्टि-अनावृष्टि-सुकाल दुष्कालादीनां ज्ञानम् नूनम् सुमहत् विज्ञानम् गन्वेषणं वा विद्यते । नैतत् कल्पना प्रसूतं परं बहुधा प्रकृतौ एताः घटनाः प्रत्यक्षीक्रियन्ते ।

तत्तद्वृक्षाणां पुष्पफलवृद्धिः कथं अन्याभिः घटानाभिः संबद्धा, कश्चात्र हेतुः एतत्सर्वं गवेषणीयम् ।

चत्वारिंशत्तमाध्याये विविधग्रहयोगानुसारं धान्यानां वृद्धिविनाशादिविषयः प्रपञ्चितः । ग्रहगत्यादिभिः धान्यादिशस्यानाम् उपचयापचयज्ञानं नूनम् महत्वाधायकम् ।

अत्र एकोनषष्ठितमेऽध्याये वृक्षाणां गुणावगुणविज्ञानं तेषां शुभाशुभकरत्वं विनिर्दिष्टम् । वृक्षाणां छेद्याछेद्यत्वं च चर्चितम् ।

एवं बृहत्संहितायां वनस्पतीनाम् आरोपणविधिः वृक्षारोपणकालः सद्यः वृक्षोत्पत्तिप्रकारः वृक्षाणां रोगदूरीकरणोपायाः विशिष्टदोहदप्रयोगः विशिष्टगुणयुक्तफलप्राप्तिविधिः वनस्पतीनां पुष्पफलादिवृद्धया विविध प्राकृतिकघटनानां पूर्वज्ञानम् विविधग्रहस्थित्यनुसारं धान्यानां समृद्धिः व्यृद्धिः वनस्पतीनां गुणदोषजातं सविस्तरं सुसूक्ष्मं विवेचितम् । अस्य यथावत् प्रयोगेण लोक उपकर्तव्यः । अस्य प्रचारप्रसारे संस्कृतज्ञैरस्माभिः बद्धपरिकरै र्भाव्यम् । इति शम् ।

---

१. बृहत्संहिता २५/७

२. तदेन-२९/८

३. तदेव-२५/३

४. ख-२५/१३

५. आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् । खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥ २९/२१

६. तदेव २९/१४

काल की अवधारणा एवं विष्णुपुराण

डॉ० वीरेन्द्रकुमार अलङ्कार

दार्शनिक प्रस्थानों में 'काल' का निरूपण स्वतन्त्र विषय के रूप में हुआ है। वैयाकरण 'काल' शब्द की व्युत्पत्ति 'कलक्षेपे' इस स्वार्थिक णिच् प्रत्ययान्त धातु से अच् प्रत्यय करके प्रतिपादित करते हैं। सभी भाव क्रम से उत्पन्न होते हैं, जो स्वकारण में विलीन रहते हैं। उन स्वकारण में विलीन भावों को जो प्रकट करता है, वह 'काल' है—

तथा च क्रमिकान् चक्रभ्रमवत् परावर्तमानान् भावान् प्रकाशयन् कालयति भूतानिति काल इत्युच्यते।[1]

ऋग्वेद में एक स्थान पर 'काल' शब्द का प्रयोग हुआ है।[2] अथर्ववेद में काल की चर्चा कुछ विस्तृत रूप में हुई है।[3] ब्राह्मण, दर्शन, बौद्ध व जैन ग्रन्थों, सूर्यसिद्धान्त, व्याकरण सम्प्रदाय तथा पुराणों में भी काल-निरूपण हुआ है। काल के बिना सृष्टि की कल्पना असम्भव है। अतः काल की सत्ता कहीं सत्य रूप में और कहीं अवास्तविक रूप में स्वीकृत की गयी है। किन्तु काल मीमांसा के बिना सृष्टि, प्रलय और मोक्ष की व्याख्या असम्भव है।

पुराण-साहित्य का महत्त्व न केवल देवतत्त्व की दृष्टि से ही है, बल्कि ऐतिहासिक पक्ष को भी कविता शैली में पुराणों ने सुरक्षित किया है। पुराणों विविध विषय में भरे पड़े हैं। 'काल' तत्त्व दार्शनिक विषय भी रहा है और विज्ञान का प्रमुख विषय भी है। अनुभूति के आधार पर काल का अस्तित्व स्वीकार्य है। विष्णुपुराण आकार की दृष्टि से सबसे छोटा है, परन्तु उसका महत्त्व छोटा नहीं है। विष्णुपुराण में काल की चर्चा प्रसङ्गतः हुई है। कालस्वरूप का निरूपण प्रधान विषय के रूप में स्वतन्त्रतः नहीं हुआ है, बल्कि कुछ स्थलों पर उसका संकेतमात्र ही उपलब्ध है। विष्णुपुराण के प्रमुख विषय प्रसिद्ध देव 'विष्णु' के महात्म्य की चर्चा करते हुए कहा गया है कि वह अविकार, शुद्ध, तीनों कालों में अविनाशी परमात्मा, सर्वदा एकरूप, सर्वविजयी विष्णु हिरण्यगर्भ और शङ्कर के नाम से प्रसिद्ध है. उस सृष्टि-स्थिति-विनाश करनेवाले वासुदेव को नमस्कार है। उसे 'वासुदेव' इसलिए कहा जाता है, क्योंकि वही इस जगत् में सर्वत्र व्याप्त है और समस्त जगत् उसमें वास करता है—**सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते** (विष्णुपुराण-१.२.१२) उस एकानेकस्वरूप, स्थूल

---

१. हेलाराजीय टीका (वाक्यपदीय-कालसमुदेश्य-१४) पृ० ५०५ (वाराणसेय संस्करण)

२. ऋग्वेद- १०.४२.९ : कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति काले।

३. अथर्ववेद - १९.५३,५४

सूक्ष्ममय, कार्यकारणभूत, मुक्तिदाता विष्णु को नमस्कार है । इस जगत् की उत्पत्ति, स्थिति और लय के मूलभूत, परमात्मा विष्णु को नमस्कार है । विश्वाधर, सूक्ष्मातिसूक्ष्म, सब प्राणियों में स्थित अक्षर, पुरुषोत्तम, ज्ञान- स्वरूप, निर्मल, किन्तु भ्रान्तिवश स्थूल रूप में दृश्यमान, कालस्वरूप, जन्मशून्य, अच्युत जगदीश्वर को प्रणाम है ।[१]

यहाँ विष्णु को 'कालस्वरूप' कहा गया है । इस प्रसङ्ग की तुलना अथर्ववेद के कालविषयक प्रसङ्ग से की जा सकती है । उपर्युक्त प्रसङ्ग में विष्णु का अर्थ 'परमात्मा' है । शब्दशास्त्री 'विष्णु' शब्द की मीमांसा **विष्लृव्यापने** धातु से करते हैं । इसकी निरुक्ति है—**वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं सर्वं जगदिति विष्णुः** । वेद में कहा गया है कि काल में पूर्णकुम्भ (ब्रह्माण्ड) है, वह सर्वत्र व्याप्त है और परम व्योम में है । काल को 'परमदेव' कहा गया है, वह भुवनों को पुष्ट करनेवाला है ।[२] काल ने ही द्युलोक और पृथिवीलोक की रचना की है ।[३] इसी प्रकार रघुनाथ, रघुदेव, रामभद्र आदि तार्किक आचार्यों का मत उपस्थापित करते हुए न्यायकोशकार ने ईश्वर और काल के अभेद का प्रदर्शन इस प्रकार किया है—

दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इतीश्वरात्मक एव काल इति दीधितिकृद्रघुनाथतार्किकशिरोमणिरघुदेवरामभद्रादय आहुः । एतन्मते काल ईश्वरान्नातिरिक्तः ।[४]

उत्पत्ति, विनाश आदि प्राकृतिक साकार परिवर्तनों में काल ही आवश्यकत्वेन स्थित रहता है । ईश्वर को ही काल अथवा काल को ही अनेक स्थानों पर ईश्वर कहा गया है । विष्णुपुराण में भी काल को ही 'विष्णु' कहा गया है । इस प्रकार काल और विष्णु (परमात्मा) में अभेदकथन हुआ है । वस्तुतः काल उस परमात्मा की शक्ति है । शक्ति और शक्तिमान् में अभेदव्यवहार लोकदृष्ट है । वैयाकरण भर्तृहरि ने भी काल को ब्रह्म की शक्ति के रूप में स्वीकृत किया है । काल अपनी अवान्तर सहकारिणी शक्तियों (प्रतिबन्ध व अभ्यनुज्ञा, जरा, क्रम और समवय) से नियमन करता है । काल को समस्त सृष्टि का नियामक कहा गया है । विष्णु को भी समस्त सृष्टि का स्रष्टा, भर्ता और संहारक कहा गया है । विष्णु के कर्तृत्व का सुन्दर प्रतिपादन विष्णुपुराण में देखा जा सकता है । जो राजा पूर्वकाल में देवता, दैत्य, दानव, पशु, पक्षी, मनुष्य, सर्प आदि हो चुके हैं या जो भविष्य में होंगे, वे सब उस विष्णु के सामर्थ्य से ही होंगे ।[५] आगे कहा गया है कि सृष्टि के पालन-कार्य में प्रवृत्त श्रीहरि भगवान् ही समर्थ हैं, अन्य नहीं । रज आदि गुणों के आश्रय से वही सनातन पुरुष विश्व के सर्वकाल में सृष्टि रचता है, स्थितिकाल में पालन करता है और अन्त में स्वयं ही कालस्वरूप होकर उसे नष्ट कर डालता है ।[६]

---

१. विष्णुपुराण-१.२
२. अथर्ववेद-१९.५३.३
३. वही - १९.५३.५
४. द्र० - न्यायकोश, पृ० २३२
५. विष्णुपुराण - १.२२.१६-२०
६. वही - १.२२.२१-२२

व्याकरणदर्शन में काल की बोधिका क्रिया को माना गया है । क्रिया के बिना काल का बोध नहीं होता ।[१] वैयाकरण काल की व्याख्या सूर्य के आधार पर करते हैं । कैयट के अनुसार, प्रसिद्ध परिमाणवाली क्रिया ही 'काल' है और वह क्रिया ही अप्रसिद्ध परिमाणवाली दूसरी किसी क्रिया की परिच्छेदिका होती है । 'दिवसमधीते' यहाँ 'दिवस' का अर्थ है सूर्य की गतिक्रिया, जो प्रसिद्ध परिमाणवाली है । यह अप्रसिद्ध परिमाणवाली अध्ययन क्रिया की परिच्छेदिका है—

प्रसिद्धपरिमाणक्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्रसिद्धपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहुः ।[२]

इस प्रकार व्यावहारिक व्याख्या द्वारा काल की समीक्षा व्याकरण सम्प्रदाय में हुई है । इसी प्रकार की समीक्षा विष्णुपुराण के सन्दर्भ में भी की जा सकती है । विष्णुपुराण में कहा गया है कि विश्व की स्थिति और पालन में निमित्त विष्णु सूर्य में रहते हैं—

सैष विष्णुः स्थितः स्थित्यां जगतः पालनोद्यतः ।
ऋग्यजुःसामभूतोऽन्तः सवितुर्द्विज तिष्ठति ॥[३]

विष्णु की यह शक्ति सूर्य में सदा निवास करती है— **विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा**[४] यह प्रसङ्ग वैयाकरण मत से तुलनीय है । विष्णुपुराण में द्वादश मास के द्वादश सूर्यों का वर्णन हुआ है ।[५] सूर्य के जिस सामर्थ्य का वर्णन विष्णुपुराण में हुआ है, वह काल का ही सामर्थ्य वर्णित है । सूर्य के विषय में कहा गया है कि उस तीन नाभि, पाँच अरे और छः नेमिवाले संवत्सरात्मक अक्षय चक्र में सम्पूर्ण कालचक्र विद्यमान है—

त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्नेमिन्यक्षयात्मके ।
संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥[६]

सूर्य के सामर्थ्य और स्वरूप का तथा वैष्णवी शक्ति का वर्णन कई स्थानों पर इकट्ठे ही हुआ है, जिसका निष्कर्ष यह है कि विष्णुपुराण में काल-परिच्छेदिका सूर्यक्रिया इङ्गित हुई है और विष्णु (परमात्मा) क्रियावान है । यह विष्णु ही परमपुरुषरूप में और कालरूप में स्थित है—**पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ।**[७] एक अन्य प्रसङ्ग में कहा गया है कि परब्रह्म का प्रथम रूप पुरुष होता है । दूसरा, तीसरा तथा चौथा रूप काल है—

---

१. व्याकरणमहाभाष्य की प्रदीपटीका (पा० १.१.७०) नान्तरेण क्रियां भूतमविष्यद्वर्तमानकाला व्यज्यन्ते ।

२. व्याकरणमहाभाष्य की प्रदीपटीका (पा० ३.२.८४)

३. विष्णुपुराण - २.११.८

४. वही - २.११.११

५. वही - २.१०

६. वही - २.८.४

७. वही - १.२.१४

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विजः ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम् ॥[१]

इस श्लोक की वा शक्तिपरक व्याख्या की जाए, तो विष्णु का एक (चतुर्थ) सामर्थ्य या शक्ति काल है ।

यदि विष्णु को कालस्वरूप कहा गया है तो कालभेद क्यों ? विष्णुपुराण में ही काल के घटी, पल, मात्रा आदि तथा चतुर्युगादि भेद किये गये हैं । वस्तुतः यह भेद व्यावहारिक है । अखण्ड काल की मीमांसा व्यावहारिक कालभेद के आधार पर टिकी है । इसीलिए भूत, वर्तमान और भविष्य का व्यवहार होता है । काल का व्यावहारिक विभाजन चतुर्युग के आधार पर किया जाता है । चौदह मन्वन्तर होते है । उनमें स्वायम्भूव, स्वारोचिष, औत्तमि, तामम, रैवत और चाक्षुष- ये छः मन्वन्तर बीत चुके हैं, अब सातवाँ वैवस्वत मन्वन्तर चल रहा है । अन्य सात मन्वन्तर हैं— सावर्णि, दक्षसावर्णि, ब्रह्मसावर्णि, धर्मसावर्णि, रुद्रसावर्णि, रुचि और भौम । एक चतुर्युगी का समय ४३,२०,००० वर्ष है ।[२] एक हजार चतुर्युगियों की संज्ञा ब्राह्म दिन है और इतनी ही चतुर्युगियों की रात्रिसंज्ञा है । एक ब्राह्म दिन को सृष्टिकाल तथा एक ब्राह्म रात्रि को प्रलयकाल समझना चाहिए ।[३] इस प्रकार स्थूल विभाजन भी विष्णुपुराण में उपलब्ध है और सूक्ष्म कालगणना भी हुई है । गिनते-गिनते (इकाई, दहाई, सैकड़ा आदि) जो संख्या अठारहवीं बार गिनी जाये, उसे 'परार्द्ध' कहते हैं । इस परार्द्ध से दुगुनी संख्या में प्रलय है, जिसमें सम्पूर्ण विश्व अपने कारण में लीन होता है ।[४] सूक्ष्म कालभेद देखिए । मनुष्य का निमेष ही मात्रा है । पन्द्रह निमेषों की एक काष्ठा, तीस काष्ठा की एक कला तथा पन्द्रह कला की एक नाडिका है । इस प्रकार स्थूलत्व की ओर गति होती है । दो नाडिकाओं का एक मुहूर्त, तीस मुहूर्त का एक अहोरात्र, तीस अहोरात्र का एक मास और बारह मास का एक वर्ष होता है, जिसे 'देवताओं का एक अहोरात्र' कहा जाता है । तीन सौ साठ वर्षों का एक दिव्य वर्ष । बारह हजार दिव्य वर्षों की एक चतुर्युगी और एक हजार चतुर्युगियों का एक ब्राह्मदिन होता है ।[५] इस प्रकार सम्पूर्ण सृष्टि में काल का व्यावहारिक विभाजन किया गया है । इससे काल की अखण्डता बाधित नहीं होती । आधुनिक वैज्ञानिक भी तो काल के व्यावहारिक विभाजन की कल्पना ही करते हैं और इस विभाजन का आधार सूर्य है । आधुनिक वैज्ञानिकों के अनुसार एक सौर्य सेकेण्ड एक सौर्य दिवस का १/८६.४०० वाँ भाग है । पृथ्वी की सूर्य के इर्द-गिर्द परिक्रमा से मापा जानेवाला समय सार्वभौम समय है । सन् १९५६ में आयोजित एक समिति में सेकेण्ड को सन् १९०० ई. का १/३१५.५६.९२.५९.७४७ वाँ (तीन खरब, पन्द्रह अरब, छप्पन करोड़, बानबे लाख, उनसठ हजार सात सौ सैंतालीसवाँ) भाग माना गया था ।[६]

इस प्रकार आधुनिक कालगणना का आधार भी सूर्य है और इसी आधार को भारतीय शास्त्रों ने भी अपनाया है । विष्णुपुराण में भी यही आधार दिखाई देता है ।

---

१. वही - १.२.१५
२. वही - ३.२ ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका (वेदोत्पत्तिविषय)- दयानन्द सरस्वती ।
३. वही- ३.३.४९-५० ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका (वेदोत्पत्तिविषय)- दयानन्द सरस्वती ।
४. वही - ६.३.४-५
५. वही - ६.३.६-१२.
६. द्र० - फिजिक्स (भाग-१) राबर्ट रेस्निक (कालविषयक अध्याय) नई दिल्ली १९८०

पर्यावरण तथा संस्कृत (वैदिक) साहित्य

डॉ० जीवन आशा

'पर्यावरण' शब्द का व्युत्पत्तिपरक अर्थ है — 'परि' अर्थात् चारों ओर से आवरण, अर्थात् जो हमें चारों ओर से आवृत किये हुए है अथवा जिसके द्वारा यह चराचर जड़-चेतन भौतिक जगत् घिरा रहता है, वही पर्यावरण है । इसका अभिप्राय यह है कि पृथ्वी पर स्थित जल, नदी, झरने, सरोवर वन, पुष्प, वृक्ष, उनपर रहने वाले पक्षी, सबके ऊपर फैला हुआ तारों और नक्षत्रों से खचित सूर्य-चन्द्रमा आदि सभी तत्त्व प्राणपोषक पर्यावरण के अंग हैं, जिनसे यह सम्पूर्ण जगत् व्याप्त है । चराचर सभी प्राणी इस भौतिक पर्यावरण में आश्रित रहते हुए जीवन धारण किये रहते हैं ।

प्राकृतिक अनुराग और प्रकृति-संरक्षण की चिरन्तन धारा है भारतीय संस्कृति । प्रकृति-अनुराग हमारी पुरातन संस्कृति में इस कदर बसा और समाया हुआ है कि प्रकृति से अपने अलग अस्तित्व की कल्पना भी हम नहीं कर सकते । हम प्रकृति के अविभाज्य अंग हैं ।

भारतीय मनीषियों ने समूची प्रकृति ही नहीं, सभी प्राकृतिक शक्तियों को देवता स्वरूप माना है ।[१] ऊंर्जा के अपरिमित स्रोत को देवता माना गया है—'सूर्य देवो भव' ।

वस्तुत सूर्य हमारा जीवनदाता है । इसके बिना वनस्पतियों का और परोक्ष रूप से अन्य जीवों का अस्तित्व असंभव है । तभी वैदिक ऋषि मनाते रहते थे कि सूर्य से हमारा वियोग न हो । सूर्य को 'स्थावर-जंगम की आत्मा' कहा गया है, यथा —

'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च'[२]

वस्तुतः सूर्य हम सभी प्राणियों, वनस्पतियों में जीवन का संचार करता है । ऐसे जीवनदाता के रूप में किसी दैवी शक्ति के प्रतीक रूप की कल्पना भारतीय मनीषियों ने की, तो यह सर्वथा समीचीन थी हमारे शाश्वत मूल्यों के संवाहक आज भी यही प्रयास करते हैं कि घर का द्वार पूर्वाभिमुख या उत्तराभिमुख हो, ताकि सूर्य का प्रकाश सम्पूर्ण रूप से वहाँ पहुँच सके—

---

१. नः सूर्यस्य सन्दृशे मा युयोथा ऋ. २/३३/१

२. ऋ. १/११५/१

प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्[१]

भारतीय संस्कृति में जल को भी देवता माना गया है । सरिताओं को 'जीवनदायिनी' कहा गया है । वैदिक ऋषि पवित्र जल की उपलब्धि की कामना करते थे, यथा—शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु, अर्थात् हमारे शरीर के लिए शुद्ध जल प्रवाहित होते रहें ।[२]

अथर्ववेद में जल के महत्त्व को दर्शाते हुए इसको 'उदक' नाम से सुशोभित किया है तथा जल को तेज बढ़ानेवाला एवं मधुरता से परिपूर्ण बताया है ।[३]

जल के उपर्युक्त गुणों से यह स्पष्ट होता है कि जल में किसी प्रकार का प्रदूषण न हो, अपितु ये जल शुद्ध और पवित्र हों । यह सदैव ऊर्जा प्रदान करनेवाला हो और सुखकारी हो ।[४] उनमें किसी प्रकार का प्रदूषण न हो; वह प्रदूषण, जो मानव-समाज के द्वारा मिल रहा है, उसे एकदम रोक देना चाहिए, ताकि मानव-कल्याण के लिए शुद्ध जल प्राप्त हो सके ।

इसी प्रकार प्रकृति के महत्त्वपूर्ण तत्त्व वायु के सम्बन्ध में भी वेदों में विचार हुआ है । उपनिषदों में वायु में दैवीय शक्ति की अवधारणा निहित है । वायु ही प्राण बन शरीर में निवास करती है । वेदों में वायु को भेषज गुणों से युक्त माना गया है—

आवात वाहि भेषज् विवात् वाहि यद्रयः ।
त्वं हि विश्व भेषजो देवानां दूत ईयसे ॥ ऋग्वेद१ ३७/३

वायु-प्रदूषण के सम्बन्ध में विचार करते हुए अथर्ववेद में कहा गया है कि वायु में रोगाणु एवं कृमि उत्पन्न हो जाते हैं । वे कृमि अनेक प्रकार के रोगों को उत्पन्न करते हैं । अतः इनका नाश किया जाना चाहिए ।[५] वेद कृमियों का नाश करके वायु-प्रदूषण को मुक्त करने के उपाय बतलाता है । वेद में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि उदीयमान सूर्य कृमियों का नाश करे, अस्तायमान सूर्य भी अपनी किरणों से भूमि पर की कृमियों का नाश करे ।[६]

---

१. चरक सं. अ. १४/४६

२. शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो न सदुर प्रिये तं
नि दध्मः पवित्रेण पृथिवी मोत पुनामि ॥ अथर्ववेद भूमिसूक्त १२/१/३०

३. एको वो देवोऽप्यतिष्ठत् स्वन्दमाना यथावशम् ।
उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते । अथर्व. ३/१३/४
आपो भद्रा धृतमिदापा आसन्नग्नीषोमौ बिभ्रत्याप इतताः ।
तीव्ररसो मधुपृचामरंगम आ मा प्राणेन सह वचसा गमेत् ॥ अ. ३/१-१

४. आपो हिष्ठा मयो भुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ऋ. १०/९/१

५. इन्द्रस्य या मही दृषक्रिमोर्विश्वस्य तर्हणी तया पिनष्मि संक्रिमीन्दृषदा खल्वाँ इव ॥ अ. २/३१/४

६. उद्यन्नादित्य क्रिमीन हन्तु निम्रोचन हन्तु रश्मिभि ये अन्तः क्रिमयो गवि । अ. २/३२/१

वृक्ष पर्यावरण-पवित्रीकरण का सर्वश्रेष्ठ साधन माना जाता है । वृक्ष और वन जनजीवन के प्राण-स्रोत बने रहे हैं । भारतीय संस्कृति की उदारता की सीमा नही है ।हम वृक्षों में चेतना को मानते हैं । वृक्षों की चेतनता का वर्णन अनेक स्थानों पर आया है । मनुस्मृति में एक-दो स्थानों पर वृक्षों की योनि पूर्वजन्म के कारण मानी गयी है । हमारे धर्म और संस्कृति में जो स्थान विद्या, ब्रह्मचर्य, गऊ, देव, मंदिर, गंगा, गायत्री आदि को दिया गया है, वैसा ही महत्त्व वृक्षों को दिया गया है ।

परन्तु जनसंख्या, भौतिकता और विज्ञान की अनेक शाखाओं के अधिक बढ़ जाने के कारण प्रकृति का सन्तुलन बिगड़ने लगा है । जहाँ कभी वन होते थे, वहाँ आज मनुष्य ही मनुष्य हो गये हैं । वृक्ष और वनस्पतियाँ ऑक्सीजन छोड़ते थे और प्रदूषित वायु ग्रहण करते थे, परन्तु आज उलटा होता जा रहा है । सभी जंगल कटते जा रहे हैं, अनेक स्थान पर बड़े-बड़े शहर बसते जा रहे हैं । इससे कई प्रकार के रोग फैलने लगे हैं । आगे चलकर मनुष्य ही नहीं, प्रत्येक प्राणी का जीवित रहना दुष्कर होगा । यह पर्यावरण की समस्या में कितनी भयानक होगी, इसकी कल्पना आधुनिक विज्ञानवेत्ता तथा पर्यावरण-विशेषज्ञ इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि भविष्य में विश्व को नष्ट करने के लिए किसी युद्ध एवं बड़ी बीमारी की आवश्यकता नहीं होगी, अपितु पर्यावरण अधिक दूषित होने पर वह स्वत: ही नष्ट हो जायेगा ।

हम यह कह सकते हैं कि जब चारों ओर से हमें जीवन देनेवाले पर्यावरण के अंग अपने मूल रूप में नहीं रहते तो पर्यावरण-प्रदूषण की समस्या जन्म लेती है । अत: पर्यावरण के सभी अंगों का यथावत या स्वाभाविक रूप से बने रहना नितान्त आवश्यक हैं, क्योंकि ये सूक्ष्म और गुप्त शक्तियाँ ही अगत् का संचालन करतो हैं ।

इसमें कोई सन्देह नहीं कि जिस योजनाबद्ध ढंग से पाश्चात्य देशों की सरकारें इसके प्रति सावधानी दिखा रही हैं, वैसी हमारे देश में नहीं पर्यावरण के प्रति जागरुकता तो हमें वैदिक काल से मिलनी आरम्भ हो जाती है । वेद में पर्यावरण की रक्षा, पर्यावरण को शुद्ध रखने के उपाय और पर्यावरण-सम्बन्धी सूक्ष्म विवेचन प्राप्त होता है ।

प्राकृतिक शक्तियों को यथावत बनाये रखने के लिए ऋषियों ने नाना कर्मों से उसकी आराधना की । इन्हीं कर्मो में यज्ञ एक श्रेष्ठतम कर्म है,[१] जिसके माध्यम से देव रूपी प्राकृतिक शक्तियों को उद्‌बद्ध एवं सक्रिय किया जाता है । 'यज्ञ' शब्द देव पूजा संगतिकरण एवं दान अर्थ वाली यज् धातु से निष्पन्न होता है, जिसका अर्थ है प्राणरूप देव-शक्तियों को प्रसन्न करना, दो तत्त्वों के मेल से नूतन तत्त्व का निर्माण करना अथवा अखिल जगत् में परिवर्तित आदान-प्रदान की सतत प्रक्रिया में सन्तुलन बनाए रखना । यज्ञ की यह प्रक्रिया प्रकृति में निरन्तर चलती रहती है, जिसके परिचालक देवता आदित्य रूप अग्नि और सोम हैं । सूर्य रूपी अग्नि अनवरत प्रकृति से सोम रूपी अन्न की आहूति ग्रहण करता है और अपनी शक्ति को पुष्ट करता रहता है । यही कारण है कि सूर्य से दिन-रात अनन्त ऊर्जा निकलती रहती है तथा अखिल ब्रह्माण्ड में फैलता रहता है, तथापि उसकी शक्ति क्षीण

---

१. "यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म" शतपथ ब्राह्मण - १७-१५

नहीं होती । इसी प्राकृतिक यज्ञ की भाँति ऋषियों ने भी यज्ञ करना आरम्भ किया, ताकि प्राकृतिक शक्तियाँ क्षीण न हों तथा उसमें विसंगतियाँ उत्पन्न न हों और वे वातावरण को शुद्ध बनाकर उसमें सन्तुलन बनाए रखें ।

ऊर्जा प्राणिमात्र के लिए आवश्यक तत्त्व है, जिससे उन्हें बल और प्राण प्राप्त होता है । वे सभी तत्त्व ऊर्जा है, जिससे मनुष्य दैहिक तथा आध्यात्मिक शक्ति प्राप्त करता है । औषधियों का उत्तम रस तथा अन्न का सार ऊर्जा हैं । प्राकृतिक शक्तियाँ ही ऊर्जा का स्रोत हैं । अतः हमारा श्रेष्ठतम कर्म 'यज्ञ' भी इसी ऊर्जा की प्राप्ति के लिए संचालित होता है, अर्थात् इनका अनुष्ठान किया जाता है ।[१]

अतः यज्ञ केवल कर्मकाण्ड नहीं है, प्रत्युत् ब्रह्माण्ड में रत प्रकृति की अनन्त शक्तियों में परस्पर समन्वय एवं सामञ्जस्य सापित करने के लिए यह ऊर्जा प्रदान करता है ।

वायु-प्रदूषण से बचाव के भी अनेक उपाय बतलाये गये हैं । उनमें सबसे अधिक महत्त्वपूर्ण है यज्ञ । यह निश्चित है कि कृमियों को नष्ट करने की शक्ति यज्ञ में है । यदि किसी बन्द मकान को हम खोलते हैं तो वहाँ मिनट भर भी रहना मुश्किल लगता है । जब हवन कुण्ड में कई किलो गूगल वहाँ अग्नि में आहूत करते हैं तो आधे अथवा एक घण्टे बाद उस स्थान पर के सारे रोगाणु-कीटाणु नष्ट हो जाते हैं । इसीलिए वेद में कहा गया है कि यह यज्ञ रूपी अग्नि सबको पवित्र करता है ।[२]

यज्ञ एवं हवन में जो सामग्री प्रयुक्त होती है, वह ऐसी औषधियों से तैयार की जाती है जो वायु में मिले रोगाणु को नष्ट करके और रोगों को नष्ट करता है । इस प्रकार यह यज्ञ एवं हवन दीर्घायु देता है । इस प्रकार हवन से रोग दूर किये जाते हैं । सौ वर्ष तक जीवित रहने की शक्ति हवन से प्राप्त होती है ।

वेद में पर्यावरण-सम्बन्धी सन्तुलन बनाये रखने के लिए तथा अखिल ब्रह्माण्ड में पर्यावरण में जो शान्ति है, उसे अवस्थित एवं धारण करने के लिए अनेक स्थानों पर प्रार्थना की गई है । वेद में कहा गया है कि इस लोक के बीच का आकाश, भूमि, जल इत्यादि जितने भी पदार्थ हैं, उन सभी में शान्ति ही शान्ति प्राप्त हो ।[३]

वनों को काटकर पर्यावरण को नष्ट करने की भूमिका तैयार की जा रही है । वनों के कटने से अनेक मानवीय और भौगोलिक समस्याएँ उत्पन्न हो रही हैं । जैसे—वनों के कटने से भूमि कर्दन हो रहा है, भूमि के कर्दन से भौगोलिक सन्तुलन बिगड़ता है, नदियों में बाढ़ आती है, बाढ़ आने के कारण जहाँ मनुष्य के प्राणहरण होते हैं, वहाँ अनेक प्रकार के रोग भी फैलते हैं । इस कारण समाज में अशान्ति व्याप्त होती है । इसलिए वेद में कहा गया है कि पर्यावरण-सन्तुलन किसी भी प्रकार अव्यवस्थित न हो, उसके लिए अधिक से अधिक अरण्यों को सुरक्षित रखें ।

---

१. इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । यजु. ।

२. समिन्धते सङ्कसुकं स्वस्त्ये शुद्धा भवन्तः शुचयः पावका ।
जहाति रिप्रमत्येन एति समिद्धो अग्निः सुयुना पुनाति ॥ अ. १२.२.११

३. द्यौ शान्तिरन्तरिक्ष शान्ति पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधय शान्तिः ।
वनस्पतयः शान्ति विंश्वेदेवा शान्तिब्रह्म शान्ति सर्वशान्तिः शान्ति रेव शान्तिः सामा शान्तिरेधिः ॥ यर्जु. ३७.१७

यज्ञ-कर्म से उठे हुए धूम से ही बादल बनते हैं, बादल से वृष्टि होती है और वृष्टि से अन्न उत्पन्न होता है। अतः वृष्टि द्वारा पर्यावरण के विभिन्न अंगों—जल, पृथ्वी, वनस्पति, पर्वत आदि को यज्ञ पुष्ट करता है और शस्य श्यामला औषधियों एवं वनस्पतियों से युक्त धरती से जगत् के प्राणियों को निरोग्य एवं स्वस्थ बनाता है। इस प्रकार यज्ञ पर्यावरण को ही नहीं, अपितु निखिल जगत् को भी सर्वथा पुष्ट करता है।

यज्ञ स्वच्छता का प्रतीक है, क्योंकि यज्ञ के समय भूमि को स्वच्छ किया जाता है। इसमें औषधियों-वनस्पति की भी हिंसा का निषेध किया गया है, क्योंकि वनस्पतियों की कमी के कारण वातावरण में कार्बन डाय ऑक्साइड गैस की मात्रा बढ़ जाती है। अतः यज्ञ पेड़-पौधों की हिंसा का निषेध कर पर्यावरण-रक्षा में सहायक है। अथर्ववेद में यज्ञाग्नि को 'विविध कष्टों को दूर करनेवाली महौषधि' कहा गया है।[१]

प्राकृतिक पर्यावरण-प्रदूषण के साथ-साथ सामाजिक एवं मानसिक प्रदूषण भी अत्यधिक फैलता जा रहा है। इसका कारण यह है कि हम अपनी संस्कृति को भूलते जा रहे हैं। एक-दूसरे के प्रति उचित शब्दों, उचित वाणी का प्रयोग नहीं करते। हमारे भीतर आपसी भेद-भाव उत्पन्न हो जाते हैं, जिससे हम अपने सामजिक ढाँचे को बिगाड़ सा लेते हैं। वाणी एक ऐसा आभूषण है, जो मनुष्य को सुसंस्कृत एवं अलंकृत करता है। जब सृष्टि की रचना हुई तो प्रकृति और पुरुष के मेल को दर्शाया गया। प्रकृति को स्थिर रखनेवाला पुरुष ही है, क्योंकि मानव के द्वारा ही प्रकृति को सुरक्षित रखा जा सकता है, लेकिन आज का मानव न तो ईश्वर द्वारा प्रस्तुत किए गये पदार्थों को सुरक्षित रखने में समर्थ है और न ही स्वनिर्मित समाज को। आज का समाज मानव को दानव बना रहा है, क्योंकि सुसंस्कार के द्वारा ही व्यक्ति का सर्वाङ्गीण विकास होना सम्भव होता है। परन्तु आधुनिक मानव द्वारा धारण किये गये कुविचार उसे पतन की ओर ले जा रहे हैं। सामाजिक प्रदूषण फैल रहा है। यदि मानव के मन में सद्भावना आ जाती है तो अपने अच्छे विचारों के द्वारा स्वयं को श्रेष्ठ बनने का प्रयास करता है, क्योंकि दृष्टि में बदलाव लाने से ही सृष्टि में बदलाव आता है। और ऐसा तभी संभव है, जब हम दूसरों के प्रति श्रद्धा और विश्वास करें। स्वयं को सर्वश्रेष्ठ घोषित न करके दूसरों के गुणों को उजागर करने का प्रयास करें। वेद भी हमें इकट्ठे मिलकर रहने का संदेश देता है। हे मनुष्यो ! आप लोग परस्पर प्रेम से बातचीत करें, आप लोगों के चित्त एक समान हों। जिस प्रकार पूर्व के विद्वज्जन सेवा और भजन करने योग्य प्रभु का स्मरण करते हुए उपासना करते रहें, उसी प्रकार आप भी ज्ञानसम्पन होकर सेवनीय प्रभु की उपासना करें।[२] सभी मनुष्यों के विचार एक समान हों; उनमें परस्पर संगति, मेलजोल भी एक समान हो। इनका अन्तःकरण एक समान हो, इनका चित्त एक-दूसरे को साथ दे ऐसा संदेश दिया जाता है।[३] इस प्रकार हम कह सकते हैं कि सुकर्मों के द्वारा यदि

---

१. अग्ने शरीरमसि पारयिष्णु, रक्षो हासि सपत्नहा।
अथो अमीवचातनः पूतद्रुर्माम भेजषम् ॥ अ८.२.२८

२. संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जनाताम्।
देवा भागं यथापूर्वे सञ्जानानाम् उपासते ॥ ऋ.१०/१९१/२

३. समानो मन्त्रः समिति समानी समानं मनः सहचित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ऋ.१०/१९१/१३

हम अपने जीन को व्यतीत करते हैं तो हमारा मन, तन-सब स्वस्थ रहते हैं और हम दीर्घायु का योग करते हैं। ईशोपरिषद में भी यही सन्देश दिया गया है—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा।
एवन्त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥

यज्ञ में सामाजिक एवं मानसिक-प्रदूषण का भी समाधान बताया गया है। अग्नि में आहूतियाँ अर्पित करना ही यज्ञ नहीं है, प्रत्युत् यज्ञ एक भावना भी है, जो समस्त पर्यावरण को प्रभावित करती है, सुवासित करती है। अकारण या स्वार्थवश हिंसा होने पर वातावरण दुर्गन्धपूर्ण हो जाता है। हिंसा से होने वाले इस भौतिक प्रदूषण से मनुष्य अछूता नहीं रह सकता। इसलिए यज्ञ के द्वारा सर्वविध हिंसा का विरोध किया गया है। इसी विरोध के कारण ही यज्ञ को 'अध्वर' कहा जाता है[१]। यज्ञ मनुष्य की मानसिक एवं वाचिक शुद्धि करता है, क्योंकि यज्ञ के समय सत्य बोलने आदि का संकल्प कराया जाता है। जिस देववाणी, अर्थात् मन्त्र का उच्चारण यज्ञ में किया जाता है, वह भी यज्ञ रूपा है, क्योंकि वह ध्वनि-प्रदूषण को दूर करती है और पर्यावरण को शुद्ध करते हुए सभी कार्यों के संचालन में सहयोग देती है। अतः यज्ञ पर्यावरणशोधक है।

इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि पर्यावरण-शोधन की दृष्टि से वैदिक साहित्य में पर्याप्त विचार हुआ है, विशेष रूप से यज्ञ के सम्बन्ध में। वैदिक चिन्तन भौतिक, आध्यात्मिक, मानसिक एवं सामाजिक—सभी दृष्टियों से पर्यावरण-संरक्षण एवं परिशोधन में अपना महत्त्वपूर्ण योगदान प्रदान करता है।

---

१. अध्वर इति यज्ञनाम। ध्वरति हिंसा कर्मा तत्प्रतिषेधः। नि.१८

वेदों में सूर्यरश्मि-चिकित्सा

प्रो. हरेश ए. जोशी

भारतीय संस्कृति के लिए सर्वोच्च शिखर समान और ज्ञाननिधि जैसे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद में से संसार को अमृत के अनेक भव्य कलश प्राप्त हुए हैं। ज्ञान, भक्ति, कर्म, धर्म, तत्त्वचिन्तन, राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र और विशेष रूप से चिकित्साशास्त्र आदि इसमें सुलभ रहे हैं। ये वेद समग्र सृष्टि के अपने हैं। इसलिए ऐसी वेदों की अभिव्यक्ति का अनुभावन हम सब बार-बार करते हैं। ऋग्वेद का महत्त्व धर्म, संस्कृति और भाषाशास्त्रीय अभ्यास की दृष्टि से स्वीकृत किया गया है। ये वेद भारतीय संस्कृति और साहित्य के कीर्तिस्तभ हैं और तत्त्वज्ञान के उदयशृङ्ग है।

"एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत्"—ऐसा विष्णुपुराण ३.४.११ में कहा गया है। यथा पहले मात्र यजुर्वेद ही था। और बाद में उसमें से अन्य वेदों की रचना हुई। इस यजुर्वेद को आध्वर्यव: वेद:, अर्थात् अध्वर्यु का वेद माना जाता है। भारतीय यज्ञों के सम्यक् ज्ञान के अध्ययन के लिए इस यजुर्वेद का चिन्तन अति महत्त्वपूर्ण है।

सम्बद्ध जानकारी प्राप्त करने के लिए जो प्राधान्य प्राचीन वेदकालीन भारत में ऋग्वेद को दिया जाता है, वैसा ही महत्त्वपूर्ण स्थान प्राचीन भारतीय यज्ञसंस्था के योग्य अध्ययन के लिए यजुर्वेद को दिया गया है। यजुस् का अर्थ पूजा, यज्ञ होता है। पूजा-यज्ञ का यह पद ही यजुर्वेद है। यजुर्वेद में कर्मकाण्ड के उपरान्त उनके सुन्दर विचारों का अद्‌भुत संग्रह हुआ है। उसके अध्याय क्रमांक ४० में अत्यन्त प्रसिद्ध ईशावास्य उपनिषद् है। उसके पहले अध्याय क्रमांक ३४ में 'शिवसंकल्प' के सुन्दर मन्त्र हैं तथा रुद्राष्टाध्यायी नामक प्रसिद्ध विभाग हमारे देश के ब्राह्मणों को अत्यन्त प्रिय है।

जो 'साम' को जानता है, वह वेद के तत्त्व को जानता है — बृहद् देवता का प्रसिद्ध विधान 'सामानि यो वेद स वेदतत्त्वम्' सामवेद का महत्त्व सिद्ध करता है। श्रीमद्‌भगवद्गीता के अध्याय क्रमांक दस में भी 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' (१०.२२) कहा गया है। ज्ञान और संगीत तो स्वाभाविक तौर पर मनुष्य को प्रिय होता है, जिससे सामवेद का महत्त्व स्वयंसिद्ध है।

पद्य, गद्य और गान—इन तीनों के लिए क्रमश: ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद प्रसिद्ध हैं। परन्तु हमारी भारतीय वेदकालीन संस्कृति एवं समाज के विविध पक्षों को आत्मसात करने के लिए अथर्ववेद के अध्ययन पर

विशेष बल दिया गया है। अथर्ववेद समाज के उच्चवर्ग मात्र का ही नहीं, अपितु जनसाधारण की भावनाओं का प्रतिबिम्ब प्रस्तुत करनेवाला वेद है। अथर्ववेद में विविध विषयों का गहन चिन्तन किया गया है, जिसमें तत्कालीन रीति-रिवाज, शत्रुसंहार, शिशु-सुश्रूषा, वशीकरण, पुत्रप्राप्तिविषयक मन्त्र, प्रेत से रक्षा, रोगमुक्ति, द्युत में विजयप्राप्ति, चिकित्सा-पद्धति, सूक्ष्म जन्तुजन्य रोग-उपचार, कृमि का शरीर-प्रवेश और सूर्यरश्मि से सूक्ष्म जन्तु जन्य रोग-उपचार आदि विषयों की चर्चा की गयी है। अथर्ववेद में मन्त्र-७.८८ के प्रारंभ में "विषे विषम् पृथक्त्था विषमिद् वा अपृथक्त्था:" कहकर 'विषम् विषस्यौषधम्' सिद्धांत का निदर्शन हुआ है।

छठवीं शताब्दी के आरम्भ से सप्तम शताब्दी के पूर्वार्ध के समय तक सम्राट हर्षवर्धन के दरबार में शोभन, गद्यस्वामी बाणभट्ट के समय में मयूर कवि भी हुए हैं। उनकी एक बात प्रसिद्ध है कि इस मयूर कवि ने कुष्ठ रोग से मुक्त होने के लिए 'सूर्यशतक' की रचना की थी। ये मयूर कवि अपने 'सूर्यशतक' के छठवें श्लोक में सूर्यरश्मि की प्रार्थना करते हैं—

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीव्रणभिरपघनैर्घघराव्यक्तघोषान्
दीर्घाव्रातानघौघः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्।
घर्मांशोस्तस्य वोन्तर्द्विगुणघन-घृणानिघ्ननिर्विघ्न वृत्तेः-
र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम्॥

अर्थात् जिसके हाथ, नाक और पैर गलित हो गये हों, जिसके अंगों में चीर पड़ गये हों, जिसकी आवाज अवरुद्ध और अस्पष्ट हो गई हो। दीर्घकालीन पापियों के रोगों को मिटाने की जो शक्ति रखनेवाला है, वह (सूर्यरश्मि) इन पापियों के पाप का नाश करे।

इस तरह रोग मिटाने की सूर्यकिरणों की शक्ति के विषय में अथर्ववेद में ये संदर्भ प्राप्त होते हैं—

उद्यन्नादित्यः क्रिमीन्हन्तु निम्नोचन्हन्तु रश्मिभिः। २.३२.१।

उदित हो रहा सूर्य अपनी किरणों से कृमियों को नष्ट कर देता है।

उत्पुरस्तात् सूर्य एति विश्वदृष्टा अदृष्टहा।
दृष्टाश्चादृष्टाश्च सर्वान्प्रमृणन्क्रिमीन् ॥ ५.२३.५ ॥

पूरे विश्व में दिखाई देता और अदृष्ट का नाश करनेवाला सूर्य उदित होकर आगे आता है और दृश्यमान तथा अदृश्यमान—सभी कृमियों का नाश करता है। सूर्य को 'अदृष्टहा' कहा गया है।

उत्सूर्य दिव एति रक्षांसि निजूर्वहन्।
आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा॥ ६.५२.१

राक्षसों को मार देनेवाला सूर्य, पर्वत में से उदित होकर आकाश में आगे जाता है। यहाँ 'अदृष्ट' शब्द का प्रयोग हुआ है, अर्थात् नहीं, दिखाई देते कृमियाँ। अथर्ववेद में सीध कृमि (TAPE WORMS) गोल कृमि (ROUND WORMS) आदि का है और कृमियों के द्वारा उत्पन्न रोगों का भी वर्णन है।

इसके उपरान्त अपची प्रकार की ग्रन्थी के रोग पर सूर्यरश्मि का गुणकारी प्रभाव भी वर्णित हुआ है—

अपचित प्रयतत सुवर्णोपसतेरिव ।
सूर्यं कृणोतु भेषजं चन्द्रमापोपगच्छतु ॥

हे अपचि ग्रन्थियो जिस तरह घरौंदे में से गरुड़ गिर जाते हैं, उसी तरह तुम भी गिर जाओ । हे सूर्य, मेरा उपचार करो और चन्द्रमा प्राप्त हो ।

वैदिक काल में मन्त्र विद्या और वैद्यक विद्या अलग नहीं थी । इसलिए वैद्यक ग्रन्थों जैसे स्पष्ट विचार वेद में दिखाई न दें—यह स्वाभाविक है ।

प्रकाश और गरमी—इन दोनों को भी इस देश की विचारधारा में भिन्न नहीं गिना गया है । इसलिए वेदों के बाद के काल में आयुर्वेदिक साहित्य में प्रकाश की रोगहर-शक्ति का अलग वर्णन नहीं मिलता । यों प्राचीनकाल में इस देश के विद्वानों ने प्रकाश और गरमी को अलग करके उसका विचार नहीं किया । अग्नि और तेज—ये दोनों शब्द ऋषियों ने अनेक बार एक-दूसरे के लिए प्रयुक्त किए हैं, जिसमें गरमी की रोगहर शक्ति के सम्बम्ध में प्राचीन ग्रन्थों में जो बातें मिलती हैं, वे मात्र गरमी के प्रभाव को देखकर ही कही गयी हैं । प्रकाश के अभाव को भी इसमें समाविष्ट मानना यद्यपि मुश्किल है—

नमः सूर्याय शान्ताय सर्वरोगविनाशिने ।
ममेप्सितं फलं दत्त्वा प्रसीद परमेश्वर ॥ और

आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देव नमोस्तुते ।

सूर्य ही हमें जीवन, आरोग्य और शक्ति देता है । यह बात यहाँ सूचित है । यहाँ अत्यन्त प्रसिद्ध इटालियन कहावत भी स्मरणीय है कि Where the Sun does not enter, the Docter does.

सृष्टि के आरम्भ से मनुष्य प्राकृतिक तत्त्वों को पूजता आया है । आकाश, प्रकाश, पवन, पानी और पृथ्वी—ये पाँच तत्त्व प्रत्यक्ष थे और प्राणदाता थे । जड़ और चेतन सृष्टि इन पाँच महाभूतों में प्रकट हुई एवं टिकी है । ऋग्वेद में इन पाँच देवताओं की स्तुति के असंख्य मन्त्र हैं । पृथ्वीवासी जीवों को हमेशा और उदय-अस्त पामता हुआ, प्रकाश फैलाना, सर्वत्र चेतना भर देनेवाला, प्राण और पोषण देनेवाला सूर्यदेव सबसे महान है—ऐसा अनुभूत हुआ है । तदनुसार सूर्य **ज्योतिषां ज्योतिरेकः** है । वही इस मानवजीवन का आधार है ।

ऋग्वेद में दिव्य ज्योति से प्रकाशमान सूर्य को ऋषियों ने अलग-अलग नाम से पूजा है, इसका आदरपूर्वक गुणगान किया है । आदित्य, सविता, उषा, अर्यमा, मित्र, वरुण, विष्णु, अग्नि, इन्द्र आदि वैदिक देवता उसी के स्वरूप हैं । ऋग्वेद में कहा गया है — "प्राणेन विश्वतो वीर्य देवाः सूर्य समैश्यनं" अर्थात् देवता सब प्रकार के गुणों से युक्त सूर्य को अपने प्राणों से सम्बन्धित करता है ।

सूर्यरश्मियों के बिना जरायुज, अण्डज, स्वदेज एवं उद्‌भिज मात्र का जीवित रहना असम्भव है, क्योंकि इसके बिना पर्याप्त गरमी तथा जीवन के लिए अनिवार्य वायु और जल भी नहीं मिल सकता । वैदिक ऋषि सूर्य-

रश्मि के महत्त्व को अच्छी तरह समझते थे । वेद, उपनिषद् आदि ग्रन्थों में सूर्य की रोगनिवारक महिमा हजार मुख से गायी गयी है—

कफ पित्तोद्भवारोगान् वातरोगांनयैव च ।
तत्सेवनान्नरोजित्वा जिवेच्च शरदः शतम् ।।

क्रिमियों की चिकित्साविधि वेद में बहुत स्थानों पर पायी जाती है । विषैले दृष्ट-अदृष्ट क्रिमि, जो अनेक प्रकार के उपद्रव उत्पन्न करते हैं, का नाशक सूर्य है । इन विषैले कृमियों के सब प्रकार के विष को वह अपने प्रकाश द्वारा नष्ट करता है ।

उत्पुरस्तात् सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।
अदृष्टान्सर्पान् जम्भयनसर्वांश्च यातुधान्यः ।। १.१९३.४

अर्थात् पूर्व दिशा से विश्व को देखनेवाला, अदृष्ट क्रिमिनाशक सूर्य उदित होता है तथा सब अदृष्टों को और सब यातुधानियों को नष्ट करता है ।

अथर्ववेद (४.६.१२) में बताया गया है कि —

ये सूर्यम् न तितिक्षन्त आतपन्तममुं दिवः ।
आरायान् वस्तवासिनो दुर्गन्धीं लोहितास्वान् मककान् नाशयामसि ।।

इस द्युलोक में तपते सूर्य को जो नहीं संहार सकते, उन जीवनहारी, पस्तपासी, दुर्गन्धयुक्त लोहितमुख मकक नामक क्रिमियों को हम नष्ट करते हैं ।

मरुत्, अग्नि, वरुण आदि सूर्य के स्वरूप ही हैं । "अग्ने हंसि न्यत्रिणं दिधन्" । ऋ१०.११८.१ हे अग्नि प्रकाश करता हुआ तू अत्रि (प्राणियों को खानेवाले) क्रिमि का हनन करता है । "अदाभ्येन शोचिपाग्ने रक्षस्वम् दह" । ऋ१०.११८.७ — हे अग्नि, न दबनेवाली ज्वाला से तू राक्षस क्रिमि को जला दे । और 'अग्नि रक्षोहाभीवचातनः' । अथर्व १.२४.१ - अग्नि राक्षसों का मारनेवाला और रोगनाशक है ।

"सप्त अश्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।
शोणित केश विचक्षण ।।

हे सूर्यदेव ! आपके रश्मि रूपी सात घोड़े किरण रूपी केश से सुशोभित आपको रथ में ले जा रहे हैं ।"

'सूर्य कृष्णोतु भेषजम्'—हे सूर्य ! औषध बनाओ । सूर्य में एक विशेष प्रकार की शक्ति — प्राकृतिक शक्ति है, जो निरन्तर प्रज्वलित रहती है । और जब तक सृष्टि है, तब तक प्रज्वलित रहेगी ।

आरोग्य प्राप्ति के लिए CHROMOPATHY रंग चिकित्सा — वर्णोपचार सबसे श्रेष्ठ मार्ग है । रोग मिटाने की यह विधा वेदकाल से प्रसिद्ध है । यह CHROMOPATHY आयुर्वेद के ग्रन्थों में स्पष्ट रूप से बतायी गयी है । देखने में सूर्यरश्मि का रंग धवल है, पर वह सात रंगों का मिश्रण है । यदि आप PRISM को देखें तो ऊपर से सफेद, किन्तु अंदर सात रंग प्रत्यक्ष दिखाई देते हैं । ये सात रंग इस प्रकार हैं—

(1) RED, (2) ORANGE, (3) YELLOW, (4) GREEN, (5) BLUE, (6) INDIGO और (7) VIOLET

इनके अतिरिक्त हमारे जीवन के लिए अत्यन्त उपयोगी इन्फ्रारेड तथा अल्ट्रावायलेट भी हैं, जो दिखाई नहीं देते।

इसी प्रकार सूर्यरश्मियों में सात रंगों का सम्मिश्रण है। जब किसी रंग-विशेष की अधिकता अथवा न्यूनता होती है तो हम उसी के अनुसार रोग के शिकार होते हैं, पर रंगों के प्रभाव को यद हम अच्छी तरह समझ लें तो रोग से मुक्ति आसानी से प्राप्त हो सकती है।

(१) RED COLOUR — लाल रंग उष्ण है यह धमनी के रक्त एवं स्नायु को उत्तेजित करता है। सहानुभूतिक स्नायु-मण्डल पर इसका विशेष प्रभाव है।

(२) ORANGE COLOUR — नारंगी रंग उष्ण है, पर लाल जैसा नहीं।

(३) YELLOW COLOUR — पीला रंग बहुत ही उत्तम एवं स्वास्थ्यप्रद है। यह प्रसन्नता का दाता है। थोड़ा सा रेचक भी है। मस्तिष्क, यकृत और प्लीहा पीले रंग से शक्तिमान बनता है। पीला रंग नपुंसकता को भी दूर करता है।

(४) GREEN COLOUR — पीले और नीले रंग को मिलाने से हरा रंग प्राप्त होता है। हरा रंग न अति उष्ण है और न अति शीत। चक्षु के लिए यह शक्तिप्रदाता और शीतदाता है।

(५) BLUE COLOUR — आसमानी रंग बहुत ही ठंडा है। अति गरमी व दाह से होनेवाले सभी दर्द में आसमानी रंग मुक्तिदाता है। तमाम प्रकार की गरमी में यह स्वास्थ्यप्रद है।

(६) INDIGO COLOUR — नीला रंग संकोचनकारी, ज्वरनाशक, स्नायु के लिए शक्तिदाता और प्यास बुझानेवाला है।

(७) VIOLET COLOUR — जामुनी रंग से नींद अच्छी आती है। क्षय और फेफड़े के रोगों में भी यह लाभप्रद है।

इस तरह सूर्य की किरणों के सात रंग हैं। पृथ्वी की धातुएँ और उपधातुएँ भी सात हैं। रत्नों के रंग भी सात हैं। मनुष्यदेह भी सात धातु से युक्त है। उपधातु भी सात हैं। देह की चमड़ी की परतें भी सात होती है। अग्नि की कलाएँ भी सात हैं। इस प्रकार यह समस्त सृष्टि 'सप्तरश्मिमय' है और इन सप्तरंगों में शक्ति संजोने का कार्य सूर्य करता है। इसीलिए हम सूर्य को पिता मानते हैं।

पर्यावरण-संरक्षण

(प्राचीन भारतीय साहित्य के सन्दर्भ में)

श्रीमती शीला डागा

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।[१]

यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।

मा ते मर्म विमृग्वरी मा ते हृदयमर्पिपम् ।।[२]

प्रकृति और संस्कृति के साहचर्य को भारतीय मनीषा ने सबसे पहले पहचाना और लोकमंगल के लिए इसका उपयोग किया । भारतीय ऋषियों ने द्युलोक एवं पृथिवी को पिता एवं माता माना है । ऋषियों ने प्रार्थना की है कि हे भूमि माता ! मैं तुमसे जो भी प्राप्त करूँ, वह शीघ्र ही पुन: उत्पन्न हो जाये । हे माता ! मैं तेरे मर्मस्थल पर क़ोई चोट न पहुँचाऊँ, तेरे हृदय को कभी दु:खी न करूँ ।

वेब्सटर्स शब्दकोश में environment[३] का अर्थ है — All the physical, social & cultural factor & conditions influencing the existence or development of an organism of assemblage of organism. संस्कृत में कहा गया है—'परित: आवृणोतीति', अर्थात् जो चारों ओर से घेरे, वह पर्यावरण है । अत: जब हम पर्यावरण पर चर्चा करते हैं तो हम इसे जलवायु, मिट्टी आदि तक ही सीमित नहीं कर सकते । 'पर्यावरण' से तात्पर्य हमारे आसपास का समस्त जगत् है और साथ ही वह जनसमुदाय भी, जिसमें हम निवास करते हैं । वास्तव में 'यह ब्रह्माण्ड एक सुव्यवस्था है, एक विधि-सञ्चालित व्यवस्था । मनुष्य में विवेक इस ब्रह्माण्ड में समन्वय की प्रतिध्वनि है ।'[४]

औद्योगिक क्रान्ति के इस युग में मानव की प्रगति की धारणा उसकी एकमात्र भौतिक उन्नति को माना जाने लगा है । माना यह जाता है कि हम प्रकृति का उपयोग अपनी इच्छा के अनुसार करने, उसको चलाने की जितनी ही क्षमता प्राप्त कर लेंगे—चाहे वह प्रकृति (पर्यावरण) के कितनी ही प्रतिकूल हो—वही हमारी प्रगति के लक्षण होंगे । तथाकथित विकसित देशों के प्रभाव में आये आधुनिक विकासशील देशों की भी यही अवधारणाएँ

१. ऋग्वेद १.१६४.३३, (सम्पा.) मैक्समूलर, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, १९८३ ।

२. अथर्ववेद १२.१.३५, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, १९८३ ।

३. अंग्रेजी-हिन्दी शब्दकोश, फादर कामिल बुल्के ।

४. नव मानववाद, राय एम.एन., (अनु.) नन्द किशोर आचार्य, वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर, १९९८ ।

बन गयीं । प्रकृति के असीमित दोहन, वनों एवं वक्षों की कटाई, औद्योगिक यन्त्रीकरण एवं महाविनाशक शस्त्रों की होड़ ने विश्व के पर्यावरण को जो क्षति पहुँचायी है, उससे मानव-जीवन के विनाश की आशङ्काएँ उत्पन्न हो गयी हैं । पृथिवी की संरक्षक ओजोन की परत, जो सूर्य की पराबैगनी किरणों को पृथिवी पर आने से रोकती है, पतली हुई है । समाचारों के अनुसार, उसमें छिद्र हो गया है । फलत: पृथिवी पर उष्णता बढ़ रही है । (वैज्ञानिक इसको बनाने की बात कर रहे हैं, किन्तु पर्यावरण पर उसकी भी क्या प्रतिक्रियाएँ होंगी, क्या कहा जा सकता है ?) न केवल प्रकृति का ही सन्तुलन विषम हुआ है, बल्कि भौतिकवादी, भोगवादी संस्कृति के प्रभाव के कारण धनसंचय करने एवं सुख-सुविधा से सम्पन्न जीवन जीने की लालसा ने मानव में जो स्थान बनाया है, उसने मानव को मानव नहीं, यन्त्र ही बना डाला है । परिणामस्वरूप मानव का प्रकृति से ही नहीं, परस्पर भी सम्बन्ध विच्छेद होता जा रहा है । संसाधनों की इस अंधी दौड़ में हमारे वन एवं वनस्पतियों के साथ-साथ सभी प्रकार की जीवन सृष्टि का भी व्यापक रूप से विनाश हुआ है । सृष्टि की सभी वस्तुएँ परस्पर अनिवार्य सम्बन्धों से बंधी हुई हैं । रचना की विविधता में सृष्टि का कोई स्पष्ट उद्देश्य है । अतएव मनुष्य को जीवन की सुरक्षा तभी प्राप्त हो सकती है, जब वह जगत् के सभी अस्तित्वों से सामञ्जस्य स्थापित करते हुए आगे बढ़े — मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।[१] (मैं समस्त जगत् को मित्र-भाव से देखूँ ।)

यह सन्तोष का विषय है कि देर से ही सही, पर्यावरण-संरक्षण के प्रति विश्व सचेत हुआ है । विश्व समुदाय की इस जागृति का इतिहास जून, १९७२ में स्टॉकहोम में आयोजित विश्व पर्यावरण सम्मेलन से शुरू हुआ । भारत ने इसमें सक्रिय भूमिका का निर्वाह किया था । इस सम्मेलन में जो संकल्प लिये गये, उनका सम्पोषण २३ मई, १९८६ को भारतीय संसद् द्वारा 'पर्यावरण संरक्षण और सुधार अधिनियम' के पारित होने से हुआ । इसे सम्पूर्ण देश में लागू किया गया । इस अधिनियम में शब्दों की जो व्याख्या की गयी, उसके अनुसार 'पर्यावरण' से तात्पर्य जलवायु एवं भूमि से होते हुए भी उनके उस अन्तर्सम्बन्ध से लिया गया, जो जलवायु, भूमि, मनुष्य, अन्य जीवित प्राणियों, वृक्षों एवं सूक्ष्म जीव जगत् के मध्य विद्यमान है । किसी भी ठोस, द्रव या गैसीय पदार्थ, जिससे पर्यावरण को क्षति होती हो, को 'प्रदूषणकारक तत्त्व' माना गया ।[२] पर्यावरण की यह व्याख्या प्राचीन भारतीय चिन्तन की अवधारणा के अनुरूप ही है । भारतीय जीवन-प्रणाली में तो पर्यावरण के प्रति सजगता का इतिहास मानव-सभ्यता के उषःकाल से ही प्रारम्भ होता है । इस देश ने पर्यावरण की दृष्टि से एक अति विकसित सभ्यता को उत्तराधिकार में प्राप्त किया है । प्राचीन भारतीय परम्पराएँ, जो अद्यावधि अविच्छिन्न रूप से भारत के एक बड़े भाग में चली आ रही हैं, इस तथ्य का प्रत्यक्ष प्रमाण हैं कि भारत में जनमानस को पर्यावरण की अनुकूलता बनाये रखने के लिए अनेक प्रकार से शिक्षित किया जाता रहा है । यहाँ के विभिन्न प्रदेशों के विविध त्योहार अधिकतर प्रकृति के ही किसी न किसी पक्ष से जुड़े हैं । चाहे वह पोंगल हो या ओणम, हरियाला हो या तीज, दीपावली हो या होली, मकर संक्रान्ति हो या लोहड़ी । यह और बात है कि परवर्तीकाल में इनके साथ कुछ अन्य कथाएँ भी जुड़ गयीं । वेद में जहाँ जल, वायु, अग्नि, उषा पर्जन्य आदि प्राकृतिक तत्त्वों की स्तुतियाँ हैं, वहाँ सोम

---

१. यजुर्वेद ३६.१८, ब्रह्मवर्चस शान्तिकुञ्ज, हरिद्वार ।

२. पारिस्थितिकी एवं पर्यावरण पृ. ४, व्यास हरिश्चन्द्र, पंचशील प्रकाशन, जयपुर, २००१ ।

को भी प्रमुख स्थान दिया गया है । ऋग्वेद का पूरा एक (नवम्) मण्डल सोम देवता को अर्पित किया गया है । मण्डूक सूक्त भी ऋग्वेद का ही अंश है । गाय एवं वृषभ तो जीन में यूँ भी रचे-बसे रहे हैं । जनजीवन में गौ को माता मानकर पूजा गया है । यहाँ नागपञ्चमी पर सर्पों को दूध पिलाया जाता है, शिव के वक्षस्थल पर उनका स्थान है, शेषनाग पृथिवी को धारण करते हैं । हंस, मयूर, सिंह, वृषभ, मूषक देवताओं के वाहन हैं, गणेश एवं हनुमान प्रमुख देवता हैं । वट, नीम, पीपल, तुलसी, केला, बेल आदि वृक्षों व पौधों की पूजा की जाती है । गङ्गा, यमुना आदि को पूजा जाता है, गोवर्धन पर्वत की परिक्रमा पुण्य कार्य है । हमारे अनेक विश्वविख्यात एवं महत्त्वपूर्ण मन्दिर बद्रीनाथ, केदारनाथ, अमरनाथ, वैष्णो देवी, जैनियों का दिलवाड़ा का जैन मन्दिर आदि पर्वतों पर स्थित हैं । इन सभी के पीछे विचार यही है कि मानव का प्रकृति से अटूट सम्बन्ध है । पशु-पक्षी आदि समस्त प्राणिवर्ग, वनस्पतियाँ, औषधियाँ, पर्वत, नदी आदि मानव जीवन के लिए अनिवार्य हैं । इसी से हमारे शास्त्रों द्वारा इन्हें विविध अनुष्ठानों से जोड़ दिया गया ।

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥[1]

ईशोपनिषद् के इस मन्त्र में जगत् के अणु-अणु में ईश्वर का निवास ऋषि देखता है । प्राचीनता के अतिरिक्त भारतीय संस्कृति की दो प्रमुख विशेषताएँ—आध्यात्मिकता एवं उदारता हैं । यह मन्त्र उपर्युक्त दोनों ही विशेषताओं का उपदेश देता है । आध्यात्मिकता का अर्थ है कि हम जगत् एवं जगत् के कर्ता-नियन्ता के अविच्छेद्य सम्बन्ध को सदैव ध्यान में रखें । इस सम्बन्ध की स्मृति से हमारे स्वभाव में उदारता का गुण आना एक स्वाभाविक परिणाम होगा । परम्परा से प्राप्त यह उदारता केवल मानव से मानव के लिए तक ही सीमित नहीं होती—पशु, पक्षी, वनस्पति, जीव-जन्तु से लेकर समस्त भूमण्डल तक इसका विस्तार जाता है । प्रत्येक कार्य, उत्सव आदि के प्रारम्भ में ईश्वर-वन्दना एवं उसकी समाप्ति के अवसर पर—ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव सा मा शान्तिरेधि । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥[2] का पाठ करने की परम्परा प्रकृति के साथ मानव के सम्बन्ध के विषय में वैदिक ऋषियों के गहन अनुभवों एवं ज्ञान के स्पष्टतः सङ्केत देती है । ऋषि कवियों की प्रकृति के सन्दर्भ में तीव्र अनुभूतियों से आप्लावित प्रज्ञा के फलस्वरूप भारतीयों ने वेद, आरण्यक एवं उपनिषदों के रूप में अनुपम निधि विरासत में प्राप्त की है, जिनका विचार-सागर ही परवर्ती भारतीय चिन्तन का पाथेय बना ।

ऋग्वेद विश्व की समुपलब्ध प्राचीनतम कृतियों में सर्वसम्मति से स्वीकृत है । विभिन्न प्राकृतिक तत्त्वों में दिव्यता का प्रकाश हमारे ऋषियों ने लक्ष्य किया था । वेद में आकाश, वायु, अग्नि, जल एवं पृथिवी—इन पञ्च महाभूतों में परिव्याप्त दिव्य सत्ता की स्तुतियाँ विविध प्रकार से करते हुए उनसे कल्याणकारी बने रहने की प्रार्थनाएँ की गयी हैं । अग्नि से प्रार्थना की गयी है—

---

१. ईशावास्योपनिषद् १ ।

२. यजुर्वेद ३६.१७, ब्रह्मवर्चस शान्तिकुञ्ज, हरिद्वार ।

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सवस्व नः स्वस्तये ।[१]

अग्नि से पिता-पुत्र का सम्बन्ध जोड़ा गया है, नदियाँ मातृतमा हैं, पर्जन्य पिता है, भूमि माता है—

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ।[२] इन देवताओं के प्रति कृतज्ञता-ज्ञापन के लिए यज्ञ-संस्कृति विकसित हुई । यज् धातु देवपूजासंगतिकरण एवं दानार्थक है । यज्ञ के लिए प्रयुक्त अन्य शब्द हवन, सवन भी आदान-प्रदान अर्थों के ही वाहक हैं । भाव यही है कि जब हम किसी से कुछ प्राप्त करते हैं तो उसको हमारे द्वारा कुछ दिया जाना चाहिए । इसी से सम्बन्ध अच्छे बने रहते हैं, सुरक्षा भी प्राप्त होती है । आगे चल कर श्रीमद्भगवद्गीता में इसी भाव को इन शब्दों में अभिव्यक्त किया गया है—

देवान्भावयतानेन ते देवाः भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥[३]

परन्तु आज मानव अधिकाधिक संसाधन जुटाने के लिए धनसंचय करने की अंधी दौड़ में इतना आत्मकेन्द्रित हो गया है कि वह सब कुछ प्राप्त तो करना चाहता है, किन्तु किसी को कुछ भी देने का ध्यान उसे नहीं है या फिर वह देना ही नहीं चाहता है । वेद कहता है—

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति सहदेवेषु गच्छति ।
तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥[४]

प्राचीन भारतीय साहित्य जगत् में परस्पर आदान-प्रदान के द्वारा ही सामञ्जस्य स्थापित करने का निरन्तर उपदेश करता रहा है । इसीलिए भारतीय संस्कृति में त्याग का अतिशय महत्त्व माना गया है । केवल त्याग की ही बात नहीं है, हम यदि अपना अस्तित्व या हित चाहते हैं तो हमें दूसरों के अस्तित्व या हित के प्रति भी सावधान होना पड़ेगा, अन्यथा अपना अस्तित्व ही खतरे में पड़ जाएगा ।

भारतीय जीवन-दर्शन चार आश्रमों का विधान करता है—ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ एवं संन्यास । इनमें से गृहस्थ को यदि छोड़ दें तो शेष तीनों आश्रमों में, अर्थात् मानव की कुल आयु का तीन-चौथाई भाग तो प्रकृति की गोद में बिताने की बात कही गयी है । भारतीय संस्कृति अपने चिन्तन में अति वैज्ञानिक है—मानव यदि आश्रमों के अनुकूल अपना जीवन व्यतीत करें तो आज के जीवन में व्याप्त तनाव एवं व्याधियों का प्रतिशत अल्प ही हो जाये । जीवन में आरोग्य अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है । यहाँ जीवन के चार पुरुषार्थ माने गये हैं—धर्म, अर्थ, काम एवं मोक्ष । कहा गया है—

धर्मार्थकाममोक्षाणां आरोग्यं मूलमुत्तमम् ।[५]

---

१. ऋग्वेद, १.१.९, ।
२. अथर्ववेद, १२.१.१२ ।
३. श्रीमद्भगवद्गीता, ३.११ गीता-रहस्य, लोकमान्य बाल गङ्गाधर तिलक, पुणे, १९६२ ।
४. ऋग्वेद १.१२५.५ ।
५. ऋग्वेद, १.१२५.५ ।

अर्थात् आरोग्य से ही इन पुरुषार्थों को सम्पन्न किया जा सकता है। इन चारों पुरुषार्थों में समग्र जीवन को समावेश कर दिया गया है। धर्म, अर्थ एवं काम—इन तीनों की प्राप्ति के लिए स्वस्थ रहना आवश्यक है, तभी मोक्ष प्राप्ति होगी। पर्यावरण का समाज के कल्याण से सीधा सम्बन्ध है। इसे प्रदूषण से अनेकानेक व्याधियाँ उत्पन्न हो जाती हैं, हो भी रही हैं। यदि प्राकृतिक प्रदूषण से मनुष्य की जीवनी-शक्ति का ह्रास होता है तो उससे अधिक हानि मानसिक प्रदूषण से होती है। आधुनिक चिकित्सा-विज्ञान यह स्वीकार करता है कि प्राय: व्याधियाँ मानव के मानसिक असन्तुलन की उपज हैं। मानसिक तनाव एवं कुण्ठाएँ पर्यावरण-प्रदूषण के साथ अग्नि में घृत का कार्य करती हैं। नित्य नवीन रोग सामने आ रहे हैं, जिनका कोई निदान आधुनिक एलोपैथिक चिकित्सा में नहीं है। यदि कहीं कुछ आशा की किरण है तो वह प्राकृतिक या आयुर्वेदिक चिकित्सा-प्रणालियों में ही वर्तमान है। ऐसे अनेक उदाहरण इस देश में यत्र-तत्र मिलते रहते हैं। अन्वेषण किया जाये तो चमत्कारी परिणाम सामने आयेंगे। आयुर्वेद चिकित्सा-प्राणाली भी पूर्णत: पर्यावरणीय तत्त्वों पर ही आधारित है—जल, मिट्टी, दूध, जड़ी, बूटियाँ, वृक्षों की छाल, पत्ते, फल, फूल, बीज ही नहीं; सोना, चाँदी, मोती आदि सभी आयुर्वेद में ओषधि के रूप में प्रयुक्त होते हैं। पश्चिमी सभ्यता के प्रभाव से भारत ने इस प्रणाली की उपेक्षा बहुत काल तक की है। यह सन्तोष का विषय है कि सरकार द्वारा अब इस ओर ध्यान दिया जा रहा है। आयुर्वेद का मूल अथर्ववेद ही है, यह सर्वविदित है।

केवलाघो भवति केवलादी[१] एवं मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता:[२], अर्थात् अकेला खानेवाला पाप का भागी होता है। ऐसे मूर्ख को तो अन्न भी व्यर्थ ही मिलता है। जैसा कि स्पष्ट है, पर्यावरण को केवल प्राकृतिक प्रदूषण तक ही सीमित नहीं किया जा सकता; मानव का मानव से सम्बन्ध भी पर्यावरण का ही अंग है। सत्ता एवं धन की अन्धी दौड़ ने आज सर्वत्र अराजकता की सी स्थिति उत्पन्न कर दी है। प्रत्येक व्यक्ति अधिक से अधिक संसाधनों को अपने हाथ में रखने का अभिलाषी है। अपने चारों ओर के मानव-समुदाय से उसका कुछ लेना-देना नहीं है। व्यक्ति और व्यक्ति तथा देशों एवं देशों के मध्य में भयावह स्थिति बन गयी है। विकसित अथवा धनी देश या वर्ग का एक व्यक्ति विकासशील अथवा निर्धन देश या वर्ग के एक व्यक्ति से अनुमानत: ३६ गुना अधिक ऊर्जा का उपभोग कर रहा है। विश्व की २० प्रतिशत जनसंख्या ८० प्रतिशत संसाधनों का उपभोग कर लेती है। परिणामत: ईर्ष्या, द्वेष, कुण्ठा, दीनता आदि के कारण हिंसक वृत्तियाँ प्रवर्धित व पल्लवित हो रही हैं। अपनी इच्छापूर्ति के लिए आज मानव द्वारा पशु-पक्षियों की हिंसा, वनस्पतियों का विनाश, पर्वतों की कटाई, वायु का प्रदूषण, जल व ऊर्जा का अन्धाधुन्ध उपभोग व प्रदूषण किया जा रहा है। सरकारें कानून बना रही हैं, किन्तु जब तक मनोवृत्ति परिवर्तित नहीं होगी, तब तक कानून कहाँ तक प्रभावी हो पायेगा? चोर को पकड़ने की जितनी विधियाँ अन्वेषित की जा रही हैं, चोरी के उतने ही नवीन मार्ग आविष्कृत कर लिये जाते हैं। विश्व की जनसंख्या-का एक बड़ा भाग रोटी, कपड़ा और मकान की प्राप्ति के लिए प्रयत्नशील है। अनुपलब्धि की कुण्ठा अथवा निर्धनता सम्भवत: जनसंख्या-वृद्धि में बहुत बड़ा कारण बनी है। शिक्षा का प्रश्न तो उदरपूर्ति के पश्चात् ही उठता

---

१. ऋग्वेद, १०.११७.६।
२. ऋग्वेद, १०.११७.६।

है। जनसंख्या-विस्फोट ने अनेक समस्याओं को या तो उत्पन्न कर दिया है या असीमित रूप से बढ़ा दिया है; एक ऐसे दुश्चक्र में फँसा दिया है, जिसमें से निकलने का मार्ग ही नहीं मिल रहा है। ऐसे में यदि कोई मार्ग दिखाई देता है तो वह है भारतीय प्राचीन साहित्य के चिन्तन का सारतत्त्व 'योगदर्शन'। यह मनुष्य की मुक्ति या आनन्द के मार्ग का निर्देश देता है, जो अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह से प्रारम्भ होकर शौच, सन्तोष, तप, आसन, प्राणायाम आदि तक जाता है। यदि हम अहिंसा आदि यम-नियमों एवं आसन, प्राणायाम आदि को जीवन में अपना लें तो हमारा जीवन सुखी हो सकता है। सैम्युअल बटलर ने कहा था—"मनुष्य के अतिरिक्त अन्य सभी प्राणी यह जानते हैं कि जीवन का उद्देश्य आनन्द प्राप्त करना है।"[१] भारतीय साहित्य पर जीवन के आनन्द को कभी मोक्ष, कभी मुक्ति, कभी निर्वाण, कभी ब्रह्म से तादात्म्य कहकर स्मरण कराता रहा है, किन्तु मानव तो मृगतृष्णाओं में भटकते हुए जीवन को अधिकाधिक दुःखमय बनाता जा रहा है।

राजा प्रजानुरञ्जनात्—रामायण में राजा राम प्रजा की सन्तुष्टि के लिए अपनी गर्भभरालसा पत्नी सीता को वन में भेज देते हैं, जबकि आज अनेक राष्ट्राध्यक्षों पर ही व्यभिचार, छल-कपट, असत्य भाषण के अभियोग सुनाई देते रहते हैं। 'यथा राजा तथा प्रजा' की उक्ति को हम कैसे भूल सकते हैं? शासक वर्ग यदि अपने कर्तव्य से च्युत हो जाये तो जनता से यह आशा कैसे की जा सकती है कि वह मानवीय संवेदनाओं को बनाये रखेगी या नीति के मार्ग पर चल पायेगी। डॉ. राधाकृष्णन ने कहा था—"बुद्धिमान्, अनुभूतिशील एवं उद्यमी मनुष्यों का विश्वास है कि राजनीति, अर्थशास्त्र एवं उद्योग से सम्बद्ध संस्थाओं तथा प्रबन्धों में कहीं न कहीं विसंगतियाँ हैं। यदि हमें मानवता को सुरक्षित रखना है तो हमें इनसे मुक्ति पानी होगी।"[२] व्यक्तिगत प्रगति की अंधाधुंध अभिलाषा में हम दूरगामी परिणामों के प्रति असावधान हो गये हैं। दृष्टि बचाकर वे सारे कर्म करने के लिए उद्यत हो जाते हैं, जिनसे तात्कालिक लाभ प्राप्त होता है। इस तात्कालिक लाभ के पीछे छिपी हानि को हम देखना भी नहीं चाहते, यद्यपि अन्ततः गाज हमारे ही सिर पर गिरती है। उपनिषद् ने इसी स्थिति को समझ कर कहा है—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये॥[३]

परन्तु भस्मासुर के समान अपने सिर पर अपना ही हाथ रखकर हम नष्ट हो सकते हैं—इस बात का ज्ञान हम नहीं कर पा रहे हैं। कालिदास कहते हैं—

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि ते एव धीराः।[४]

ज्ञानी वही है, जिसकी वृत्तियाँ अनुशासित हों। लेकिन आज तो सबसे बड़ी समस्या मनोवृत्ति की ही है। अथर्ववेद में ऋषि का चिन्तन है—

---

१. धर्म और समाज पृ.७, (हिन्दी अनुवाद), डॉ. राधाकृष्णन, दरियागंज, दिल्ली, १९७५।

२. वही

३. ईशावास्योपनिषद् १५।

४. कुमारसम्भव, १.५९।

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्मयज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥[१]

किन्तु किसे स्मरण रहता है कि विश्व की एक सुनिश्चित अखण्ड व्यवस्था (ऋत) है ? कौन दीक्षा तप एवं यज्ञ को सम्पन्न करने का अभिलाषी है ? तो फिर व्यवस्था के लाभ कैसे प्राप्त हो सकते हैं ? दुष्परिणाम भी तो हमें ही भोगने पड़ेंगे । मानव-इतिहास के अन्य किसी समय में इतनी यन्त्रणाएँ व वेदनाएँ अनुभव नहीं की गयीं । सामाजिक भद्रता और न्याय से अविच्छेद विचार, जो शताब्दियों से आचरण का अनुशासन कर रहे थे, बह गये प्रतीत होते हैं । आज हमें उन्हीं की पुनः प्रतिष्ठा करनी है । इसके साथ ही हमें जगत् से भी ममत्व का सम्बन्ध स्थापति करना होगा, भारत के प्राचीन ऋषि-मुनियों ने यही मार्ग प्रशस्त किया था । हमारा उद्देश्य वैयक्तिक लाभ न होकर समाजसेवा होना चाहिए । हमें—

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सहवीर्यं करवावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ॥[२]

को अपने जीवन में उतारना होगा । श्रीमद्भगवद्गीता में बताया गया है—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यः, यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥[३]

हमारे कर्म श्रेष्ठ होंगे, तभी हम सब कुछ प्राप्त करने के अधिकारी बनेंगे, क्योंकि—

न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ॥[४]

हमारे धर्मशास्त्र एवं पुराण पर्यावरण के प्रति हमें निरन्तर सावधान करते हैं । मनुस्मृति निर्देश देती है कि गाँव की सीमा पर तालाब या कुआँ, बावड़ी, झरना—कुछ न कुछ अवश्य बनवाना चाहिए । साथ ही वट, पीपल, नीम, ढाक, सेमल, साल, ताल एवं दूध वाले वृक्षों को भी लगाना चाहिए ।[५] पद्मपुराण में उन व्यक्तियों को नरक का अधिकारी माना गया है, जो जीव-हिंसा करते हैं; कूपों, तालाबों और उद्यानों को प्रदूषित करते हैं ।[६] स्कन्द, पुराण भी सभी प्रकार के पेड़-पौधों को काटने को निन्दनीय मानता है ।[७]

प्राचीन भारतीय साहित्य तो पर्यावरण का आधार-स्तम्भ ही है । इस साहित्य के प्रथम ग्रन्थ ऋग्वेद से प्रारम्भ करके यदि अगली अनेक शताब्दियों तक के साहित्य पर दृष्टिपात करें तो हम पायेंगे कि यदि इसमें से

---

१. अथर्व१२.१.१ ।
२. कठोपनिषद् शान्ति मन्त्र ।
३. श्रीमद्भवगद्गीता, ३-१४ ।
४. वही ६.४०
५. मनुस्मृति ८.२३७-४६, पुस्तक मन्दिर, मथुरा; तृ.सं. ।
६. पद्मपुराण भूमिखण्ड ९६.७८ ।
७. स्कन्दपुराण २०८३ ।

मानव के अतिरिक्त समस्त भूतजात को पृथक् कर दिया जाये तो हम रिक्तहस्त ही हो जायेंगे । वेदों की जल, वायु, सूर्य, सोम, पृथिवी, आकाश आदि की स्तुतियाँ; आरण्यक उपनिषदों की अनूठी उपदेशात्मक कथाएँ, रामायण के ऋषियों के आश्रम व राम के वनवास के चौदह वर्ष; कालिदास, भवभूति, श्रीहर्ष, बाणभट्ट, जयदेव के नायक-नायिकाओं के प्रकृति के ताने-बाने में बुने भव्य व्यक्तित्व—क्या शेष रह पायेगा ? इसके पीछे भारतीय संस्कृति की वह आध्यात्मिक चेतना ही काम करती रही है, जिसने इसे विश्व की अन्य संस्कृतियों में विशिष्ट गौरव प्रदान किया है । पर्यावरण-प्रदूषण के समस्त पक्षों का एकमात्र निदान है । इसी चेतना को विश्व में जागृत करना है—

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ।।[1]

इसी को कृष्ण के शब्दों में इस प्रकार व्यक्त किया गया है—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।।[2]

यही हमारे शास्त्रों का, साहित्य का उपदेश है; यही अनुशासन है ।

१. ईशावास्योपनिषद् ६ ।
२. श्रीमद्भगवद्गीता ४.११ ।

संस्कृत-साहित्य में पर्यावरण-संरक्षण

डॉ० जयप्रकाश नारायण

परि + आवरण = पर्यावरण, अर्थात् हमारे आसपास जितनी भी चीजें हैं, उन्हें पर्यावरण कहा जाता है । इसके अन्तर्गत जल, भूमि, वायु, पशु-पक्षी, वृक्ष, सरीसृप आदि आते हैं । ये सभी पर्यावरणिक तत्त्व मानव-जीवन को आधार प्रदान करते हैं । जब-जब इन तत्त्वों में असंतुलन की स्थिति उत्पन्न होती है, तब-तब मानव-सभ्यता पर एक भयंकर संकट उत्पन्न हो जाता है । दजला फरत और मेसोपोटामिया का पतन पर्यावरण-असुरक्षा से ही हुआ । हिरोशिमा और नागासाकी ध्वस्त हो गये । वर्तमान समय में सम्पूर्ण विश्व इस पर्यावरण-असन्तुलन की बड़ी गंभीर समस्या में उलझा हुआ है । वृक्षों की अन्धाधुन्ध कटाई, वैज्ञानिक प्रगति, औद्योगिकरण तथा भौतिकीकरण की होड़ ने इस समस्या को और गंभीर बना दिया है ।

इस समस्या के समाधान में सरकारें, वैज्ञानिक संस्थाएँ, सामाजिक संस्थाएँ आदि अनेक महत्त्वपूर्ण कार्य कर रहे हैं । ये कार्य यद्यपि इस समस्या का कुछ समाधान तो करते हैं, परन्तु इनसे पुन: नयी समस्या खड़ी हो जाती है । इससे समस्या-समाधान-समस्या का चक्र चलता रहता है ।

इस समस्या के समाधान में यदि संस्कृत-साहित्य के अथाह समुद्र में हम गोता लगाएँ तो ज्ञात होगा कि संस्कृत मनीषियों ने अपने चिन्तन में इस समस्या के समाधान में अनेक बातें कहीं है । वे केवल वर्णन के लिए प्रकृति-चित्रण नहीं करते, अपितु अप्रत्यक्ष रूप से मानव का प्रकृति के साथ तादात्म्य स्थापित करने के लिए करते हैं । जब तादात्म्य स्थापित हो जायेगा तो वे स्वयं उनकी सुरक्षा के लिए तत्पर हो जायेंगे । हमें आवश्यकता है प्रकृति के उन तत्त्वों का अन्वेषण तथा प्रयोग करने की ।

१. यज्ञ द्वारा वायुशोधन—यज्ञ में उचित मात्रा में प्रयुक्त हवन-सामग्री एवं घृत के प्रयोग से वायु शुद्ध होता है, जिससे पर्यावरण स्वत: शुद्ध हो जाता है । उच्चरित मंत्र से ध्वनि-प्रदूषण की समस्या का भी समाधान होता है ।

वेद मनुष्यों को प्रेरणा देता है कि— "आ जुहोता हविषा मर्जयध्वम् ।" तुम अग्नि में शोधक द्रव्यों की आहुति देकर वायुमण्डल शुद्ध करो ।

२. प्रकृति-पूजा—वेदों में प्रकृति के लगभग सभी तत्त्वों की पूजा का वर्णन है । उन्हें देवता सदृश माना गया है । जैसे—अग्नि देवता, सूर्य देवता, पृथ्वी देवता, वन देवता आदि । वृक्ष-पूजा, नदी-पूजा, अग्नि-पूजा आदि से सम्बन्धित कई सूक्त वेदों में भरे पड़े हैं । उनमें इन तत्त्वों के संरक्षण के विषय में काफी कुछ कहा गया है ।

३. वनस्पतियों द्वारा वायुशोधन—कार्बन डायऑक्साइड की मात्रा अधिक बढ़ जाने पर वायु प्रदूषित हो जाती है, पर वनस्पति और पेड़-पौधे कार्बन-डायऑक्साइड को ग्रहणकर हम मनुष्यों के लिए ऑक्सीजन छोड़ते हैं । ऋग्वेद में वायु-प्रदुषण से बचने के लिए वनस्पति—'वने आस्थाप्यध्वम्' अर्थात् 'वन में वनस्पतियाँ लगाओ' की चर्चा गयी है, वृक्षारोपण करो, वन महोत्सव मनाओ । यजुर्वेद में मानवता के रक्षार्थ कहा गया है—

अयं हि त्वा स्वधितिस्तेतिंजानः प्रणिणाय महते सौभाग्याय ।
अतस्त्वं देव वनस्पते शान्त वल्शो विशेह सहस्त्र वलसा वि वलं रुहेम ॥

वैदिक ऋषि कामना करता है कि पृथ्वी पर जितनी भी सहस्रों पत्तों वाली औषधियाँ हैं, वे सब हमें प्रदूषणजनित मृत्यु से छुड़ाएँ—

यावतीः कियतीश्चेमाः पृथिव्यामध्योषधिः ।
ता मा सहस्त्र पर्ण्यो मृत्योर्मुञ्चन्त्वहसः ॥ (अथर्व.)

४. जलशोधन—जल को प्रदूषित न होने देने तथा प्रदूषित जल को शुद्ध करने हेतु कुछ उपाय वेदों में वर्णित हैं—

यासु राजा वरुणो यासु सोमशै विश्वेदेवा या सूर्ज मदन्ति ।
वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ताः आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ (ऋग्वेद — ७/४९)

५. अग्निहोत्र द्वारा पर्यावरण-शोधन—वेद में अनेक स्थानों पर अग्नि को पावक, अमीव-चातन, पावकशोचिष, सपत्नदम्भन आदि विशेषणों से अभिभूषित करके उसकी शोधकता प्रदर्शित की है ।

६. महाभारत में पर्यावरण-संरक्षणः—महाभारत के युद्ध में अश्वत्थामा द्वारा ब्रह्मास्त्र तथा अर्जुन द्वारा परमास्त्र के प्रयोग को मानवों पर निषिद्ध किया गया है । कहा गया है कि इनके प्रयोग से बारह वर्षों तक पृथ्वी पर वर्षा नहीं होगी और पर्यावरण समाप्त हो जायेगा—

(i) **परमापदगतेनापि नैव तातः त्वया रणे ।**
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥

(ii) **अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।**
समा द्वादशपर्जन्यस्तद्राष्टं नाभिवर्षति ॥

(iii) **पाण्डवास्त्वं राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव हि ।**
तस्मात् संहर दिव्यं त्वमस्त्रमते तन्महाभुज ॥

कौटिल्य के अर्थशास्त्र में पर्यावरणसुरक्षा की चर्चा

अर्थशास्त्र के चौथे अधिकरण के तीसरे अध्याय में आठ प्रकार के दैवी प्रकोपों पर विचार किया गया है—अग्नि, जल, बीमारी, दुर्भिक्ष, चूहे, व्याघ्र, साँप और राक्षस । राजा को चाहिए कि इन दैवी प्रकोपों से प्रजा की रक्षा करे । उसने इन दैवी प्रकोपों से बचने के लिए धार्मिक पूजाओं और अनुष्ठानों की व्यवस्था की है । जैसे—आग

से रक्षा हेतु पूर्णिमा आदि पर्वों के दिन अग्नि देव की पूजा, जल-रक्षा हेतु नदियों की पूजा, अनावृष्टि के निवारण हेतु वरुण देवता की पूजा ; अकाल, चूहे, व्याघ्र, साँप और राक्षस से बचने के लिए विभिन्न देवताओं की पूजा की व्यवस्था दी गयी है । इस प्रकार राजा को चाहिए कि वह दैवी विपदाओं का प्रतिकार करनेवाले अथर्ववेद के ज्ञाता, तांत्रिकों सिद्धों तथा तपस्वियों को अपने देश में सम्मानपूर्वक रखें ।

कौटिल्य ने पुरोहितों, मंदिरों, देवपशु और पवित्र वृक्षों को भी विशेष सुविधाएँ प्रदान करने की सलाह दी है । देवता की पूजा हेतु आयात वस्तुओं पर कर की छूट भी दी गयी है ।

वैदिक ग्रन्थों के साथ-साथ लौकिक संस्कृत साहित्य में भी पर्यावरण की सुरक्षा की चर्चा की गई है । प्रायः संस्कृत साहित्य के सभी कवियों और लेखकों ने प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से पर्यावरण-सुरक्षा की बात कही है ।

महाकवि कालिदास ने अपने नाटक 'अभिज्ञान शाकुन्तलम' में पात्र का प्रकृति के साथ ऐसा तादात्म्य स्थापित किया है कि वे प्रकृति सजीव बन पड़े हैं । शकुन्तला पौधों को बिना पानी पिलाये स्वयं पानी नहीं पीती है, आदि..... ।

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्माष्वपीतेषु या।
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्॥
आद्ये वः कुसुमप्रसुतिसमये यस्या भवत्युत्सवः।
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥

इसी तरह के अनेक उदाहरण कालिदास के ग्रन्थों और अन्य कविओं के काव्य में भरे पड़े हैं । अगर उनका प्रयोग पर्यावरण-संरक्षण की दृष्टि से किया जाये तथा उसपर नये शोध हों तो बहुत हद तक हम पर्यावरण समस्या के समाधान तक पहुँच सकते हैं ।

संस्कृत-साहित्य और पर्यावरण-संरक्षण

डॉ. मञ्जुलता शर्मा

सम्पूर्ण विश्व की दृष्टि प्रकृति के लोकोत्तर रूप पर मुग्ध रही है । संस्कृत-साहित्य इसी के आँचल में पलकर परिष्कृत एवं परिवर्धित हुआ है । विभिन्न कवियों ने प्रकृति का चित्रण अत्यन्त स्निग्धता से किया है । प्रकृति चित्रण की यह मन्दाकिनी वेदों के पर्ज्जन्य सूक्त से निःसृत होकर निरन्तर प्रवाहित होती हुई आज भी कवियों की तूलिका हेतु संजीवनी बनकर मार्गप्रदर्शन कर रही है । प्रत्येक कवि ने अपने काव्य में उसके इन्द्रधनुषी रंग भरे हैं । संस्कृत कवियों की संवेदनाएँ अनुभूतियाँ एवं चेष्टाएँ प्रकृति के प्राङ्गण में ही प्रश्रय पाती रही हैं । कवियों का उद्देश्य प्रकृति को आलम्बन और उद्दीपन रूप में जनमानस पर उतारकर मानवमात्र को हतप्रभ कर देना ही नहीं है, अपितु इसमें निहित जागरुकता को मानव-जीवन की शोधिका के रूप में चित्रित करना भी है । संस्कृत-साहित्य में प्रकृति का विपुल वैभव एवं मानव के मञ्जुल सहयोग का अद्‌भुत सामरस्य मिलता है ।

संसार के समस्त पदार्थों में चेतना का साक्षात्कार करनेवाले भारतीय मनीषियों की दृष्टि से प्रकृति सजीवता की साक्षात् प्रतिमूर्ति है । संस्कृत कवि प्रकृति की अन्तरात्मा को समझता है, उसके निर्मल एवं निश्छल रूप में अपने स्वजनों के स्वप्न संजोता है । उसकी प्रकृति जड़ नहीं है, अपितु उसमें माता, पुत्री, भागिनी, सखी एवं बन्धुत्व के सम्बन्धों की ऊष्मा है । चराचर विश्व में व्याप्त प्रकृति की भव्यता के 'वनश्री', 'वनलक्ष्मी' वनदेवता आदि उपमानों से अलंकृत किया है । प्रकृति के साथ मनुष्य की संवेदनाएँ चिरकालीन रही हैं । एक ओर मनुष्य प्रकृति के अभाव में एकांगी होकर व्याकुल हो जाता है और दूसरी ओर प्रकृति के अभाव में एकांगी होकर व्याकुल हो जाता है और दूसरी ओर प्रकृति मानवमात्र से विहीन होकर जड़ हो जाती है । जब-जब प्रकृति का आह्वान किया जाता है, तब-तब वह संयोग एवं वियोग के मनोभावों में प्रत्युत्तरित होती है । मानवीय प्रवृत्तियों का प्रवाह प्रकृति का कलेवर पाकर प्रफुल्लित हो उठता है ।

वाल्मीकि, भास, कालिदास, भवभूति आदि अनेक कवियों ने अपने काव्य में प्राकृतिक सौन्दर्य के अनन्त रूप मुखरित किये हैं । संस्कृत कवियों की कोमल कमनीय कल्पना ने इसके बहुआयामी रुपों से चेतन प्राणी के साथ जो रागात्मक सम्बन्ध स्थापित किये हैं, उससे प्रकृति की जड़ता नष्ट हुई है । वह प्रत्येक पर्व एवं उत्सव में मानव की चिरसंगिनी है । कहीं वह पीले पत्तों के ब्याज से अश्रुपात करती है तो कहीं झरनों के निनाद में उसका हास तरंगित होता है । पर्णांगुलियों से आभूषण प्रदान करनेवाली प्रकृति ही इतनी सचेतन हो सकती है कि कोकिरव से प्रत्युत्तरित हो सके । आज प्रदूषित होते विश्व को पर्यावरण के इसी सत, चित एवं आनन्दमय स्वरूप के

दिग्दर्शन की आवश्यकता है । वैदिक ऋषियों ने प्राकृतिक सौन्दर्य के प्रति जिस अनुभूति का परिचय दिया है, वह कालिदास के लिए अपरिचित नहीं है । वैदिक ऋषि को 'उषा' शोन शारिका में लिपटी युवती प्रतीत होती है तो कालिदास को मेघ सतरंगी आभा के मध्य मयूरपंखधारी कृष्ण । कवि कालिदास तो प्रकृति के अनन्य साधक हैं । उनकी प्रथम कृति ऋतुसंहार प्रकृति का ही उच्छवास है । आम्रकूटपर्वत पर घने छायादार वृक्ष, जामुन के कुञ्जों से अवरुद्ध श्वेत फेनवाले नदियों के जल कहाँ विलुप्त हो गये हैं ? "कार्यासैकतलीन हंसमिथुनास्रोतोवहामा-लिनी"—ऐसे दृश्य तो मात्र चित्रविषय बनकर मनुष्य को उसकी विरासत का स्मरण करते हैं । कवि की अलौकिक सृष्टि में शकुन्तला को प्रकृति-पुत्री है । वृक्षों के थाले (आलवास) भरने का कार्य उसके लिए उत्सव सदृश है, अत: कण्व पर लगे अदूरदर्शिता के आरोप का खण्डन करते हुए वह कहती है—"अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु" । शकुन्तला का यह कथन प्रकृति-स्नेह की पराकाष्ठा है । उसका यही सहोदर-प्रेम उसे शान्ते 'शान्तेकरिष्यसि पद पुनराश्रमेऽस्मिन्' कहकर जीवन की अन्तिम अवस्था के लिए मानो प्यार भरा निमन्त्रण दे जाता है । मेघदूत का यक्ष जब स्वप्न में अपनी पत्नी का दर्शन प्राप्तकर उसे अपनी भुजाओं का आलिंगन देना चाहता है, तब उसकी विवशता पर वनदेवियों के मोती जैसे अश्रुबिन्दु सहृदयों को सहसा ही भावविह्वल कर जाते हैं । कुमारसम्भवय का चन्द्रमा अपनी किरण रूपी उंगलियों से रजनी रूपी नायिका के अन्धकारस्वरूप केशों को हटाकर, उसके अर्धनिमीलित नेत्रोंवाले मुख का चुम्बन करके सफल मनोरथवाला हो जाता है । इस प्रकार संस्कृत साहित्य प्रकृति के उन विविध रूपों को संगृहीत किये हुए है, जो हमारे स्वस्थ, सरस, सफल लौकिक एवं आध्यात्मिक जीवन के लिए अपरिहार्य है ।

पर्यावरण-संरक्षण से पूर्व ज्वलन्त प्रश्न यह है कि हमारा परिवेश किन आस्थाओं के अभाव में प्रदूषित हुआ है । बाह्य जगत् पर दृष्टिपात करने से प्रतीत होता है कि हम जल-प्रदूषण एवं वायु-प्रदूषण के कारण एक विकृत पर्यावरण की संरचना कर रहे हैं । सर्वप्रथम जल-प्रदूषण के परिप्रेक्ष्य में नदियों के प्रति मातृत्व की भावना के ह्रास से उनकी शुद्धता एवं पवित्रता खण्डित हुई है । नदियाँ न केवल हमारी भौतिक आकांक्षाओं की पूरक रही है, अपितु उनसे एक दिव्य संदेश भी मिलता रहा है । सर्वात्मदर्शी ऋषियों ने उनमें जीवन का साक्षात्कार किया है । यद्यपि ये ऋषि स्थूल प्रकृतिवादी नहीं थे, प्रत्युत् प्रकृति के प्रति उनका एक मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण था । इस दृष्टिकोण के साथ जीवत्व की यह कल्पना तब और साकार हो उठती है, जब हम आदिकाल से ही नदी विशेष को तन्नामक देवी विशेष से प्रतिष्ठित करते हैं । ऋग्वेद में 'दित्या आप:' कहकर नदी के देवत्व को स्वीकार किया है । इसलिए नदीसूक्त का ऋषि नदियों से यही प्रार्थना करता है कि वे भरतवंशियों का उद्धार करें । लौकिक साहित्य ने भी प्रकृति के अनन्तरूप मुखरित किये हैं । कण्वाश्रम के समीप बहती मालिनी नदी धार्मिक अनुष्ठानों की साधिका है । मेघदूत की अल्पजलवाली निर्विन्ध्या, शिप्रा, सरस्वती, सभी कमलों से पूरित एवं पराग से सुवासित जल वाली हैं । शीतल पवन उसका सहचर है, और कलरव करते सारसों की पंक्ति उसकी करधनी है । भगीरथ प्रयत्नों की फलस्वरूपा वह गंगा तो परमप्रिय शिव की चिरसंगिनी है । फिर भला अशिव कैसे हो सकती है ? वह तो शिव का केश ग्रहण करके चञ्चला बन गयी है ।

तस्माद् गच्छेरनु कनखलं शैलराजावतीर्णा,
जह्नोः कन्यां सगरतनया स्वर्गसोपान पङ्क्तिम्।
गौरीवक्त्रभृकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दु लग्नोर्मिहस्ता।

इसमें निहित जल की पारदर्शिता कहीं उसे स्फटिक मणि बना देती है, तो कहीं पार्वती की ईर्ष्या देखकर खिलखिलाती हुई तरुणी। इस प्रकार यमुना की तरंगों से संसृष्ट गंगा विविध स्वरूपा बन जाती है। वह केवल अपने सौन्दर्य से ही आकर्षित नहीं करती, अपितु अपनी पवित्रता के कारण सगरपुत्रों की मोक्षदायिनी भी है।

ऐसी शुद्धशीला गंगा, जो स्वर्गद्वार कही जाती रही है, जिसके संगम पर स्नान करके व्यक्ति घोर पापों से मुक्त हो जाता है, जिसके जल का स्पर्श, दर्शन एवं आचमन मनुष्य को आवागमन के बन्धनों से मुक्त कर देता है, आज उसी देवीस्वरूपा गंगा को शुद्ध करने की योजनाएँ क्रियान्वित की जा रही हैं। वह गंगा, जो भगीरथ के पूर्वजों के लिए स्वर्ग की सोपान पंक्ति थी, आज धूर्तों एवं पाखण्डियों के दुष्कृत्यों से शापित होकर व्याकुल एवं व्यथित है; जिसके तट मनुष्य को राग-द्वेष से मुक्त करके दिव्य लोकों को प्राप्त कराते थे, आज कचरे के ढेर में परिवर्तित हो चुके हैं; जिनमें चढ़ाये गये ताँबे के सिक्के जल को शुद्ध एवं पोषक बनाते थे, वही विभिन्न कारखानों के दूषित अवशेषों के उफनते नालों, सीवर लाइनों से इन नदियों की कोख को मलिन कर रहे हैं। जल की इसी मलिनता के कारण नदियों का मातृत्व विलुप्त हो रहा है। अतः नदियों के प्रति मानवमात्र का वही विश्वास जाग्रत करने के लिए हमें जल का प्राणतत्त्व लौटाना होगा।

पर्यावरण सुरक्षा के प्रसंग में पर्वतीय स्खलन भी आज गक गम्भीर चुनौती बन रहा है। संस्कृत-साहित्य में वर्णित हिमालय की रमणीय ढलानें, कैलाश पर्वत के उन्नत रजत शिखर हमारे गौरवशाली अतीत के प्रहरी हैं। पर्वत हमारे देवस्थान हैं। उन देवालयों को काटकर नगर बनाती हमारी आधुनिक सभ्यता ने उन्हें आहत किया है। पर्वतीय क्षरण को रोकने के लिए बढ़ती हुई जनसंख्या पर रोक लगानी होगी, जिससे नगरीकरण की प्रवृत्ति को बढ़ावा न मिले। ऐसे वृक्षों को लगाना होगा, जिनकी जड़ें मिट्टी के कटाव को रोक सकें। आज कटते हुए जंगलों के कारण वर्षा की मात्रा भी काफी कम हो गयी है और जो वर्षा होती भी है, वह पानी रोकनेवाले वृक्षों के अभाव में व्यर्थ हो जाती है। संस्कृत-साहित्य में कुटल, करील, आम, कदम्ब, जम्बू आदि अनेक वृक्षों का उल्लेख बहुलता से मिलता है, जो पृथ्वी की उस सोंधी गंध को फिर से लौटा सकते हैं। पर्यावरण-सुरक्षा के लिए वृक्ष सृष्टि का कवच हैं। वे कार्बन डाइऑक्साइड ग्रहण करके हमें ऑक्सीजन प्रदान करते हैं। अतः प्रदूषण की विकृति से इस विश्व को सुरक्षित रखने के लिए और नष्ट होती ओजोन की परत को बचाने के लिए उनसे सहोदर सम्बन्ध विकसित करने होंगे।

वर्तमान युग में परिवर्तित होती मानवीय संवेदनाओं ने मनुष्य को स्वार्थी बना दिया है। वह प्रकृति से आशीर्वाद का आकांक्षी नहीं है, अपितु उसे समूल नष्ट करके अधिकाधिक रूप में अपने उपयोग में लाना चाहता है। उसकी बढ़ती हुई अदम्य लिप्सा प्राकृतिक अस्तित्व को मूर्छित करनेवाली विषवल्लरी बन गयी है। प्रकृति

को जड़ मानकर हम पर्यावरण-सुरक्षा के उपाय ढूँढने में संलग्न हैं, परन्तु चेतन और अचेतन के मध्य का द्वन्द्व सकारात्मक परिणाम नहीं दे पा रहा है। पेड़, पौधे, जल, वायु, पशु, पक्षी, पर्वत, नदियाँ, पृथ्वी, आकाश—सभी अपनी स्वाभाविकता के आयाम खो रहे हैं। सृष्टि के प्रति हमारी प्रतिबद्धता मौन हो गयी है। अत: आवश्यकता है ऐसी आत्मीयता की, जो प्रकृति के प्रति किये गये हमारे क्रूर निर्णयों की लक्ष्मण-रेखा बन सके, क्योंकि जब-जब मनुष्य ने स्वाभाविक विकास पर कुठाराघात किया है, तब-तब सृष्टि ने विनाश के अध्याय लिखे हैं। आम्रकूट पर्वत पर आम के घने वृक्ष, जामुन के कुञ्जों से अवरुद्ध जल को पीता हुआ मेघखण्ड, स्त्रियों की सुरतक्रीड़ा से उत्पन्न थकान को दूर करता शिप्रावात, पर्वतों से बहती भागीरथी का फेनोज्ज्वल जल आदि अनेकश: दृश्य कंकरीट के जंगलों में दम तोड़ चुके हैं।

संस्कृत कवि सम्पूर्ण जड़-चेतन सृष्टि में एक ही चेतनत्व को देखता है। इसी परिप्रेक्ष्य में प्राकृतिक दृश्यों पर चेतन धर्म का समारोपण एवं मानव के साथ उसका अटूट सम्बन्ध एक विशाल दृष्टिकोण को जन्म देता है। जब मानव सुख-दु:ख में प्रकृति की सहभागिता का अनुभव करता है, तब उसके तद्‌गत व्यवहार में भी सकारात्मक दृष्टि विकसित होती है और यही दृष्टि व्यक्ति के विकास के लिए 'मील का पत्थर' बन जाती है।

आज विकृत होते पर्यावरण में हमारी कोमल प्राकृतिक भावनाएँ एवं मानवीय संवेदनाएँ इस स्वाभाविक सौन्दर्य से दूर कहीं भौतिकता की चकाचौंध में खो गयी है। कमरों में लगे हुए बोनसाई पौधे मनुष्य की निष्ठुरता और निर्ममता की कहानी कहते प्रतीत होते हैं। निश्चित रूप से सजे हुए 'कैक्टसों' के बीच में व्योमस्पर्शी लताओं ने अन्तिम साँस ली है। कटते हुए जंगल, प्रदूषित होती जलवायु और काले धुएँ के मेघखण्डों के बीच आज कहाँ है वह 'अरविन्द सुरभिकणवाही' की अनुभूति? इसके लिए अतीत के पृष्ठों में खोयी उसी प्राकृतिक आस्था को स्वीकार करना होगा, जिसके वशीभूत हुई शकुन्तला कह उठती है— "तदात्मानमपि विस्मरिष्याम"।

अन्तत: जब हम भावना के झूलों में झूलते उस स्वप्निल संसार को नदी की तरंगों, मकरन्दवाहिनी पवन, हिमाच्छादित पर्वतखण्डों एवं पक्षियों के कलरव से भर देंगे, तब हमें प्रकृति का वरदान स्वत: मिल जायेगा। वास्तव में हमें यदि प्रदूषित होते विश्व को प्रकृति का वही रमणीय रूप उपहार में देना है तो उसके प्रत्यावर्तन के लिए संस्कृत-साहित्य से ऋण लेना ही होगा। संस्कृत साहित्य में निहित यह आत्मीय भावना जब जन-जन को आन्दोलित करेगी, तब पर्यावरण-सुरक्षा के समक्ष खड़ा प्रश्न अनुत्तरित नहीं रहेगा, और प्रकृति के उभयपक्षी रूप में शिव का तांडव एवं पार्वती का लास्य थिरक उठेगा।

संस्कृत वाङ्मय में निरूपित गुप्तचर-व्यवस्था

(आज के सन्दर्भ में)

डॉ० रामकृष्ण पाण्डेय 'परमहंस'

किसी भी राष्ट्र की सुरक्षा तथा विकास के लिए अन्य व्यवस्थाओं के साथ-साथ गुप्तचर-व्यवस्था की भी अहम भूमिका रहती है । आज 'गुप्तचर' का एकमात्र तात्पर्य अपराधों का पता लगानेवाली एक संस्था या खुफिया विभाग से लिया जाता है, किन्तु प्राचीन भारतीय शासन-प्रणाली में गुप्तचर के इस उद्देश्य को नितान्त ही गौण समझा जाता था । वस्तुतः राजनीति के क्षेत्र में गुप्तचरों की आवश्यकता इसलिए थी कि प्रजा के कष्टों, क्लेशों, पीड़ाओं आदि का वास्तविक पता शासक को चल सके । शासकीय नियमों के पालन में उत्पन्न होनेवाली प्रतिकूल परिस्थितियों, बाधाओं और योजनाओं की सूचना राजा या प्रशासक तक पहुँचाना गुप्तचरों का प्रमुख कर्त्तव्य था । प्राचीन भारतीय गुप्तचर-व्यवव्था, उनका संघटन, उनके गुप्त रहस्य, उनकी गुप्त संकेत-प्रणाली इतनी जटिल, किन्तु इतनी व्यवस्थित थी कि उस समय समाज के छोटे-से-छोटे वर्ग, समुदाय और संगठन से लेकर अन्तरराष्ट्रिय राजनीति तक, किस हिस्से में क्या हो रहा है— यह गुप्तचरों द्वारा शासक को ज्ञात हो जाता था । इस व्यवस्था की उपेक्षा और शिथिलता के भीषण परिणाम भी इतिहास के पन्नों में अंकित हैं । इस व्यवस्था का जाल बिछाकर अपनी निष्ठा, त्याग और अनुशासन के बलपर कौटिल्य ने मौर्य-साम्राज्य की स्थापना, नन्द वंश का नाश और देश के विभिन्न छोटे-छोटे राज्यों को एक सूत्र में बाँधकर विशाल साम्राज्य की स्थापना की थी ।

गुप्तचर-व्यवस्था वैदिक काल की ही देन है । उस काल में दूत ही गुप्तचर का कार्य करते थे । तब प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष—दो रूपों में दूत होते थे । ऋग्वेद के प्रथम मण्डल के प्रथम सूक्त के प्रथम मन्त्र में अग्नि को प्रत्यक्ष दूत के रूप में प्रस्तुत किया गया है । इसके लिए 'होता' (बुलाने-वाला) विशेषण प्रयुक्त हुआ है—

'ॐ अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमम् ।।'[१]

एक अन्य मन्त्र में भी अग्नि को दूत के रूप में प्रयुक्त किया गया है, किन्तु वहाँ इनमें 'चार-वृत्ति' का अर्थ लगा हुआ है ।[२] सेनापति इन्द्र ने पणियों के द्वारा कर-चोरी के निमित्त सरमा नामक एक कुतिया को नियुक्त किया था, जो उनके द्वारा छिपाये गये धन का पता लगा सके । वहाँ यह अप्रत्यक्ष दूत या गुप्तचर के रूप में प्रयुक्त

---

१. ऋग्वेद.१.१.१.

२. ऋ.१.१२.१,१.१६१.३८

है ।[१] इसी तरह यजुर्वेद के छठवें अध्याय,[२] मैत्रायणी संहिता,[३] अथर्व वेद[४] और ब्राह्मण ग्रन्थों में भी अनेक स्थलों पर प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष दूतों का प्रकरण उपलब्ध होता है । ऐसा प्रतीत होता है कि वैदिक काल में दूतों और गुप्तचरों के बीच एक स्पष्ट विभाजक रेखा नहीं थी । वैदिककालीन इस गुप्तचर-व्यवस्था का और सुसंगठित रूप परवर्ती साहित्य में भी देखने को मिलता है ।

आदिकवि महर्षि वाल्मीकि ने रामायण में भी दूत और गुप्तचरों के महत्त्व, गुण एवं कर्त्तव्यों को प्रकाशित किया है । विविध प्रसङ्गों में प्रयुक्त दूतों और गुप्तचरों के अवलोकन से तत्कालीन गुप्तचर-व्यवस्था का अनुमान लगाया जा सकता है ।

वाल्मीकि रामायण में मन्थरा की भूमिका, सुमन्त का सन्देश,[५] भरत को बुलाने हेतु दूतों का कैकेय देश जाना,[६] सुग्रीव द्वारा राम-लक्ष्मण का भेद लेने हेतु हनुमानजी को भेजना,[७] राम द्वारा लक्ष्मण को सुग्रीव के पास भेजना,[८] सुग्रीव के कहने पर हनुमान का दुबारा वानरसेना के संग्रह हेतु दूत भेजने की आज्ञा देना[९] सीता का पता लगाने हेतु महावीर हनुमान् का लंकापुरी में जाना तथा ब्राह्मण वेष में विभीषण से मिलना,[१०] राम के दूत के रूप में सीता को अपना परिचय कहकर देना 'तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः',[११] प्रहस्त द्वारा हनुमानजी से लङ्का आने का कारण पूछने पर हनुमानजी द्वारा अपने को राम का दूत बताते हुए ''केनचिद् रामकार्येण आगतोऽस्मि तवान्तिकम् । दूतोऽहमिति विज्ञाय राघवस्यमितौजसः''[१२] कहना, दूत के वध को विभीषण द्वारा अनुचित कहा जाना,[१३] शार्दूल के कहने पर रावण द्वारा शुक को दूत बनाकर सुग्रीव के पास सन्देश भेजना,[१४] रावण द्वारा शुक और सारण को गुप्त रूप से वानर सेना में भेजना,[१५] और रावण के गुप्तचरों का राम की कृपा से वानरों से छुटकारा

---

१. ऋग्वेद.१०.१०८.२-४
२. शुक्लयजुर्वेद, अध्याय आठ
३. मैत्रायणी संहिता, २.२.१
४. अथर्ववेद, ३.४.६-७
५. वा.रा.पृ. ३४६
६. वही, ३७६
७. वा.रा.कि.का., २.२२-२४, ३.२०-२४, ३३-३६
८. कि.का. ३०/६५-८०
९. कि.का. अध्याय ३७
१०. सुन्दरकाण्ड, ५.१५-४०
११. वा.रा., ५.३५.३३
१२. वही, ५.४९.१९
१३. श्रमस्व शेषं त्यज राक्षसेन्द्र, प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व ।
वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा, दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ वही, ५.५२.१३-१५
१४. रामायण युद्धकाण्ड, २०.१-४
१५. वही, २५.२-३०

मिलना, लंका जाकर वानर सेना का समाचार कहना[१] तथा राम द्वारा भरत को राजनीति की शिक्षा देते हुए गुप्तचरों के महत्त्व को बतलाना[२] आदि प्रसङ्गों में दूतों तथा गुप्तचरों के क्रियाकलापों और महत्त्व का विशद वर्णन है।

आचार्य मनु ने भी गुप्तचर के महत्त्व को स्वीकार करते हुए लिखा है कि राष्ट्र में गुप्तचरी कर रहे शत्रु देश के गुप्तचरों से राजा को सतर्क रहना चाहिए।[३] दूतों से गुप्त मन्त्रणा राजा की सफलता के लिए परम आवश्यक है। ऐसी मन्त्रणा राजा को एकान्त स्थलों में करनी चाहिए।[४] इस तरह यद्यपि मनु ने गुप्तचर व्यवस्था पर पृथक् से विचार नहीं किया है, तथापि दूतों को ही गोपनीय सूचनाओं तथा रहस्यों के लिए महत्त्वपूर्ण माना है।[५] इससे प्रतीत होता है कि मनु के समय तक चर और गुप्तचर—दोनों कार्य दूत ही किया करते थे।

कामन्दक, याज्ञवल्क्य, भीष्म, कौटिल्यादि स्मृतिकारों ने दूत और गुप्तचर को पृथक्-पृथक् माना है। शुक्र ने दूत की परिभाषा इस प्रकार दी है— संकेत, आकार, चेष्टाओं आदि को जाननेवाले, स्मृतिमान, देशकाल के ज्ञाता, इन छः गुणों से सम्पन्न, मन्त्र के जानकार, वाक्पटु और निर्भीक व्यक्ति को दूत कहा जाता है।[६] भीष्म ने 'चार-चक्षुष' राजाओं के लिए गुप्तचर को आवश्यक माना है। कहा गया है कि गायें सूँघकर देखती हैं, अर्थात् खाद्याखाद्य का निर्धारण करती हैं, ब्राह्मण शास्त्रों से देखता है, राजा गूढ़ पुरुषों द्वारा देखता है और साधारण जन चक्षु से देखते हैं।[७] भीष्म ने गुप्तचर के लक्षणों को परिभाषित किया है।[८]

स्मृति एवं नीतिग्रन्थों में गुप्तचर की योग्यता के विषय में भी विचार किया गया है। महाभारत में भीष्म ने कहा है कि जो अच्छी तरह परीक्षित हों; बुद्धिमान होने पर भी देखने में गूँगे, अन्धे और बधिरों की भाँति देखते हैं, और भूख-प्यास सहने तथा परिश्रम करने की शक्ति रखते हों, ऐसे लोगों को गुप्तचर बन कर आवश्यक कार्यों हेतु नियुक्त करना चाहिए। कौटिल्य ने भी गुप्तचर की नियुक्ति के सम्बन्ध में लिखा है कि सिद्ध, तपस्वी, संन्यासी, घुमक्कड़, भाट, ऐन्द्रजालिक, अपनी इच्छा से भ्रमण करनेवाले, यमचित्र को दिखलाकर रोटी कमानेवाले, शकुन

---

१. वही, और ३०वाँ अध्याय

२. अयोध्याकाण्ड, १००.१६,१८,३५,३६

३. 'दूतसंप्रेषण चैव कार्यशेषं तथैव च।
अन्तः पुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम्॥' मनु., ७.१५३

४. गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः॥ मनु., ७.१४७

५. दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम्॥ वही, ७.६३

६. इङ्गिताकारचेष्टिज्ञः स्मृतिमान्देशकालवित्।
षाडगुण्यमन्त्रविद्वग्मी वीतभीर्दूत इष्यते॥ शुक्र, २८६

७. गावो गन्धेन पश्यन्ति, वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यो इतरे जनाः॥

८. प्रज्ञा मेधाविनो दक्षाः दान्ताः शूराः बहुश्रुताः।
कुलीनाः सत्त्वसम्पन्नाः युक्ताः सर्वेषु कर्मसु॥ महाभारत, ८६.१७

विद्यावाले, ज्योतिषी, वैद्य, उन्मत्त, गूँगे, बधिर, मूर्ख, व्यापारी, कारीगर, नट, भांड आदि का वेष धारण करने में समर्थ व्यक्ति को गुप्तचर नियुक्त करना चाहिए ।[१]

आचार्य मनु ने दूत की विशेषताओं का वर्णन करते हुए कहा है कि दूत ही सन्धि या विग्रह करा देता है । दूत ऐसे भी कार्य करा देता है, जिससे मानवों में द्वेष हो जाता है । इन मूढ़ पुरुषों का प्रयोग केवल राज्य-सुधार के लिए ही नहीं, अपितु विजय प्राप्त करने के लिए भी आवश्यक था ।

स्मृति और नीति ग्रन्थों में गुप्तचरों की कार्यपद्धति तथा उनके दायित्त्वों पर भी विचार किया गया है । भीष्म ने कहा है कि गुप्तचरों को शीघ्रता से प्राप्त समाचार से राजा को अवगत कराना चाहिए । इनसे राजा को अपने प्रियतम तथा निकटतम लोगों या दुश्मनों की गतिविधियों का पूर्ण रूप प्राप्त होता है ।[२] इन गुप्तचरों को दिनभर विविध रूप धारण कर सभी प्रकार के समाचारों को सुनकर रात्रि के प्रथम पहर में राजा को सूचित करना चाहिए ।[३] राजा के चिन्तन के पश्चात् रात्रि के सप्तम प्रहर, अर्थात् प्रातःकाल में गूढ़ वार्ताओं और सूचनाओं पर सम्यक् विचार करने के पश्चात् गूढ़ पुरुष या गुप्तचर को नियुक्त करना चाहिए ।[४] इन्हें मन्त्रियों, पुरोहितों आदि के भी आचरण के विषय में खोजकर उनकी वास्तविक गतिविधियों से राजा को अवगत कराना चाहिए । गुप्तचर से प्राप्त सूचनाओं के आधार पर राजा दण्ड की व्यवस्था करता था । गुप्तचर रूपी नेत्रों से देखकर राजा सदा इस बात की पूर्ण जानकारी रखता कि उसके शत्रु, मित्र तथा तटस्थ व्यक्ति नगर और ग्रामों में कब क्या करना चाहते हैं । भीष्म काल में गुप्तचरों के कार्य और अधिकार अत्यधिक व्यापक थे । राजा के मित्रों और पुत्रों पर भी नजर रखने तथा उनकी गतिविधियों की सूचना देने का अधिकार उन्हें प्राप्त था ।[५] आचार्य कौटिल्य तो गुप्तचरों के लिए भी गुप्तचर नियुक्त करने के पक्षधर थे । इतना ही नहीं, यदि राजकुमार भी राष्ट्रविरुद्ध कार्य में संलिप्त पाये जायें, तो उन्हें (गुप्तचरों को) विशेष परिस्थितियों में अधिकार प्राप्त था कि उन्हें विष आदि रसों या शस्त्र से मार सकता था ।[६] सामान्य परिस्थितियों में राजा का ही धर्म था कि वह गुप्तचरों से मिलने, गुप्त मन्त्रणा करने, कोष-निरीक्षण करने तथा अपराधियों को दण्ड देने का कार्य स्वयं करें, क्योंकि इन्हीं कार्यों पर सम्पूर्ण राज्य स्थिर है ।[७] राजा को इस बात की पूर्ण जानकारी रखनी चाहिए कि उसके शत्रु, मित्र और तटस्थ व्यक्ति राज्य के भीतर तथा बाहर कब क्या करना चाहते हैं ।[८] ये सब जानकारियाँ गुप्तचरों द्वारा ही मिलती थीं । स्त्रियों को भी गुप्तचर

---

१. अर्थ शा० , ४.४.३
२. भीष्म पर्व, ६९.७
३. प्रथमे रात्रिभागे मूढ़ पुरुषान्पश्येत् । कौ., १.१९.२१
४. सप्तमे मन्त्रमध्यमासीत् गूढपुरुषांश्च प्रेषयेत । अर्थशास्त्र, १.१८.२
५. अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च ।
पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात् समाहितः ॥ महाभारत शान्ति पर्व., ६
६. त्यक्तं गूढपुरुषाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः । अर्थशास्त्र, १.१८.१८
७. महाभारत, शान्ति पर्व, ८६.२०
८. महाभारत, शान्ति पर्व, ८६.२१

के रूप में नियुक्त किया जाता था । वे राज्य कर्मचारियों के परिवारों, गाँवों और शहरों की स्त्रियों में हिलमिलकर उनकी आन्तरिक गतिविधियों का पता लगाती थीं ।[१] ये भिक्षुकी या परिव्राजिका कहलाती थीं । ये गुप्तचर करवञ्चकों का भी पता लगाकर राज्य की आर्थिक क्षति पर अंकुश लगाने का कार्य करते थे ।

देश में कुछ इस प्रकार के भी लोग होते हैं, जो जनता में आतंक पैदा करते हैं । गुप्तचर इन लोगों तथा इन्हें प्रश्रय देनेवाले लोगों के बारे में भी पता लगाते थे—

'ते ग्रामाणमध्यक्षाणो च शौचाशौचं विधुः ॥[२]

गुप्तचर इस तरह गाँवों और शहरों के प्रत्येक क्षेत्र में होनेवाले पापकृत्य, चोरी, हिंसादि अपराधों का पता लगाकर उन्हें राजा के द्वारा दण्डित कराकर समाज की बुराई दूर करने, शान्ति स्थापित करने और सद्व्यवहार की स्थापना कराने हेतु सतत सक्रिय रहते थे ।

गुप्तचरी का कार्य अत्यन्त ही जटिल और जोखिमपूर्ण था । पकड़े जाने पर गुप्तचरों को शारीरिक उत्पीड़न झेलना पड़ता था । गुप्तचर विविध छद्म रूप धारणकर बाजारों, सार्वजनिक भ्रमण-स्थलों, सामाजिक उत्सवों, भिक्षुओं, बगीचों, उद्यानों, विद्वानों की मण्डलियों, दूसरे देशों, चौराहों, सभाओं और धर्मशालाओं में शत्रुओं की गतिविधियों का पता लगाते थे ।[३] ये चोरों तथा व्यभिचारियों के समूह में रहते हुए अपनी गुप्तचरी विद्या, जैसे—सुलाने, छिपाने, संकेत के द्वारा द्वार खोलने आदि उपायों से उनका भेद प्राप्त करते थे ।[४] इन गुप्तचरों की अपनी गूढ़लिपि और संकेत होते थे, जिन्हें केवल गुप्तचर ही जानते थे । ये गुप्तचर अपने निजी संकेतों के अनुसार बनायी हुई लिपियों के द्वारा उस समाचार को राजा तक पहुँचाते थे ।

'तं भिक्षुक्यः संस्थास्वपर्ययेयुः ।
संस्थानामन्तेवासिनः संज्ञालिपिभिश्चारसंचारं कुर्युः ।।'

ये समर्पित गुप्तचर राजा को विजय दिलाने की नीयत से स्वयं को देश से निष्कासित बतलाकर, शत्रुदेश में शरण लेकर वहाँ अपने देश के अनुकूल पदार्थों का संग्रह करते थे, प्रशासन तथा आन्तरिक शक्ति को अपनी भेद-बुद्धि से क्षीण करते थे तथा अपने पक्ष के लोगों की संख्या बढ़ाकर उस देश के मुख्य स्थानों पर अधिकार कर लेने या क्षति पहुँचाने का प्रयास करते थे ।[५]शत्रु राज्य में दुर्गपाल या अन्तःपाल के रूप में कार्य करते हुए

---

१. स्त्रियश्चाभ्यान्तरं चारं विधुः । कौ.,१.१२.११

२. कौ. अ. शा.,४.४.४

३. महाभारत शा.पर्व. ६९.१२

४. सत्रीप्रयोगादूर्ध्वं सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभयेयुः ।
प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमंत्रेण प्रतिरोधकान्संवननमन्त्रेण पारतल्पिकान् ॥ कौ.,४.५.१

५. श्रेणीमुख्यप्राप्तं निष्पातयेत् । सः परमाश्रित्य पक्षापदेशेन स्वविषयात्सचिव्यकरणसहायोपादानं कुर्वीत ॥ कौ. अर्थ. १३.३.१-२

नेवला, बन्दर, बिलाव, कुत्ते आदि की पूँछ में अग्नि प्रज्वलित करने वाली औषधियाँ लगाकर उनको शत्रुओं के उन भाण्डारों में छोड़ देते थे, जहाँ बाण, कुप्य और अन्य रक्षा-सामग्री रखी होती थी ।

'गूढपुरुषाश्चान्तः दुर्गपालका-नकुल-वानर-विडालशुनां पुच्छेष्वग्नियोगमाधाय काण्डनिचयरक्षाविधानं वेश्मसु विसृजेयुः ।'[१]

नीतिकारों ने आग्नेय और रासायनिक अस्त्रों के प्रयोग का निषेध किया है, क्योंकि इससे समस्त निर्दोष प्रजा नष्ट हो जाती है तथा फसलों की अधिक क्षति होती है । आचार्य कौटिल्य ने लिखा है—

'न त्वेव विद्यमाने पराक्रमे अग्निमवसृजेत् अविश्वासो ह्यग्निः दैवपीडनं च[२] ॥'

शत्रुओं को जीतने के लिए विविध औषधियों का भी प्रयोग गूढ़ पुरुष करते थे । जैसे— गिरगिट-छिपकली की पकायी हुई नसों का धुआँ आँखों की देखने की क्षमता समाप्त कर उन्माद पैदा कर देता है—

'कृतकण्डककृकलासगृहगोधिकान्धाहिकधूमो नेत्रवधमुन्मादं च करोति ।'[३]

इस तरह राज्य की व्यवस्था और सुरक्षा में गुप्तचरों की अहं भूमिका है । इनकी मन्त्रणा को राजा तथा अमात्य कार्यसिद्ध होने के पूर्व तक सामान्य जन के समक्ष प्रकट नहीं करते । मन्त्र की गोपनीयता भङ्ग न हो—इसके लिए कठोर नियन्त्रण रखना चाहिए ।[४]

गुप्तचर के भेद

याज्ञवल्क्यस्मृति की मिताक्षरा टीका में दूत के तीन भेदों का उल्लेख है[५]—

(i) निसृष्टार्थ—इनमें अमात्य के सभी गुण पाये जाते हैं । इन्हें पर्याप्त अधिकार प्राप्त होता है । ये सन्धि-विग्रह का भी कार्य करते हैं । ये दूत होते हैं । उदाहरणार्थ—श्री कृष्ण निसृष्टार्थ दूत थे ।

(ii) परिमितार्थ— इन्हें एक कार्यविशेष या निश्चित प्रयोजन विशेष हेतु नियुक्त किया जाता है—यथा—महावीर हनुमान परिमितार्थ दूत थे ।

(iii) शासनहर—ये राजकीय पत्रों या सन्देश को अक्षरशः पहुँचाने का कार्य करते थे । जैसे—शुक रावण द्वारा भेजा गया शासनहर था ।[६]

---

१. कौः अर्थ.१३.४.२३-२४
२. वही,१३.४.२३-२४
३. वही,१४.१.२०
४. 'तस्मान्मन्त्रोद्देशमनायुक्तो नोपगच्छेत । उच्छिद्येत मन्त्रभेदी ॥ मन्त्रभेदो ह्ययोगाक्षेमकरो राज्ञस्तदायुक्तपुरुषाणां च ॥' वही,१.१५.५-६,१३-१४,
५. अमात्यसंपदोपेतो निसृष्टार्थः पादगुणहीनः परिमितार्थः अर्धगुणहीनः शासनहरः । वही,१.१६.२-४
६. अर्थशास्त्र १/१६/१६

कौटिल्य ने दूतों और गुप्तचरों के बीच एक स्पष्ट विभाजक रेखा खींची है और गुप्तचर के दो प्रकार बताये हैं—

(i) संस्था— एक स्थान पर रखे अपने लोगों से कार्य करनेवाले गुप्तचरों को 'संस्था' कहते हैं।

(ii) सत्री— जो सर्वत्र संचरण करते हुए अपने कार्य की सिद्धि करते हैं, वे 'सत्री' कहलाते हैं।

आचार्य कौटिल्य ने स्वरूप की दृष्टि से इन गुप्तचरों के नौ भेद किये हैं—

(१) कापटिक[१] — प्रजाजनों को जाननेवाला, उनके गुप्त भेदों का ज्ञाता, अति प्रगल्भ तथा छात्ररूप में रहनेवाला गूढ़ पुरुष 'कापटिक' कहलाते थे।

(२) उदास्थित[२]—ये संन्यासी वेश में रहकर विद्यार्थियों को और अधिक धन देकर उनसे कृषि, वाणिज्य और पशुपालन का कार्य करवाते थे।

(३) गृहपतिक—ये धनहीन किसान के रूप में कृषि, वाणिज्य और पशुपालन का कार्य करवाते थे।

(४) वैदेहक[३]—व्यापारी के रूप में रहनेवाले गूढ़ पुरुष 'वैदेहक' कहलाते थे।

(५) तापस— ये मुण्डित या जटावेश में रहकर कर्मचारियों का निरीक्षण करते थे।[४]

(६) सत्री— ये विविध ज्ञान, विज्ञान, ज्योतिष, धर्मशास्त्र तथा पुराण के ज्ञाता के रूप में घूम-घूमकर कार्य करते थे। ये राजा के अत्यन्त प्रिय होते थे।[५]

(७) तीक्ष्ण— ये अपने शरीर-रक्षा की चिन्ता किये बिना, हिंसक पशुओं और अरण्यों को देखते थे।[६]

(८) रसद— ये अत्यन्त कठोर और निर्मम होकर क्रूर कृत्यों को करते थे।[७]

(९) भिक्षुकी या परिव्राजिका—ये दरिद्र ब्राह्मणों के रूप में भ्रमण करती हुई कर्मचारियों और समाज के स्त्री-समुदाय में पैठ बनाकर कार्य करती थीं।[८]

आज के परिवेश में भी इस गुप्तचर व्यवस्था का महत्त्व अक्षुण्ण है। आज हमारा देश घोर राष्ट्रिय-अन्तरराष्ट्रिय द्वन्द्वों, संकटों और समस्याओं का सामना कर रहा है। जनसंख्या के बोझ, कर्मचारियों की

---

१. परमममर्ज्ञः प्रगल्भः छात्रः कापटिकः। कौ.,१.११.३
२. वही,१.११.६
३. वणिजको वृत्तिः क्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः। वही,१.११.१४
४. मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापस व्यञ्जकः। वही,१.११.१६
५. वही,१.१२.३
६. वही,१.१२.१३
७. कौ.१.१२.४
८. परिव्राजिक वृत्तिकान् दरिद्राविधवाप्रगल्भा ब्राह्मण्यन्तः पुरे कृतसत्कारामहापात्र ----

स्वार्थपरता, कर्तव्य में प्रमाद, बेईमानी से धनसंग्रह की प्रवृत्ति, पड़ोसी और शत्रु राष्ट्रों की गुप्तचर एजेन्सी की सक्रियता, अन्तर्घात की बढ़ती प्रवृत्ति, करवञ्चना की नीयत आदि अनेक समस्याओं के व्यूह में फँसा हुआ है। ऐसी स्थिति ने हमें अपने पूर्वजों के संचित निर्देशों और नीतियों के पुनरवलोकन की महती आवश्यकता है। यद्यपि सी०बी०आई०, रॉ, आई०बी० आदि गुप्तचर संस्थाएँ हमारे देश में कार्यरत हैं, तथापि समस्याएँ सुलझती नजर नहीं आ रही हैं। अत: इन्हें और सुदृढ़ तथा व्यवस्थित करने की आवश्यकता है। इनके पूर्ण व्यवस्थित हो जाने और तदनुरूप कठोर दण्ड-व्यवस्था किये जाने पर निश्चय ही देश इन समस्याओं से उबर सकता है।

विश्व-सभ्यता को संस्कृत का योगदान

डॉ० (श्रीमती) कमलेश पारीक

सभ्यता तथा संस्कृति एक ही सिक्के के दो पहलू हैं । संस्कृति जीवन में रस की साधना है, जबकि सभ्यता रसोद्रेक के लिए उपजाऊ भूमि तैयार करने में सहायक है । सभ्यता का इतिहास होता है, जिसमें मानव जाति उत्तरोत्तर अधिकाधिक स्वतंत्रता का उपभोग करती रही है । संस्कृति देशज होती है । यही कारण है कि भारतीय संस्कृति की अपनी एक महत्त्वपूर्ण विशेषता है—'अनेकता में एकता' । यहाँ अनेक भाषाएँ हैं, अलग-अलग प्रदेशों की अलग-अलग वेशभूषा, रीति-रिवाज, साहित्य, भौगोलिक सीमाएँ आदि हैं, किन्तु हिन्दी भाषा यहाँ की राजभाषा अथवा मातृभाषा है, जिसने सबको एकता के सूत्र में पिरो रखा है ।

संस्कृत विश्व की सबसे प्राचीन भाषा है इसने अनेक भाषाओं को जन्म दिया है । विश्व का प्राचीनतम साहित्य संस्कृत भाषा का ही है । किसी भी भाषा का महत्त्व दो तथ्यों पर आधारित होता है — प्रथम, भाषा का साहित्य कैसा है ? द्वितीय, वह भाषा अपने आप में कैसी है ?इन दोनों दृष्टियों से संस्कृत भाषा का महत्त्व स्पष्ट हो जाता है । संस्कृत भाषा का स्वरूप व्यापक है तथा इसका परिमाण विशाल है । संस्कृत साहित्य ज्ञान-विज्ञान से परिपूर्ण है । इसका ज्ञान-वाङ्मय तथा भाव-वाङ्मय अत्यन्त उत्कृष्ट है । विश्व-सभ्यता को संस्कृत साहित्य की देन को इस प्रकार व्याख्यायित किया जा सकता है—

(१) वैदिक वाङ्मय विश्व का प्राचीनतम साहित्य —

वेद चतुष्टय (ऋग्वेद, सामवेद, अथर्ववेद तथा यजुर्वेद) विश्व-सभ्यता को संस्कृत-साहित्य की सबसे महत्त्वपूर्ण देन है । यह वैदिक वाङ्मय संस्कृत भाषा में ही निबद्ध है । वेदों की संस्कृत भाषा तथा व्याकरण लौकिक संस्कृत भाषा तथा व्याकरण से भिन्न है । अतः इसके भाष्य, वैदिक कोश तथा व्याकरण कालान्तर में यास्क, पणिनि, पातंजलि आदि महर्षियों ने तैयार किए ।

वेदों में अत्यन्त प्राचीनकोल से मानव-समाज की धार्मिक भावनाओं और दार्शनिक विचारधाराओं का वर्णन प्राप्त होता है ।

(२) वैज्ञानिक योगदान—

वैदिक साहित्य के अन्तर्गत 'ऋग्वेद' के मन्त्रों द्वारा सूक्ष्म शक्ति अथवा चमत्कार को जानकर जर्मन संस्कृत के विद्वान वैज्ञानिकों ने विज्ञान के चमत्कार जैसे वायुयान आदि का निर्माण किया। ऋग्वेद के मंत्रों का अर्थ अत्यन्त गूढ़ है। वेद के अधिकतर मन्त्रों के आधिभौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक अर्थ होते हैं, जिनको हम स्थूल, सूक्ष्म और कारण रूप भी कह सकते हैं, स्थूल में बाह्य कर्मकाण्ड, पूजा, उपासना, प्रार्थना, शिक्षा आदि का समावेश होता प्रत्येक सूक्ष्म से सूक्ष्म पदार्थ या कार्य से वैज्ञानिक रहस्य प्रकट होते हैं और उनको शक्ति रूप में परिणित करके सांसारिक उन्नति के नये-नये मार्गों का ज्ञान होता है। इसी प्रकार रोबोट का ही उदाहरण ले लीजिए। यह रोबोट बटन दबाने से ही काम कर सकता है। यह भी तो वैदिक मंत्रों की ही शक्ति है। मंत्रों की शक्ति के आकर्षण के फलस्वरूप यह क्रिया होती है, जो मन्त्र का सूक्ष्म रूप है।

(३) चिकित्सा क्षेत्र में योगदान —

आज सम्पूर्ण विश्व तमाम औषधियों को छोड़कर आयुर्वेद की औषधियों के सेवन की ओर अग्रसर हो रहा है, जिसे हमारे पूर्वज हजारों वर्ष पहले अथर्ववेद में वर्णित कर चुके हैं। इसके प्रयोग के अच्छे परिणाम सामने आ रहे हैं। यही कारण है कि आयुर्वेद की औषधियों का सेवन करनेवाले लोगों की संख्या दिन-दूनी रात-चौगुनी बढ़ती जा रही है।

(४) धार्मिक योगदान —

हमारा देश प्राचीन काल से ही सम्पूर्ण विश्व का गुरु रहा है। यहाँ पर समय-समय पर अनेक धर्मों ने जन्म लिया, जिनका प्रभाव समय-समय पर न्यूनाधिक होता रहा। अनेक धर्मों-सम्प्रदायों, जैसे—सनातन अथवा हिन्दू धर्म, बौद्ध, जैन, शैव, शाक्त, वैष्णव धर्म —के अन्तर्गत श्री सम्प्रदाय, वल्लभ सम्प्रदाय, निम्बार्क सम्प्रदाय और चैतन्य अथवा मध्व गौड़ेश्वर सम्प्रदाय का धर्म संगृहीत समझना चाहिए। बौद्ध धर्म का प्रचार प्राचीनकाल में भगवान बुद्ध के समय में हमारे देश के अलावा विदेशों—नेपाल, जावा, सुमात्रा चीन, तिब्बत, श्रीलंका आदि में भी हुआ। सम्राट अशोक बौद्ध मतानुयायी था। उसने इस धर्म की उन्नति तथा प्रचार-प्रसार के लिए अपनी राजकीय शक्ति का उपयोग किया। आधुनिक समय में भी हमारे देश की सरकार के विभिन्न मानकों में सारनाथ के स्तम्भ पर उत्कीर्ण चारों सिंहों की आकृति देखी जा सकती है। विशेषकर रुपयों तथा सिक्कों पर अशोक स्तम्भ उत्कीर्ण रहता है। इसके अलावा अतिविशिष्ट के वाहनों पर अशोक के सिंह स्तम्भ जा सकते हैं।

धार्मिक योगदान की सबसे ज्यादा महत्ता मानसिक (आत्मिक अथवा आध्यात्मिक) शान्ति रही है। यही कारण है कि पश्चिमी देशों के लोग विलासपूर्ण जीवन में ऊबकर हिन्दू संस्कृति की ओर उन्मुख हो रहे हैं और आत्मिक सुख-शान्ति का अनुभव कर रहे हैं। इसके अतिरिक्त भारतवर्ष के प्राकृतिक सौन्दर्य से मोहित होकर यहाँ की संस्कृति और सभ्यता की ओर आकृष्ट हुए पूर्वाचार्यों, ऋषियों, मुनियों की सी दैनिकचर्या बनाते हुए उनके द्वारा उपदिष्ट उपदेशों और धर्म-दर्शनों में अपना समय व्यतीत कर रहे हैं। ऐसे लोगों की संख्या दिनो-दिन बढ़ती जा रही है।

धार्मिक क्षेत्र अत्यन्त व्यापक है। वेदों के पश्चात् ज्ञान वाङ्मय के अंतर्गत धर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र, व्याकरण आते है, जिनपर अनेक भाष्य, टीकाएँ आदि की जा चुकी हैं।

(५) भाव-वाङ्मय का योगदान —

संस्कृत भाषा में भी-वाङमय के अन्तर्गत गद्य काव्य, नाटक आदि सभी का समावेश है। संस्कृत भाषा का भाव-वाङ्मय भी अत्यन्त व्यापक परिमाणवाला है। इसके द्वारा तत्कालीन भारतवर्ष की सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक तथा धार्मिक दशाओं पर प्रकाश पड़ता है। अत: प्राचीन सभ्यता तथा संस्कृति के इतिहास को जानने के लिए संस्कृत-साहित्य के काव्यों, नाटकों, महाकाव्यों आदि का अध्ययन आवश्यक है। विश्व की किसी भी प्राचीन भाषा का इतना विपुल साहित्य कहीं प्राप्त नहीं होता, जितना संस्कृत भाषा का प्राप्त होता है। इसीलिए भारतीय संस्कृति के विषय में यह कथन अक्षरश: चरितार्थ होता है—

धन्योऽयं भारतो देश: प्रत्ना च तस्य संस्कृति:।

(६) ज्योतिष के क्षेत्र में योगदान —

हमारे ऋषि-मुनियों ने हजारों वर्ष पहले ही पृथ्वी की भौगोलिक स्थिति के विषय में भविष्यवाणी कर दी थी। गणित के अंकों की प्रक्रिया भी वैज्ञानिक रीति पर ही आधारित है। आकाश में कितने ग्रह, कहाँ और कितने परिमाणवाले हैं— इन सबका वर्णन संस्कृत साहित्य में वर्णित है। प्राचीनकाल में ज्योतिर्वेद राजाओं ने अनेक वेधशालाओं का निर्माण कराया, जिसके अन्तर्गत सूर्य-घड़ी का निर्माण भारतवर्ष का विचित्र तथा आश्चर्यमय भौगोलिक ज्ञान की दक्षता का परिचायक है। दीवार-घड़ी आदि का आविष्कार कालान्तर में हुआ। ये वेधशालाएँ जन्तर-मन्तर के अन्तर्गत निर्मित हैं। गणित प्रक्रिया के आधार पर ही सूर्यग्रहण, चन्द्रग्रहण आदि के अलावा नक्षत्रों, मुहूर्तों आदि की भविष्यवाणियाँ पहले ही कर दी जाती हैं।

(७) संगीत द्वारा ईश्वर प्राप्ति —

हमारी सभ्यता तथा संस्कृति की विशेषताओं के अन्तर्गत संगीत-साधना के द्वारा ईश्वर की प्राप्ति भी एक प्रमुख विशेषता रही है। सामवेद में संगीत की पूर्ण शिक्षा निहित है। सामवेद की ऋचाओं के गायन की अपनी विशेष शैली है, जो उदात्तानुदात, आरोह-अवरोहपूर्वक गतिमान हो रही है। चूँकि प्राचीनकाल में मुद्रण आदि की, कागज की कोई व्यवस्था नहीं थी, केवल सुनने के आधार पर ही वेदों को कण्ठस्थ करके सुरक्षित रखा जाता था। इसीलिए ये 'श्रुति' कहलाए। संगीत के माध्यम से अनेक रोगों का निदान भी किया जाता है। अत: चिकित्सा के क्षेत्र में भी संगीत का अपना विशेष महत्त्व है।

संगीत की साधना के द्वारा स्वामी हरिदास ने वृन्दावन में श्री बाँके बिहारीजी को प्रकट किया — यह एक ऐतिहासिक सत्य है। ये ही स्वामी हरिदास सम्राट अकबर के राज दरबार के संगीतज्ञ तानसेन के गुरु थे। हरिदास द्वारा ही तानसेन ने दीपक राग द्वारा दीप प्रज्वलित कर, वर्षा राग द्वारा वर्षा कराना आदि की दक्षता प्राप्त की थी। भारतीय संगीत से आकृष्ट होकर समस्त संसार धीरे-धीरे इसका भक्त हो रहा है।

वैदिक संस्कृति : विश्वसंस्कृति का मानदण्ड

डॉ० (श्रीमती) सरस्वती बाली

इस सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड में मनुष्य ईश्वर की सर्वोत्कृष्ट रचना है । मानव-विकास विज्ञानियों का मानना है कि मानव के विकास में हज़ारों साल लगे । प्रारम्भ में वह (आदि मानव) सभ्यता से अनभिज्ञ था । धीरे धीरे उसके मस्तिष्क का विकास होता गया और वह सभ्य होता गया । वह सभ्यता से संस्कृति की ओर बढ़ा । विश्व में अनेक सभ्यताओं के साथ-साथ अनेक संस्कृतियों ने भी जन्म लिया । सभ्यता और संस्कृति मानव-जीवन के दो अंग हैं । सभ्यताएँ बदलती रहती हैं, परन्तु संस्कृति शाश्वत होती है । कभी-कभी सभ्यता के चरमोत्कर्ष से संस्कृति के विनाश की आशंका हो जाती है । 'संस्कृति' शब्द सम् उपसर्ग कृ धातु सुट् आगम क्तिन् प्रत्यय से बना है । संस्कृति का अर्थ है जीवन को संस्कारयुक्त बनाना । मनुष्य की सामाजिक, आर्थिक व आध्यात्मिक गतिविधियाँ एवं सम्यक् चेष्टाएँ ही संस्कृति है । इस समय संसार के नक्शे में पश्चिम के कई देशों को सभ्यता के शिखर पर पहुँचा हुआ माना जा रहा है और भारत तथा आसपास के देशों को पिछड़ा हुआ माना जा रहा है । देखा जाए तो सभ्यता के जिस शिखर पर पश्चिम पहुँच चुका है, उस शिखर पर संस्कृति का अभाव या विनाश हो चुका है । वहाँ सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यों का ह्रास हो चुका है । संस्कृति के अभाव में सभ्यता भी अधिक समय तक टिकी नहीं रह सकती । अत: वर्तमान समय में सभ्यता और संस्कृति में सन्तुलन की आवश्यकता है । परन्तु वह संस्कृति कैसी हो, किन सामाजिक मूल्यों को अपनाया जाए, ताकि सभ्यता भी नष्ट होने से बच जाये । संसार में सभ्यता और संस्कृति के ह्रास को रोकने के लिए किसी सर्वाङ्गीण संस्कृति की आवश्यकता है । ऐसी संस्कृति जानने के लिए आज पश्चिम पूर्व की ओर ताक रहा है । ऐसी स्थिति में आज भारत के लोगों का, संस्कृतज्ञों का कर्तव्य है कि वे वैदिक संस्कृति से समस्त विश्व को परिचित करायें । वैदिक संस्कृति में ऐसी विशेषताएँ हैं कि यह संस्कृति समस्त विश्व की संस्कृतियों का मानदण्ड को सकती है । विश्व में सभी लोग अपने-अपने धर्म का अवलंबी बने रहकर भी वैदिक संस्कृति की मौलिक विशेषताओं को अपना सकते हैं । ऐसा प्रतीत होता है कि इस विश्व को पहले भी कभी मार्गनिर्देश की आवश्यकता पड़ी होगी । और तब वह मार्ग निर्देशन कराया हमारे देश के लोगों ने । इसी प्रकार के आशय को प्रकट करती हैं निम्नलिखित पंक्तियाँ—

अस्मद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

आज भी सांस्कृतिक मूल्यों से युक्त उच्च चरित्रवाले व्यक्तियों द्वारा विश्व में वैदिक संस्कृति का प्रचार करने की आवश्यकता है । वैदिक संस्कृति ही समस्त विश्व की संस्कृति हो सकती है । वैदिक संस्कृति को किसी धर्म की दृष्टि से नहीं, अपितु मानवमात्र के कल्याण के लिए उपयोगी होने की दृष्टि से देखने की आवश्यकता है । वेदों में जिस समाज और संस्कृति का वर्णन मिलता है, वह आश्चर्यजनक रूप से बहुत उदार संस्कृति है । वह संस्कृति किसी एक व्यक्ति के कल्याण की कामनावाली नहीं, अपितु सभी प्राणियों, सारे समाज और समस्त विश्व की मंगलकामना से ओत-प्रोत है । किसी भी संस्कृति का आधार वहाँ का समाज होता है । वेदों के अध्ययन से ज्ञात होता है कि उस समय का समाज एक पूर्ण समाज था । मानव-जीवन के किसी भी पहलू की अनदेखी उसमें नहीं की गयी है । सभी प्राणियों, मनुष्यों तथा प्रकृति का हित कैसे हो, इसी विचार को केन्द्र में रखकर मन्त्रों की रचना की गई है । वेदकालीन समाज एक ऐसा उन्मुक्त समाज है, जहाँ किसी का परिपीडन नहीं है । पृथिवी का प्रत्येक प्राणी प्रकृति का, ब्रह्माण्ड का एक हिस्सा है और मनुष्य एक तुच्छ प्राणी होते हुए भी स्वयं में एक महान् शक्ति भी है । उस समाज का चित्रण उसी समाज के पुरोधा, महान् ऋषियों ने अपने उद्‌गारों को अपने सूक्तों के माध्यम से किया है । ये सूक्त वैदिक समाज और संस्कृति के दर्पण हैं । इन सूक्तों में समस्त ज्ञान, विज्ञान, राजनीति, धर्म, समाज, प्रकृति, पर्यावरण और इन सबके केन्द्र, अर्थात् देवता, सबका समग्र चित्रण मिलता है । ऐसा वैदिक समाज एक सम्पूर्ण समाज है, जो काल्पनिक नहीं, यथार्थपरक है । आज यदि विश्व में ऐसे समाज की स्थापना हो जाए तो समस्त विश्व को अनेक दुःखों और विसंगतियों से छुटकारा मिल जाए और विश्व में शान्ति की स्थापना हो जाए । तो, कैसा था वैदिक समाज और कैसी थी वैदिक संस्कृति—इस विषय पर निम्नलिखित रूप से विचार किया जा सकता है—

वैदिक संस्कृति का स्वरूप

वेदों से निःसृत भारतीय संस्कृति के चार मूल स्तम्भ माने जाते हैं—

(क) पुनर्जन्म (अर्थात् जीवन की निरन्तरता) में विश्वास

(ख) पाप-पुण्य की भावना

(ग) अनृण्य की भावना (अर्थात् ऋण से मुक्त होने में विश्वास)

(घ) चार पुरुषार्थों (धर्म अर्थ, काम और मोक्ष में) विश्वास

आज भी भारतीय संस्कृति इन्हीं चारों पर टिकी हुई है । और समय-समय पर विदेशी आक्रमणों के बावजूद इसका अपना आधार लेशमात्र भी नहीं हिला है । अब प्रत्येक बिन्दु का विश्लेषण इस प्रकार किया जा सकता है—

पुनर्जन्म में विश्वास—

वैदिक ऋषियों ने चिन्तन-मनन करके यह जान लिया कि मृत्यु के बाद जीव का पुनर्जन्म होता है । संसार में प्राणी अनेक प्रकार की योनियों में विचरते हैं और उन्हें वे योनियाँ उनके द्वारा पूर्वजन्म में किये गये कर्मों के

आधार पर मिलती हैं । सत्कर्म के कारण अच्छी योनि और दुष्कर्म के कारण किसी बुरी योनि में जीवन का प्रवेश होता है । मृत्यु के बाद जीव का परलोकगमन होता है । परलोक के विषय में ऋग्वेद में बहुत विस्तृत चिन्तन किया गया है, जिससे पुनर्जन्म में विश्वास प्रकट होता है ।

पाप-पुण्य की भावना—

परलोक में समय बिताकर जीव को इस लोक में पुनः आना होता है । पूर्वजन्म में किये गये पापों व पुण्यों के आधार पर इस लोक में जन्म होता है तथा उन्हीं के आधार पर इस जीवन को भोगना होता है । इस जन्म में किये गये कर्मों का संचय हो जाता है, जिन्हें जीव अपने अगले जन्म में भोगता है । बुरे व अच्छे जन्म का आधार प्राणी द्वारा किये गये बुरे व अच्छे कर्म, अर्थात् पाप व पुण्य होते हैं । यह भावना ही मनुष्य को सत्कर्म में प्रवृत्ति तथा दुष्कर्म से निवृत्ति के लिए प्रेरित करती है ।

अनृण्य की भावना—

किसी से ऋण लेकर उस ऋण को इसी जन्म में अवश्य वापस करना चाहिए, अन्यथा उससे कई गुना अगले जन्म में देना पड़ेगा—यह भावना ही दूसरे को ठगने के दुष्कर्म से मनुष्य को बचाती है । इसी नैतिक मूल्य के आधार पर भारतीय संस्कृति सद्भावना से युक्त है । रुपये आदि के रूप में लिये गये ऋण के अतिरिक्त हमारी संस्कृति में कुछ अन्य ऋणों की भी कल्पना की गयी है, जैसे—देव ऋण, पितृ ऋण, ऋषि ऋण, मनुष्य ऋण ।इसी जन्म में इनसे निवृत्त होना मनुष्य का कर्तव्य माना गया है ।

चार पुरुषार्थों में विश्वास—

धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष— ये चार पुरुषार्थ माने गये हैं । संसार का चक्र कर्म के आधार पर ही चलता है, परन्तु कर्म करने की उचित दिशा हो, मनुष्य निरुद्देश्य तथा दिशाहीन होकर न भटके, इसलिए मानव जीवन बिताने के लिए चार पुरुषार्थों की कल्पना की गयी है, जिनका पालन करने से जीवन सुचारु रूप से चलता रहता है । मनुष्य धर्म की प्रवृत्ति ज्ञान एवं धर्म में होनी चाहिए । धर्म में प्रवृत्ति के लिए अर्थ की आवश्यकता पड़ेगी । अतः अर्थोपार्जन दूसरा पुरुषार्थ है । अर्थप्राप्ति होने से काम में प्रवृत्ति स्वतः होती है, जो संसार-चक्र के लिए अत्यावश्यक है । अतः काम तृतीय पुरुषार्थ है । तीनों पुरुषार्थों को प्राप्त करके उनसे विरक्ति की भावना स्वतः पैदा होगी । तभी जीवन में मोक्ष की स्थिति आयेगी । इस प्रकार परस्पर आधारित चारों पुरुषार्थ भारतीय संस्कृति के महत्त्वपूर्ण स्तम्भ हैं ।

स्वस्थ समाज की परिकल्पना—

वैदिक संस्कृति प्राणिमात्र के कल्याण पर आधारित है । आज के समय में प्रचलित अनेक धर्मों के पारस्परिक कलह दूर करने की भावना से ओत-प्रोत यह मन्त्र उद्धृत किया जा सकता है—

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥

वैदिक संस्कृति को किसी धर्म की दृष्टि से नहीं, अपितु निरपेक्ष होकर मानव के कल्याण की दृष्टि से अपनाना चाहिए इससे समस्त विश्व लाभान्वित हो सकता है । इस विश्व में एक मनुष्य एक छोटी सी इकाई है । उससे बड़ा है परिवार, फिर समाज, फिर देश और फिर विश्व । ऋग्वेद का संज्ञान सूक्त ऐसे ही स्वस्थ समाज की परिकल्पना कराता है—'हे मनुष्यो, तुमसब मिलकर चलो, मिलकर वार्तालाप करो व एक दूसरे के मन को समझने का प्रयास करो । जैसे पुरातन देवगण अपना-अपना भाग यज्ञ में से ग्रहण करते थे, वैसे ही तुम भी अपना भाग लो[१] । इस मन्त्र में मानव के लिए बहुत ही सुन्दर संदेश है । जैसे यज्ञ में देव अपना अपना भाग लेते हैं, वैसे ही मनुष्य को भी अपना हिस्सा लेना चाहिए । चाहे वह भोजन हो या सम्पत्ति ।

'सभी लोगों का चिन्तन एक सा हो, गोष्ठी में एक साथ बैठना हो, सबका मन और चित्त मिला हुआ हो । मैं आप सबको विचार-विमर्श हेतु आमन्त्रित करता हूँ एवं समान हवि से आपके लिए आहुति देता हूँ ।[२]

'आप सबके प्रयत्न समान, अर्थात् मिलकर हों । आपके हृदय समान, अर्थात् मिले हुए हों, आपके मन मिले हुए हों, आप सब अच्छी प्रकार मिलकर बैठें ।'[३]

अथर्ववेद के सांमनस्यं सूक्त में प्रार्थना की गई है । इसमें घर-परिवार में तथा समाज में मिलकर रहने की भावना निहित है ।

'आप सबमें से विद्वेष को हटाकर मैं सहृदयता का प्रचार करता हूँ । जिस प्रकार गौ अपने बछड़े से प्रेम करती है, उसी प्रकार आप सब एक-दूसरे से प्रेम करें' ।[४]

'पुत्र पिता के व्रत का पालन करनेवाला हो तथा माता का आज्ञाकारी हो । पत्नी अपने पति से मीठी वाणी बोलनेवाली हो ।'[५]

'भाई-भाई आपस में द्वेष न करें । बहन बहन के साथ ईर्ष्या न करे । आप सब एकमत और समानव्रत वाले बनकर मृदु वाणी का प्रयोग करें' ।[६]

---

१. संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथापूर्वे संजानाना उपासते ॥ ऋ० १०.१९१.२

२. समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ऋ० १०.१९१.३

३. समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनः यथा वः सुसहासति ॥ ऋ.१०.१९१.४

४. सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमिवः ।
अन्योऽन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्याः ॥

५. अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवति संयतः ।
जाया पत्ये मधुमती वाचं वदतु शान्ति वाम् ॥

६. मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।
सभ्यञ्च सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥

'जिस ज्ञान के कारण देवगण एक-दूसरे से पृथक् नहीं होते और न आपस में द्वेष करते हैं, उसी ज्ञान को तुम्हारे परिवार में स्थापित करता हूँ ।'[१]

'श्रेष्ठता प्राप्त करते हुए सब लोग हृदय से एक साथ मिलकर रहो, कभी विलग न होओ । एक-दूसरे को प्रसन्न रखकर एक साथ मिलकर सारे बोझ को खींच ले चलो, परस्पर मृदुभाषण करते हुए चलो और अपने अनुरक्त जनों से सदा मिलकर रहो ।'[२]

'अन्न और जल की सामग्री समान हो । एक ही बन्धन से सबको युक्त करता हूँ । साथ मिलकर अग्नि की परिचर्या करो, जिस प्रकार रथ की नाभि के चारों ओर अरे लगे रहते हैं ।[३]

'समान गतिवाले आप सबको सममनस्क बनाता हूँ, जिससे आप पारस्परिक प्रेम से समान भावों के साथ एक अग्रणी का अनुसरण करें । देव जिस प्रकार समान चित्त से अमृत की रक्षा करते हैं, उसी प्रकार सायं और प्रातः आप सबकी उत्तम समिति हो ।'[४]

समग्र विश्व की परिकल्पना

वेदों में परब्रह्म परमेश्वर के साकार रूप का वर्णन इस ब्रह्माण्ड के माध्यम से किया गया है । इस ब्रह्माण्ड में परमेश्वर की शक्ति के कई रूप विद्यमान हैं, जिन्हें अलग-अलग देवताओं की संज्ञा दी गयी है । वे सभी देवता परमेश्वर के अलग-अलग रूपों तथा क्रियाओं का प्रतिनिधित्व करते हैं । वैदिक ऋषियों ने परमात्मा की शक्तियों का वर्णन किसी न किसी देवता के माध्यम से करने का प्रयत्न किया है, परन्तु वर्णन करने में अपनी मर्यादा, अपनी सीमा को समझकर ऋषियों ने 'विश्वेदेवा' की कल्पना भी कर डाली है, जिनमें ज्ञात-अज्ञात सभी देवों का समावेश मान लिया गया है । 'विश्वेदेवाः' की कल्पना में अनेकता में एकता की भावना दिखाई देती है । इसी आशय का एक मन्त्र अथर्ववेद में मिलता है—

एते अस्मिन्देवा एकवृतो भवन्ति । अथर्ववेद १३.४.१३

अर्थात् ये सभी देव उस परमेश्वर में एक समान हो जाते हैं । 'विश्वेदेवा' की धारणा में परमात्मा की एक रूपता और विविधरूपता एक साथ दिखाई देती है । 'विश्वेदेवा' की स्तुति में विश्व के लिए मंगलकामना

---

१. येन देवा न वियन्ति नो च विद्विते मिथः ।
तत्कृण्मो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥ अथर्ववेद III. ३०.१,२,३,४

२. ज्यायास्वन्तश्चित्तिनो मा वि यौष्ट सं राधयन्तः सधुराश्चरन्तः ।
अन्योऽन्यस्मै वल्गु वदन्तो यातः समग्रास्थ सध्रीचीनान् ॥

३. समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि ।
सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतऽरा नाभिमिवावृता ॥

४. सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोम्येकश्नुष्टीन् संवननेन सहृदः ।
देवा इवेदममृतं रक्षमाणा सायं प्रातः सुसमितिर्वो अस्तु ॥ अथर्व III ३०,५,६,७

की गई है । सभी देव परमात्मा के स्वरूप का, मनुष्यों का तथा प्राणियों का हित करनेवाले हों, यही प्रार्थना की गयी है ।

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु । ऋ ७.३५.११

अहिंसा एवं विश्वशान्ति का संदेश

आज विश्व में चारों ओर शान्ति की पुकार पड़ दे रही है । समस्त विश्व में हिंसा और आतंकवाद के कारण चीख-पुकार की आवाजें सुनाई दे रही हैं । परन्तु इन सबके बीच कुछ ऐसे देश भी हैं, जो विश्व में शान्ति चाहते हैं । भारत भी उनमें से एक है । यह स्थिति आज नहीं, बल्कि हजारों वर्षों से चली आ रही है । वेदों के स्थान-स्थान पर शं अथवा शान्ति के लिए प्रार्थना की गयी है । जिस विश्वशान्ति को आज खोजा जा रहा है, भारत उसका अनुसरण पुरातन काल से, वैदिक काल से करता आ रहा है—

'द्यौः शान्तिरन्तरिक्ष शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्ति र्ब्रह्म शन्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि: ।'

शुक्ल यजुर्वेद ३६.१७. इस मन्त्र में शान्ति के लिए मानो समस्त ब्रह्माण्ड का ही आह्वान कर लिया गया है । इन सबसे सर्वाधिक भयभीत और सर्वाधिक प्रभावित मनुष्य होता है । अतः पूरे ब्रह्माण्ड की शान्ति, उसकी अनुकूलता मनुष्य के लिए अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है, परन्तु आज मानव प्रकृति के स्नेह को समझ नहीं पा रहा है । अतः वह उसे अशान्त करने में लगा हुआ है । किसी भी दिन प्रकृति का क्रोध उसपर पड़ सकता है । वैदिक ऋषि इस बात को समझते थे । अतः उन्होंने विश्वशान्ति का आह्वान किया ।

निष्कर्षरूपेण कहा जा सकता है कि प्राचीनकाल से मनुष्य के सोचने की वही दिशा चली आ रही है जिसमें एक तरफ हिंसक और राक्षसी प्रवृत्ति वाले लोग हैं, जो प्रकृति को अपने वश में करना चाहते हैं, उसका नाश करने पर तुले रहते हैं । दूसरी ओर अहिंसक व सात्विक लोग होते हैं, जो प्रकृति को विनाश से बचाना चाहते हैं तथा विश्व में शान्ति स्थापित करना चाहते हैं । हमारे ऋषि मुनि ऐसे ही सात्विक प्रकृति के लोग थे । अतः वेदों में यत्र-तत्र अहिंसा और शान्ति के मन्त्र मिलते हैं—

स्वस्ति नः इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टेनमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

महाभारत में आयुध-सम्पत्ति

डॉ. ब्रह्मदेव

परमेश्वर ने चराचर जगत् को अपने परिवेश में सुरक्षित रहने के लिए विशेष शक्तियाँ प्रदान की हैं। मानवेतर पशु-पक्षी, यहाँ तक कि वृक्ष जाति को भी ऐसा विशेष गुण-गौरव प्रदान किया है कि वह अपनी सुरक्षा बनाये रखता है। पशुओं को सींग, लम्बे-लम्बे नाखून, काट खाने के लिए मजबूत और लम्बे दाँत, अदम्य शक्ति आदि दिये, तो पक्षियों को चोंच और विपदा को भाँपते ही तीव्र उड़ने हेतु पंख। वृक्षों में भी कहीं शूल, तो कहीं तने की मजबूती आदि। मानव को प्रकृति का उपभोग करने हेतु प्राणियों से व्यतिरिक्त बुद्धि-तत्त्व प्रदान किया, जिसका उपयोग वह अन्यों से वैशिष्ट्य प्राप्त करने अथवा अपने वर्चस्व को अक्षुण्ण रखने आदि कार्यों के लिए करता रहा है। इसी बुद्धि-बल से अपनी शक्ति का लोहा मनवाने और पशु-पक्षियों से अपनी रक्षा करने के लिए कालान्तर में मानव ने शस्त्रास्त्रों का आविष्कार किया। एक राजा ने वेदादि सत् शास्त्रों की रक्षा या सुशासन की व्यवस्था, दुष्टों को दण्ड देने या अन्य राजाओं पर विजय प्राप्त करने हेतु आयुध विषयक नूतन खोजें कीं।[१]

प्राचीन भारत में आयुध-सम्पत्ति आज जैसी समुन्नत भी न थी। यदि इस पर विचार किया जाये, तो कहा जा सकता है कि संस्कृत वाङ्मय जहाँ अध्यात्म-परम्परा में चरमोत्कर्ष को प्राप्त है, वहीं भौतिक समुन्नति का दिग्दर्शन करवाने में भी किञ्चित् मात्र न्यून नहीं है। भौतिक उन्नति में भी इसके साधनभूत आयुधों की एक लम्बी परम्परा महाभारत में वर्णित है। अन्य स्वतन्त्ररूपेण यजुर्वेद के उपवेद माने जानेवाले धनुर्वेद में अन्तर्भूत अनेक ग्रन्थों में आयुध-सम्पत्ति उल्लखित है। खेद है कि धनुर्वेद से सम्बद्ध ग्रन्थ अधिकांशतः कालकवलित हो, नाम-मात्र शेष हैं। यत्र-तत्र उनका उल्लेख मात्र मिलता है।[२]

व्युत्पत्ति— आयुध शब्द की व्युत्पत्ति वैयाकरण आङ् उपसर्गपूर्वक युध् धातु से आयुध्यतेऽनेन इस करणार्थक 'क' प्रत्यय से करते हैं। इस प्रकार जिससे युद्ध किया जाये, वे शस्त्रास्त्र आयुध हैं।

---

१. ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परः सहस्रं शरदां तपांसि।
एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि॥ उत्तररामचरित, प्रथम अङ्क
यहाँ 'ब्रह्महिताय' शब्द उपलक्षण मात्र प्रतीत होता है। वेद-हित और उसके मार्ग पर चलनेवाले श्रेष्ठ लोगों के लिए भी शस्त्रास्त्रों का आविष्कार हुआ।

२. धनुर्वेद, लेखक- डॉ. देवव्रत आचार्य, प्रका. विजय कुमार गोविन्दराम हासानन्द, ४४०८, नई सड़क, दिल्ली, सन् १९९९।

आयुध भेद— समाज में आयुधों के समासतः दो भेद (शस्त्र और अस्त्र' स्वीकृत हैं। 'शब्दकल्पद्रुप' और 'वाचस्पत्यम्' कोषों में तीन भेदों का उल्लेख है। प्रथम भेद के अन्तर्गत तलवार, भाला आदि हैं, जो योद्धाओं द्वारा हाथ में लेकर प्रतिद्वन्द्वी पर प्रहार करने में सहायक बनते हैं। द्वितीय में चक्रादि समाविष्ट किया गया है, जिससे दूरस्थ शत्रु का संहार हाथ से प्रक्षिप्त अस्त्र द्वारा होता है। तृतीय में वे अस्त्र आते हैं, जो धनुषादि यन्त्रों के सहाय्य से शत्रुसैन्य को क्षति पहुँचाता है।[१] महाभारतकार ने आदिपर्व में धनुर्वेद को चार पादवाला बतलाया है—

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिन्दमः।
अर्जुनाद् वेदवेदज्ञः सकलं दिव्यमानुषम्॥[२]

यहाँ 'चतुष्पाद' पद को पं. नीलकण्ठ शास्त्री अपनी-भारतभावटीका' में मन्त्रमुक्त, पाणिमुक्त, मुक्तामुक्त और अमुक्त रूप में व्याख्यायित करते हैं।[३] यहाँ पाणिमुक्त और अयुक्त से तात्पर्य क्रमशः 'हाथ से फेंके जानेवाले' और 'न फेंके जानेवाले' से है। मुक्तामुक्त आयुध वे हैं, जो शत्रुबल पर छोड़े जाने पर शत्रुसेना उसके प्रभाव समझकर विपरीत गुणोंवाले आयुध के द्वारा उसे प्रशमित कर देती है। मन्त्रमुक्त वे अचूक अस्त्र हैं, जिन्हें मन्त्र, अर्थात् रहस्य विशेष को जाननेवाला ही प्रयुक्त कर सकता है। आयुधों के ये ही चार भेद नीतिप्रकाशिका के द्वितीय सर्ग में माने गये हैं।[४] वहीं किसी के मत में शस्त्र, अस्त्र, प्रत्यस्त्र और परमास्त्र नाम से भी चतुर्विधत्व स्वीकृत हैं।[५] महाभारत आदि ग्रन्थों में उल्लिखित समस्त आयुध इन्हीं भेदों में समाहित हो जाते हैं।

अमुक्त आयुध— अमुक्त आयुध की श्रेणी में गदा, मुद्गर (भारी पत्थर, लोहा या लकड़ी से निर्मित), असि (पतली लम्बी तलवार), ऋष्टि (दुधारी तलवार), निस्त्रिंश (टेढ़े फल वाली तलवार), खड्ग (जिसकी मूठ गैण्डे के चमड़े अथवा हाथी के दांत से निर्मित हो), भिन्दीपाल (बड़े अग्रभागवाला भाला), परश्वध (फरसा, कुल्हाड़ी के आकार का), प्रास (भाला), लाठी आदि हथियारों की गणना की जाती है[६]। गदा-युद्ध में भीम और दुर्योधन का वर्चस्व था। आज के युग में मात्र इसका स्वरूप विद्यमान है। तलवारबाजी में अन्य योद्धा दक्ष थे, जो अपने शत्रुसंहारक प्रचण्ड तेज से शत्रुसेना के दाँत खट्टे करते थे। अमुक्त शस्त्रों का प्रयोग आज भी प्रायः किया जाता है तथा इनकी विश्वस्तरीय प्रतियोगिताओं के आयोजन भी किये जाते हैं।

---

१. आयुधानां त्रयो भेदाः। प्रहरणानि, पाणिमूलानि, मन्त्रमूलानि चेति। द्र. 'शब्दकल्पद्रुम' एवं 'वाचस्पत्यम्' में आगत आयुध शब्द।

२. आदिपर्व, २२०.७२

३. मन्त्रमुक्तं, पाणिमुक्तं मुक्तामुक्तं तथैव च।
अमुक्ताश्च धनुर्वेदे चतुष्पाच्छस्त्रमीरितम्॥ वहीं, टीका—

४. नीतिप्रकाशिका, महर्षि वैशम्पायन, गवर्नमेण्ट प्रेस, मद्रास, १९५३ ई.

५. वही, द्वितीय सर्ग, श्लोक सं. १७

६. भीष्मपर्व, ४४.१३, १४

पाणिमुक्त आयुध— इसके अन्तर्गत तोमर, कम्पन, भुशुण्डी, अशनि, शूल, शक्ति आदि पाणिमुक्त (हाथ से फेंके जानेवाले) हथियार आते हैं ।[१] शक्तिअस्त्र बहुधा महारथियों द्वारा प्रयुक्त हुआ है । भीष्मपर्व में श्रुतकर्मा दुर्मुख पर इस अस्त्र का प्रयोग करता है, जो उल्का के समान प्रकाशमान और अत्यधिक तेज से दीप्त है । वह दुर्मुख के कवच का भेदन करता हुआ भूमि को विदीर्ण कर उसमें समा गया ।[२] इस प्रकार के वैशिष्ट्यवाला यह अस्त्र कैसा रहा होगा और आज के किस हथियार से इसकी तुलना की जा सकती है— यह विचारणीय है ।

मुक्तामुक्त आयुध— मुक्तामुक्त आयुधों में समस्त प्रकार के बाणों को समाविष्ट किया जा सकता है, जिसमें नाराच (लोहे के तीर), शर (सरकण्डे के तीर, जिनका अग्रभाग लोहे या हड्डी का होता था), नालीक (छोटा तीर, जिसकी नोक के साथ दो काँटे होते थे; शरीर में घुसने पर निकलना सम्भव नहीं था), उनका कर्णी (काँटेदार तीर) शिलीमुख आदि आते हैं । ये सभी बाण शत्रु-सेना पर प्रक्षिप्त किये जा सकते हैं और विरोधी पक्ष द्वारा इसे मध्य में ही ध्वस्त भी किया जा सकता है । अतः ये 'मुक्तामुक्त आयुध' कहलाये । योद्धाओं के द्वारा बाण अत्यधिक तीव्र गति से चलाये जाते थे । कदाचित् एक ही साथ तीन, पाँच, आठ, नौ, पच्चीस, चौंसठ तथा सहस्त्र बाणों से भी प्रतिपक्षी को बींधने का वर्णन महाभारत में प्राप्त होता है ।[३] प्रायः संख्याबद्ध करके धनुर्धरों पर बाण छोड़ने का उल्लेख है । ऐसा क्यों है ? क्या इसमें अतिशयोक्ति है अथवा कोई अन्य कारण ? यह विचारणीय है । श्रीकृष्ण, अर्जुन, भीम आदि ऐसे शस्त्रास्त्रों की विद्या जानते थे कि वे अकेले ही समस्त भूमण्डल का विनाश करने में सक्षम थे । अर्जुन के द्वारा भीम पर सम्यक् प्रकार से अस्त्रों के प्रहार न करने पर क्रोधित हुए कृष्ण अपना सुदर्शन-चक्र उठाकर समस्त कौरव-सेना का विनाश करने को कहते हैं—

निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ।
राज्येन राजानमाजतशत्रुं सम्पादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥[४]

---

१. भीष्मपर्व ७३.५,६

२. (क) स हताश्वे रथे तिष्ठञ्श्रुतकर्मा महारथः ।
शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ॥
सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्मभित्वा यशस्विनः ।
विदार्य प्राविशद् भूमिं दीप्यमाना सुतेजना ॥ वही, ७५.३५,३६
(ख) वही, ५५.१०८

३. वही ४३.५३, ४५.१८, ४८.२३, २४,२५,२६
ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामाहः ।
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समावृणोत् ॥
द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ।
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ।
सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
निकर्णो दशाभिर्मल्लै राजन्विव्याध पाण्डवम् ॥

४. वही, ५५.८५

ऐसी ही उद्घोषणा भीष्म पितामह दुर्योधन को सम्बोधित करके करते हैं—

रणे तवार्थाय महानुभाव न जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य।
सर्वांस्तवार्थाय सदेवदैत्याँल्लोकान्दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह ॥[१]

इस श्लोक द्वारा देव, दैत्यों सहित समस्त लोक-विध्वंस की बात कही गयी है । इस प्रकार की ये क्या शक्तियाँ थीं—यह विचारणीय है ।

इसी भेद में कुछ दिव्यास्त्रों का उल्लेख अनुचित नहीं होगा, जिनका विवेचन महाभारत तथा इतर ग्रन्थों में प्रायः देखने को मिलता है । इन दिव्यास्त्रों से योद्धा कभी आग्नेयास्त्र से अग्नि की वर्षा करता था, कभी आग्नेयास्त्र के प्रभाव को शान्त करने के लिए वरुणास्त्र का प्रयोग तो कभी शत्रुसेना को छिन-भिन्न करने हेतु वायव्यास्त्र का प्रयोग । इन तीनों अस्त्रों का प्रयोग लव और चन्द्रकेतु के युद्ध में उत्तररामचरितकम् भवभूति भी दिखाते हैं[२] । वहीं प्रथम और पञ्चम अङ्क में जृम्भकास्त्र के प्रयोग का भी वर्णन है, जिसने समस्त सेना को स्थिर सा कर दिया है ।[३] ऐन्द्रास्त्र,[४] नागास्त्र, सौरास्त्र आदि दिव्य अस्त्रों के उल्लेख काफी में मिलते हैं ।

मन्त्रमुक्तास्त्र—

किसी विशेष वैज्ञानिक विधि से चलाये जानेवाले अमोघ अस्त्रों को इस श्रेणी में रखा गया है । इसमें ब्रह्मास्त्र इन्द्र का वज्र, सुदर्शन-चक्र, नारायणास्त्र और पाशुपतास्त्र आते हैं, जिनकी कोई काट नहीं हो सकती है । इन्हें कुछ विशेष योद्धा — (भीष्म, द्रोण, कर्ण, अर्जुन आदि) श्री कृष्ण ही चलाना जानते थे । शायद इनकी शिक्षा उसके योग्य अधिकारी को ही दी जाती थी, अयोग्य को नहीं, अन्यथा विनाश सम्भावित था ।

यहाँ 'मन्त्रशक्ति' से तात्पर्य मत्रि गुप्तपरिभाषणे के अनुसार गुप्त वैज्ञानिक शक्ति विशेष जान पड़ती है, जो रहस्यमयी ही रखी जाती थी, जैसे आजकल प्रत्येक राष्ट्र अपनी रक्षा हेतु आविष्कृत प्रक्षेपास्त्र प्रणाली को गुप्त रख रहा है । और प्रक्षेपास्त्र विशेष स्थान पर फेंकने के लिए चिह्न-विशेषों के द्वारा प्रयुक्त होते हैं । ऐसे ही विध्वंसकारी आयुध उस समय में भी सम्भावित हैं । इसीलिए करोड़ों की संख्या में सेनानी कुरुक्षेत्र के समराङ्गण में आहूत किये गये थे ।

आज आवश्यकता है इन दिव्यास्त्रों पर शोध करने की । यह तभी हो सकता है, जब हमारे वैज्ञानिक संस्कृत वाङ्मय में विहित सूत्रों को खोज निकालें । महर्षि भारद्वाज के ग्रन्थ 'यन्त्रार्णव' आदि इसमें सहायक हो सकते हैं । कहीं भोज का समराङ्गणसूत्रधार भी काम आ सकता है । धनुर्वेद से सम्बन्धित ग्रन्थ भी शायद पाण्डुलिपियों के रूप में कहीं उपलब्ध हो जाये ।

---

१. वही, ७७.११
२. उत्तररामचरितम्, अङ्क छः ।
३. वही, अङ्क एक और
४. भीष्मपर्व ७८.३९,४०

व्यक्ति का सर्वांगीण विकास

—डॉ. गणेश भारद्वाज

प्राचीन काल से विश्व की सभी संस्कृतियों और सभ्यताओं का केन्द्र मानव ही रहा है । 'नहि मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किञ्चित्' कहकर व्यास जी ने इसे स्पष्ट रूप से स्वीकार किया है, किन्तु भारतीय विचारकों का मत है कि व्यक्ति का सर्वाङ्गीण विकास, अर्थात् शरीर, मन, बुद्धि और आत्मा का उन्नयन एकाङ्गी रूप में सम्भव नहीं है, क्योंकि भारतीय संस्कृति में मानव को चतुर्विध तत्त्वात्मक ब्रह्माण्डीय चेतना का एक अंग माना गया है । वे चार तत्त्व हैं— व्यष्टि, समष्टि, सृष्टि और परमेष्टि । व्यष्टि (व्यक्ति) समष्टि (समाज) पर आश्रित है, समष्टि सृष्टि पर अवलम्बित है और सृष्टि का सञ्चालन परमेष्टि (परमात्मा) द्वारा हो रहा है, इन चारों की सामञ्जस्यपूर्ण कर्तव्यपरायणता ही ब्रह्माण्ड के संतुलित विकास का आधार है । इसे यज्ञचक्र भी कहा गया है । व्यक्ति अन्न से, अन्न वर्षा से, वर्षा यज्ञ से और यज्ञ कर्मों से उत्पन्न होता है । कर्म वेद से और वेद परमात्मा से उत्पन्न हुआ माना जाता है (अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः । यज्ञाद् भवन्ति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्) ॥[१]

सृष्टिचक्र का प्राचीन कालबोध

सृष्टिचक्र और यज्ञचक्र का परस्पर अटूट सम्बन्ध है । ये दोनों परस्पर अवलम्बित हैं । सृष्टि का भारतीय कालबोध अति प्राचीन है । भारतीय खगोलशास्त्रियों ने इस भूपिण्ड की आयु ४ अरब ३२ करोड़ वर्ष मानी है, और सृष्टि-रचना में लगे वर्षों की संख्या १ करोड़ ७० लाख वर्ष से अधिक स्वीकार की गयी है । यही हमारा कल्प संवत्, सृष्टि संवत् तथा कलि युगाब्द की गणना का आधार है ।[२]

भारतीय आयुर्विज्ञान की परम्परा और चरक संहिता

महर्षि चरक ने आरोग्यता को व्यक्तित्वविकास की प्रथम सीढ़ी मानते हुए लिखा है— 'धर्मार्थकाम-मोक्षाणांमारोग्यं मूलमुत्तमम् ।' प्राचीन परम्परा का उल्लेख करते हुए इन्होंने हिमालय में अंगिरा, जमदग्नि, वसिष्ठ, कश्यप, भरद्वाज आदि ५० से अधिक ऋषियों का सम्बन्ध आयुर्वेद से जोड़ा है, जिन्होंने मनुष्यों के लिए विघ्नरूप रोगों की शान्ति का उपाय खोजा । ऋषियों ने अपने प्रतिनिधि भरद्वाज ऋषि को इन्द्र के पास भेजा । उनसे ऋषि

---

१. श्रीमद् भगवद्गीता । ३/१४-१५

२. सूर्यसिद्धान्त १-२२-२४

ने आयुर्वेद के हेतु (रोगों का कारण), लिंग (रोगों के चिह्न), औषध (संशोधन और संशमन रूप चिकित्सा) स्वस्थ और रोगी—दोनों के लिए इस त्रिसूत्र—वात, पित्त और कफ का ज्ञान प्राप्त किया। इस ज्ञान के प्रथम प्रवक्ता स्वयं ब्रह्मा जी थे, (अंगिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः — कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः) हेतु लिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम्। त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥)

अष्टांग आयुर्वेद—इसमें शल्य, शालाक्य, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यग्रह, विष (अंगद तंत्र) और वाजीकरण सहित आठ अंग माने जाते हैं। इसके अतिरिक्त (१) स्वास्थ्यानुवृत्ति (२) रोगच्छेद (३) औषधि इस विभाजन के आधार पर इसे त्रिस्कन्ध आयुर्वेद भी कहा जाता है।

आयुर्वेद के क्षेत्र में चार महान् आचार्य माने जाते हैं—माधव, वाग्भट्, सुश्रुत और चरक, निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः। शारीरे सुश्रुतः प्रोक्तः चरकस्तु चिकित्सते।

भारतीय आयुर्विज्ञान के अनुसार, पञ्चमहाभूतों के विकारों का समुदाय, अर्थात् स्थूल शरीर और चेतना का अधिष्ठान सूक्ष्म शरीर इन दो विभागों में शरीर की कल्पना की गयी है। शरीरस्थ पञ्चमहाभूतों एवं पञ्चतन्मात्राओं के संयोग से 'पञ्चमहाभूत द्रव्यगुण संग्रह' होता है और मन, बुद्धि, आत्मा मिलकर 'आध्यात्मिक द्रव्यगुण संग्रह' होता है (संस्कृत वाङ्मय कोश, खण्ड-१, पृष्ठ ६६)

इसी प्रकार यहाँ दो प्रकार की चिकित्सा मानी जाती है— दोष प्रत्यनीक (दोषों का मूलतः प्रशमन करना) और व्याधिप्रत्यनीक (व्याधि होने पर उसका प्रशमन करना)। इन दोनों में दोष प्रत्यनीक को श्रेयस्कर माना जाता है। (सावाङ् कोश पृ. ६६)

चरकसंहिता—आचार्य अग्निवेश द्वारा ई. पू. दूसरी शताब्दी में यह संहिता लिखी मानी जाती है। यह भारतीय चिकित्साशास्त्र की प्रमाणभूत रचना के रूप में प्रतिष्ठित है। इसमें मुख्य रूप में कायचिकित्सा का वर्णन है। इसके आठ विभाग हैं—सूत्र, निदान, विमान, शरीर, इन्द्रिय, चिकित्सा, कल्प और सिद्धिस्थान। इनमें प्रथम सूत्रस्थान है— इसमें औषधि विज्ञान, आहार, पथ्यापथ्य, मानस चिकित्सा आदि का मुख्यतया वर्णन है, वहीं विषय सर्वसाधारण के आरोग्य और विकास से अधिकांशतः जुड़ा है। उसी का विवेचन यहाँ अभीष्ट है—

सर्वप्रथम आयुर्वेद के लक्षण में कहा गया है— हित, अहित, सुख और दुःख यह चार प्रकार की आयु है। इस आयु का हिताहित, पथ्यापथ्य और आयु का लक्षण तथा परिमाण जिस शास्त्र में कहा गया हो, उसे आयुर्वेद कहते हैं। (हिताहितसुखदुःखमायु—) शरीर, इन्द्रिय (भौतिक, इन्द्रियसमूह), सत्व (मन) तथा आत्मा। इनके संयोग का ही नाम आयु है (निरन्तर चलनेवाला होने के कारण भी आयु कहलाता है एति गच्छतीति आयुः), जीवन का दूसरा पर्यायवाची शब्द धारि है (शरीर/प्राणों को धारण करता है। नित्य-निरन्तर चलता है और अनुबन्ध प्राणों के साथ सम्बन्धित है, इस प्रकार आयु शब्द के (जीवन, धारि) आदि पर्यायवाची हैं (शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो, धारि जीवितम्। नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥) चरक संहिता, स्वस्थ की परिभाषा—(समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥)

जिस पुरुष के दोष (न क्षीण हों, न वृद्ध हों), अग्नि सम हो, धातु (रस, रक्तादि) मल (मल, मूत्रादि) समानावस्था में तथा मन व इन्द्रियाँ प्रसन्न हों, उसे 'स्वस्थ' कहते हैं ॥

चरक संहिता निर्माण के प्रयोजन आचार्य कहते हैं कि स्वस्थ व्यक्ति को नीरोग रखना तथा रोगी को व्याधिमुक्त करना ही इसका उद्देश्य है (प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वस्थरक्षणं, आतुरस्य विकारप्रशमनं च ।)

प्राणी द्वारा भक्षित अन्न से जो सजीव तत्त्व निर्मित होते हैं, उन्हीं से कफ, वात और पित्त की उत्पत्ति होती है । त्रिधातुओं की साम्यावस्था ही शरीर का स्वास्थ्य होता है और विषमता उत्पन्न होने पर इन्हीं धातुओं को 'दोष' कहते हैं । इन्हीं का प्रकोप होने पर शरीर में जो निरूपयोगी द्रव्य उत्पन्न होते हैं, उन्हें 'मल' कहते हैं । कफ, वात और पित्त से रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा और शुक्र—इन सात स्थूल धातुओं की उत्पत्ति होती है । इनमें जन्तु रूप दोष होने की सम्भावना रहती है । अत: इन्हें 'दुष्य' कहते हैं । सप्त धातुओं में जन्तुरूप दोष का प्रादुर्भाव ही रोग है और इन धातुओं का निर्मल रहना ही आरोग्य है ।

शरीर और सत्त्व (मन) व्याधियों के स्थान हैं तथा सुखों का भी यही आश्रय स्थान हैं (शरीरं सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मत: ।) शारीरिक दोषों के कारण वायु, पित्त और कफ हैं तथा मानसिक दोषों के कारण रज और तम हैं । (वायु: पित्तं कफश्चोक्त: शारीरो दोषसंग्रह: । मानस: पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥) (वहीं)

रोगोत्पत्ति (धातुओं के वैषम्य) के तीन कारण हैं —

(१) असात्म्य—इन्द्रियार्थ संयोग (२) प्रज्ञापराध तथा (३) परिणाम । प्रज्ञापराध को बुद्धिकृत प्रमाद तथा परिणाम को 'काल' की भी संज्ञा दी गयी है । इन तीनों के अतियोग, अयोग और मिथ्यायोग होने से शारीरिक और मानसिक व्याधियाँ उत्पन्न होती हैं (त्रीणि आयतनानि अर्थानां, कर्मण: कालस्य चातियोग-अयोग-मिथ्या-योगा: । असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग: प्रज्ञापराध: परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा: हेतवो विकारकारणम् ।)

प्रज्ञापराध—धी, स्मृति और धृति (इन तीनों का संयुक्त नाम 'प्रज्ञा' है) का न होना, अपूर्ण होना तथा इस स्थिति में अपने लिए अशुभ रोगजनक कर्म करना 'प्रज्ञापराध' कहलाता है । यही सर्व दोषों—वात, पित्त, कफ शारीरिक दोषों तथा रजस् और तमस् मानसिक दोषों का प्रकोपक है ।

शरीर और मन के लिए हितकर और अहितकर वस्तुओं का ज्ञान 'धी' कहलाता है । जिसका सेवन प्राप्त है, वह वस्तु हितकर है या अहितकर—उस समय उसका ध्यान आना 'स्मृति' कहलाता है तथा हितकर वस्तुओं का सेवन और अहितकर का परिहार, इनका संयम से पालन करने का नाम 'धृति' है । इन तीनों का सम्मिलित नाम 'प्रज्ञा' है । (धी-धृति-स्मृति विभ्रष्ट: कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोप-णम् ॥) (ऋतुएँ— शीत, वर्षा, ग्रीष्मरूपी संवत्सर, जैसे शीत ऋतु में शीत का अत्यधिक होना, अल्प होना तथा बिलकुल न होना) का परिणाम, इन्द्रियार्थ संयोग (शब्द, स्पर्शादि) तथा प्रज्ञापराध—इन तीनों के अतियोग, अयोग और मिथ्यायोग से शारीरिक और मानसिक व्याधियों की उत्पत्ति होती है । (धी-धृति-स्मृति विभ्रंश: सम्प्राप्ति: कालकर्मणाम् । असात्म्यार्थागमश्चैव ज्ञातव्या दु:खहेतव: ॥) चरकसंहिता, प्रथमाध्याय, प्रज्ञापराधजनित रोगों के लिए मनुष्य स्वयं को उत्तरदायी समझे; देवता, पितर तथा राक्षसों को इसके लिए दोष न दे तथा इस व्याधि से

मुक्ति के लिए (स्वास्थ्य रक्षा) श्रेयस्कर मार्ग का अवलम्बन करे (प्रज्ञापराधात् संप्राप्ते व्याधौ कर्मज आत्मनः । नाभिशंसेद बुधो देवान् पितृन्नापि राक्षसान् ॥) वही

व्याधियों का प्रतिकार—

मनुष्य की शारीरिक व्याधियाँ दैवव्यपाश्रय और युक्तिव्यापश्रय औषधियों से शान्त हो जाती हैं तथा मानसिक दोष ज्ञान (आत्मा आदि का) विज्ञान (शास्त्र ज्ञान), धैर्य (चित्त की स्थिरता), स्मृति (अनुभूत पदार्थों का स्मरण) और समाधि (चित्त को मन से हटाकर आत्मा में लगाना) से शान्त हो जाते हैं । दैवव्यपाश्रय-मणि, मन्त्र, औषधि, बलि, उपहार, होम, नियम, प्रायश्चित्तादि कर्म जो देव को आश्रय लेकर किये जाते हैं ।

युक्तिव्यपाश्रय—युक्ति का आश्रय लेकर किये गये संशोधन, संशमनादि (प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः । मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥)

इसके अतिरिक्त विश्व के प्रत्येक मानव के लिए उपयोगी (विशेषतः बालकों के शारीरिक और मानसिक विकास हेतु) एक विशिष्ट दिनचर्या का स्वस्थवृत्त के नाम से 'चरकसंहिता' में वर्णन किया है ।

स्वस्थवृत्त— इसका संक्षिप्त, विहङ्गम परिचय है— (चरक संहिता प्रथमाध्याय) सर्वाङ्गीणविकास (श्रेयः कामी) चाहनेवाला निम्न कार्य करे—देवता, गौ, ब्राह्मण, गुरु, सिद्ध, आचार्य—इनकी सदा पूजा व मान अग्निहोत्र, दिव्यौषधि को सदा धारण करे, जब मनुष्य अहितकर कर्म करता है—जैसे मलमूत्र के वेगों को धारण करना पूज्यों का अपमान करना, ईर्ष्या, अहंकार और मोहकश निंदा कर्म करना आदि, प्रज्ञापराध हैं । प्रातः सायं दोनों समय स्नान करे तथा मल के स्थानों अर्थात् गुदा, मूत्रेन्द्रिय, नासादि मल के स्थानों को पुनः शुद्ध करे ।

(देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्यानर्चयेत् । अग्निमनुचरेत् । औषधीः प्रशास्ता धारयेत् । द्वौ कालावुप-स्पृशेत् । मलायतनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात् ॥)

अपनी इन्द्रियों को वश में रखे, धर्म करनेवाला हो, हेतु की ईर्ष्या करे, फल की ईर्ष्या न करे (अर्थात् जिस कारण से धनवान या विद्वान बने, उस कर्म की स्पृहा करे, फल की ओर ध्यान न दे) बुद्धिमान, चतुर, दयालु तथा विनयशील आचार्यों की सेवा करनेवाला हो । (वश्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्ष्युः, फलेनेर्ष्युः, निश्चिन्तो निर्भीकः, विनयबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धासिद्धाचार्याणामुपासिता ।) सदा मङ्गलकर्म कर्ता, मलिन वस्त्र, हड्डी, काँटे, गन्दे द्रव्य, केश, तुष, तृण, भस्म, मिट्टी के टूटे हुए पात्र, स्नान तथा बलिदान करनेवाली भूमि इनको त्याग दे, अर्थात् इनका स्पर्श न करे, थकावट से पहले ही कसरत को छोड़ दे । (मङ्गलाचारशीलः, कुचेलास्थि-कण्टकामेध्यकेश-तुषोत्कर-भस्म-कपाल-स्नान-बलिभूमीनां परिहर्त्ता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जी स्यात् ।)

सब जीवों में भाइयों की तरह रहे, क्रोधी व्यक्ति को भी वश में करे, भय से पीड़ित व्यक्तियों को आश्वासन दे, दीनों की रक्षा करें, प्रतिज्ञापालन करनेवाला, शान्ति देनेवाला, दूसरों के कठोर वाक्यों को सहने वाला, क्रोध को नष्ट करनेवाला, शान्तिशील, राग तथा द्वेषजनक कारणों को दूर करनेवाला हो । (सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात् । बुधानामनुनेता, भीतानामाश्वासिता दीनानामभ्युपत्ता, सत्यसन्धः, शमप्रधानः, परपरुषवचनस-हिष्णुः अमर्षघ्नः । प्रशम गुणदर्शी रागद्वेष हेतूनां हन्ता ।)

झूठ न बोले, दूसरों का धन न चुराये, दूसरे की स्त्री की इच्छा न करे, दूसरे की लक्ष्मी को न चाहे तथा दूसरों से वैर न करे, पाप न करे, पाप में भी पापी न बने, दूसरों के दोषों को न कहे; अधार्मिक, राजद्रोही, पागलों, भ्रूण-हत्यारों, क्षुद्र और दुष्टजनों की संगत न करे। (नानृतं ब्रूयात्। नान्य स्वमाददीत। नान्यस्त्रियमभिलषेत। नान्यश्रियम्। न वैरं रोचयेत्। न कुर्यात पापम्। न पापेऽपि पापी स्यात्। नान्यदोषान् ब्रूयात्। नान्य रहस्यभागमेयेत् नाधार्मिकैः, न नरेन्द्र द्विष्टैः सहासीत्, नोन्मत्तैः न पतितैः, न भ्रूण हन्तृभिः, न क्षुद्रैर्न दुष्टैः ।।) न सतो न गुरुन् परिवादयेत्—सत्पुरुषों और गुरुओं के साथ विवाद न करे।

भोजन के नियम –

बिना रत्नादि धारण किये, बिना स्नान किये भोजन न करें, कपड़े पहनकर, बिना जप किये, बिना हवन किये, बिना देवता को समर्पण किये; पितरों, गुरुओं, अतिथियों, अपने आश्रितों को बिना दिये, अपवित्र गन्ध धारण करके, बिना माला पहने, बिना हाथ, पैर, मुख धोए, निन्दित अन्न को ग्रहण न करें।

(नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाऽजपित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्य नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो नोदुङ्मुखो न विमना नाभक्तशिष्टाशुचिर्न क्षुधितपरिचरो ना प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्न मन्त्रैरनभिमन्त्रितं न कुत्सितमन्नमाददीत। समय को व्यर्थ न बिताये, अधीर न हो, अपने को सबसे उच्च न समझे, स्वजनों में अविश्वास न करे, सबमें अपने को ही सुखी न माने, अर्थात् स्वजनों में बैठकर अकेला किसी पदार्थ को न खाए, सबपर विश्वास न करे, सबपर शंका न करे। बिना परीक्षा किये किसी पर विश्वास न करे, इन्द्रियों के वश में न हो..... (नाति समयं जह्यात्, न नियमं भिन्द्यात् — नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्। नाभृतभृत्यो नाविश्रब्धस्वजनो नैकः सुखी। न सर्व विश्रम्भी। न सर्वाभिशङ्की, नापरीश्रितमभिनिविशेत् नेन्द्रियवशगः स्यात्.... ।)

दस पाप-कर्मों का त्याग करे–

हिंसा (किसी को मार देना), स्तेय (चोरी करना), अन्यथा काम (विरुद्ध कामसेवन करना, अर्थात् पशु, परस्त्रीगमन करना) ये तीन शारीरिक पाप कहे गये हैं। दूसरों की चुगली करना, कठोर वचन कहना, झूठ बोलना, बिना प्रयोजन प्रलाप करना—ये चार वाचिक पाप कर्म होते है; किसी को मारने की चिन्ता करते रहना, दूसरों के गुणों को सहन न करना, शास्त्रविरुद्ध विचार अर्थात् नास्तिक होना, ये तीन मानसिक पाप हैं। इन दस पापकर्मों को तन, वाणी और मन से त्याग देना चाहिए। (हिंसा स्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ।.... पापकर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ।।)

संक्षेप में यों कह सकते हैं कि भारतीय चिन्तनानुसार मानव सृष्टि—चक्र का महत्त्वपूर्ण अंग है और सृष्टिचक्र तथा यज्ञचक्र परस्पर अवलम्बित हैं, आरोग्यता ही मानव विकास की प्रथम सीढ़ी है, आयुर्विज्ञान के प्रसिद्ध ग्रंथ 'चरक संहिता' का उद्देश्य ही व्यक्ति को नीरोग रखना है। रोगों तथा सुखों के दो ही आश्रय-स्थल हैं—शरीर तथा मन, रोगों के तीनों कारणों तथा व्याधियों के प्रतिकार की विस्तृत चर्चा इस संहिता में की गयी है। इसके प्रथमाध्याय स्वस्थवृत्त में बतायी गयी पद्धति के अनुसार जीवनयापन करने से जगत् के सम्पूर्ण मानव सहज ही चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त कर सकते हैं।

महाभारत में अशान्तिकालीन रक्षा के उपाय

डॉ. दुर्गा प्रसाद मिश्र

राष्ट्र में दो प्रकार की अशान्ति की आशंका सदैव रहती है—आभ्यन्तर और बाह्य । कौटिल्य ने मन्त्री, पुरोहित, सेनापति, युवराज अथवा प्रजा के घातक तत्त्वों से होनेवाले उपद्रवों को 'आभ्यन्तर' तथा राष्ट्रप्रमुख, अन्तपाल, आटविक आदि की कोपजन्य अशान्ति को 'बाह्य' माना है । लोगों का अपने ही राष्ट्र के अंगों को क्षति पहुँचाना 'आभ्यन्तर अशान्ति' तथा विदेशी जनों से राष्ट्र पर अभिघात आदि 'बाह्य अशान्ति' कहा गया है ।[१]

आभ्यन्तर अशान्ति के शमन—इसके लिए सरल अथवा कुटिल कोई भी तरीका अपनाया जा सकता था ।[२] भीष्म के अनुसार भृत्यों द्वारा अपने विरुद्ध किये जानेवाले कार्यों का ज्ञान गुप्तचरों द्वारा करके उनमें फूट डाल देनी चाहिए ।[३] सदैव श्रेणिमुख्यों, स्वजनों तथा अमात्यों पर दृष्टि रखना राजा का कर्तव्य था, ताकि वे राजकर्म-भेदन और अपना संघ बनाने में समर्थ न हो सकें ।[४]

बाह्य आक्रमण से रक्षा—यह समस्या तत्कालीन राजाओं के समक्ष विशेष रूप से आती थी, क्योंकि चतुरंगिणी सेना रहने पर भी स्थल सेना रहती थी । अत: राजाओं को ऐसा स्थान चुनना पड़ता था, जहाँ अधिक से अधिक लोग सुरक्षित रह सकें ।

बाह्य आक्रमण होने पर प्रजा को सुरक्षित आवास प्रदान करने के लिए जन-निवास व्यवस्था के रूप में दुर्ग कर्म किये जाते थे । दुर्ग दुर्गम और दुर्भेद्य बनाये जाते थे, ताकि विदेशी आक्रामक को आगे बढ़ने में कठिनाई हो तथा उसके समय, धन और जन की हानि हो तथा वह अपनी प्रजा सुरक्षित रह सके । भीष्म ने शत्रु के गतिरोध के लिए दुर्ग और पुर के चारों ओर दृढ़ प्राकार तथा परिखा का विधान किया था । आक्रमण और प्रतिरोध के लिए दुर्ग और पुर में हाथी, घोड़े आदि वाहनों का प्रबन्ध, प्रजा के लिए धनधान्य-व्यवस्था, दुर्गादि की मरम्मत तथा क्षतिपूर्ति हेतु शिल्पियों का नियोजन करना राजा का कर्तव्य था ।[५] युधिष्ठिर ने परिखा तथा प्राकार से समन्वित

---

१. महाभारत-शान्तिपर्व, ८२.१३

२. वही, ५८/६

३. वही, ५८/११

४. वही, १३८/६३

५. वही, ८६/६-७

खाण्डवप्रस्थ को बसाया था।[1] द्रुपद की नगरी भी प्राकृतिक रूप से गुप्त थी, तथापि दशार्णराज से शत्रुता होने पर उसकी विशेष गुप्ति हेतु उपाय किये गये थे।[2]

सन्धि विधान— महाभारतकालीन राजनीतिज्ञों ने परराष्ट्र द्वारा आक्रमण करने पर युद्ध को टालने का उपदेश दिया है। भीष्म का मत है कि स्वपक्ष के बलाबल पर विचार करके सन्धि कर लेना ही अच्छा रहता है, ताकि राज्य, धन और जन की क्षति से बचा जा सके।[3]

यदि अपरिहार्य कारणों से युद्ध अनिवार्य हो ही जाते थे तो दो प्रकार के कर्म राजाओं के लिए विहित थे। प्रथमतः शत्रु सेना को दुर्ग की ओर बढ़ने से रोकना, बढ़ आने पर उनके गतिरोध और धन-जन के विनाश में सहायक होना; दूसरे वे, जो स्वपक्षरक्षण तथा लोगों की सुख-सुविधा से सम्बद्ध थे।

परसेनाबाधक प्रयोग

मार्गावरोध— शत्रु-सेना के आक्रमण से बचने के लिए यथासम्भव गतिरोध किया जाता था। 'प्रकण्ढी' का निर्माण आवश्यक था। वप्र और परिखा तो पूर्व से ही बने रहते थे, उनमें नक्र, मकर, झष आदि जलीय हिंस्र जीव डलवा दिया जाता था।[4] शाल्वराज के आक्रमण पर परिखाओं में कीलें ठोंक दी गयी थीं तथा एक कोस तक की भूमि विषम कर दी गयी थी।

संक्रम भेदन—शत्रु के मार्ग में पड़नेवाले समस्त जलसन्तरणों को निरुद्ध कर दिया जाता था, पुल तोड़ दिये जाते थे, ताकि शत्रु डूब मरें या उनकी शक्ति संक्रम निर्माण में लगे। साम्ब आदि ने शाल्वराज के मार्गावरोध के लिए सभी पुलों को नष्ट कर दिया था तथा नाव चलाना निषिद्ध कर दिया गया था।[5]

वृक्षच्छेदन— शत्रु के आक्रमण के समय दुर्ग या पुर के समीपवर्ती सभी वृक्षों के उत्पादन और चैत्य वृक्षों के अलावा बड़े-बड़े वृक्षों का शाखाच्छेदन कर दिया जाता था,[6] ताकि शत्रु को फल, फूल, छाया, लकड़ी तथा छिपने का स्थान नहीं मिले।

शत्रुसेना में उपजाप— शत्रु की सेना में अवसर देखकर किसी प्रकार कलह और भेद उत्पन्न करना आवश्यक था।[7] तब वैमनस्य तथा अविश्वास के कारण शत्रु आपस में ही लड़ मरते थे।

---

१. महाभारत-अनुशासनपर्व २३.९९

२. उद्योग,१९२.७

३. शान्ति,६९.१४-१८

४. वही,६९.४१

५. आरण्यक,१६.१५

६. दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकारयेत्। सर्वेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षान्विवर्जयेत्॥
प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखाः प्रच्छेदयेत्तथा। चैत्यानां सर्वथा वर्ज्यमपि पत्रस्य पातनम्॥ शान्ति,६९.३८-३९

७. क्षेत्रस्थेषु च सख्येषु शत्रोरूपजपेन्नरान्।
विनाशयेद् वा सर्वस्वं बलेनाथ स्वकेन वै॥ शान्ति ६९.३६.

जल-प्रदूषण— भीष्म ने अनुमति दी थी कि अपने प्रयोग के अतिरिक्त जल का निःस्रावण करा दे या उसे विषाक्त कर दे[१], ताकि जलाभाव या विषयुक्त जलपान से शत्रु नष्ट हो जाये।

स्वपक्षरक्षण

यन्त्र-व्यवस्था— नगर में यन्त्रायुध की व्यवस्था आवश्यक थी, ताकि आवश्यकता पड़ने पर शत्रु का सामना नागरिक स्वयं कर सकें। संकटकाल के लिए बड़े-बड़े यन्त्रों, शतघ्नी, भुसुण्डी आदि अस्त्र-शस्त्रों का प्रबन्ध करना राजा का कर्तव्य था।[२] उस समय ऐसे योद्धा भी होते थे, जो साँप, सर्जरस और विषाक्त धूलि से पूर्ण कुम्भ लिये रहते थे और शत्रु-सेना पर यथासमय फेंक देते थे।[३] द्वारका में गद, साम्ब, उद्धव आदि ने पुर के रक्षार्थ शतघ्नी, कलांराल, भुसुण्डी, अश्मलगुड, परश्वधा, हुड, शृंगिका आदि आयुधों का संकलन किया था।[४]

सेना-संचालन— शान्तिकाल में भी हस्तिदल, वाजिदल तथा रथदल का सूत्र राजा अपने हाथ में रखता था[५] और युद्ध में सेना का संचालन स्वयं करता था। प्रजा को अपने राजा में आस्था, श्रद्धा और विश्वास होता था। वह राजा के साथ मिलकर सम्पूर्ण शक्ति के साथ युद्ध करते थे।

योद्धा तथा गुल्मन्यास—आक्रमण होने पर रक्षा के लिए सायुध योद्धा नियुक्त किये जाते थे। शाल्वराज के आक्रमण के समय वीर योद्धा नगर की रक्षा हेतु तत्पर रहते थे।[६] योद्धा को पर्याप्त युद्ध-सामग्री तथा वेतन-भत्ता दिया जाता था। अयोग्य सैनिक को सेना में नहीं रखा जाता था।

पुरद्वारों पर रक्षा के लिए स्थावर तथा जंगम गुल्मों का न्यास किया जाता था। प्रथम में वे थे, जिनमें छिपकर सैनिक शत्रु पर प्रहार करते थे तथा दूसरे में यत्र-तत्र जाकर।

अर्थनिचय और सस्याभिहार— युद्ध के समय जीवनयापन के लिए आवश्यक पदार्थों का संचय जरूरी होता था। सेना पुरजन और जनपदों को दुर्ग में स्थित कराते समय राजा या तो बाहर की फसल का संचयन करा लेता था या नष्ट करा देता था, ताकि शत्रु उससे लाभ न ले सकें।[७] तेल, मधु, घृत, अनाज, औषध, अंगारक, कुश, मुंज, पलाश, यव, इन्धन, शरपर्णी आदि उपयोगी पदार्थों का निचय किया जाता था।[८]

---

१. शान्ति ६९.५६,

२. आरण्यक, २६८.४-५

३. वही

४. वही, १६.५-९

५. सभा, ५.१०९

६. आरण्यक, १६.१०

७. सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः।
असम्भवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम्॥ शान्ति ६९.३५

८. शान्ति ६९.५४-५५

विविध आगार और मार्ग-व्यवस्था— नाना प्रकार के द्रव्यों, आयुधों, पशुओं, भाण्डों, धान्यों आदि को सुरक्षित रखना आवश्यक होता था। अतः राजा संकट में काम आनेवाले भाण्डारगार, आयुधागार, धान्यागार, अश्वागार, गजागार आदि की व्यवस्था करे तथा इन्हें गुप्त और सुरक्षित रखे।[१]

गृह-रक्षा और अग्नि-व्यवस्था— जननिवास हेतु दुर्ग या पुर प्राङ्गण में राजाओं की ओर से तृणों के अस्थायी घर बनवाये जाते थे, जिन्हें मिट्टी से लीप दिया जाता था।[२] ग्रीष्म ऋतु में अग्निभय के कारण तृण का प्रयोग गृहनिर्माण में नहीं किया जाता था।[३]

अग्नि की धूमराशि देखकर शत्रु-सेना स्थान का पता न लगा ले, अतः अग्निहोत्र को छोड़कर अन्य कर्मों के लिए दिन में आग जलाना निषिद्ध था। इसका उल्लंघन दण्डनीय अपराध था।[४]

घोष, पसु तथा सामान्यजन-रक्षा—गोपगण पशुओं को प्रायः वन में रखते थे। अतः राजा उनकी रक्षा हेतु घोषों को वन से हटाकर प्रमुख मार्गों पर स्थित करा देता था[५], ताकि नगर से सीधा सम्पर्क रहे तथा दुग्ध, घृतादि पुर में आ सके। अन्य लोगों को, जिनका प्रधान नगर-दुर्ग में समावेश न हो सके, को पुर के समीपवर्ती नगरों में बसाने का विधान था।[६]

जल-व्यवस्था— दुर्ग या पुर में एकत्र जनों के उपयोग के लिए राजा की ओर से जल की व्यवस्था की जाती थी। राजा पूर्वनिर्मित कूपों का जल शुद्ध कराते थे तथा कमी पड़ने पर कुएँ भी खुदवाते थे।[७]भीष्म ने लोगों को जल सुलभ कराने के लिए राजा की ओर से प्रपाओं को भी खुलवाने की सम्मति दे दी थी।[८] औषध-संचय, स्वास्थ्य-व्यवस्था तथा मनोरंजन के साधनों का भी प्रबन्ध राजा की ओर से किया जाता था।

संकटकाल में लोकरक्षा के विशेष उपाय

प्रविधि पुर-प्रवेश निषेध तथा असाधु-निग्रह— आत्मपक्ष में जनमानस के ज्ञान हेतु तथा शत्रुपक्ष से आये व्यक्ति का पता लगाने के लिए संकटकाल में प्रणिधि की उचित व्यवस्था अनिवार्य थी। राजा को चत्वर,

---

१. शान्ति ६९.५२-५३

२. तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनापि प्रलेपयेत्।
निर्हरेच्च तृणं मासे चैत्रे वह्निभयात्पुरः॥वही,६९.४४

३. वही

४. नक्तमेव न भक्तानि पाचयेत नराधिपः।
न दिवाग्निर्ज्वलेद् गेहे वर्जयित्वाग्निहोत्रकम्॥ वही,६९.४५

५. घोषान्न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि।
प्रवेशयेच्च तान् सर्वान् शाखानगरकेष्वपि॥ वही,६९.३३

६. वही

७. काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कूपांश्च खानयेत्।
संशोधयेत्तथा कूपान् कृतान् पूर्वं पयोर्थिभिः॥ वही,६९.३३

८. वही,६९.५१

तीर्थ, सभा, आवसथ आदि समस्त सार्वजनिक स्थानों पर प्रणिधि करनी पड़ती थी ।[१] कृष्ण ने रात-दिन का विवरण लाने हेतु कौरव सेना में अपने गुप्तचर नियुक्त किये थे ।[२] अर्जुन की प्रतिभा को जयद्रथ ने चरों से ही जाना था ।[३]

गुप्त रीति से नगर में शत्रुओं के प्रवेश के भय से राजा की ओर से लोगों को बाहर-भीतर आने-जाने की रोक थी । उग्रसेन, साम्ब, उद्धव आदि की आज्ञा से शाल्वराज के आक्रमण के समय बिना प्रवेशपत्र (मुद्रा) लिये कोई भी व्यक्ति नगर में प्रवेश नहीं कर सकता था और न ही बाहर जा सकता था ।[४] ऐसी स्थिति में आन्तरिक विद्रोहों को दबाने के लिए अथवा उनको उत्पन्न ही न होने देने के लिए भृत्य, मन्त्री, पुरजन या किसी अन्य व्यक्ति को राष्ट्र के अहित की आशंका मात्र से राजा अपने वश में कर सकता था ।[५]

उपघातक तत्त्व-बहिष्कार— भीष्म ने संकट के क्षणों में भेद देने की आशंका से तथा आर्थिक भार की वृद्धि करने के कारण भिक्षुकों, फेरीवालों, क्षीब, उन्मत्त तथा कुशीलवों को राष्ट्र का उपघातक तत्त्व घोषित करके इनके निर्वासन का आदेश दे दिया था ।[६]

मद्यपान-निषेध—मद्यपान के बाद सैनिकों में प्रमाद होने तथा प्रमत्तों से भेदज्ञान तथा अनियन्त्रण की सम्भावना प्रतिक्षण होने के कारण मद्यपान निषिद्ध किया गया था । ऋषि का शाप होने पर मौसलपर्व में परस्पर कलह की आशंका से मदिरापान-निषेध की राजकीय घोषणा की गयी थी ।[७]

सैन्यशक्ति वृद्धि-योजना— राजा लोक को स्वधर्म में नियुक्त करता था । द्रोण, कृप, अश्वत्थामा सदृश ब्राह्मण; कीचक सदृश सूतपुत्रों, तथाकथित शूद्र कर्ण और एकलव्य की शास्त्रपारंगति को देखकर तथा राजाओं द्वारा निषेध न होने से एक महान् रहस्य तथा उद्देश्य का संकेत मिलता है । युद्ध में चतुर्वर्ण ही नहीं, अपितु आवश्यकता पड़ने पर (द्वारका की) स्त्रियों द्वारा शस्त्र-ग्रहण का उल्लेख है ।[८] राष्ट्र पर विपत्ति आने पर राष्ट्र की रक्षा और आत्मरक्षा के लिए वर्णधर्म में शिथिलता दी गयी थी । दुर्गनियम तथा आत्मत्राण के लिए ब्राह्मणों को तथा वेद, ब्राह्मण, गौ आदि की रक्षा हेतु शूद्र को भी शस्त्र-ग्रहण करने की अनुमति दी गयी थी ।[९]

---

१. शान्ति ६९.५०
२. उद्योग, १९५.२, द्रोण, ५३.४,
३. द्रोण, ५२.१
४. आरण्यक, १६.१९
५. शान्ति ६९/५९
६. भिक्षुकांश्चक्रिकांश्चैव क्षीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
   बाह्यान् कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ वही, ६९.४९
७. मौसलपर्व, २.१८-१९
८. सभा, १३.५१
९. ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शास्त्रं गृहणन्नदुष्यति ।
   आत्मत्राणो वर्णदोषे दुर्गस्य नियमेषु च ॥ शान्ति, ७९.३३

संकटकाल आने के पूर्व ही शत्रुओं से मोर्चा लेने के लिए सेना को समुचित प्रशिक्षण दिया जाता था। प्रतिदिन योधमुख्यों और कुमारों को कारणिकगण नवीन प्रयोग सिखाते थे—

कच्चित्कारणिकाः सर्वे सर्वशस्त्रेषु कोविदाः।
कारयन्ति कुमारंश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः[१] ॥

इस प्रकार अशान्ति के समय राजा का कर्तव्य और बढ़ जाता था, यद्यपि शान्ति तथा विपत्ति के समय भी राजा पूर्ण सजग रहता था। वह अमात्यों, कोश, दण्ड, मित्र, जनपद तथा पुर की रक्षा करता हुआ अनृण हो जाता था।[२] प्रजा-रक्षा के कारण ही पुर का क्षत्रिय नाम चरितार्थ हुआ था। उसके राज्य में किसी को कोई भय नहीं था। अम्बरीष नाभाग को प्रजा ने स्वयं चुना था और वह उसकी रक्षा के कारण प्रसिद्ध था। शान्तनु के काल में कोई भी प्रजा में मिथ्याचारी नहीं था। कौरववंश में ऐसा कोई राजा नहीं हुआ था, जिसने प्रजा की रक्षा माता-पिता के समान न की हो। परीक्षित के प्रजा की सुख-समृद्धि वैदिक काल से तथा अश्वपति केकयराज की उपनिषद् काल से ही प्रसिद्ध थी। इस प्रकार महाभारतकार को लोकरक्षा सर्वाधिक अभीष्ट थी। तभी तो उन्होंने कहा था—

पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥[३]

१. सभा, ५.२३
२. शान्ति, ६९.६१
३. शान्ति, ५७.३३.

पर्यावरण और प्राचीन भारतीय संकल्पना

डॉ. ज्योत्स्ना मोहन

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

उपनिषदों में एक ऐसे वृक्ष का वर्णन किया गया है, जिसपर दो पक्षी बैठे हैं । उनमें से एक पक्षी तो वृक्ष के फल खाने में व्यस्त है और दूसरा पक्षी केवल देख रहा है; वह फल नहीं खाता । इस रूपक द्वारा उपनिषद् ने सृष्टि के एक महान् सत्य का प्रतिपादन किया है । वृक्ष का अभिप्राय प्रकृति से है और उसपर बैठे दो पक्षी जीवात्मा और परमात्मा हैं । जीवात्मा प्रकृति का भोक्ता है, वह उसके सुस्वादु फलों का भक्षण करता है । वह प्रकृति के विविध तत्त्वों और रहस्यों का ज्ञान प्राप्तकर उन्हें अपने सुख और समृद्धि के लिए प्रयुक्त करता है । इसके विपरीत परमात्मा केवल द्रष्टा है । वह सृष्टि का नियमन अवश्य करता है, पर उसका उपभोग नहीं करता । इसमें सन्देह नहीं कि जीव या मनुष्य प्रकृति का उपभोग करनेवाला है । वह इस बात के लिए निरन्तर प्रयत्नशील रहता है कि प्रकृति पर अपना आधिपत्य स्थापित कर उसके सुस्वादु फलों को प्राप्त करे ।

यह सत्य है कि जीवन का अस्तित्व शून्य में सम्भव नहीं है । इस जगत् में जीवन का उदय होता है, विकास होता है, जीवन-यात्रा होती है और उसका अस्त होता है । ये सभी परिवेश सापेक्ष हैं । जीवन की विकासयात्रा अपने परिवेश के साथ निरन्तर संप्रेषण एवं आदान-प्रदान की प्रक्रिया में जन्म लेती है । जब तक यह प्रक्रिया अबाध गति से चलती रहती है, तब तक जीवन की यात्रा भी अपने पथ पर निरन्तर गतिशील बनी रहती है । जिस समय आदान-प्रदान और सम्प्रेषण की यह प्रक्रिया रुक जाती है, उस समय जीव अपने वर्तमान स्वरूप में अस्त हो जाता है । अतः प्रकृति के उपहारों को उतना ही ग्रहण करना चाहिए, जितना जीवनयापन के लिए नितान्त आवश्यक है । ऐसी परिस्थिति न उत्पन्न हो जाए कि प्राकृतिक संसाधनों के समाप्त होने के साथ-साथ मानव का जीवनचक्र ही खण्डित हो जाए और हम सब प्रकार से पूर्ण इस सृष्टि और अखण्डता की प्रतीक भारतीय संस्कृति की रक्षा न कर पाएँ । उपनिषदों का मंत्र है—

पूर्णमिदं पूर्णमदः पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

अर्थात् प्रकृति के विविध अवयवों के मेल से बना है अखण्ड ब्रह्माण्ड । इसमें विद्यमान सभी जीव-जन्तु, पेड़-पौधे, नाना प्रकार के दृश्य एवं अदृश्य पदार्थ और शक्तियाँ इसकी विविधता में सम्पूर्णता की प्रतीक हैं और

इन्हीं के मिलन से चराचर जगत् की सृष्टि हुई है । अखण्ड ब्रह्माण्ड के इन विविध अवयवों में से किसी एक को भी यदि क्षति पहुँचाई गयी तो समस्त सृष्टि का नैसर्गिक चक्र खण्डित हो जाएगा । फलस्वरूप पर्यावरण अवक्रमण का वर्तमान संकट और अधिक गम्भीर होगा ।

साधारणत: पृथ्वी के चारों ओर जो आवरण है, उसे 'पर्यावरण' (परि + आवरण) कहते हैं । जीव जिस परिवेश में अपने अस्तित्त्व में आता है, वह अति सूक्ष्म से लेकर अति स्थूल तक व्याप्त रहता है । अत: इस जगत् में विद्यमान् सभी वनस्पति, पशु-पक्षी और सभी भौतिक परिस्थितियाँ, जो मनुष्य के बाह्य में उपलब्ध हैं, वह मनुष्य का 'पर्यावरण' है ।

संस्कृति और पर्यावरण का घनिष्ठ सम्बन्ध है । संस्कृति से अभिप्राय 'संस्कार' से है । वह परिमार्जन और शोधन की ही एक क्रिया है, जिसमें मनुष्य केवल उपयोगिता पर आधारित वस्तु, परिवेश और व्यवहार का अतिक्रमण कर एक व्यापक बौद्धिक चेतना तथा सौन्दर्यबोध का अंग बन जाता है । मनुष्य प्राकृतिक जगत् में रहता है, उससे जीवन और शक्ति ग्रहण करता है, किन्तु जैविक पर्यावरण के भीतर उसने अपना एक सांस्कृतिक परिवेश भी रचा है, जिसके बिना उसका जीवन असम्भव है । वास्तव में सांस्कृतिक परिवेश उसके आन्तरिक जीवन और सामाजिक लक्ष्य—दोनों का आधार है । संक्षेप में, संस्कृति एक अन्तर्निहित जीवन-गुणता है, जो मानव-स्वभाव में समाहित है । संस्कृति विभिन्न आयामों और व्यवस्थाओं में मानव, उसके पर्यावरण और जीवन-मूल्यों के बीच स्वत: प्रवाहित और संवर्द्धित होनेवाली विनिमय पर आधारित अन्तर्धारा है । वह जीवन्त मूल्यों और सार्थक प्रयोजनों द्वारा मानवीय विकास की दिशा में किया गया ऐसा क्रियाकलाप है, जिससे मानवता को एकता और सम्पूर्णता के साँचे में ढालना सम्भव हो सका । संस्कृति मानव का आध्यात्मिक अधिवास है, जो उसकी आत्मा और ब्रह्माण्ड के बीच के सरोकार को उजागर करती है । इसी सरोकर से वह प्रकृति, पर्यावरण, धर्म, इतिहास और समुदाय से जुड़ता है और भविष्य तथा भावी पीढ़ी के प्रति अपने को उत्तरदायी समझता है । इसीलिए संस्कृति को यदि कोई क्षति पहुँची तो उसकी पूर्ति कभी नहीं हो सकेगी । प्रकृति अपने घाव पूरे कर लेती है, किन्तु संस्कृति के जख्म बने रहते हैं । आज एक ओर 'पर्यावरण' प्रदूषित हो रहा है, तो दूसरी ओर संस्कृति का विघटन । प्रसिद्ध विद्वान् डॉ. देवराज के अनुसार, मनुष्य केवल अपने चारों ओर के परिवेश को जानकर सन्तुष्ट नहीं हो जाता, वह सम्मुख फैले हुए अपनी चेतना तथा दृष्टि से समस्त ब्रह्माण्ड को समझ लेना, उससे सम्बन्ध स्थापित कर लेना चाहता है । वह बौद्धिक जिज्ञासा तथा सौन्दर्य की भूख से पीड़ित होता है । इस प्रकार वह एक सांस्कृतिक प्राणी के रूप में जन्म लेता है । कहने का अभिप्राय यह है कि पर्यावरण पर संस्कृति आधारित हुई और संस्कृति ने पर्यावरण को समय-समय पर आत्मीय संस्कारों का समवेत उत्तराधिकार सौंपने का कार्य किया ।

किसी भी देश की समृद्धि का आधार वहाँ का सन्तुलित पर्यावरण होता है, जिसमें मानवीय गतिविधियों और प्राकृतिक परिस्थितियों की बीच समन्वय होता है । आज के औद्योगिक युग में यह तादात्म्य टूटता जा रहा है । कारण स्पष्ट है कि सभ्यता-संस्कृति के निरन्तर बढ़ते कदम क्रान्तिमय युग तक आ गए । इसने हमें कृत्रिम वस्तुओं से प्रेम और प्राकृतिक सम्पदा से दूर रहना सिखाया । प्राकृतिक वस्तु के होने के कारण हम पेड़-पौधों से दूर रहने लगे । इस सत्य को अस्वीकार नहीं किया जा सकता कि भौतिकवादी मानव ने अपने विलासमय लक्ष्यों

को पूरा करने के लिए वनों को नहीं, वाटिकाओं को भी अन्धाधुन्ध काटा है और वनस्पतियों का विनाश किया है। बड़ी संख्या में वनों के ध्वंस होने से बाढ़ का भीषण प्रकोप, उपज का नष्ट होना, भूमि की उर्वरा शक्ति का कम होना आदि भयंकर दुष्परिणामों का सामना करना पड़ता है।

मानव, जो सम्पूर्ण गतिविधियों का केन्द्र है, पर्यावरण के सर्वांगीण क्षरण से सर्वाधिक ग्रस्त है। वायु, जल और मिट्टी के प्रदूषण के साथ-साथ आध्यात्मिक और मानसिक पर्यावरण तो गहनतम प्रदूषित है। सामाजिक, सांस्कृतिक और राजनैतिक प्रदूषण भी पूर्णरूपेण त्रस्त किए हुए हैं। पर्यावरण की चिन्ता मूलत: संस्कृति की चिन्ता है। प्राकृतिक, भौगोलिक या तात्त्विक प्रदूषण से पहले मन का प्रदूषण होता है। मन जब कुविचारों और अमानुषी कलुष भावों से दूषित होता है तो वह जीवों, तत्त्वों, पेड़-पौधों, मनुष्यों—सबको चोट पहुँचाता चलता है और अपनी दुर्भावना का विष पूरी समष्टि में घोल देता है। अत: मन का प्रदूषण ही प्रकृति, जन, समाज और संस्कृति— सब का संकट हो जाता है। इस संकट से बचने के लिए पर्यावरण, प्रकृति और संस्कृतिक के मूल प्रेरकों तथा स्रोतों तक पहुँचना है, जिससे मानव और उसके सम्बन्धों की पहचान हो सके। प्राकृतिक विनाश की इस विभीषिका से आज का भौतिक वैज्ञानिक भी भयभीत है। नित नूतन आविष्कारों ने जहाँ मानव को जीने की सुलभता प्रदान की है, वहाँ उन आविष्कारों के प्रयोग से भयंकर परिणाम भी सामने आए हैं।

आज पर्यावरण-संरक्षण सभी के लिए चिन्ता का विषय है, क्योंकि पर्यावरण का सम्मान किए बिना हुआ विकास अल्पजीवी होगा। आज इस ज्वलन्त समस्या पर गम्भीरतापूर्वक चिन्तन करने का समय आ गया है। भारत में पर्यावरण के प्रति सम्मान और संरक्षण की महती परम्पराएँ रही है। संस्कृत वाङ्मय में वैदिक साहित्य से लेकर लौकिक साहित्य तक 'पर्यावरण' का वर्णन किसी न किसी रूप में उपलब्ध है। अत: पर्यावरण और उसके महत्त्व के अध्ययन के लिए प्राचीन संस्कृत वाङ्मय को जानना अत्यन्त आवश्यक है। धर्म, राजनीति और समाज—इन तीनों की महत्त्वपूर्ण भूमिका संस्कृत वाङ्मय में रही है तथा सभी ने पर्यावरण-संरक्षण में योगदान दिया है। इसी कारण पर्यावरण सुरक्षित रहा है।

किसी भी भाषा की प्राचीन से प्राचीन पुस्तकों का अवलोकन किया जाए तो वृक्षों, पौधों, नदियों, पर्वतों आदि की चर्चा अवश्य मिलेगी। मनुष्य ने अपने व्यक्तिगत अनुभव के द्वारा जाना कि 'प्रकृति मनुष्य की सबसे बड़ी शिक्षिका है'। जहाँ मनुष्य प्रकृति की ओर आकर्षित था, वहाँ उसकी शक्ति से त्रस्त भी था। उसने जीवन के यथार्थ को प्रकृति की गोद में ढूँढने का प्रयत्न किया। प्रकृति और मानव का सम्बन्ध उतना ही प्राचीन है, जितना सृष्टि के उद्‌भव और विकास का इतिहास। प्रकृति रूपी माँ की गोद में ही प्रथम मानवशिशु ने आँखें खोली थीं, उसी की क्रोड़ में बड़ा हुआ और अन्त में उसी के आलिंगन में आबद्ध चिर-निन्द्रा में सो गया। प्रकृति के अद्‌भुत क्रियाकलापों से उसकी हृदयस्थ भावनाओं में भय, विस्मय, प्रेम आदि का स्फुरण हुआ, उसी की नियमितता को देखकर उसके मस्तिष्क में ज्ञानविज्ञान की बुद्धि का विकास हुआ। दार्शनिक दृष्टि से भी प्रकृति और मानव का सम्बन्ध स्थायी है, चिरन्तन है। सत् रूपी प्रकृति, चित्त रूपी जीव और आनन्द रूपी परम तत्त्व—तीनों मिलकर सच्चिदानंद परमेश्वर की सत्ता का रूप धारण करते हैं। शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक—तीनों ही दृष्टियों से प्रकृति मानव का पोषण करती हुई, उसे जीवन में आगे बढ़ाती है।

मानव और प्रकृति के अटूट सम्बन्धों की अभिव्यक्ति धर्म, दर्शन, साहित्य और कला में चिरकाल से होती रही है । साहित्य मानव का प्रतिबिम्ब है । अत: उस प्रतिबिम्ब में उसकी सहचरी प्रकृति का प्रतिबिम्बत होना स्वाभाविक है । प्रकृति मानव-हृदय और काव्य के बीच संयोजक का कार्य भी करती है । आदिकवि वाल्मीकि द्वारा प्रकृति के दो सजीव प्राणियों में से एक का वध देखकर अकस्मात् 'मा निषाद प्रतिष्ठास्त्वमगम: शाश्वती: समा: । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी: काममोहितम्' के प्रस्फुटन ने काव्य को जन्म दिया । आषाढ़ के प्रथम बादल को देखकर कविकुलशिरोमणि कालिदास इतने भावविभोर हो गए कि उनकी अनुभूतियाँ 'मेघदूत' का रूप धारण कर प्रवाहित हुईं । प्रकृति हमारे कवियों के लिए प्रेरणा का स्त्रोत ही नहीं, सौन्दर्य का अक्षय भण्डार, कल्पना का अद्‌भूत लोक, अनुभूति का अगाध सागर और विचारों की अटूट श्रृंखला रही है ।

मनुष्य ने प्रकृतिप्रदत्त साधनों की उपयोगिता के साथ-साथ उसमें देवत्व का भी अनुभव किया । यहीं से पूजन की परम्परा ने जन्म लिया । मनुष्य एक विचारशील प्राणी है । बुद्धि के रूप में मनुष्य को एक ऐसी शक्ति प्राप्त है, जो अन्य प्राणियों को प्राप्त नहीं हुई है । बुद्धि जहाँ मनुष्य में प्रकृति के विविध तत्त्वों के प्रति जिज्ञासा उत्पन्न करती है, वहाँ वह सृष्टि के विभिन्न पहलुओं पर विचार करने के लिए भी प्रेरित करती है । प्रकृति के विविध कोपों को देखकर वह सोचने लगता है कि वायु, अग्नि, जल आदि ऐसी दैवी शक्तियाँ हैं, जिन्हें संतुष्ट व तृप्त रखे बिना वह कभी अपने हित का सम्पादन नहीं कर सकता । वह वायु, अग्नि आदि को देवता मानकर उनकी पूजा के लिए प्रवृत्त होता है और इस प्रकार धर्म का प्रादुर्भाव होता है । वैदिक धर्म का प्रारम्भिक रूप इसी प्रकार की प्रकृति-पूजा था । प्रकृति की विभिन्न शक्तियों मित्र, वरुण, सूर्य, अग्नि, पृथ्वी, द्यु आदि को ही विभिन्न देवों के नाम से सम्बोधित कर विभिन्न ऋचाओं से वैदिक साहित्य प्रकृति के नानाविध रूपों का गुणगान है । वैदिक साहित्य से लेकर पुराण, महाभारत, महाकाव्य, नाटक तथा काव्य-साहित्य का 'पर्यावरण' में योगदान रहा है ।

यज्ञ

'यज्ञ' वैदिक संस्कृति का प्रधान अंग है । वेदों में यज्ञ-यागादि विविध क्रियाकलापों का विशेष रूप में वर्णन मिलता है । 'यज्ञ' शब्द से अभिप्राय है— 'जिस सदनुष्ठान द्वारा इन्द्रादि देवगण प्रसन्न होकर सुवृष्टि प्रदान करते हैं, उसे 'यज्ञ' कहते हैं' । 'निरुक्त' में 'यज्ञ' का अर्थ है— जिस कर्म में लोग यजमान से अन्नादि की याचना करते हैं अथवा यजमान ही देवताओं से वर्षादि की प्रार्थना करता हे, उस कर्म को 'यज्ञ' कहते हैं ।

यज्ञ के अर्थ से ही स्पष्ट है कि यज्ञ से वर्षा होती है, वर्षा से अन्न की उत्पत्ति होती है और **समस्त जीव अन्न से उत्पन्न होते हैं** । श्रीमद्‌भगवद्‌गीता में इसी भाव को कहा गया है—

अन्नाद्‌भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्‌भवः ॥

विष्णुपुराण आदि में जगत् का पालन-पोषण करने के कारण 'यज्ञ' को 'कल्याण का हेतु' कहा गया है—

यज्ञैराप्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण वै प्रजाः ।
आप्यायन्ते धर्मज्ञा याः कल्याणहेतवः ॥

यज्ञ से संक्रामक रोक नष्ट होते हैं । वायु को स्वच्छन्द एवं संक्रमणरहित बनाने के लिए प्राचीनकाल से ही यज्ञ का आयोजन किया जाता रहा है । यज्ञ में प्रयुक्त घी, तेल, धूप आदि की आहुति से उठनेवाला वाष्प ऊँचाई पर जाता है, जिससे प्रदूषणकारी जैविक तत्त्वों का नाश होता है । वेदों में यज्ञ के इसी पक्ष का निरूपण किया गया है । यजुर्वेद में कहा गया है—"मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः । समिधाऽग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥"

'यज्ञ' और 'अग्नि' का पारस्परिक सम्बन्ध प्राचीनकाल से चला आ रहा है । विराट् पुरुष ने जब प्राणाग्नि में अपना हवन करके जगत् का कल्याण किया था, तभी से 'यज्ञ' और 'अग्नि' का अटूट सम्बन्ध है । 'अग्नि' के प्रभाव से ही पृथ्वी पर शस्य, फल आदि पकते हैं तथा प्राणिमात्र के शरीर में विद्यमान अग्नि से ही उनके शरीर गरम रहते हैं और वे जीवित रहते हैं । ऋग्वेद का प्रारम्भिक मन्त्र अग्नि को समर्पित है—

'अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् होतारं रत्नधातमम् ।'

पर्यावरण को शुद्ध रखने के लिए मनुष्य को 'यज्ञ' श्रेष्ठ कर्म में किसी न किसी प्रकार की सहायता करनी चाहिए । 'यज्ञ' में विघ्न-बाधा नहीं पहुँचानी चाहिए । 'यज्ञ' में बाधा पहुँचानेवालों के लिए वेदों में 'राक्षस' शब्द का प्रयोग किया गया है—

"देवान् ह वै यज्ञेन यजमानस्तानसुरक्षसानि ररक्षुर्न यक्ष्ययध्वमिति तद्यदरक्षंस्तस्माद्रक्षसि" ॥

महाभारत में भी इस प्रकार का वर्णन है कि युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ में शिशुपाल द्वारा विघ्न-बाधा उत्पन्न करने पर श्रीकृष्ण ने अपने सुदर्शन चक्र से उसका शीश काट डाला, अर्थात् उसे मृत्युदण्ड दिया ।

वृक्ष

सत्य चाहे कुछ भी हो, जब तक इस स्थूल बुद्धि को ठोस प्रमाण नहीं मिल जाते, इसे सन्तोष नहीं होता । अध्यात्म अवधारणा तो इसे भली-भाँति स्वीकार करती है कि इस दृश्य जगत् में जड़-चेतन कहे जानेवाले समस्त प्राणी व पदार्थ चेतना के एक अविच्छिन्न प्रवाह से जुड़े हुए हैं, पर पदार्थ विज्ञान को इतने से सन्तुष्टि कहाँ ? वह तो प्रत्यक्षवाद के धरातल पर आधारित है । विज्ञान के साथ यही हुआ । वृक्ष-वनस्पति के सन्दर्भ में उसने पिछले दिनों अपने अन्वेषण-अनुसन्धान द्वारा अध्यात्म विज्ञान की इस मान्यता की पुष्टि तो कर दी कि जीव-जन्तुओं की तरह उनमें भी भावनाएँ-संवेदनाएँ होती हैं । प्रतिकूल परिस्थितियों में वे चिन्ता, भय, शोक तथा पीड़ा की अनुभूति करते हैं और परिस्थितियाँ अनुकूल होते ही अन्य जीवधारियों की तरह हर्षित होते हैं । परन्तु भारतीय अध्यात्मविदों के लिए इसमें आश्चर्य की बात नहीं है, क्योंकि हमारे पूर्वजों एवं मनीषियों ने आज सहस्रों वर्ष पूर्व ही वृक्षों के महत्त्व को समझ लिया था । इसीलिए उन्हें हमारे धर्म, विभिन्न धार्मिक संस्कारों और रीति-रिवाजों तथा सामाजिक एवं सांस्कृतिक गतिविधियों के साथ जोड़कर धार्मिक आस्था का प्रतीक बना दिया था । वैदिक ऋषियों ने

वनस्पतियों, जन्तुओं आदि को दैवी ढंग से प्रकाशित किया है । प्राचीन भारतीय ने जन्तुओं को पालतू बनाकर वनस्पतियों को अपने परिश्रम से खेतों और उद्यानों में लगाया । उनमें उसका अनुभव हुआ । यही कारण है कि हमारे धर्मग्रन्थों में पेड़-पौधों से प्रेम के साथ उनकी पूजा का भी उल्लेख है । वृक्षों की पूजा करने तथा वृक्षों के प्रति सम्मान-भावना रखने से सम्बद्ध सूक्त एवं रचनाएँ संस्कृत-साहित्य में उपलब्ध हैं ।

ऋग्वेद में सबसे महत्त्वपूर्ण पौधा 'सोम' है । 'सोम' को सम्बोधित मन्त्र उस समय गाए जाते थे, जब पौधों से रस निकाला जाता था । 'सोम' स्फूर्ति देनेवाला है और अमर जीवन का दाता है—

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः कृत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ।

बृहदारण्यक उपनिषद् में मनुष्य और वृक्ष की समानता का विवरण पाया जाता है—

यथा वृक्षों वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा तस्य लोमानि पर्णनित्वगस्योस्पाटिका बहिः
त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दित्वच उत्पटः तस्मात् तदातृष्णात् प्रेति रसो वृक्षादिवा इतात्

मांसान्यस्य शकराणि कीनाटं स्नाव तत् स्थिरम्
अस्थीन्यन्यरतो दारुति मज्जा मज्जोपमा कृता ।

महाभारत के मोक्षधर्म पर्व में कहा गया है कि वृक्षों में जीवन है; इसीलिए वे फूलते-फलते हैं । वृक्ष का एक भाग काट लेने पर वह पुनः अंकुरित होकर बढ़ने लगता है । इससे यह सिद्ध होता है कि वृक्ष भी हमारी तरह जीवधारी है—

तेषां पुष्पफलव्यक्तिर्नित्यं समुपद्यते उष्मतीश्लायते वर्ण त्वक् फलं पुष्पमेव
म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते वाय्वग्न्यशनि निर्घोषैः फलं पुष्पं निशीर्यते
आरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ।

गीता में श्रीकृष्ण ने 'अश्वत्थ सर्ववृक्षाणाम्' कहकर अश्वत्थ की श्रेष्ठता को स्थापित किया है । इसके अतिरिक्त वट, बेल, नीम, आँवला, पीपल, शाल्मली आदि महत्त्वपूर्ण वृक्ष हैं, जो धार्मिक हिन्दुओं द्वारा काटे नहीं जाते हैं, क्योंकि उन्हें ज्ञात है कि वृक्ष वायु-प्रदूषण के धारकों को सामान्य बनाते हैं, पर्यावरण को स्वच्छ रखते हैं । 'तुलसी' भी अश्वत्थ की भाँति आराध्या एवं श्रद्धेया है । तुलसी की गन्ध से सुवासित वायु दिशाओं को पवित्र करती है ।

हमारे देश के ग्रामीण अंचलों में रहनेवाला कोई परिवार ऐसा शायद ही मिले । जिसमें वृक्षों-पौधों को धार्मिक मान्यता और आस्था प्राप्त न हो तथा किसी न किसी रूप में उनकी पूजा नहीं होती हो । यह एक निर्विवाद तथ्य है कि प्राचीन भारतीय समाज में धर्म और धार्मिक आचरण का परिपालन एक अनिवार्यता थी । अतः ऐसे धर्म से जुड़े हुए वृक्षों का महत्त्व स्वतः ही बढ़ जाता है । वृक्षों में देवताओं का वास माना जाता है—

मूलं ब्रह्मा, त्वचा विष्णुः, शाखा रुद्रो महेश्वरः ।
पत्रे पत्रे च देवानाम्, वृक्षराज नमोऽस्तुते ।।

'तुलसी' में मूल से छाया तक सभी देवताओं और तीर्थों का निवास माना गया है । सामान्यतः पीपल में हिन्दुओं के त्रिदेवों में से 'ब्रह्मा' का निवास माना गया है । यजुर्वेद में वृक्षों को दुष्प्रभावों का शमन करनेवाला कहा गया है—'वनस्पतिः शमिता' ।

स्पष्ट है कि हम भारतीयों ने पेड़-पौधों में देवत्व की प्रतिष्ठा कर अपनी वैज्ञानिक धारणा का परिचय भी दिया है, क्योंकि धर्म से सम्बद्ध होने के कारण मनुष्य ने वनस्पतियों को सुरक्षा प्रदान की है ।

अथर्ववेद में वनस्पतियों, पशुओं एवं पक्षियों से सम्बद्ध ऐसे मन्त्रों का उल्लेख है, जिनका महत्त्व चिकित्सा, रोगी आदि की दृष्टि से उपयोगी है । अधिकतर औषधियाँ वनस्पतियों से प्राप्त होती हैं । ऋग्वेद के औषधि-सूक्त में ऐसे पौधों का वर्णन है, जो आरोग्य प्रदान करते हैं—

शत वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।
अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृतः ॥

ओषधिः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारमिष्णवः ॥

अथर्ववेद में अनेक ऐसी वनस्पतियों का वर्णन है, जिनका प्रयोग कायचिकित्सा, भूतविद्या, शल्य चिकित्सा आदि में किया जाता है । ऋग्वेद में कहा गया है कि औषधियाँ विश्व की माता के समान भरण-पोषण करती हैं और उनकी रक्षा करती हैं— औषधारिति मातस्तद् वो देवीरुप बुबे ।

कुरानशरीफ में भी कहा गया है कि 'हरा पेड़ काटनेवाले, मनुष्य को बेचनेवाले, जानवरों को मारनेवाले और परस्त्रीगामी को खुदा माफ नहीं करता । जो दूसरों पर रहम खाएगा, वही खुद की रहमत पाएगा ।'

नदी

प्राचीन समय से ही नदी, सरोवर, झरने आदि के रूप में प्रकृतिप्रदत्त ये पवित्र उपहार भारतीयों की धार्मिक भावना के प्रतीक हैं । मनुष्य ने पर्यावरण के अन्य तत्त्वों के समान नदी आदि को भी सुरक्षा प्रदान की है । इस सन्दर्भ में यदि कोई देदीप्यमान उपमान मिलता है तो वह 'गंगा' है, जिसे 'माता' के समान पूज्य माना गया है । महाभारत के वनपर्व में वर्णन आता है—

यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत् तपोवनम् ।
सिद्धक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥

नदियों के तट पर बसे तीर्थ सदा से अध्यात्म और संस्कृति के केन्द्र तथा भौगोलिक चेतना के वाहक रहे । नदियों का देवत्ववाला स्वरूप वेदकाल में उभर आया था । तब ऋग्वेदीय ऋषियों ने नदियों से कहा—

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्धधे वितस्तयाजी कीये शणु ह्या सुषोमया ॥

उस समय वह क्या मनःस्थिति रही होगी ? समय के साथ गंगाजल का महत्त्व बढ़ा । अपनी पर्यावरणीय शुद्धता बनाए रखने के कारण उसे कभी वर्जित नहीं माना गया—

वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।
न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

स्वर्गीय प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू ने गंगा की प्रशंसा में उद्‌गारों को इस प्रकार प्रकट किया है—

"गंगा तो विशेषकर भारतीय नदी है, जनता की प्रिय है, इससे लिपटी हुई है । भारत की जातीय स्मृतियाँ, उसकी आशाएँ और उसके भय, उसके विजयगान, उसकी विजय और पराजय है । गंगा भारत की प्राचीन एकता की प्रतीक रही है, सदा बदलती, सदा बहती, फिर वहीं गंगा की गंगा ।"

हमारे पूर्वज भली-भाँति यह जानते थे कि पृथ्वी पर मनुष्य तथा अन्य जीवों का जीवन तभी स्वस्थ, नीरोग, दीर्घजीवी और सुखी रह सकता है, जब जल और वायु शुद्ध हो । शरीर को बनाने वाले पंचतत्त्वों में जल और वायु भी है—

'क्षितिजलपावकगगनसमीरा, पञ्चतत्त्व रचित यह अधम शरीरा ।'

भारतीय दृष्टिकोणों के अनुसार समस्त सृष्टि की उत्पत्ति जल से ही हुई है । अथर्ववेद में इसी तथ्य का संकेत देते हुए कहा गया है—'आपो हिष्ठा मयो भुवंस्ता न ऊर्जे दधातन ।'

प्राचीनकाल में जब नए नगर का निर्माण किया जाता था तो उसके निर्माण-स्थल के चयन में यह ध्यान रखा जाता था कि उस नगर का पर्यावरण शुद्ध रहे, ताकि नगरवासी स्वस्थ और सुखी रहें । महाराज भोजकृत 'समरांगण सूत्रधार' नामक ग्रन्थ में कहा गया है—'नदीभिः पुलिनप्रातैः विचित्रद्रुमशालिभिः ।' आगे कहा गया है कि यदि ऐसा स्थान सुलभ न हो तो फिर 'वनोपवनमित्यादिसरित्कुञ्जमनोहरा', अर्थात् उस स्थान पर नगर की नींव डाली जाए, जहाँ पर वन, उपवन, पर्वत और सघन कुंज हों । रामायण में भी अयोध्या और लंका-वर्णन करते हुए बताया है—'एषा सा दृश्यते सीते सरयूः यूपमालिनी । देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभिताः ॥ उद्यानम्रव-णोपेतां महतीं सालमेखलाम् ।

जल को अमृत एवं औषधि के गुणों से युक्त माना गया है । ऋग्वेद का मन्त्र है— 'अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्त विश्वानि भेषजा । अग्नि च विश्ववशंभुवम्' । 'शिवपुराण' में जलदान को श्रेष्ठ दान माना गया है, क्योंकि जल से सभी जीव तृप्त होते हैं—

पानीयदानं परमं दानानामुत्तमं तदा ।
सर्वेषां जीवपुञ्जानां तर्पणं जीवनं स्मृतम् ।

सभी प्रकार के जलों में वर्षा का जल पर्यावरण का विशेष शोधक है । वर्षा के सन्दर्भ में इन्द्र, वरुण, पर्जन्य आदि देवताओं की मान्यता प्राचीनकाल से रही है । सोम भी जल का नायक होने के नाते अन्न का कारणभूत तत्त्व है और पौधों तथा औषधियों का अधिपति भी । वैदिक साहित्य में जल ही जीवन है ।

वैदिक साहित्य में मानव तथा प्रकृति को जीन के एक ही उल्लासमय प्राणतत्त्व में स्फुरित पाते हैं । एक ओर प्रकृति का प्रत्यक्ष बोध है, जिसमें सूर्य, चन्द्र, तारे, मेघ, पवन, समुद्र, सरित, विद्युत, वन, अग्नि, वृक्ष, वर्षा आदि सभी को चित्रमय और भावमय स्थान मिला है । दूसरी ओर इनमें व्याप्त सत्ता के रूप में इन्द्र, वरुण, उषा, पवन, पृथ्वी, अग्नि आदि देवता हैं । साथ ही इनके माध्यम से वैदिक द्रष्टा सत्य, शक्ति, प्रकाश, ऊर्जा, आवेग आदि प्रत्ययों का आह्वान करता है । इन्द्र से वर्षा के लिए प्रार्थना की जाती है, भयंकर आँधी-तूफान के लिए नहीं ।

वैदिक ऋषियों द्वारा निर्बाध गति से प्रवाहित 'पर्यावरण-सुरक्षा' की परम्परा को आनेवाले कवियों, सन्तों एवं दार्शनिकों ने सुनियोजित सारगर्भित ढंग से प्रस्तुत करते हुए प्रकाश-पुञ्ज की चरम दीप्ति में प्रोद्भासित किया है । ज्ञान के उस भंडार, जो परवर्ती कवियों को विरासत में मिला, को उन्होंने अपनी मौलिक, सूक्ष्मावगाहिनी एवं तलस्पर्शी प्रज्ञा द्वारा नवीन रूप में विवेचित किया है । 'रामायण' और 'महाभारत' महाकाव्य भारतीय संस्कृति के आधार-स्तम्भ हैं । इनके रचयिता भी 'पर्यावरण' को पल्लवित-पुष्पित करने के लिए सजग थे । वाल्मीकि और व्यास ऐसे महाकवि रहे हैं, जिन्होंने अरण्य-कुटियों में निवास किया, झरनों का कलकल नाद सुना, कलिकाओं का आमोद वितरण देखा और मन्द-मन्द सुगन्ध वाले शीतल पवन का बहना अनुभव किया । प्रकृति की नैसर्गिक सुषमा ने उन्हें जन्म से ही आवृत्त किया । ऐसी परिस्थिति में प्रकृति की ओर झुकाव स्वाभाविक है । इसी परम्परा को कालिदास, बाणभट्ट, भवभूति आदि कवियों ने आगे बढ़ाया और प्रकृति का विविध विवेचन किया । जिस परम्परा में वैदिक ऋषियों ने देवत्व के दर्शन किए, बाल्मीकि उसके प्रत्येक रूप पर नाच उठे, वही प्रकृति कालिदास के लिए संश्लिष्ट सौन्दर्य लेकर उपस्थित हुई । कालिदास प्रकृति के सूक्ष्म द्रष्टा हैं । 'ऋतुसंहार' और 'मेघदूत' उनके प्राकृतिक वर्णन की सुन्दर रचनाएँ हैं, जिनमें प्रकृति जीवन के स्पन्दन के साथ-साथ सजीव प्रतीत होती है और मनुष्य को नयी शक्ति प्रदान करती है । कालिदास की 'पार्वती' और 'शकुन्तला' निःसर्ग कन्याएँ हैं । उनका निर्माण प्रकृति के सौन्दर्य-तत्त्वों से हुआ है ।

'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' के चतुर्थ अंक में सूक्ष्म और हृदयग्राही प्रकृति-वर्णन है । कण्व के आश्रम में भारतीय चिन्तन के अनुरूप प्रकृति और जीवन समरस हैं, उनमें आत्मीय संबंधों की अपूर्व स्थिति है । 'शकुन्तला' की विदाई के अवसर पर प्रकृति मानवीय भावनाओं की कोमलतम अभिव्यक्ति, प्रकृति की साहचर्य भावना की सुकुमारता से तादात्म्य स्थापित कर काव्यात्मक सौन्दर्य को लेकर उपस्थित हुई है । प्रकृति को इंगित कर कण्व ऋषि का कथन है—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

अचेतन प्राणियों के प्रति चेतन मानव की आत्मीयता और पर्यावरण का यह सुन्दर दृष्टान्त है । प्राचीन भारतीय साहित्य में 'पर्यावरण' विभिन्न अवयवों का अनूठा समन्वय है—द्यौः शान्तिरन्तरिक्ष शान्तिः पृथिवी

शान्तिराप: शान्तिरोषधय: शान्ति: वनस्पतय: शान्तिर्विश्वेदेवा: शान्तिब्रह्म शान्ति: सर्व शान्ति: शान्तिरेव शान्ति: सा मा शान्तिरेधि ।

पर्यावरण की सुरक्षा आज विचारकों के लिए चिन्ता का विषय है । आज आवश्यकता है उन परम्पराओं को पुनर्जीवित करने की, जो सम्प्रति क्षीण हो चुकी हैं । आज आवश्यकता है एक सांस्कृतिक मन गढ़ने की— वह मन, जो शक्ति रूप में सबके अन्दर विद्यमान है—'यदपूर्वयक्षमत: प्रजानां', जिसके बिना कोई कर्म नहीं होता—यस्मान्न ऋते किंच न कर्म क्रियते—ऐसे मन का संस्कार करें, जिसमें सबका समान भाग हो, समान कर्तव्य और संकल्प हो—"समानो मंत्र: समिति: समानी । समानं मन: सह: चित्तमेषाम् । समानी व: आऽकूति समाना हृदयानि व: । समानस्तु वो मनो यथा व: सुसहासति ।"

प्राचीन भारतीय राजनीतिशास्त्र और आधुनिक विश्व

(श्रीकृष्ण और चाणक्य के संदर्भ में)

डॉ. देवसिंह

प्राचीन भारतीय नीतिशास्त्र के आकाश में मनु, याज्ञवल्क्य, विष्णु, नारद, वशिष्ठ, बौधायन, सुव्रत, गौतम, बृहस्पति, शुक्र, व्यास, भीष्म, विदुर, कामन्दक, सामदेवसूरि, श्रेमेन्द्र, चण्डेश्वर आदि अनेक मनीषी नक्षत्र देदीप्यमान हो रहे हैं। ये सभी अपनी-अपनी नैतिक ज्ञान-प्रतिभा से उसे सतत आलोकित भी कर रहे हैं, किन्तु नीतिशास्त्र के इस अनन्त आकाश में भगवान् श्रीकृष्ण और आचार्य विष्णुगुप्त चाणक्य की सत्ता निश्चय ही सूर्य की सत्ता के समान दृष्टिगोचर होती है। इन दोनों ही महापुरुषों के नीतिशास्त्र के ज्ञान के आलोक से भारतीय नीतिशास्त्र का समस्त आकाशमण्डल जगमगा रहा है, इसमें कोई सन्देह नहीं है।

हमारा विश्ववन्द्य संस्कृत वाङ्मय इस रोचक तथ्य का जाज्वल्यमान साक्षी है कि इन दोनों ही महापुरुषों ने मानव-समाज, विशेष रूप से भारतीय समाज को सुख-शान्तिमय बनाने के लिए नीतिशास्त्र को अतीव प्रभावशाली ढंग से परिस्कृत और सुव्यवस्थित किया है। इसके लिए इन दोनों महापुरुषों ने राजा, अमात्य, कोष, सेना, शासन-व्यवस्था, न्याय-व्यवस्था, दण्ड-व्यवस्था, विदेश नीति आदि समस्त राजनैतिक बिन्दुओं पर पर्याप्त रूप से अपने विचारों को सुविशद शैली में प्रस्तुत किया है।

राजा और राजपरिवार— श्रीकृष्ण की दृष्टि में वह व्यक्ति राजा बनने योग्य है, जो लोककल्याणकारी हो, देश को अराजकता से बचाने में समर्थ हो, ब्राह्मणों की प्रतिष्ठा की सुरक्षा करने में संलग्न हो, प्रजा की रक्षा-सुरक्षा तथा सुख-सुविधा का ध्यान रखता हो, स्त्रियों को संरक्षण देता हो, बालकों की रक्षा करता हो, देवताओं को सहयोग करता हो, आसुरी प्रवृत्तियों का उन्मूलन करता हो; उपायचतुष्टय, षाड्गुण्य तथा शक्तिप्रिय का सदुपयोग करना जानता हो, मन्त्रियों तथा वृद्धों से मन्त्रणा लेकर कार्य करता हो, जिसके विवाह का भी उद्देश्य राष्ट्र-कल्याण हो, जो मित्र और शत्रु को पहचानता हो, जो मित्र की हर सम्भव सहायता करता हो, शत्रु का उन्मूलन करता हो; देश को नरसंहार, गृहकलह आदि से बचा कर रखता हो, धर्मात्मा और हितैषी व्यक्तियों से द्वेष न करता हो, अन्य राजाओं की दुर्नीति से सावधान रहता हो, अपना अधिकार पाने के लिए सचेष्ट रहता हो, दुर्व्यसनों से दूर रहता हो, अस्त्र-शस्त्र-संचालन में कुशल हो; वाग्विदग्धता, सहिष्णुता, दूरदर्शिता, सदाचारिता, तेजस्विता, बलशालिता, आस्तिकता आदि गुणों से युक्त हो तथा शकुन-अपशकुन का विचार करता हो। इस प्रकार श्री कृष्ण ने राजा का

जो स्वरूप प्रस्तुत किया है, वह उनकी राजनीतिज्ञता को द्योतित करने में समर्थ है, राजनीति के लक्षण ग्रन्थों का उदाहरण बनने योग्य है और प्रशासकों के लिए एक आदर्श है ।

राजा के विषय में आचार्य विष्णुगुप्त चाणक्य की सैद्धान्तिक और व्यावहारिक राजनीति की समालोचना करने से ज्ञात होता है कि वह सप्त प्रकृतियों— राजा, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोश, दण्ड (सेना) और मित्र में राजा को प्रधान प्रकृति मानते हैं । उनके मत के अनुसार राजा के बिना राज्य की स्थिति असम्भव है । अतएव ऐसा राजकुमार राजा बनने योग्य है, जो राज्य को मत्स्यन्याय से बचाये, उसे विदेशियों के आक्रमण से सुरक्षित रखे, विद्वान् ब्राह्मणों के प्रति आदर-भाव रखे, प्रजाकल्याण को ही प्राथमिकता प्रदान करे, दुराचारियों के विनाश में आलस्य न करे, अनुभवी गुरुजनों से शिक्षा प्राप्त करे; अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र के ग्रन्थों का अध्ययन करके तथा उनमें बताई हुई पद्धति से शासनसूत्र का संचालन करे, अपराधियों का दमन करने के लिए तथा प्रजा को संरक्षण प्रदान करने के लिए दण्डनीति का आश्रय ले, उपायचतुष्टय के समुचित प्रयोग से शत्रु, मित्र, सम्बन्धी, अमात्यादि को वश में करे, अपनी उन्नति के लिए षाड्गुण्य को अपनाये, अन्य राजाओं से श्रेष्ठ बनने के लिए अपनी शक्तियों को बढ़ाये, योग्य मन्त्री की मन्त्रणा से प्रत्येक कार्य करे, अपने विवाह-सम्बन्धों से दूसरे राजाओं की मित्रता प्राप्त करे, शत्रुओं और मित्रों को पहचाने, शत्रु का पूर्ण रूप से उन्मूलन करे, आत्मरक्षा का प्रयत्न करे, गुणसम्पन्न हो, कर्तव्यपालन करे, व्यसनों से दूर रहे, आवश्यकतानुसार युद्ध करने में तत्पर रहे तथा गुणी राजकुमार को ही राज्य का भार सौंपे ।

मगध साम्राज्य के महान् संरक्षक आचार्य चाणक्य की तेजस्विता से प्रभावित होकर सम्राट् चन्द्रगुप्त के कञ्चुकी ने अपने विचार इस प्रकार प्रस्तुत किये हैं—

यो नन्दमौर्यनृपयोः परिभूयक्ष्लोकमन्तोदयावदिशदप्रतिभिन्नकालम् ।
पर्यायपातितहिमोष्णमसर्वगामि धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः ॥[१]

निस्सन्देह उनके द्वारा बताये गये राजा के गुण और कर्तव्यपालन आज के प्रशासकों का भी मार्गप्रदर्शन करने में पूर्ण समर्थ हैं ।

मन्त्रिमण्डल— श्रीकृष्ण की दृष्टि में राज्य-संचालन के लिए एक योग्य राजा के साथ-साथ एक योग्य मन्त्रिमण्डल की भी आवश्यकता होती है । उनके मतानुसार, वही मन्त्री राजा को शासन-संचालन में सहयोग दे सकता है और उसे नियन्त्रण में रख सकता है, जो सद्गुण-सम्पन्न तथा कर्तव्यनिष्ठ हो, जो उसे एक पृथक कक्ष में बौद्धिक मन्त्रणा देने के साथ-साथ आवश्यकता होने पर युद्ध-क्षेत्र में भी सक्रिय सहयोग दे सके । उन्होंने मन्त्रियों की संख्या, देश और काल पर प्रकाश डालने के साथ ही साथ अपने मन्त्रियों के साथ की गयी मन्त्रणाओं से यह सिद्ध कर दिया है कि जो राजा राज्य और अपने हित के लिए हितैषी मन्त्रियों की सलाह नहीं लेता है; दुष्टों की ही बात मानता है, उसे सदैव अपयश, पराजय, अपमान आदि का ही सामना करना पड़ता है । उनकी दृष्टि में मन्त्रणा करने के बाद मन्त्ररक्षा करना, मन्त्रणा से ही राजकीय सम्पत्ति की रक्षा करना भी राजा का अनिवार्य कर्तव्य

१. मुद्राराक्षस ३.१७

है । उन्होंने मन्त्रिमण्डल और मन्त्रणा को आवश्यक बताते हुए भी राजा को सलाह दी है कि वह मन्त्रियों से विचार-विमर्श के बाद कर्तव्य का निर्धारण स्वयं करें, अर्थात् उनकी दृष्टि में राजा में इतना साभर्थ्य होना चाहिए, इतनी विवेकशीलता होनी चाहिए कि वह मन्त्रियों के द्वारा दी गयी सलाह का परीक्षण कर सके कि सलाह उसे माननी चाहिए अथवा नहीं । उनके कथनों और आचरण से हमारे सामने उनकी यह नीति भी स्पष्ट हो जाती है कि उन्होंने राजा और मन्त्री के सम्बन्धों की सन्मैत्रीपूर्णता पर बल दिया है, क्योंकि सच्ची मित्रता ही दो व्यक्तियों के पारस्परिक हित का कारण बनती है । सच्चा मित्र ही व्यक्ति को हर देश और काल में सहायता देता है । वह स्वयं पाण्डवों के सच्चे मित्र थे, बन्धु थे, सम्बन्धी थे । तभी उन्होंने पाण्डवों की आवश्यकतानुसार उनके प्रधानमन्त्री, विदेशमन्त्री, यहाँ तक कि रक्षामन्त्री का भी कार्यभार सम्हाला । फलस्वरूप उनके मन्त्रित्व में पाण्डवों को सदा उन्नति, यश और विजय की प्राप्ति हुई । यदि श्री कृष्ण का सुबुद्धमस्तिष्क सक्रिय नहीं होता तो युधिष्ठिर की धर्मपरायणता, भीम की बलवत्ता, अर्जुन की धनुर्विद्या और नकुल-सहदेव की योग्यता सर्वथा निरर्थक हो जाती । यह श्रीकृष्ण का ही सामर्थ्य था, बुद्धिकौशल था, जिसके कारण पाण्डवों के गुण प्रस्फुटित हुए और उनके दोष, उनकी दुर्बलताएँ नष्ट हो गयीं ।

इस प्रकार श्रीकृष्ण की मन्त्रिमण्डल-सम्बन्धी नीति केवल हमारे राष्ट्र की ही नहीं, बल्कि विश्व की राजनीति में स्मरणीय और अनुकरणीय स्थान पाने में समर्थ है ।

मन्त्रिमण्डल के विषय में आचार्य विष्णुगुप्त चाणक्य के सैद्धान्तिक और व्यावहारिक मतों को देखने से यह तथ्य स्पष्ट हो जाता है कि मन्त्रिमण्डल के बिना राजा और राज्य का कोई अस्तित्व नहीं है । नये राज्य का नया राजा तो अनुभवी मन्त्रियों की मन्त्रणा के बिना कुछ नहीं कर सकता है । अत: राजा को ऐसे मन्त्रियों की नियुक्ति करनी चाहिए, जो कूटनीतिज्ञ, लोककल्याणकारी, दूरदर्शी, कर्तव्यपरायण आदि हों तथा बौद्धिक मन्त्रणा देने के साथ-साथ, शस्त्र लेकर युद्धक्षेत्र में पहुँचने के लिए भी तत्पर रहें ।

आचार्य चाणक्य ने सिद्धांत में 'अमात्य' और 'मन्त्री' के पद अलग-अलग बताये हैं और माना है कि एक धर्मोपधा, अर्थोपधा, कर्मोपधा तथा भयोपधा—इन चार परीक्षाओं में उत्तीर्ण अमात्य को ही मन्त्री बनाना चाहिए ।

उनका सिद्धान्त है कि मन्त्रिमण्डल में तीन मन्त्रियों की उपस्थिति अनिवार्य है । देश-काल के अनुसार यह संख्या परिवर्तित हो सकती है । उन्होंने मन्त्रणा के लिए गोपनीय स्थान को उपयुक्त बताते हुए मन्त्र की रक्षा करना राजा और मन्त्री का आवश्यक कर्तव्य बताया है, तथा राजा को राज्यहित के लिए राज्य के आभ्यन्तर कार्यों के अतिरिक्त बाह्य कार्यों, यथा—युद्धादि कार्यों में भी मन्त्रणा देना मन्त्री के लिए आवश्यक बताया है । राजा अपने कार्य मन्त्री की मन्त्रणा से ही सुसम्पन्न कर सकता है । अत: उसे उसकी मन्त्रणा माननी चाहिए ।

उन्होंने बुद्धिमान् और अनुभवी व्यक्तियों को मन्त्रणा का अधिकारी बताया है और स्वयं चन्द्रगुप्त का प्रधानमन्त्री बनकर तथा अपने बाद राक्षस को उसका प्रधानमन्त्री बनाकर अपने सिद्धान्त को अमल में लाया है ।

इस प्रकार आचार्य चाणक्य के सिद्धान्त और व्यवहार को देखने से उनका यह मत स्पष्ट हो जाता है कि वह राजा और मन्त्री में नियम्य और नियन्ता का, शिष्य और गुरु का, विद्यार्थी और आचार्य का सम्बन्ध मानते हैं। शिष्य गुरु से हितकारी वचनों को सुनकर आध्यात्मिक उन्नति करता है और राजा मन्त्री की हितकारिणी मन्त्रणा के अनुसार आचरण करके राजनैतिक उन्नति करता है। उनके सम्राट् चन्द्रगुप्त ने भी बड़ी विनम्रता से उनका शिष्य बनकर गौरव माना है और सभी जानते हैं कि उनके इसी गुरु-शिष्य-सम्बन्ध ने भारत के अप्रतिम सम्राट चन्द्रगुप्त और प्रधानमन्त्री चाणक्य दिये। इस सम्बन्ध का निर्वाह उन्होंने प्रधानमन्त्री बनकर तो किया ही, आवश्यकतानुसार विदेशमन्त्री और रक्षामन्त्री के रूप में भी किया।

इतिहास साक्षी है कि प्रधानमन्त्री चाणक्य ने ही अपनी सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति से चन्द्रगुप्त में सम्राट् के लक्षण देखे और राक्षस में उसके प्रधानमन्त्री के। उन्हीं की बुद्धिमत्ता के परिणामस्वरूप चन्द्रगुप्त शत्रुओं के शिकंजे से बचा रहा और राक्षस राज्यहितार्थ उसका प्रधानमन्त्री बना। अत: यह निर्विवाद है कि प्रधानमन्त्री चाणक्य और मन्त्रिमण्डल के विषय में उनके सिद्धान्त भारतवर्ष की महती उपलब्धि हैं। चन्द्रगुप्त भी आचार्य चाणक्य और अमात्य राक्षस की सक्रिय उपस्थिति में ही अपने आपको विजयी मानता है—

जगतः कि न विजितं मयेति प्रिविचिन्त्याम्।
गुरौ षाड्गुण्यचिन्तायामार्ये चार्ये च जाग्रति ॥[१]

अन्य राजकीय कर्मचारी — श्री कृष्णविषयक संस्कृत वाङ्मय को देखने से ज्ञात हो जाता है कि श्रीकृष्ण ने मन्त्रिमण्डल के अतिरिक्त अन्य राजकीय कर्मचारियों में मुख्य रूप से दूत, सारथी और सेनापति के ही गुणों और कर्तव्यों पर प्रकाश डाला है। श्रीकृष्ण की दृष्टि में राजा को अन्य राजकीय कर्मचारियों की नियुक्ति योग्यता के आधार पर करनी चाहिए। उनके मत में कर्तव्यनिष्ठा, स्वामीभक्ति, कार्यकुशलता आदि कर्मचारियों के आवश्यक गुण हैं। दो राज्यों के बीच पारस्परिक सम्बन्ध स्थापित करते समय दूत का कर्तव्य है कि वह सन्देशों का आदान-प्रदान इस प्रकार करे कि उसके स्वामी का सब प्रकार से कल्याण हो। रथसंचालन करते समय सारथी का उत्तरदायित्व है कि वह अपने रथी का अहित न तो खुद करे और न दूसरों को करने दे। सेना का सेनापतित्व करते समय सेनापति की भी जिम्मेदारी है कि युद्धभूमि में वह अपनी रक्षा के साथ ही अपने अधीन युद्धरत सैनिकों की भी रक्षा करे और उन्हें नियन्त्रण में भी रखे।

अन्य राजकीय कर्मचारियों के विषय में आचार्य चाणक्य के सैद्धान्तिक और व्यावहारिक मतों का अनुशीलन करने से स्पष्ट हो जाता है कि राजा और मन्त्री के बाद जिन राजकीय कर्मचारियों की नियुक्ति उन्हें मुख्य रूप से अपेक्षित है, वे हैं— गुप्तचर तथा दूत। इनमें भी गुप्तचर कपटयुद्ध में राजा की सर्वाधिक सहायता करनेवाले हैं। उन्होंने गुप्तचर और दूत के अतिरिक्त अंगरक्षक, पाकशालाध्यक्ष, सूपकार, वैद्य, प्रसाधक, दासी, कोषाध्यक्ष, समाहर्ता, आयव्ययाध्यक्ष, लेखक, आकराध्यक्ष, लोहाध्यक्ष, लक्षणाध्यक्ष, रूपदर्शक, लवणाध्यक्ष, सुवर्णाध्यक्ष, काष्ठागाराध्यक्ष, पण्याध्यक्ष, कुट्याध्यक्ष आयुधागाराध्यक्ष, यौतवाध्यक्ष, शुल्काध्यक्ष, सीमारक्षक

१. मुद्राराक्षस ७.१३

सूत्राध्यक्ष, कुषिदिभागाध्यक्ष, सुराध्यक्ष, सूनाध्यक्ष, गणिकाध्यक्ष, नावाध्यक्ष, गोऽध्यक्ष, अश्वाध्यक्ष, हत्याध्यक्ष, रथाध्यक्ष, पत्त्याध्यक्ष, मुद्राध्यक्ष, विनीताध्यक्ष, सेनापति, नागरिक, न्यायाधीश, प्रदेष्टा, सर्वनगरश्रेष्ठी आदि के गुणों और कर्तव्यों पर अपना मत प्रस्तुत किया है। उनके अनुसार, इन सभी कर्मचारियों को अपने पद से सम्बन्धित कार्य में कुशल तो होना ही चाहिए, इन्हें देशभक्त, स्वामिभक्त, प्रजारञ्जक और कर्तव्यनिष्ठ भी होना चाहिए।

कोष — कोष के सन्दर्भ में श्रीकृष्ण का मत यद्यपि विस्तार से नहीं मिलता है, तथपि कोष-सम्बन्धी उनकी नीति से कुछ तथ्य अवश्य सामने आते हैं, जो इस प्रकार हैं—

श्रीकृष्ण की दृष्टि में दूसरे राजाओं से जीती गयी वस्तुएँ योद्धाओं के राजकीय कोष में राजा की देखरेख में जमा कर लेनी चाहिए, ताकि इस सम्पत्ति का सदुपयोग राजकीय कार्यों में राजा की देख-रेख में ही किया जा सके। उनकी दृष्टि में राज्य के किसी व्यक्ति के पास ऐसी वस्तु नहीं होनी चाहिए, जो उसे दूसरों की दृष्टि में असामान्य बना दे। ऐसी वस्तु तो राजा को ही प्रजा के कार्य के लिए मिलनी चाहिए। श्रीकृष्ण की दृष्टि में कलशों से भरा हुआ सोना-चाँदी ही 'कोष' के अन्तर्गत नहीं आता है। उनकी दृष्टि में दुधारू गाय, भैंस, बकरी, वेगवान अश्व, वृषभ, गज, उत्साही योद्धा, गुणसम्पन्न सेवापरायण दास, दासी, रथादि युद्धोपकरण, यहाँ तक कि राज्य की वनस्पतियाँ भी उसकी सम्पति हैं।

कोश के विषय में आचार्य चाणक्य के सैद्धान्तिक और व्यावहारिक मतों को प्रस्तुत करते हुए कहा जा सकता है कि उनके मत में कोश से ही राज्य के सब कार्य सम्पन्न हो सकते हैं। इसलिए राजा को कोशप्राप्ति तथा कोशवृद्धि के सभी समुचित उपाय करने चाहिए। उनकी दृष्टि में राजकीय कर्मचारियों को रिश्वत लेने से रोककर, चोरों का दमन करके, शत्रुओं का कोश लूटकर, अन्नोत्पादन बढ़ाकर, व्यापार को उन्नत करके, ठीक समय पर 'कर' वसूली करके तथा युद्धादि के अवसर पर प्रजा को धन देने के लिए प्रेरित करके राजा को अपनी कोशवृद्धि करनी चाहिए। उन्होंने कोशवृद्धि के लिए कोषाध्यक्ष, समाहर्ता, आयव्ययाध्यक्ष, आकराध्यक्ष, सर्वनगरश्रेष्ठी आदि राजकीय कर्मचारियों को कर्तव्यपालन के लिए प्रेरित किया है। उन्होंने कोशक्षय के प्रतिबन्ध, प्रयोग, व्यवहार, अवस्तार, परिहापण, उपभोग, परिवर्तन तथा उपहार—इन आठ कारणों को बताकर राजा को उनसे बचने का परामर्श दिया है। राजकीय कोष में वृद्धि करने के लिए प्रजा को पीड़ित नहीं करना चाहिए।

सैन्य-व्यवस्था — श्रीकृष्ण और चाणक्य की सैन्य-व्यवस्था को यदि निष्पक्ष दृष्टि से देखा जाये तो यह मानने में कोई संकोच नहीं होगा कि इन दोनों विद्वानों की युद्धनीति की उपयोगिता और प्रासंगिकता आज भी उतनी ही है, जितनी इनके समय में थी। इनके द्वारा प्रस्तुत सैन्य-व्यवस्था के समीक्षण से शिक्षा मिलती है कि युद्ध का उद्देश्य अत्याचारियों का उन्मूलन तथा सज्जनों का संरक्षण होना चाहिए, युद्ध की सफलता और योद्धाओं की सुख-सुविधा के लिए दुर्ग तथा सैन्यशिविरों का निर्माण होना चाहिए, सेनापति की नियुक्ति सैनिकों के नियन्त्रण की दृष्टि से होनी चाहिए, युद्धयात्रा के पहले युद्ध की पूरी तैयारी कर लेनी चाहिए, शत्रुपक्ष के उच्चपदस्थ अधिकारियों को विजय-प्राप्ति के उद्देश्य से नष्ट कर देना चाहिए, अपनी शक्ति बढ़ाने के लिए मित्र राजाओं का सहयोग लेना चाहिए।

श्रीकृष्ण और चाणक्य की युद्धनीति से मिलनेवाली ये शिक्षाप्रद बातें प्रशासकों, रक्षामन्त्रियों और योद्धाओं के लिए बड़ी उपयोगी हैं। ये दोनों लोकनायक 'राजतन्त्र' नामक शासनप्रणाली मानते हैं। आज विश्व के अधिकतर राज्यों में 'प्रजातन्त्र' नामक शासन-प्रणाली है और राजतन्त्र का जो रूप हमें संस्कृत-साहित्य में पढ़ने को मिलता है, उसका व्यावहारिक रूप आज दृष्टिगोचर नहीं होता है, किन्तु इसका यह अभिप्राय यह नहीं है कि श्रीकृष्ण और चाणक्यसम्मत 'राजतन्त्र' वर्तमान के सन्दर्भ में सर्वथा अप्रासंगिक है, क्योंकि श्रीकृष्ण और चाणक्य की राजनैतिक मान्यताएँ प्रायः सार्वदेशिक तथा सार्वकालिक महत्त्व रखती हैं। श्रीकृष्ण और चाणक्यसम्मत राजतन्त्र की बहुत सी लोकरञ्जक और राज्यहितकारक बातें आज की इस प्रजातन्त्रात्मक शासनप्रणाली के राष्ट्राध्यक्षों, शासकों तथा मन्त्रियों के लिए भी अत्यन्त उपादेय हैं। उन्हें अपनाने से हमारे देश की संस्कृति और सभ्यता सुरक्षित रह सकती हैं, प्रजा प्रसन्न हो सकती हैं, सज्जनों का संरक्षण हो सकता है, तथा राष्ट्र अधिक सुखी तथा समृद्ध हो सकता है।

आज पूरे विश्व में अराजकता की स्थिति है। सभी बड़े राष्ट्र परमाणु शक्तियों का दुरुपयोग करके मानवसृष्टि का विनाश करने पर तुले हुए हैं, वैज्ञानिकों के ज्ञान का उपयोग मानवहित में नहीं हो रहा है, आतंकवादिओं के रूप में आसुरी प्रवृत्तियाँ जन्म ले रही हैं, धर्म और संस्कृति का ह्रास हो रहा है। बालक कुशिक्षा प्राप्त कर रहे हैं। ऐसी स्थिति में यह आवश्यक है कि सज्जनों को संरक्षण प्रदान करनेवाले और दुराचारियों का विनाश करनेवाली शासन-प्रणाली राजतन्त्र को अपनाया जाये, ताकि न केवल भारतवर्ष, अपितु पूरा विश्व अराजकता की स्थिति से बचे और मानव का हित हो।

दण्ड-व्यवस्था — श्रीकृष्ण तथा चाणक्य ने शासक के इस अपराध को दिये जानेवाले सभी दण्ड-बन्धन, राज्यनिर्वासन, धिग्दण्ड, अथर्दण्ड, जाति-बहिष्कार, सर्वस्वरूप, शारीरिक श्रम, शरीरदण्ड, अंगभंग तथा प्राणदण्ड अपराधवृत्ति को नियन्त्रित करने के लिए ही निश्चित हैं, क्योंकि जब किसी अपराधी को ये दण्ड मिलते हैं, तो उसको देखनेवाले व्यक्ति के मन में भय उत्पन्न होता है और अपराध-कर्म से दूर रहने की प्रेरणा मिलती है और इस प्रकार अपराधोन्मूलन में सहायता मिलती है।

आचार्य चाणक्य द्वारा की गयी विवादित विषयों की चर्चा आज के न्यायाधीशों को निष्पक्ष न्याय करने में सहयोग कर सकती है तथा न्यायालय, सभासदों का कर्तव्य और साक्षी के विषय में इन महानुभावों के विचार भी आज के न्यायाधीशों को लाभ पहुँचा सकते हैं।

आचार्य चाणक्य के सिद्धान्तों तथा व्यवहार से कारागृह और उससे सम्बन्धित अधिकारियों की उपयोगी जानकारी मिलती है। उनके द्वारा निर्दिष्ट आशुमृत्तक परीक्षा अपराधियों को उनकी चेष्टाओं से पहचानने तथा अपराधी का पता लगाने के लिए उसके मित्रों और सम्बन्धियों के घरों की तलाशी लेना आदि महत्त्वपूर्ण बातें वर्तमान काल में भी अपराधोन्मूलन की दृष्टि से अत्यन्त उपयोगी हैं।

विदेश-नीति — विदेश-नीति में दोनों महानुभावों के विचार आज के शासक (राष्ट्राध्यक्ष) को यह शिक्षा देने में समर्थ हैं कि यदि वह अपने राज्य की स्थिरता चाहता है, विजय प्राप्त करना चाहता है और सफलता प्राप्त

करना चाहता है तो उसे प्रशंसनीय विदेश-नीति अपनानी चाहिए । प्रशंसनीय विदेश-नीति से अभिप्राय यह है कि वह शक्तित्रयसञ्चय, उपायसेवन, षाड्गुण्यचिन्तन से अन्य राष्ट्राध्यक्षों को वश में करे, द्वादशराजमण्डलमें विशिष्ट स्थान बनाये । विवाह-समबन्धों के द्वारा दूसरे राज्यों से मधुर सम्बन्ध बनाये, समय-समय पर विदेश-यात्रा करे, अपने राज्य की सुरक्षा के लिए सदा सचेत रहे, शत्रुओं से सावधान रहे, मित्रों की संख्या में वृद्धि करे, बलशाली शत्रुओं को वश में करे तथा दूत और गुप्तचर विभाग से सञ्चार-व्यवस्था को सुदृढ़ रखे ।

वस्तुत: श्रीकृष्ण और चाणक्य द्वारा दी गयी यह जानकारी आज के विदेशमन्त्रियों के लिए भी बड़ी उपयोगी सिद्ध हो सकती है । विदेशमन्त्रियों को यह समझ लेना चाहिए कि कर्त्तव्यनिष्ठ दूत तथा निपुण गुप्तचरों के बिना विदश-नीति में सफलता नहीं मिल सकती है ।

वर्तमान काल के प्रशासकों के लिए संस्कृत-वाङ्मय में उपलब्ध राजनीति का ज्ञान बड़ा उपादेय है । राजनीति का ज्ञान प्रत्येक व्यक्ति के लिए प्रासंगिक है, क्योंकि प्रत्येक व्यक्ति राजनीति से प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष रूप से जुड़ा रहता है । हमारे भारतवर्ष के गौरव की प्रतीक संस्कृत भाषा को तथाकथित आधुनिक लोग 'मृतभाषा' की संज्ञा देते हैं; इसके माध्यम से प्रस्तुत ज्ञान को अप्रचलित और 'आउट ऑफ डेट' कहकर तिरस्कृत करते हैं तथा भारतीय संस्कृति के कुछ मनचले शत्रु लोग तो यह भी कहने में नहीं हिचकिचाते कि संस्कृत भाषा सिर्फ शादी-ब्याह, पूजा-पाठ आदि की ही भाषा है । ये सारी बातें असंगत और आधारहीन हैं । संस्कृत तो हमारे देश का गौरव है, हमारी संस्कृति का प्राण है और हित चाहनेवाले देवगण के व्यवहार की भाषा है तथा विभिन्न विषयों की प्रासंगिक शिक्षा देनेवाली है । राजनीति की ये सारी उपयोगी बातें संस्कृत के ग्रन्थों से ही तो हमें मिली हैं ।

आचार्य चाणक्य की नारी-विषयक अवधारणा

डॉ. निरुपमा शर्मा

हमारी संस्कृति में नारी परम पूज्या है, आदि शक्ति है, अनन्त ज्योति है, धर्म की धुरी है, कर्म में क्रिया है, गृहस्थ में लक्ष्मी है, दुष्टदलनि दुर्गा है, मोह में माया है, क्रोध में ज्वाला है, विलास में मोहिनी है, पूजा में आस्था है, विपथगा होने पर जीवन की ध्वंसिका और सर्वनाश की विभीषिका भी । यही कारण है कि विचारकों ने कभी 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता:' कहा था, कभी 'नारी, तुम केवल श्रद्धा हो' कहा, कभी 'नाना नारी निष्फला लोकयात्रा' कहा, कभी 'नयनयो: अमृतवर्ति' कहा, कभी "इष्टदेव के मन्दिर की पूजा सी" कहा, तो कभी "आँचल में है दूध और आँखों में पानी" कहा और कभी काल भैरवी, पाप की पोटली, मुक्तिपथ-बाधिका तथा नरक की खान कहा ।

नारी आदिकाल से अपने अस्तित्व के लिए सङ्घर्ष करती आ रही है । अपनी लोक जीवन-यात्रा में उसने अनेक उत्थान-पतनों की अनुभूति करते हुए सङ्घर्ष किया है । यद्यपि आधुनिक नारी, पत्थर तोड़ती हुई श्रम-जीविका से लेकर व्योमाङ्गना तक तथा सामान्य नारी से लेकर राष्ट्रनायिका पद तक प्रतिष्ठित हो चुकी है, तथापि उसकी विकास-यात्रा अभी पूर्ण नहीं हुई है ।

आचार्य 'चाणक्य' ने नारी को विभिन्न रूपों में देखा है । उनकी दृष्टि से नारी पावनता की मूर्ति भी है तो कहीं पतिव्रत का आदर्श भी है, कहीं गृहलक्ष्मी भी है तो कहीं क्रोधमुखी भी है और कहीं वाराङ्गना भी । सम्प्रति प्रतिपाद्य विषय के अनुसार आचार्य चाणक्य की नारी-विषयक अवधारणा संक्षेप में प्रस्तुत है ।

१. नारी का पातिव्रतपूर्ण स्वरूप— भारतीय संस्कृति में नारी के पातिव्रत स्वरूप की गरिमा को विशेषत: प्रतिष्ठित किया गया है । अरुन्धती, गार्गी, अनुसूया, सीता आदि आदर्श नारियों के पतिव्रत-धर्म की प्रतिष्ठा से भारतीय संस्कृति का अक्षय भाण्डार आपूर्ण है । आचार्य चाणक्य ने भी पतिव्रता नारी के पावन स्वरूप को 'चाणक्यनीति' में अनेक स्थलों पर चित्रित करने का स्तुत्य उपक्रम किया है । आचार्य कहते हैं कि जिसके पुत्र वशवर्ती हैं और भार्या अनुकूल आचरणवती पतिव्रता है, उसके लिए पृथ्वी ही स्वर्ग हैं ।[१] वास्तव में भार्या वही

१. भार्या छन्दानुगामनी– तस्य स्वर्ग इहैव हि—चाणक्यनीति, अध्याय-२ श्लोक-३

है, जो पति को सुख प्रदान करे ।[१] स्त्रियों का सौन्दर्य पतिव्रत धर्म ही है ।[२] पति ही स्त्री के लिए गुरु है ।[३] पतिव्रता स्त्री वैभवक्षीण होने पर भी पति का साथ नहीं छोड़ती है ।[४] आचार्यवर पतिव्रता नारी को ही शुद्ध मानते हैं ।[५] पतिव्रता नारी पति के साथ ही उत्साहवती होती है ।[६]

तात्पर्य यह है कि आचार्य चाणक्य के मतानुसार नारी का पतिव्रत धर्म ही सर्वोत्तम गुण है । इससे स्पष्ट होता है कि आचार्य चाणक्य के काल में हमारे देश में नारी-स्वातन्त्र्य के लिए अवकाश नहीं था । पति उसके रक्षक के रूप में स्थापित था । अत: उन्होंने कहा है कि पतिरहित स्त्रियाँ नष्ट हो जाती हैं ।[७] इसी प्रकार उन्होंने यह भी कहा है कि भ्रमण करती हुई स्वतन्त्र स्त्री भी नष्ट हो जाती है ।[८] अत: पति का यह कर्तव्य है कि उस धन इत्यादि से भी स्त्री की रक्षा करनी चाहिए[९] क्योंकि पतिव्रता पूर्णगुणवती होती है, भार्या वही है, जो पवित्र हो; भार्या वही है, जो दक्ष हो; भार्या वही है, जो पतिव्रता हो; भार्या वही है, जिससे उसका पति प्रेम करे; भार्या वही है, जो सत्यवादिनी हो ।[१०] अन्तत: पातिव्रतधर्म में पति की महत्ता प्रतिपादित करते हुए आचार्यप्रवर ने कहा है—पति की आज्ञा के बिना जो नारी किसी प्रकार के व्रत, उपवास आदि को करती है, वह पति की आयु को अल्पता प्रदान करती है तथा नरकगामिनी होती है ।[११] स्त्री न तो दान से शुद्ध होती है, न सैकड़ों उपवास करने से पवित्र होती है और न अपनी पवित्र तीर्थयात्रा करने से पवित्र होती है, जितनी पति के चरणजल से पवित्र होती है ।[१२]

इस प्रकार स्पष्ट है कि आचार्य चाणक्य नारी के लिए पतिव्रत-धर्म को प्रामुख्य प्रदान करते हैं ।

२. गृहस्थाश्रम क: गरिमा नारी—आचार्य चाणक्य ने नारी को पतिव्रता होने के साथ ही साथ गृहशोभा और गृहस्थ आश्रम की प्रतिष्ठा माना है । उन्होंने गेह की प्रतिष्ठा के लिए सद्‌गृहिणी की अपरिहार्यता प्रतिपादित करने का स्तुत्य उपक्रम किया है । आचार्य चाणक्य ने कहा है—श्रेष्ठ नारी के द्वारा गेह की सुरक्षा होती है ।[१३] अर्थात् सद्‌गृहिणी संरक्षण में ही सद्‌गृहस्थी का सञ्चालन होता है । यही कारण है कि आचार्यप्रवर नारी के इतस्तत:

---

१. "सा भार्या यत्र निर्वृत्तिः" चाणक्यनीति, अध्याय २, श्लोक, ४
२. "स्त्रीणां रूपं पतिव्रतम् ।" वही, अध्याय ३, श्लोक ९
३. "पतिरेव गुरुः स्त्रीणाम्" । वही, अध्याय ५, श्लोक १
४. "भार्यां च विभवक्षये" । वही, अध्याय १, श्लोक ११
५. "शुद्धा नारी पतिव्रता" । वही, अध्याय ८, श्लोक१७
६. "पत्युत्साहयुता नार्यः" । वही, अध्याय १२, श्लोक १२
७. "स्त्रियो नष्टा ह्यभर्तृकाः ।" वही, अध्याय ८, श्लोक ८
८. "स्त्री भ्रमन्ती विनश्यति" । वही, अध्याय ६, श्लोक ४
९. "दारान् रक्षेद्धनैरपि" । वही, अध्याय १, श्लोक ६
१०. "सा भार्या या शुचिर्दक्षा सा भार्या या पतिव्रता । सा भार्या या पतिप्रीता सा भार्या सत्यवादिनी ।" वही, अध्याय ४, श्लोक१३
११. "पत्युराज्ञां बिना नारी उपोष्य व्रतचारिणी । आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ।" वही, अध्याय १७, श्लोक ९
१२. "न दानैः शुद्ध्यते नारी नोपवासशतैरपि । न तीर्थसेवया तद्वद् भर्तुः पादोदकैर्यथा ।" वही, अध्याय १७, श्लोक १०
१३. "सत्रिया रक्ष्यते गृहम् ।" चाणक्यनीति, पञ्चम अध्याय, श्लोक ९

भटकाव के समर्थक न होकर नारी के गेह में अवस्थित रहने के पक्षधर हैं। उन्होंने स्पष्टतः कहा है कि दिव्य स्त्री अपने भवन में ही शोभा को प्राप्त करती है।[१] वह गृहिणी होने के नाते पतिपरायणा तो होती ही है, पति की सच्ची मित्र भी होती है।[२] परिवार-सञ्चालन में वह मित्रवत् परामर्श प्रदान करती है। आचार्य चाणक्य ने गृहस्थाश्रम की महनीयता को प्रतिष्ठित करते हुए उसमें नारी की भूमिका को विशेष महत्त्व प्रदान किया है। वह घर मङ्गलपूर्ण होता है, जिसमें सुपुत्री बुद्धिमती होती है, प्रियतमा मधुरालापवती होती है, पति एक पत्नीव्रती होकर केवल अपनी पत्नी के प्रति रतिवान् रहता है। वस्तुतः वह गृहस्थाश्रम धन्य है।[३] गृहस्थ जीवन में रमणी की अपरिहार्यता-सम्बन्धी आचार्य चाणक्य की यह अवधारणा है, जो उचित ही है। डॉ. राधाकमल मुखर्जी ने 'भारतीय नारी का निर्माण' शीर्षक आलेख में लिखा है—"दाम्पत्य के धार्मिक बन्धन से जीवन में रस का स्रोत बहता था, यही भारतीय ऋषियों के ज्ञान का निदर्शन था।"[४]

३. नारियों का रूप लावण्य— नारियों में सौन्दर्य की परिकल्पना विभिन्न विचारकों ने भिन्न-भिन्न रूपों में की है। सुन्दर होने के कारण ही उन्हें 'सुन्दरी' कहा जाता है। आचार्य चाणक्य की भी नारी के रूप-लावण्य के विषय में अपनी विचारणा है। उन्होंने कहा है—

"जिस मनुष्य ने नारी के पुष्ट वक्षोजयुगल का आलिंगन स्वप्न में भी नहीं किया, वे माता के यौवन का उच्छेदन करनेवाले कुठार मात्र हैं।[५] आचार्य प्रवर ने नारी के रूप-यौवन और माधुर्य को उनके उत्तम बल के रूप में अभिहित किया है।[६] परन्तु नारी के रूपवती होने की घोर निन्दा भी आचार्यजी ने की है। वह साधारण स्त्री ही नहीं, सीताजी के रूपातिरेक को भी उचित नहीं समझते, इसीलिए उन्होंने कहा है—"अत्यधिक रूपवती होने के कारण ही सीता का अपहरण हुआ था।[७] इसी प्रकार आचार्य चाणक्य ने यह भी कहा है कि पत्नी भी अधिक रूपवती नहीं होनी चाहिए। अधिक लावण्यवती भार्या शत्रुवत् होती है।[८] नारी-सौन्दर्य के सन्दर्भ में यह आचार्य चाणक्य की परस्पर-विरोधी विचारणा है। एक ओर वे नारी-आकर्षण के प्रति अपरिहार्यता व्यक्त करते हैं तो दूसरी ओर नारी के लावण्य को वे पुरुष का शत्रु भी बताते हैं।

(४) नारी में काम-सम्बन्धी अवधारणा — मानव-जीवन में 'काम' एक अपरिहार्य तत्त्व है। यद्यपि भारतीय संस्कृति में एकपत्नीव्रत का विधान है, तथापि हमारे समक्ष ऐसे अनेक उदाहरण हैं कि ऋषियों और

---

१. 'दिव्या स्त्री शोभते गृहे"। वही, अध्याय २, श्लोक २०
२. "भार्या मित्रं गृहेषु च"। वही, अध्याय ५, श्लोक १५
३. "कान्ता वियोगः — विनाग्निनैते प्रदहन्ति कायम्।" वही, अध्याय २ श्लोक, १४
४. भारतीय नारी का निर्माण — डॉ. राधाकमल मुखर्जी, १९५५, लखनऊ विश्वविद्यालय के पूर्व कुलपति
५. "नारीपीनपयोधयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गतम्। मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम्॥" चाणक्यनीति अध्याय १६, श्लोक १
६. "रूपयौवनमाधुर्यं स्त्रीणां बलमुत्तमम्।" वही, अध्याय ७, श्लोक ११
७. "अतिरूपेण वै सीता अति सर्वत्र वर्जयेत्" वही, अध्याय ३, श्लोक १२
८. "भार्या रूपवती शत्रुः" वही, अध्याय ६, श्लोक १०

महर्षियों के व्रत भी काम-भाव के कारण भङ्ग हुए हैं । आचार्य चाणक्य नारी में पुरुष की अपेक्षा आठ गुना अधिक काम-भाव मानते हैं ।[१] कामाधिक्य के कारण भी आचार्यप्रवर ने वृद्ध पुरुष के लिए स्त्री को विषतुल्य बताया है ।[२] नारियों में काम के आकर्षण के प्रति द्युलोकवासियों में भी कामपिपासा का सङ्केत उन्होंने किया है । उन्होंने कहा है कि सुरवरेण्य स्वर्ग को प्राप्त करने पर भी सन्तुष्ट न रहकर स्वर्गाङ्गनाओं के अधरासव का पान करने के लिए लालायित रहते हैं ।[३] यह कामपिपासा इतनी बलवती होती है कि स्त्रियों के प्रति विलास की इच्छा सदैव अतृप्त रहती है । आचार्य चाणक्य ने कहा है कि प्राणी मृत्युलोक छोड़कर चले गये, चले जायेंगे और चले जा रहे हैं, परन्तु कामिनियों के प्रति उनकी विलास-इच्छा अतृप्त ही बनी रहती है ।[४] इस प्रकार आचार्यवर का रमणियों में काम-विषयक विचार मध्यकालीन कवियों की धारणा जैसा है, जिसमें नारी को 'काम की मञ्जूषा' माना गया है ।

(५) नारी और पाणिग्रहण — नारी के विवाह के सन्दर्भ में आचार्यवर के परस्पर-विरोधी विचार हैं । एक ओर वे कहते हैं कि बुद्धिमान् मनुष्य को उत्तम कुल में उत्पन्न रूपलावण्यरहित कन्या के साथ भी विवाह कर लेना चाहिए, रूपवती नीच कुल वाली कन्या के साथ नहीं ।[५]" समान कुल वालों के साथ ही विवाह करना श्रेष्ठ होता है । वहीं दूसरी ओर आचार्यवर ने कहा है कि नीच कुल से भी श्रेष्ठ स्त्री-रत्न को प्राप्त कर लेना चाहिए ।[६] उनकी दृष्टि में कन्या परम पवित्र होती है । अतः वे कहते हैं कि कुमारी कन्या और गाय का स्पर्श चरण से नहीं करना चाहिए ।[७] नारी का विवाह एक बार ही होता है—ऐसी आचार्यप्रवर की अवधारणा है । इसीलिए वे कहते हैं—'कन्या का दान एक बार ही किया जाता है ।'[८] कन्या का विवाह अच्छे कुल में करना चाहिए[९] क्योंकि श्रेष्ठ कुल में आचार-विचार और व्यवहार उत्तम होता है । यद्यपि आचार्य चाणक्य ने पुनर्भार्या पुनर्मही—'एहतवं पुनर्लभ्यम्', अर्थात् स्त्री पुनः प्राप्त की जा सकती है—ऐसा भी उल्लेख किया है । परन्तु मूलतः वे 'सकृत् कन्या प्रदीयत्ते', अर्थात् कन्या एक बार ही परिणीत की जाती है—इसी धारणा के वे समर्थक थे ।

(६) नारी के प्रति विकृत दृष्टिकोण — किसी भी कवि या विचारक का युगीन परिस्थितियों से प्रभावित होना स्वाभाविक है । अभी तक इस आलेख में आचार्यवर के नारीविषयक विशिष्ट दृष्टिकोण को प्रस्तुत किया गया है, परन्तु चाणक्यकालीन भारत में नारी के प्रति सामान्यतः अच्छा दृष्टिकोण नहीं था । इसका प्रभाव आचार्य प्रवर पर भी पड़ा था । यही कारण है कि वे कहते हैं — "मिथ्या भाषण, दुस्साहस, माया, मूर्खता,

---

१. "स्त्रीणां ---- कामोऽष्टगुणा उच्यते ।" वही, अध्याय १, श्लोक १७
२. "वृद्धस्य तरुणी विषम् ।" वही, अध्याय ४, श्लोक १५
३. "यथा सुराणाममृते स्थितेऽपि स्वर्गाङ्गनानामधरासवे रुचिः ।" वही, अध्याय १०, श्लोक १८
४. "स्त्रीषु _ अतृप्ताः प्राणिनः सर्वे याता यान्ति च ।" वही, अध्याय १६, श्लोक १३
५. "वरयेत् कुलजां प्राज्ञे विरूपामपि कन्यकाम् । रूपवती न नीचस्य विवाहः सदृशे कुले ॥" वही, अध्याय १, श्लोक १४
६. "स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।" वही, अध्याय १, श्लोक १६
७. "पादाभ्यां न स्पृशेदग्निं ---- नैव गां न कुमारीं च" । वही अध्याय ७, श्लोक ६
८. "सकृत् कन्याः प्रदीयन्ते ।" वही, अध्याय ४, श्लोक ११
९. "सुकुले योजयेत् कन्याम् ।" वही, अध्याय ३, श्लोक ३

अतिलुब्धता, अशौचत्व और निर्दयता स्त्रियों के स्वभावज- दोष होते हैं ।[१] इसी प्रकार आचार्यजी ने कहा है—"स्त्री में पुरुष की अपेक्षा छ:गुना अधिक गहरा और आठगुनी अधिक कामवासना होती है" कहा है ।[२] इस प्रकार के दोषों का सङ्केत चाणक्यनीति में अनेक स्थलों पर स्फुट रूप में दृष्टिगत होता है । "किं न कुर्वन्ति योषित: विश्वासो नैव कर्तव्य: स्त्रीषु राजकुलेषु च", "दुष्टस्त्रीभरणेन च", "दुष्टा भार्या शठं मित्रम" सदृश उक्तियाँ तो चाणक्यनीति में उपलब्ध होती है, परन्तु नारी के प्रति विकृत दृष्टिकोण के ऐसे भी उदाहरण उपलब्ध होते हैं, जिनमें नारी को 'सर्प के समकक्ष' और 'प्राणनाशक' भी बताया गया है ।"अग्नि, जल, स्त्री, मूर्ख, सर्प और राजकुल—इनके साथ सावधानी से व्यवहार करना चाहिए । ये तत्काल प्राणहरण करनेवाले होते हैं " ।[३] इसी प्रकार 'स्त्रीभि: कस्य न खण्डितं भुवि मन:' आदि उक्तियाँ तो चाणक्यनीति में अवलोक्य हैं ही, साथ ही स्त्री के क्रोधमुखी होने का उल्लेख भी यत्र-तत्र मिलता है, जिसके परित्याग तक के लिए आचार्यवर का परामर्श है । "त्यजेत् क्रोधमुखी भार्याम्" ४/१६ । इतना ही नहीं, आचार्यवर ने नारी को 'पुरुष की शक्ति नष्ट करनेवाली' भी बताया है ।[४] उन्होंने यह भी स्पष्ट किया है कि गृहस्थ जीवन में परम शान्ति के लिए स्त्री का उत्तम होना अनिवार्य है । "दुष्ट स्त्री के रहते घर में सुख और शान्ति सम्भव नहीं है ।"

इस प्रकार स्पष्ट है कि आचार्य चाणक्य युगद्रष्टा विचारक थे । तत्कालीन नारीविषयक दृष्टिकोण को उन्होंने अपनी नीति में बिना किसी लाग-लपेट के स्पष्टत: उल्लिखित किया है । यद्यपि उन्होंने 'मातृवत् परदार', अर्थात् दूसरों की स्त्री को माता के समान देखना चाहिए— ऐसा उल्लेख किया है तथा व्यभिचारिणी माता को कलङ्क बताया है, तथापि नारीविषयक जो उनकी सामान्य अवधारणा है, उसमें नारी के प्रति उस स्वस्थ दृष्टिकोण के दर्शन न्यूनता में ही होते हैं, जो समाज के उन्नयन के लिए नितान्त आवश्यक हैं ।

आचार्यप्रवर प्रणीत 'चाणक्यनीति' में विकीर्ण स्फुट उक्ति में नारीविषयक उक्तियों पर दृष्टिक्षेप करने पर ज्ञात होता है कि नीति में नारी के पातिव्रति-धर्म का तो विशेष उल्लेख किया गया है, परन्तु नारी के जिस अनपेक्षित रूप का चित्रण है, वह भी अलग महत्त्व रखता है, जिसके अन्तर्गत वाराङ्गनाओं का वर्णन भी आता है ।

वाराङ्गनाओं का विवेचन— संस्कृत-साहित्य में वाराङ्गनाओं का व्यापक विवेचन मिलता है । शूद्रक-प्रणीत 'मृच्छकटिक' नाटक में तो गणिका, वसन्तसेना का प्रकरण नायिका तक माना है । पण्यस्त्रियों के सन्दर्भ में कवि शूद्रक की भी यही अवधारणा थी कि "अपण्डिता ते पुरुषा मता में ये श्रीषु स्त्रीषु च विश्वसन्ति ।" अर्थात् वेश्या विश्वसनीय नहीं होती है । आचार्य चाणक्य ने भी वेश्याओं को स्वार्थपरायणा, पैसे मात्र तक के लिए सङ्गिनी माना है । वेश्या निर्धन मनुष्य का परित्याग कर देती है ।[५] वारवनिताओं का चरित्र स्खलित हो जाता है ।

---

१. "अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलुब्धता । अशौचत्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥" वही, अध्याय २, श्लोक १

२. "साहसं षट्गुणं चैव कामोऽष्टगुण उच्यते ।" वही, अध्याय १, श्लोक १७

३. "अग्निरापः स्त्रियो मूर्खाः सर्पा राजकुलानि च । नित्यं यत्नेन सेव्यानि सद्यः प्रमाणहराणि षट् ॥" वही, अध्याय १४, श्लोक १२

४. "सद्यः शक्तिहरा नारी" वही, अध्याय १७, श्लोक १३

५. "निर्धनं पुरुषं वेश्या" वही, अध्याय २, श्लोक १७

अत: वे मात्र कामासक्त रहती हैं । अत: आचार्य प्रवर ने कहा है कि "रतिशक्ति वराङ्गना" । अपने चारित्रिक पतन के कारण वेश्याएँ सती-साध्वी कुलाङ्गनाओं के प्रति ईर्ष्याभाव रखती हैं । वेश्याओं के आचरण के सन्दर्भ में आचार्य चाणक्य ने अत्यन्त व्यावहारिक विवेचन किया है । ये वाराङ्गनाएँ किसी अन्य पुरुष के साथ संलाप करती हैं, भ्रू विलासादि के साथ किसी अन्य पर दृष्टिप्रक्षेप करती हैं, हृदय से किसी अन्य पुरुष का चिन्तन करती हैं । पण्यस्त्रियों की रति किसी एक पुरुष से नहीं होती है ।[१] फिर भी कोई मूढ़ पुरुष विमोहवश यह सोचता है कि वह वामा मुझमें आसक्त है । वह मूर्ख उसके वशीभूत हो कर कठपुतलीवत् नृत्य करता है । वस्तुतः वाराङ्गना किसी एक पुरुष के प्रति आसक्त नहीं रहती है ।[२] वारवनिताएँ पण्यरति क्रियाएँ करते-करते इतनी क्रूर हो जाती हैं कि अपने व्यवसाय में मात्र वित्त को प्रामुख्य प्रदान करती हैं । वे किसी दूसरे की परिस्थिति तथा पीड़ा को अनुभव नहीं करती हैं ।[३] आचार्यप्रवर ने वार-विलासिनी वनिताओं के सन्दर्भ में यह भी कहा है कि वे कुलवधुओं के सदृश लज्जाशीला नहीं होती हैं, अपितु लज्जाशीला होने पर गणिका नष्ट हो जाती है,[४] क्योंकि सलज्ज होकर गणिका का व्यवसाय चल नहीं सकता है ।

इस प्रकार आचार्य चाणक्य के नारीविषयक विवेचन का अवगाहन कर निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि आचार्यप्रवर ने स्फुट और मुक्त छन्दों के माध्यम से ही नारी के विभिन्न स्वरूपों को प्रस्तुत किया है । इसमें स्पष्टत: उल्लेख है कि नारी में स्वभावत: अवगुण होने पर भी, अनेक दोष होने पर भी उसका जो गृहलक्ष्मी का स्वरूप है, वह सर्वोत्तम है । वे नारी-स्वातन्त्र्य के पक्षधर नहीं थे, अपितु 'परगेहे विनश्यति और परहस्ते गता: गता:' के समर्थक थे ।

आचार्य चाणक्य ने जिसे सर्वाधिक महत्त्व दिया है, वह है पातिव्रत धर्मपरायणा नारी । पतिव्रत धर्म के प्रति आचार्य की आस्था भारतीय संस्कृति के अनुकूल है । भारतीय संस्कृति में 'भवेत् भार्या सततं भर्तुरिच्छानुगामिनी' का आदर्श प्रतिपादित किया गया है । आचार्यवर भी इस अवधारणा से सहमत हैं ।

---

१. "जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः । हृदये चिन्तयन्त्यन्यं न स्त्रीणामेकतो रतिः ।" वही, अध्याय १६, श्लोक २

२. यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मयि कामिनी । स तस्य वशगो भूत्वा नृत्यति क्रीडाशकुन्तवत् ॥ वही, अध्याय१६, श्लोक ३

३. राजा वेश्या यमो — परदुःखं न जानन्ति । वही, अध्याय १७, श्लोक १८

४. "सलज्जा गणिका नष्टा" वही, अध्याय ८, श्लोक १८

उपभोक्ता-संरक्षण में कौटिलीय अर्थशास्त्र की उपयोगिता

डॉ० श्रीकृष्ण शर्मा

विशुद्ध आचरण के लिए विश्व में जगद्गुरु के रूप में प्रख्यात भारतवर्ष आज अनेक समस्याओं से आक्रान्त होता जा रहा है । इन समस्याओं के मूल कारण पर विचार किया जाये तो यह तथ्य सामने आता है कि नागरिकों का भ्रष्ट आचरण ही अधिकतर समस्याओं को जन्म देता है । उपभोक्ता-संरक्षण भी आज देश की बहुत बड़ी समस्या बन चुका है । भ्रष्ट तरीके अपनाकर आज उपभोक्ता को धड़ल्ले से लूटा जा रहा है । अधिकारी हो या कर्मचारी, व्यापारी हो या दस्तकार—सभी येन-केन-प्रकारेण अधिकाधिक धन उपार्जित करना चाहते हैं और वे इस दौड़ में नैतिकता तथा सद्व्यवहार की सर्वथा अनदेखी कर जाते हैं ।

उपभोक्ता के साथ वञ्चनापूर्ण व्यवहार की आशंका हजारों वर्ष पूर्व भी रहती थी । इस वञ्चना को नियन्त्रित करने के लिए समय-समय पर प्रशासकों ने अपराध के अनुसार कठोर दण्ड की व्यवस्था की थी । प्राचीन इतिहास को उद्धृत करते हुए महर्षि वेदव्यास कहते हैं कि अपराधियों को दण्ड मिलना ही चाहिए । यदि दण्ड-व्यवस्था न हो तो बलवान् निर्बल लोगों को लूटते-खसोटते रहेंगे; यहाँ तक कि उनके बाल-बच्चों और पत्नियों का भी अपहरण कर लेंगे ।[१] व्यास आगे कहते हैं कि राजदण्ड का भय न हो तो दुष्ट लोग समाज में गाड़ी, कपड़े, गहने, रत्न आदि छीनने में जरा भी देर नहीं करते ।[२] लोग अनैतिक होकर सारी सामाजिक व्यवस्था को चौपट कर दें और देश में अकाल जैसा परिदृश्य उपस्थित होते देर न लगे ।[३]

आचार्य कौटिल्य ने उपभोक्ता के साथ वञ्चना करनेवाले अपराधियों को कठोर दण्ड देने का विधान किया है । कौटिल्य के अनुसार, राजा हो या प्रजा, स्वामी हो या सेवक, वञ्चक पाये जाने पर सभी के लिए दण्ड

---

१. हरेयुर्बलवन्तो हि दुर्बलानां परिग्रहान् ।
हन्युर्च्यायच्छमानाँश्च यदि जाता न पालयेत् ॥ महाभारत, १२.६८.१४

२. यानं वस्त्रमलंकारान् रत्नानि विविधानि च ।
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥ वही, १२.६८.१५

३. अनयाः सम्प्रवर्तेरन् भवेद्वै वर्णसंकरः ।
दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥ वही, १२.६८.१६

की व्यवस्था है । अर्थशास्त्र में शिल्पियों, कारीगरों और अन्य व्यवसायियों के द्वारा काम समय पर न निबटाना, ठीक समय पर काम के लिए उपस्थित न होना, काम बिगाड़ देना, कम तौलना, तराजू और बाट में हेराफेरी करना, अच्छी वस्तु दिखाकर घटिया वस्तु बाँध देना, असली वस्तु कहकर नकली वस्तु बेचना, पदार्थों में मिलावट करना इत्यादि वञ्चनाओं का उल्लेख करके तदनुरूप दण्ड का विधान किया गया है । उपभोक्ताओं के हितों की रक्षा के लिए ये बिन्दु आज और भी अधिक प्रासंगिक हो गये हैं । इस विषयवस्तु के आधार पर उपभोक्ता-संरक्षण के लिए कतिपय दिशा-निर्देश निर्धारित किये जा सकते हैं ।

चाणक्य का मत है कि वञ्चकों से उपभोक्ताओं के संरक्षण के लिए सर्वप्रथम एक षट्सदस्यीय भ्रष्टाचार-निरोधक उड़नदस्ता गठित करना चाहिए, जिसमें तीन आयुक्त और तीन मन्त्री होने चाहिए ।[१]

शिल्पियों के लिए आचार-संहिता प्रवर्तित करते हुए आचार्य कौटिल्य का निर्देश है कि शिल्पी देश, काल और कार्य की परिस्थिति का आकलन करके ही किसी कार्य का ठेका लें । यदि उपरिवर्णित परिस्थितियाँ अनुकूल न हों तो कार्य का ठेका न ले; भले ही इसके लिए उन्हें कोई बहाना बनाना पड़े ।[२]

काम का ठेका ले लेने पर शिल्पी को ठीक समय पर आना चाहिए । यदि देर से आये तो उसके वेतन का चतुर्थ अंश काट लेना चाहिए और उससे दुगुना दण्ड भी दिया जाना चाहिए । यदि हिंसक पशुओं द्वारा किये गये व्यवधान, दुर्घटना, दैवी प्रकोप आदि के कारण समय पर आना सम्भव न हो तो उसे अपराधी न समझा जाये । यदि शिल्पी अकुशलता के कारण ये काम बिगाड़ दे तो उसे वेतन (मजदूरी) न दी जाये और नुकसान का दुगुना दण्ड भी दिया जाये ।[३]

कपड़ा बुननेवाले जुलाहे बुनने के लिए सूत लेते समय कटौती के रूप में दस प्रतिशत सूत अधिक ले सकते हैं । यदि कपड़ा देते समय वह ज्यादा कटौती करे तो उस कटौती के बदले दुगुना दण्ड दिया जाये ।[४] सूत की बुनाई की मजदूरी सूत की कीमत के बराबर दी जाए, किन्तु जूट जैसे अधिक कठोर और रेशम जैसे अधिक मुलायम धागों की बुनाई सूत के मूल्य से डेढ़गुना होगी । परिष्कृत रेशम के कपड़ों, कम्बलों और दुशालों की बुनाई सामान्य सूत से दुगुनी देनी चाहिए ।[५]

यदि कपड़े का माप कम निकले तो जितना कपड़ा कम हो, उससे चार गुना दण्ड देना चाहिए । इसका कारण यह है कि उसने सूत चुराकर उसकी बुनाई भी लेनी चाही है । यदि सूत और कपड़े की बुनाई में अन्तर हो

---

१. प्रदेष्टारस्त्रयस्त्रमोऽमात्या, कण्टकशोधनं कुर्युः ॥ अर्थशास्त्रः प्र.७६ अ.१

२. निर्दिष्टदेशकालकार्यं च कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशम् । वही, प्रकरण ७६, अध्याय १

३. कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः ।
अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेयुः ।
कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशस्तदद्विगुणश्च दण्डः ।

४. तन्तुवाया दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः ।
वृद्धिच्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः ॥ अर्थशास्त्र ४.७६

५. सूत्रमूल्यं वानवेतनम् । क्षौमकौशेयानामध्यर्धगुणम् । पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां द्विगुणम् ॥ वही

तो भी उपर्युक्त रीति से चारगुना दण्ड देना चाहिए । यदि जुलाहा वञ्चना के रूप में अच्छा सूत रखकर घटिया सूत का कपड़ा बुनकर उपभोक्ता को थमा दे तो जुलाहे से सूत के मूल्य की दुगुनी कीमत वसूली जाये । दुसूती कपड़े की भी यही स्थिति है ।[१] ऊन के धागों को तौलते समय पाँच प्रतिशत अधिक छीजन तौली जा सकती है ।[२]

धोबियों के लिए निर्देश है कि वे लकड़ी के पटरों पर या चिकनी शिलाओं पर ही कपड़े धोकर दें, ताकि वे फटें नहीं । ऊबड़-खाबड़ जगह पर धोने से यदि कपड़े फट गये तो धोबी फटे हुए कपड़े की पूर्ति करे तथा छः गुना दण्ड का भी भुगतान करें ।[३] यदि धोबी धुलाई के लिए दिये गये कपड़ों को बेच खाये या किराये पर दे दे अथवा गिरवी रख दे तो उसे बारह पण का दण्ड दिया जाये । यदि वह कपड़े बदल दे तो कपड़े की दुगुनी कीमत का दण्ड दे और वस्त्र भी वापस करे ।[४]

धोबी को चाहिए कि वह कली जैसे ईषत् श्वेत कपड़े को एक दिन में, शिलापट्ट जैसे श्वेत (क्रीम) रंग के कपड़े को दो दिन में, धुले हुए सूत जैसे सफेद वस्त्र को तीन दिन में और अत्यन्त श्वेत वस्त्र को चार दिन में धोकर वापस कर दे । इसी प्रकार हलके रंगवाले वस्त्र को पाँच दिन में, नीले वस्त्र को छः दिन में तथा लाल फूल, लाख और मजीठे रंग के वस्त्र को बेलबूटे और कढ़ाईवाले यत्नसाध्य उत्तम श्रेणी के कपड़ों को सात दिन में धोकर लौटा दे । अवधि का अतिक्रमण हो जाने पर मजदूरी में कटौती कर देनी चाहिए ।[५]

उत्तम श्रेणी के कपड़े की धुलाई के लिए एक पण, मध्यम श्रेणी के कपड़े की धुलाई के लिए आधा पण और निम्न श्रेणी के कपड़े की धुलाई के लिए चौथाई पण दी जानी चाहिए । मोटे कपड़ों की धुलाई और रंगीन कपड़ों की धुलाई सामान्य मजदूरी से दुगुनी होनी चाहिए ।[६]

दर्जियों पर भी आचार-संहिता लागू की जानी चाहिए ।[७]

सुवर्णकार यदि अकुशल कारीगरों या खान खोदनेवाले मजदूरों से चाँदी-सोना गुप्त तरीके से खरीदे, तो उसे बारह पण दण्ड दिया जाये । यदि सोना-चाँदी तोड़-फोड़कर खरीदा गया हो तो चौबीस पण और चोर से खरीदा गया हो तो अड़तालीस पण दण्ड दिया जाये । यदि किसी के चुराये हुए गहनों को तोड़-फोड़कर खरीदे

---

१. मानहीने हीनानहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः । तुलाहीने हिनचतुर्गुणो दण्डः । सूत्रपरिवर्तने मूल्यद्विगुणः । तेन द्विपटवानं व्याख्यातम् ॥ वही

२. ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोमच्छेदश्च ॥ वही

३. रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि नेनिज्युः ।अन्यत्र नेनिजतो वस्त्रोपघातं षट्पणं च दण्डं दद्युः ॥ वही ।

४. परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो दण्डः । परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च ॥ अर्थशास्त्र, अधिकरण ४, प्रकरण १६, अध्याय १

५. मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं चैकरात्रोत्तरं दद्युः । ।
पञ्चरात्रिकं तनुरागं, षड्रात्रिकं नीतं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं जात्यं वासः सप्तरात्रिकम् । ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः ॥ वही

६. परार्ध्यानां पणो वेतनं मध्यमानामर्धपणः प्रत्यवराणां पादः ॥ वही

७. रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याताः ॥ वही

तो भी अड़तालीस पण दण्ड दिया जाये। बनाये हुए माल को बदलकर देनेवाले सुनार को भी चोरी का ही दण्ड दिया जाये।[१] यदि सुनार सोना तौलते समय एक तोले में से एक माशा सोना कम तौले तो दो सौ पण दण्ड तथा चाँदी तौलते समय एक माशा कम तौले तो बारह पण दण्ड दिया जाये।[२] यदि सुनार खोटे सोने-चाँदी पर पॉलिश चढ़ाकर असली सोने-चाँदी के भाव बेचे या शुद्ध सोने-चाँदी में खोट मिलाकर बेचे तो पाँच सौ पण दण्ड दिया जाये।[३]

चाँदी और सोने के जेवर बनवाते समय चाँदी के धरण की जेवर-बनवाई एक माशा चाँदी तथा सोने के जेवर बनवाते समय सोने का आठवाँ हिस्सा बनवाई के रूप में देना चाहिए। जेवर पर विशेष कारीगरी करवानी हो तो मजदूरी दुगुनी देनी होगी।[४]

ताँबा, सीसा, काँसा, लोहा, रांगा और पीतल— इनसे बनवाई वस्तुओं के मूल्य का पाँच प्रतिशत दिया जाये। ताँबे में दस प्रतिशत छीजन छोड़ा जा सकता है। सीसे और राँगे की वस्तुएँ बनाते समय पाँच प्रतिशत छीजन निकलता है। यदि एक पल धातु कम हो जाये तो दुगुना दण्ड दिया जाये। इन धातुओं की वस्तुएँ बनवाते समय एक पल के लिए एक कांकणी (= ५ माशे) बनवाई दी जाये।[५]

यदि सिक्कों का **परीक्षक** चलते हुए सिक्के को खोटा और खोटे सिक्के को सही बतलाये तो उसे बारह पण दण्ड देना चाहिए।[६] यदि कोई आदमी जाली सिक्का बनवाये या जाली सिक्कों को स्वीकार करे या उसका निर्यात करे तो ऐसे आदमी को एक हजार पण दण्ड देना चाहिए। यदि कर्मचारी खजाने में नकली सिक्के रख दे तो उसे मृत्युदण्ड देना चाहिए।[७]

यदि कोई **चिकित्सक** चुपचाप किसी ऐसे रोगी का उपचार करे, जिसके मरने की आशंका हो और वह दवा देते समय मर जाये तो ऐसे चिकित्सक को प्रथम साहस (अड़तालीस से छियानबे पण तक का दण्ड) दिया जा सकता है। यदि चिकित्सा में गलती होने से किसी रोगी की मृत्यु हो जाये तो चिकित्सक को मध्यम साहस तक का (दो सौ से पाँच सौ पण) दण्ड दिया जाये। शरीर के किसी अंग विशेष का गलत ऑपरेशन हो

---

१. सुवर्णकाराणामशुचिहस्ताद्रूप्यं सुवर्णमनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः, निरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्तादष्टचत्वारिंशत्पणः। प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्डः। कृतभाण्डोपधौ च ॥ अर्थशास्त्र, अधि.४, प्रकरण ७६, अध्याय १

२. सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः। रूप्यधरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः॥ वही।

३. वर्णोत्कर्षमसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो दण्डः॥ अर्थशास्त्र, ४.७६.१

४. माषको वेतनं रूप्यधरणस्य। सुवर्णस्याष्टभागः। शिक्षाविशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः। वही

५. ताम्रवृत्तत्रकंस वैकृन्तकारकूटानां पञ्चकं शतं वेतनम्। ताम्रपिण्डो दशभागक्षयः। पलहीने हीनद्विगुणो दण्डः। सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः। काकणी चास्य पलवेतनम्॥ वही।

६. रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः॥ वही

७. कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्णतो निर्यापयतो वा सहस्रं दण्ड। कोशे प्रक्षिपतो वधः॥ वही।

जाने के कारण यदि रोगी विकलांग हो जाये तो दण्ड-पारुष्य के अनुसार चिकित्सक को दण्ड दिया जाए।[१]

उपभोक्ता को **व्यापारियों** द्वारा की जानेवाली वञ्चना से बचाने के लिए संस्थाध्यक्ष (बाजार के मुखिया) को चाहिए कि वह समय-समय पर तराजू, बाट और माप के बर्तनों का परीक्षण करे, ताकि माप-तौल में धोखाधड़ी न हो।[२] यदि परिमाणी और द्रोण में आधा पल कम-ज्यादा हो तो वह क्षम्य है, किन्तु अधिक अन्तर होने पर बारह पण दण्ड दिया जाये। यदि हेराफरी एक पल से ज्यादा हो तो दण्ड भी उसी अनुपात में बढ़ता जाये।[३] तराजू में यदि एक कर्ण का हेरफेर हो तो वह दोष नगण्य है। यदि हेराफेरी दो कर्ण का हो तो छः पण दण्ड दिया जाये। कर्ण के अनुपात में दण्ड में वृद्धि होती जायेगी। अन्य माप-तौलों में इसी प्रकार की व्यवस्था करनी चाहिए।[४]

जो **व्यापारी** अधिक वजन के तराजू-बाट से माल खरीदकर हलके वजन के बाटों से उसे बेचता है, उसे दुगुना दण्ड दिया जाये।[५] गिनकर बेचे जानेवाले सौदे में दुकानदार यदि आठवाँ भाग कम देता है तो उसे छियानबे पण दण्ड दिया जाये।[६] यदि कोई दुकानदार लकड़ी, लोहा, मणि, रस्सी, चमड़ा, मिट्टी, सूत, चमड़ा तथा ऊन के बने हुए घटिया माल को बढ़िया कहकर बेचता है तो उसे उस वस्तु का आठगुना दण्ड दिया जाये।[७] बनावटी वस्तुओं को असली बताकर, दूसरे देश में पैदा हुई या बनी हुई वस्तु को अपने देश की कहकर, चमकदार बनावटी मोती आदि को मिलावटी वस्तु को या अच्छे माल की पेटी दिखाकर खराब माल की पेटी दे देने पर दुकानदार को चौवन पण का दण्ड दिया जाये।[८]

यदि बढ़ई आदि कारीगर और शिल्पी आदेशानुसार कार्य न करें अथवा दुगुनी मजदूरी माँगें, वस्तु को बेचते समय अधिक मूल्य माँगें और खरीदते समय कम कीमत दें, अथवा खरीद-फरोख्त में इकट्ठे होकर विघ्न डालें तो उनमें से प्रत्येक को एक-एक हजार पण दण्ड दिया जाये।[९] यदि व्यापारी लोग आवश्यक वस्तुओं का

---

१. भिषजः प्राणानाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य विपत्रौ पूर्वः साहसदण्डः। कर्मापराधेन विपत्तौ मध्यमः। मर्मवेधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात्॥ अर्थशास्त्र, अधिकरण ४, प्रकरण ७६, अध्याय १

२. संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां .... तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत, पौतवापचारात्॥ अर्थशास्त्र, अधिकरण ४, प्रकरण ७७, अध्याय २

३. परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः। पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः। तेन पलोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता॥ वही।

४. तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः। द्विकर्षहीनातिरिक्ते षट्पणो दण्डः॥ वही

५. तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डाः॥ वही।

६. गण्यपण्येष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः॥ वही

७. काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृण्मयं सूत्रवल्करोममयं वा जात्यमित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्टगुणो दण्डः॥ अर्थशास्त्र ४.७७.२

८. सारभाण्डमित्यसारभाण्डं तज्जातमित्यतज्जातं, राढायुक्तमुपधियुक्तं समुद्गपरिवर्तितं वा विक्रयाधानं नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डो॥ वही।

९. कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रयक्रयोपघातं वा सम्भूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः॥ वही।

अनुचित संग्रह करके उस वस्तु का अभाव उत्पन्न करके मनमाने दामों पर वह चीज बेचें तो उन्हें पकड़कर उनके ऊपर एक-एक हजार पण जुर्माना किया जाये।[१] यदि कोई व्यापारी खाद्य पदार्थों— अनाज, तेल, क्षार, लवण और दवाइयों में मिलावट करके उससे लाभ अर्जित करता है तो उसे बारह पण दण्ड दिया जाये।[२]

चाणक्य ने निर्देश दिया है कि यदि मण्डी में किसी वस्तु की अधिकता हो जाये तो उसकी बिक्री का ठेका किसी एक व्यापारी को दें और अन्य व्यापारी उस प्रकार की वस्तु न बेचें अथवा ऐसी वितरण-प्रणाली से उस वस्तु को देश में खपाएँ जिससे अधिक से अधिक लोग लाभान्वित हों।[३] चाणक्य कहते हैं कि मण्डी के मुखिया को चाहिए कि वह दूसरे देश तथा भिन्न समय में उत्पन्न होनेवाली वस्तुओं का मूल्य, बनवाने का समय, वेतन, ब्याज, भाड़ा और अन्यान्य खर्चों को जोड़कर वस्तु का ऐसा भाव तय करे, जिससे वस्तु भी बिक जाये और उपभोक्ता को सही मूल्य पर सही वस्तु भी मिल सके।[४]

आचार्य चाणक्य द्वारा निर्दिष्ट ये दिशानिर्देश उपभोक्ता-संरक्षण करने के साथ-साथ शिल्पियों, कारीगरों और व्यापारियों के लिए भी हितसाधक हैं। ये निर्देश बाजार और मण्डी की स्थिति सन्तुलित रखने में भी सहायक हैं, जिससे जमाखोरी और कीमतों में अप्रत्याशित उतार-चढ़ाव की सम्भावना भी समाप्तप्राय हो जाती है। इस प्रकार की व्यवस्था आज भी लागू हो जाये तो विज्ञापनों की चकाचौंध में भटका और एक के साथ एक मुफ्त, जैसे प्रलोभनों में अटका बेचारा उपभोक्ता निःसन्देह राहत की साँस लेगा, अन्यथा कुछ प्रबुद्ध उपभोक्ताओं को जब अपनी वञ्चना का पता चलता है तो वे उपभोक्ता फोरम की शरण में जाते हैं। ये न्याय संस्थाएँ उपभोक्ता के हितों की रक्षा के लिए पर्याप्त सीमा तक सफल रही हैं, किन्तु समय और अधिकारों की परिधि से बंधी होने के कारण तथा सुस्पष्ट निर्देशों के अभाव में कई बार समुचित निर्णय देने में ये संस्थाएँ असमर्थ पायी जाती हैं। कौटिल्य द्वारा प्रस्तावित उपरिवर्णित दिशानिर्देश निश्चित रूप से इन न्यायसंस्थाओं के लिए उपयोगी हो सकते हैं, जिससे उपभोक्ता-संरक्षण की समस्या समाप्त हो सकती है।

---

१. वैदेहकानां वा संभूय पण्यमवरुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां क्रीणतां वा सहस्रं दण्डः॥ वही

२. धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः॥ वही

३. पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत। तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन्। तानि दिवसवेतनेन विक्रीणीरन् अनुग्रहेण प्रजानाम्॥ वही

४. देशकालान्तरितानां तु पण्यानाम्—प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमनुक्रमम्। व्यायानन्याँश्च संख्याय स्थापयेदर्धमर्धवित्॥ अर्थशास्त्र, अधिकरण ४, प्रकरण ७७, अध्याय २

विश्व की सभ्यता-संस्कृति में संस्कृत का योगदान

डॉ. (श्रीमती) इन्दु शर्मा

संस्कृत 'देववाणी' के नाम से भी प्रसिद्ध है । इसका उद्देश्य कान्तासम्मित उपदेश के माध्यम से व्यक्ति के जीवन-स्तर को दिव्यता प्रदान करनेवाले साधनों का सुनियोजन करना है । इसके प्रमाण के लिए किसी उद्धरण की आवश्यकता नहीं, क्योंकि वैदिक मनीषियों से लेकर आज तक के चिन्तकों की समस्त कृतियों में यही सत्य अनुरणित होता दिखाई देता है कि मानव-जीवन का चरम लक्ष्य व्यष्टि का समष्टि तक विकास है । संस्कृत भाषा के साहित्य में इस सत्य का प्रतिपादन तो हुआ ही है, इसका सैद्धान्तिक विवेचन भी किया गया है । वेद और वैदिक वाङ्मय इसके प्रतिपादन को समर्पित हैं और समूचा स्मार्त-साहित्य इसके सैद्धान्तिक विवेचन को । दोनों उपजीव्य काव्य एवं सभी पुराण विविध विधाओं के माध्यम से इसकी सर्वग्राह्यता और सर्वबोधगम्यता की साधना को अपना परम उद्देश्य मानते हैं । अत: संस्कृत को संस्कृति का मूल स्वीकार करना सर्वथा यथार्थ है, अतिरंजना नहीं । संस्कृत शब्द की व्युत्पत्ति सम् उपसर्गपूर्वक 'कृ' धातु से क्त प्रत्यय का योग होने से हुई है । इसका शाब्दिक अर्थ है — भली-भाँति परिष्कृत या परिमार्जित वस्तु । अत: संस्कृत भाषा की श्रेष्ठता स्वयं सिद्ध है । इसमें योगशास्त्र से लेकर भोगशास्त्र पर्यन्त साहित्यिक सामग्री अविकल रूप में प्राप्त होती है ।

भारतीय संस्कृति की सनातनता का श्रेय इसकी सुदृढ़, सशक्त, सार्वभौमिक एवं सार्वकालिक प्रासंगिकता से सम्पन्न आधारशिला श्रुति भगवती को जाता है । इस साहित्य में विश्व की समस्त समस्याओं के समाधान के साधन उपलब्ध हैं । इसका श्रीगणेश साहित्यात्मा पुरुष द्वारा अन्य सृष्टि की भाँति इसकी सृष्टि से स्वीकार किया गया है । बृहदारण्यकोपनिषद् में स्पष्ट उल्लेख मिलता है—'जिस प्रकार चारों ओर से रखी हुई गीली लकड़ी में अग्नि से पृथक् धुआँ निकलता है, उसी प्रकार उस महान् सत्ता के श्वासरूप में ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास, पुराण, उपनिषद् आदि प्रादुर्भूत हुए ।'[१] शतपथब्राह्मण में वेदों का निस्सरणस्रोत अमैथुनी सृष्टि से उत्पन्न मोक्ष से पुनरावर्तित तप:पूत ऋषियों की समाधि स्वीकार किया गया है—तेभ्यस्तप्तेभ्य-स्त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेः ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः । [२] वेदोत्तर साहित्य वेद-प्रशस्ति को समर्पित है ।

---

१. बृहदारण्यकोपनिषद्,४.२.१०

२. शतपथब्राह्मण,१.१.५.२३

स्मृतिकार याज्ञवल्क्य के अनुसार वेद समस्त सत्यविद्याओं का निधान है। मनु ने इसका अक्षरशः समर्थन करते हुए वेद को पितृगण, देवता तथा मनुष्यों का सनातन चक्षु सिद्ध किया है —

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ [१]

समस्त विश्व की पूर्णत्वप्राप्ति के लिए सार्वभौमिक साधनों का सुनियोजन वेदों में उपलब्ध होता है। ये मानव की अन्तर्बाह्य शक्तियों को विकास का चरमोत्कर्ष प्रदान करने में समर्थ हैं। वेद 'वसुधैव कुटुम्बकम्' के स्वप्न के कार्यान्वयन का सर्वप्रथम प्रयास सिद्ध होते हैं। इनकी अनन्यता इनकी सांकेतिकता में निहित है। इनमें प्राणी के मानसिक, वाचिक तथा कायिक परिष्कार के लिए समस्त कर्तव्यों तथा अकर्तव्यों के पालन और निषेध का मनोवैज्ञानिक प्रस्तुतीकरण उपलब्ध होता है। इनमें साम्प्रदायिक सहिष्णुता, एकेश्वरवाद की प्रतिष्ठा, जीव और ब्रह्म में सम्बन्ध की स्थापना तथा प्राणियों में संघसमर्थक संस्कारों के प्रादुर्भाव को समर्पित विविध प्रसंग उपलब्ध होते हैं। कहीं 'संगच्छध्वं संवदध्वं' के संकेत का सुनियोजन उपलब्ध होता है तो कहीं 'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्' का परामर्श।

वेद के अन्तर्गत वेद-वेदाङ्ग ही नहीं, अपितु उनपर लिखे गए अनेक व्याख्यात्मक ग्रन्थ भी आते हैं। इनके दो भाग हैं — शुद्ध ब्राह्मण और आरण्यक। प्रत्येक ब्राह्मण के अन्त में आरण्यक परिशिष्ट के रूप में जुड़ा हुआ है तथा प्रत्येक आरण्यक के अन्त में उसका उपनिषद् सम्बद्ध है। भारतीय उपनिषत्साहित्य की प्रशस्ति करते हुए डॉ. एस. राधाकृष्णन ने कहा है — "The Upanisads form concluding portion of Vedas, a denomination which suggests that they contain the essence of the Vaidic teachings." उपनिषद् भारतीय साहित्य के ज्योतिस्तम्भ हैं। ये मात्र दर्शनग्रन्थ ही नहीं, अपितु भारतीय संस्कृति के विविध पक्षों, जीवन-मूल्यों तथा नैतिक मानदण्डों के भी अनन्य कोष हैं।

लेखन-परम्परा का श्रीगणेश साहित्य के प्रादुर्भाव के बहुत समय बाद हुआ। इससे पूर्व मानव जीवन की अभीष्ट अपेक्षाओं की पूर्ति के साधनों का एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी को अन्तरण श्रोत्रेन्द्रियाश्रित रहा है। उस समय विवेकज-ज्ञानी एवं महर्षि अपने पूर्वजों से प्राप्त तथा निजी अनुभवजन्य ज्ञान शिष्यों को कण्ठस्थ करा देते थे। अतः गुरु द्वारा शिष्य को तदनन्तर उक्त शिष्य के द्वारा अपने शिष्य को सुनाकर कण्ठस्थ करा दिया जाने वाला साहित्य 'श्रोतसाहित्य' के नाम से प्रसिद्ध है। 'स्मृति' शब्द का प्रयोग श्रुति, अर्थात् ऋषि-प्रकाशित एवं ऋषिदृष्ट वाङ्मय से भिन्न साहित्य के लिए हुआ है। स्मृति सीधे स्मरणशक्ति पर प्रभाव डालती है। इसके लिए किसी विशेष शिक्षा अथवा साधन की आवश्यकता नहीं पड़ती।[२] पी.वी. काणे का मत है — 'स्मृति का तात्पर्य वेद-वाङ्मय से इतर ग्रन्थों, यथा—पाणिनीय व्याकरण, श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र, महाभारत, मनुस्मृति, याज्ञव-

---

१. मनुस्मृति, १२.६४

२. अल्ब्रेक्ट वेबर, भारतीय साहित्य, अनु.— उमेशचन्द्र पाण्डेय. इलाहाबाद. १९९८, पृष्ठ ११

ल्क्यस्मृति तथा अन्य ग्रन्थों से है ।[१] श्रौत तथा स्मार्त साहित्य में भावाभिव्यक्ति के लिए जिस माध्यम को अपनाया गया, वह संस्कृत है । इस दृष्टि से संस्कृत विश्व की प्राचीनतम भाषा सिद्ध होती है, क्योंकि समूचे विश्व में इहलौकिक और पारलौकिक, योगशास्त्रविषयक और भोगशास्त्रविषयक समस्त ज्ञान का सूत्रपात वेदों से स्वीकार किया जाता है । हमारे यहाँ धर्मशास्त्र के प्रणेताओं ने धर्म के प्रति संकुचित दृष्टिकोण कभी नहीं अपनाया था । वे न तो इसे विशिष्ट पूजा-पद्धति ही मानते थे और न ही इष्टविशेष में आस्था का द्योतक । धर्म एक जीवन-पद्धति है; एक ऐसी आचारसंहिता, जो मनुष्य की वैयक्तिक तथा सामाजिक गतिविधियों को नियमति करते हुए उसके पूर्णत्व की प्राप्ति के पथ को प्रशस्त करती है । व्यास ने धर्म को परिभाषित करते हुए लिखा है —

धारणाद्धर्ममित्याहुः धर्मो धारयति प्रजाः ।
यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ [२]

वेदों में देवताओं से आग्रह किया गया है कि वे समूचे विश्व को आर्य बना दें । 'आर्य' शब्द उभयार्थक है । वैयक्तिक रूप में प्रयुक्त होने पर यह सुनियन्त्रित जीवन, स्पष्टवादिता, सदाचार, उच्चता, सद्व्यवहार, साहस, विनम्रता, पवित्रता, मनुष्यता, दयालुता, बलहीनों का रक्षण, सामाजिक कर्तव्यों के करने के लिए दृढ़संकल्प, ज्ञान-पिपासा, बुद्धिमानों व विद्वानों के प्रति सम्मान का भाव तथा सामाजिक सद्गुणों के एक विशेष नैतिक आदर्श का ज्ञान कराता है । सामाजिक परिवेश में यह एक सम्प्रदाय विशिष्ट के नाम से प्रसिद्ध है । जहाँ तक **'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्'** का सम्बन्ध है, उससे अभिप्राय समूचे विश्व के प्राणियों का समग्र परिष्कार है, ताकि हम सभी एक दूसरे के प्रति सहृदयता का व्यवहार करते हुए विश्व को एक परिवार में परिणत करने में समर्थ हो सकें । वेदों में जो सत्य बीज-रूप में प्रतिपादित हुए हैं, वेदोत्तर साहित्य में उन्हीं का सरलीकरण उपलब्ध होता है । कृष्णद्वैपायन व्यास ने इस सुभाषित का समर्थन करते हुए आर्य की परिभाषा इन शब्दों में की है — 'जो शान्त हुए वैर का उद्दीपन नहीं करता, घमण्ड नहीं करता तथा हीन-भावना से ग्रसित नहीं होता, विपत्ति पड़ने पर भी निन्दित कर्म नहीं करता, अपने सुख में अधिक प्रसन्न नहीं होता, दूसरों को दुःखी देखकर प्रसन्न नहीं होता, दान देकर पश्चात्ताप नहीं करता, वही व्यक्ति आर्य है ।'[३]

प्रेमपूर्ण हृदय के भाव, मन के शुभ विचार और आपस की निर्वैरता आप अपने घर में स्थिर कीजिए । तुम्हारे में से हर मनुष्य दूसरे मनुष्य के साथ ऐसा प्रेमपूर्ण बर्ताव करे, जिस प्रकार नए उत्पन्न हुए बछड़े से उसकी माता (गौ) प्यार करती है ।

---

१. धर्मशास्त्र का इतिहास, भाग १, पृष्ठ ४०

२. कर्णपर्व, ६९.५८

३. न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति । न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यं तमार्यशीलं परमाहुरार्याः । न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं, नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः । दत्त्वा न पश्चात् कुरुतेऽनुतापं स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः । महाभारत-उद्योगपर्व, ३३.११६.११८

वैदिक वाङ्मय में सौहार्द तथा सौमनस्य पर सर्वाधिक बल दिया गया है । इसके एक नहीं, अनेक उदाहरण मिलते हैं । इनमें आग्रह किया गया है कि प्राणियों को पारस्परिक प्रेम बनाए रखना चाहिए —

सहृदयं साम्मनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्योऽन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥ [१]

वास्तव में हमारे मनीषी समूचे विश्व को एक परिवार मानते थे और सभी की सुख-समृद्धि की कामना करते थे । वेदोक्त सभी स्तुतियों में कहीं भी वैयक्तिक कामना उपलब्ध नहीं होती । जो कुछ भी माँगा गया है, वह सभी के लिए माँगा गया है । एक स्तुति में कामना की गयी है कि ईश्वर प्राणिमात्र को दुरितों से दूर रखें और उनके मन में भद्रताओं को अपनाने के संस्कारों को प्रदुर्भाव कराएँ । [२] हमारे साहित्य में प्राणियों में पारस्पकि रक्त-सान्निध्य की ही बात नहीं कही गयी, अपितु आत्मसान्निध्य की भी सिद्धि की गयी है । पारस्परिक विद्वेष ही विश्व की ज्वलन्त समस्याओं का जनक माना गया है । रंगभेद, जातिभेद, वर्गभेद, सम्प्रदायभेद मानवता को अधःपतन के गर्त की ओर धकेल रहे हैं । इसका समाधान हमारे मनीषियों ने युगों पूर्व इन अनुभवजन्य ज्ञान में प्राप्त कर लिया था कि मानव-जीवन में संशयराहित्य का प्रदुर्भाव तब तक नहीं हो सकता जब तक वह अनुभव से सभी आत्माओं को अपनी आत्मा में स्थिर और अपनी आत्मा को सभी आत्माओं में अवस्थित नहीं मान लेता । यह अवस्था विश्व को सभी समस्याओं से मुक्त कराने में सक्षम है —

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् ॥

का शाश्वत उद्घोष सर्वप्रथम इसी भाषा से निःसृत हुआ है । मनुष्यों की तरह भाषा का भी अपना भाग्यचक्र होता है, इसकी अरें ऊपर-नीचे होती रहती हैं । भास की उक्ति — 'चक्रारपंक्तिरिव गच्छति भाग्यपंक्तिः' संस्कृत भाषा के सम्बन्ध में भी यथार्थ सिद्ध हुई है । विदेशी आक्रमणकारियों के विनाशकारी षड्यन्त्रों के फलस्वरूप यह भाषा कालान्तर में मृत घोषित कर दी गई । विज्ञान के क्षेत्र में प्रगति का सारा श्रेय पाश्चात्य जगत् को जाने लगा, परन्तु कालान्तर में स्वतन्त्रता-प्राप्ति के पश्चात् वैदिक वाङ्मय पर किए गए विज्ञान, अर्थशास्त्र तथा राजनीतिशास्त्र से सम्बद्ध परिशीलनों ने यह सिद्ध कर दिया है कि वेद समूचे विश्व में उपलब्ध ज्ञान-विज्ञान के अनन्य कोष हैं । विज्ञान के जो सिद्धान्त आज खोजे जा रहे हैं, वे मूलतः बीज-रूप में वेदों में पहले से ही विद्यमान हैं ।

संस्कृत भाषा में रचित साहित्य की अनन्य विशेषता इसके उद्देश्य का लोकमंगल की साधना को समर्पित होना है । वेद प्रकृति के अनन्यतम सान्निध्य में भारतीय मनीषियों के प्राप्त अनुभवजन्य विवेकज ज्ञानविषयक सिद्ध हुआ है । इस भाषा में रचित साहित्य में सर्वाधिक बल इसी सत्य पर दिया गया है कि समष्टि का निर्माण भी उन तत्त्वों के संयोग से हुआ है, जिनसे व्यष्टि का । इस भावना का प्रादुर्भाव सबके प्रति आत्मवत् व्यवहार को

१. अर्थवेद, ३.३०.१
२. विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ यजुर्वेद, ३०.३

मनुष्य का स्वभाव बना देता है। यही कारण है कि हमारे साहित्य में पुनः पुनः असत् से सत् की ओर, तिमिर से प्रकाश की ओर और मृत्यु से अमरत्व की ओर अग्रसर होने का आग्रह उपलब्ध होता है।[१] यजुर्वेद में सत्य को प्राप्त करने का एकमात्र स्रोत श्रद्धा को स्वीकार किया गया है। श्रद्धा की प्राप्ति दक्षता-लाभ के बिना असम्भव दर्शायी गयी है। इस बात का भी स्पष्ट उल्लेख मिलता है कि दक्षता-लाभ के लिए दीक्षा-लाभ परम आवश्यक है और दीक्षा-प्राप्ति का एकमात्र स्रोत है — व्रत।[२] इस सन्दर्भ के माध्यम से प्राणिमात्र में उन दिव्य अनुशासनों के पालन के सत्संस्कार जगाने की चेष्टा की गयी है, जो वेदोत्तर काल में यम और नियमों के नाम से प्रसिद्ध हुए।

मनुष्य को मनुष्यता के पथ पर अग्रसर होने के योग्य बनाने के लिए दुरितों के पराभव और भद्रताओं के प्रादुर्भाव के लिए ही दिव्य अनुशासनों का जो प्रतिपादन वेदों में बीज-रूप में हुआ था, उसी का सैद्धान्तिक विवेचन स्मार्त साहित्य में उपलब्ध होता है। इस माध्यम से यही सिद्ध करने की चेष्टा की गयी है कि यदि हम उन कारणों का विकल्प ढूँढ़ लें, जिनके उदय से संसार में पारस्परिक कलह की स्थिति पैदा होती है तो विश्वशान्ति को स्थायित्व प्राप्त हो सकता है। ये विकल्प इस प्रकार हैं — हिंसा का विकल्प अहिंसा, परिग्रह का विकल्प अपरिग्रह, लोलुपता का विकल्प सन्तोष, मिथ्या आडम्बर का विकल्प सत्य, भेद का विकल्प अभेद एवं सम्प्रदायवाद का विकल्प सम्प्रदाय-निरपेक्षता इत्यादि। भारतीय साहित्य में प्रतिपादित यम-नियमों की विशिष्टता इस तथ्य से स्वयं सिद्ध हो जाती है कि नियमों का उद्देश्य व्यक्ति के आचार को परिष्कृत करना है और यमों का उद्देश्य उसके व्यवहार का परिमार्जन। इनका प्रतिपादन हमारे यहाँ उपलब्ध धर्म की दोनों परिभाषाओं के अनुरूप है। ये परिभाषाएँ हैं — धारयति इति धर्मः, ध्रियन्ते लोका अनेन इति। वस्तुतः जब मनुष्य वैयक्तिक रूप से परिष्कृत हो जाता है तो अन्य लोग उसके द्वारा विहित सभी मर्यादाओं के पालन को श्रेयस्कर मानने लगते हैं। इसी उदात्त तत्त्व को सम्मुख रखते हुए महर्षि वाल्मीकि ने रामायण की रचना की थी। इस महाकाव्य की रचना की प्रेरणा उन्हें एक भील द्वारा एक निरपराध क्रौञ्च की नृशंस हत्या पर व्यक्त शोकजन्य रोष से हुई थी। असहायों के विरुद्ध किए गए जघन्य अपराध ने उन्हें एक ऋषि के लिए उचित मर्यादा तक का उल्लंघन करने को विवश कर दिया था। उनके अन्तर्मन से स्वस्फुरित मार्मिक चीत्कार से समूचा तपोवन गुंजायमान हो उठा था —

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥[३]

अगले ही क्षण उनका रोष पश्चात्ताप की भावना में बदल गया। उन्होंने ईश्वर से प्रार्थना की कि उनके द्वारा रोषवश निषाद को दिया गया यह शाप कभी फलीभूत न हो। यह कह देना निश्चित रूप से अतिशयोक्ति नहीं कि संस्कृत भाषा ने अपने सोद्देश्य साहित्य के माध्यम से समूचे विश्व को लोकमंगल की साधना की प्रेरणा दी है, शान्ति का सन्देश दिया है, सबके प्रति आत्मवत् व्यवहार का परामर्श दिया है और समूचे विश्व को

---

१. बृहदारण्यकोपनिषद्
२. यजुर्वेद, १९.३०
३. बालकाण्ड, १.१५

दायित्वबोध, अधिकारबोध और आत्मबोध से प्रबुद्ध करने का प्रयास किया है । जहाँ तक महाभारत के प्रतिपाद्य विषय का सम्बन्ध है, उसके बारे में विन्टरनित्ज ने कहा है — In reality one can speak of Mahabharata as an epic and as a 'poem' only in a very restricted manner indeed, in a certain sense the Mahabharata is not at all a poetic product, but rather, an entire literature.[१] महाभारत का वर्ण्यविषय मात्र इतिहासवर्णन, पुराणाख्यान तथा युद्धवर्णन तक सीमित न होकर तद्युगीन जीवन के समस्त क्षेत्रों तक व्यापक है । इसमें प्रतिपादित जीवन-मूल्य सार्वभौमिक तथा सार्वकालिक प्रासंगिकता से युक्त हैं । महाभारत में वेदों का रहस्य, उपनिषदों का तत्त्वज्ञान, अङ्ग-उपाङ्गों की व्याख्या, इतिहास और पुराण का विकास, त्रिकाल का निरूपण, जरा, मृत्यु, भय, व्याधि, भावाभाव का विचार, त्रिविध धर्म का विवेचन आदि सब कुछ समाहित है । इसका साध्य मनोरंजक कथा के माध्यम से जनमानस में धर्म के प्रति असली निष्ठा, अदम्य विश्वास तथा उसके पालन के लिए अडिग साहस फूँकना है । यदि महाभारत का उद्देश्य मात्र इतिहास-वर्णन या युद्ध-चित्रण होता तो उद्योगपर्व जैसे आपत्काल में धर्म के लक्षणों की चर्चा को पर्याप्त स्थान उपलब्ध होना असम्भव था । इसी प्रकार आरण्यकपर्व में यक्ष-युधिष्ठिर संवाद में दर्शाया गया है कि यज्ञ, सत्य, दम, शौच, कोमलता, लज्जा, धीरता, दान, तप और ब्रह्मचर्य धर्म के शरीर हैं तथा अहिंसा, समता, शान्ति, तप, शौच तथा प्रमादराहित्य उसकी प्राप्ति के द्वार ।[२] वस्तुतः विविध संवादों, आख्यानों एवं प्रश्नोत्तरों के माध्यम से महाभारत में प्रतिपादित सार्वभौमिक और सार्वकालिक प्रासंगिकता से युक्त जीवन-मूल्य यह सिद्ध करते हैं कि इसके लिए प्रयुक्त एक अन्य सम्बोधन आचार-संहिता नितान्त यथार्थ और सर्वथा इसके प्रतिपाद्य विषय के अनुरूप है । श्रीमद्भगवद्गीता इसकी अनन्यतम निधि है, जिसे समूचे विश्व में आदर और सम्मान की दृष्टि से देखा जाता है । इसको दिया गया दूसरा नाम गीतोपनिषद् है । भगवान् श्रीकृष्ण और अर्जुन का यह संवाद केवल अर्जुन के विषाद के परिहार में ही सक्षम नहीं, अपितु विश्व के किसी भी दुविधाग्रस्त प्राणी के लिए आशा की एक उज्ज्वल किरण की भाँति सदा सर्वदा देदीप्यमान रहा है । यद्यपि इसकी प्रचारस्थली युद्धभूमि और इसका उद्देश्य अर्जुन को युद्धोन्मुखी बनाना तथा धर्मयुद्ध को हिंसारहित यज्ञ घोषित करना है, तो भी इस उपदेश में हिंसा को सर्वोपरि स्थान दिया गया है । इस संवाद में जिन उपनिषदों के आंशिक उद्धरण उपलब्ध होते हैं, वे हैं बृहदारण्यक, छान्दोग्य, मुण्डक, कठ, श्वेताश्वतर, महानारायण, नृसिंहतापिनी, गोपालतापिनी तथा रामतापिनी ।[३]

अर्जुन को जो विषाद युद्ध से पूर्व हुआ था, युधिष्ठिर युद्धोपरान्त उसी विषाद से ग्रस्त हो गए । वे इतने आतुर हो उठे कि उन्होंने अपना राज्याभिषेक करवाने से भी इनकार कर दिया । उन्हें भीष्म से परामर्श करने के लिए कहा गया । यहीं से महाभारत के अनन्य अंश शान्तिपर्व का समारम्भ होता है । यह पर्व आद्यन्त विशिष्ट विवेकज ज्ञानियों के उपदेशों, अनुभवी सन्तों के सारगर्भित प्रवचनों तथा धर्मप्रवर्तकों को मन्तव्याभिव्यक्ति से

---

१. हिस्ट्री ऑफ इण्डियन लिटरेचर, पृ. २६६

२. आरण्यकपर्व, २६८.७-८

३. गीताकर्मयोगरहस्य, पृ. ५३३

ओतप्रोत है । इसमें राजधर्म के अन्तर्गत लगभग सभी धर्मों की चर्चा उपलब्ध होती है । मानव-जीवन को जीने योग्य बनाने का श्रेष्ठतम साधन यम-नियम का निर्वाह दर्शाया गया है —

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम्।
क्षमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते स सुखी भवेत्॥ [१]

जिस प्रकार आज के युग में किए जानेवाले आयुर्वेदौषधि के रोगनिवारक शक्तिविषयक प्रयोगों के परिणामस्वरूप हमारी चिरकाल से अवहेलित अमृतसंजीवनी विष्णुरूपा नीम अपनी चिरविस्मृत प्रतिष्ठा को पुन: प्राप्त करने में समर्थ हो गयी है, उसी प्रकार वर्तमान काल में वैद्यक एवं अन्य प्राच्य ग्रन्थों पर किए गए परिशीलनों ने विश्व-सभ्यता और संस्कृति को संस्कृत भाषा द्वारा दिए गए योगदान को अक्षुण्ण सिद्ध किया है । आज का युग जिन समस्याओं से आक्रान्त है, उनका समाधान तभी सम्भव है, जब हम इस भाषा में रचित साहित्य में प्रतिपादित जीवनमूल्यों को सच्चे मन से अपनाएँ, ताकि संस्कृत वाङ्मय में संजोया गया स्वप्न साकार हो सके । यह कह देना निश्चित रूप से अतिशयोक्ति नहीं कि संस्कृत भाषा ने अपने सोद्देश्य साहित्य के माध्यम से समूचे विश्व को लोकमंगल की साधना की प्रेरणा दी है, शान्ति का सन्देश दिया है और सबके प्रति आत्मवत व्यवहार का परामर्श दिया है । उस वाङ्मय में सभी के सुख की कामना की गयी है । इसमें प्रतिपादित जीवनमूल्य विश्व सभ्यता और संस्कृति के पथ-प्रशस्तक थे, हैं और अनन्त काल तक रहेंगे । संक्षिप्ततः संस्कृत भाषा में रचित वाङ्मय में समूचे विश्व के लिए मात्र अभ्युदयसाधक सामग्री ही उपलब्ध नहीं है, अपितु निःश्रेयसलाभदायक साधन भी प्रचुर मात्रा में विद्यमान हैं । यही कारण है कि आज भी समूचा विश्व इसके साहित्य में उपलब्ध प्रवृत्तिसमर्थक और निवृत्तिपोषक सामग्री को सहर्ष स्वीकार कर रहा है ।

१. शान्तिपर्व, २०८.६

प्राच्यकालीन पञ्चायत-व्यवस्था

डॉ. रूपकिशोर शास्त्री

हमारे देश में प्राचीन काल से ही पञ्चायत-प्रथा का प्रचलन रहा है । विवादों का निर्णय करने के लिए ग्रामों में तो पञ्चायतों का अस्तित्व था ही, नगरों में भी समाज के विभिन्न वर्गों की अपनी पञ्चायतें होती थीं । वैदिक युग में भी पञ्चायतों के अस्तित्व के प्रमाण वैदिक साहित्य में प्राप्त होते हैं ।[१] प्राच्यकालीन पञ्चायत-व्यवस्था से सम्बन्धित बिन्दु इस प्रकार हैं—

१. पंचायतों के वर्ग—प्राचीन भारत में नगरों और ग्रामों में कृषकों, व्यापारियों, पशुपालकों, शिल्पियों आदि के संघ अस्तित्व में थे । उनके अपने नियम थे । इन सभी संघों की अपनी सभाएँ और पञ्चायतें थीं । ये अपने नियमों के अनुसार संघ के सदस्यों के विवादों का निर्णय किया करती थीं । राजकीय न्यायालयों में जाने से पूर्व संघ के सदस्य यह प्रयत्न करते थे कि वे अपने विवादों का निपटरा वहीं मान्य पञ्चों से करा लें ।

'गौतम धर्म सूत्र'[२] के "**कृषकः वणिक् पशुपालकः कुसीदकः कारवः स्वे स्वे वर्गे**"—इस व्यवस्था के अनुसार कृषक, व्यापारी, महाजन, पशुपालक, शिल्पी आदि अपने-अपने वर्गों में विवादों के सम्बन्ध में प्रमाणस्वरूप गण्य हैं । अपनी रीति, परम्परा और विधानों के अनुसार वे अपने विवादों का निर्णय अपने-अपने वर्ग की पञ्चायतों में कर सकते हैं । धर्म को साक्षी बनाकर अपने-अपने विवादों का निर्णय सम्पन्न करा लें, यही अच्छा है ।[३] उनके विवादों का निर्णय अन्य जनों द्वारा सम्भव नहीं है । अतः तद्वर्ग की परम्पराओं को जाननेवालों को ही उनका निर्णय करना चाहिए, ऐसा उल्लेख शुक्रनीतिसार में किया गया है ।[४]

इसी तथ्य के विस्तार में जाते हुए आचार्य शुक्र लिखते हैं कि आरण्यकजन आरण्यकों से, संघ बनाकर रहनेवाले (सार्थिक) जन अपने संघ के लोगों से, सैनिकजन सैनिकों से, ग्रामवासीजन ग्रामवासियों से और

---

१. त्यान्वशिना हुवे सुदंसमा गृभे कृता ।
ययोरस्ति प्रणः सख्यं देवेष्वध्याप्यम् ॥ ऋग्वेद ८.१०.३

२. गौ० ध० सू० , २.२.२ में वर्णित

३. कीलाशाः कारुकाः शिल्पिकुसीदकश्रेणिनर्तकाः ।
लिङ्गिनस्तस्कराः कुर्युः स्वेन धर्मेण निर्णयम् ॥ शुक्रनीतिसार, ४.५.१८

४. अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तत्तैरेव कारयेत् । वही, ४.५.१९

अरण्यवासीजन अरण्यवासियों से अपने-अपने विवादों का निर्णय करा लें। इसका कारण यह है कि जो व्यक्ति जहाँ रहते हैं, वस्तुतः वही वहाँ के गुण-दोषों को भली-भाँति जान सकते हैं।[१]

याज्ञवल्क्य ने गण के स्थान पर पूग पद का प्रयाग किया है।[२] शास्त्रकारों ने कुल, श्रेणी और गण (पूग), इन तीन प्रकार की पञ्चायतों का उल्लेख किया है।[३]

२. कुल—कुल के अन्तर्गत संयुक्त परिवारों की गणना की गयी थी। संयुक्त परिवारों के आपसी विवादों का निर्णय कुल के वृद्धजन मिल बैठकर किया करते थे।

३. श्रेणी—श्रेणियाँ दो प्रकार की होती थीं— जातिगत और व्यवस्थागत। इन श्रेणियों से सम्बद्ध विवादों का निर्णय पञ्चायतों के पञ्च किया करते थे।

४. गण (पूग) —गण या पूग की पञ्चायतों में ग्राम, नगर या जनपद के सभी वर्गों के प्रतिनिधि आते थे। इनको सभी छोटे-मोटे विवादों का निर्णय करने का अधिकार था। आर्य शुक्र का कथन है कि ये पंचायतें चोरी-डकैती आदि गम्भीर अपराधों को छोड़ शेष सभी विवादों का फैसला सुनाती थीं।[४] सत्यकेतु विद्यालंकार का मन्तव्य है कि प्राचीन भारत में ग्राम के स्वशासन के संचालन के लिए दस समितियाँ होतीं थीं। इनमें एक न्याय समिति होती थी।[५]

५. निर्णयों के विरुद्ध अपील—कुल आदि की पञ्चायतों के निर्णयों से वादी या प्रतिवादी के असन्तुष्ट होने पर उनके निर्णयों के विरुद्ध अपील करने का प्रावधान भी प्राचीन मनीषियों ने किया था। कुल पञ्चायत में विवाद के तय न होने पर इसे श्रेणी पञ्चायत में लाया जा सकता था। श्रेणी पञ्चायत के निर्णय से असन्तुष्ट होने पर इसे गण (पूग) अथवा जनपद की पञ्चायत में लाया जा सकता था। इस पञ्चायत के निर्णय से भी सन्तुष्ट न होने पर विवाद को राजा के न्यायालय में अथवा राजा द्वारा नियुक्त न्यायाधीश के न्यायालय में लाया जा सकता था। वह राजा या न्यायाधीश अपने नियमों के अनुसार विवाद का निर्णय करता था।[६]

६. शासन द्वारा पञ्चायतों को मान्यता—स्थानीय संगठनों या पञ्चायतों के नियमों को शासन द्वारा मान्यता दी जाती थी। इनके निर्णय भी राज्य द्वारा मान्य थे, परन्तु निर्णयों के क्रियान्वयन का अधिकार राजा को

---

१. आरण्यकास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैः सह।
सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः॥
अभियुक्ताश्च ये यत्र सन्निबन्धनयोजनाः।
तत्रत्यगुणदोषाणां त एव हि विचारकाः॥ वही, ४५.२३-२४

२. पूगाः समूहाः भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तिनाधिकस्थाननिवासिनां यथा ग्रामनगरादयः श्रेणयो नानाजातीयानामेकजातीनां संघाताः। कुलानि जातिसम्बन्धिबन्धूनां समूहाः।— याज्ञवल्क्य स्मृति १.३० पर मिताक्षरा टीका

३. नृपेणाऽधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च। याज्ञवल्क्य स्मृति, १.७४

४. साहसस्तेयवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्। शु.नी.सा. ४.५.३९

५. डॉ. सत्यकेतु विद्यालंकार की पुस्तक 'प्राचीन भारत की शासन- संस्थाएं तथा राजनीतिक विचार' पृ. २५८

६. विचार्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्नविचारितम्।
गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः॥ शु.नी.सा., ४.५.३०

ही प्राप्त था। यदि ये संगठन या पञ्चायतें अपने नियमों का पालन नहीं करती थीं, तो वे भी राजा द्वारा दण्डनीय थीं।[१] स्थानीय संगठनों द्वारा अपने नियमों का पालन न करने पर तथा सदस्यों के मध्य हुए समझौतों का पालन न करने पर शासन इनको दण्डित कर सकता था[२]।

कुल, श्रेणी, गण अथवा पूग की पञ्चायतें सभी प्रकार के विवादों पर फैसला सुनाने के लिए स्वतन्त्र थीं, परन्तु चोरी, डकैती आदि कुछ विशिष्ट प्रकार के विवादों का निर्णय करने का अधिकार इन्हें नहीं था।[३] इन विवादों का निर्णय शासन द्वारा स्थापित न्यायालय की कर सकते थे।

कौटिल्य ने भी ग्रामों के खेत आदि से सम्बन्धित छोटे-मोटे विवादों के निर्णय का अधिकार ग्रामवृद्धों को ही था।[४] उसने इस संगठनों की विधायिका शक्ति को स्वीकार किया था।[५] कौटिल्य का मत है कि अपने-अपने वर्ग में यथोचित देश और काल में अपनी प्रवृत्ति के अनुसार किये गये सारे व्यवहार नियमों के अनुकूल समझे जाते हैं। उत्तराधिकार में भी देश, जाति, गण और ग्रामों की परम्पराओं तथा आकार को प्रमाण मानना चाहिए।[६]

महाभारत का कथन है कि राजा को श्रेणी, कुल और देश के धर्मों को मान्यता देनी चाहिए। इसमें हस्तक्षेप करना उसके लिए उचित नहीं है।[७]

प्राचीन मनीषी धर्मशास्त्रकारों—शुक्र, कात्यायन, बृहस्पति, याज्ञवल्क्य आदि ने पूग (गण), श्रेणी और कुल में पहले-पहले को बादवाले की अपेक्षा अधिक बलवान बताया है। इसका अभिप्राय यह है कि वे कुल की अपेक्षा श्रेणी को, श्रेणी की अपेक्षा गण को, गण की अपेक्षा सभ्य को और सभ्य की अपेक्षा अध्यक्ष को अधिक शक्तिशाली मानते हैं। राजा इन सबसे अधिक शक्तिशाली होता है। राजा का कर्तव्य है कि धर्म-अधर्म का निश्चय करके वादों का निर्णय करे। यह सारी व्यवस्था एक दूसरे के अधीन है।[८]

---

१. कुलानि ज्ञातीः श्रेणींश्च गणान् जानपदांस्तथा।
स्वधर्मचलितान् राजा विनीय स्थापयेत् पथि। याज्ञवल्क्य स्मृति, १.३८

२. एतद् दण्डविधिं कुर्यात् धार्मिकः पृथिवीपतिः।
ग्रामजातिसमूहेषु समय व्यभिचारिणाम्॥ मनुस्मृति, ८.२२१

३. (क) संज्ञा ये विहिताः सम्यक् कुलश्रेणिगणादयः।
साहसस्तेयवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्॥ बृहस्पति स्मृति, १.५८
(ख) शुक्रस्मृतिसार, ४५.२९

४. अर्थशास्त्र, ३.११.७

५. वही, ३.१.१६

६. देशस्य जात्याः संघस्य धर्मो ग्रामस्य चादि यः।
उचितस्तरयतेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत्। वही, ३.७.४५

७. महाभारत आदिपर्व. ३६.१९

८. (क) बृहस्पति स्मृति. १.९३-९४
(ख) नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कलानि च।
पूर्वं पूर्वं गुरुर्ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम्। याज्ञ० स्म०, २.३०

उक्त प्रथा के अन्तर्गत ग्रामों और नगरों में विभिन्न वर्गों के अपने संगठन होते थे। उनमें अपने सदस्यों के आपसी विवादों का निर्णय किया जाता था। यह भी व्यवस्था की गयी थी कि किसी वर्ग की पञ्चायत में विवाद प्रस्तुत होने पर पहले यह निर्णय किया जाये कि वह विवाद किस श्रेणी से सम्बन्धित है। यह निश्चय हो जाने पर उस विवाद को उसी श्रेणी की पञ्चायत में भेज दिया जाता था, जहाँ तत् श्रेणिक विद्वज्जन विवादों पर फैसला सुनाते थे। वे विद्वज्जन देशशास्त्रादि की दृष्टि से धर्माधर्म की समीक्षा करके ही निर्णय देने के पक्षधर होते थे।[१]

इस प्रकार सभी प्राचीन शास्त्रकारों ने पूग, श्रेणी और कुलों के संगठनों को पारस्परिक विवादों को सुलझाने का अधिकार दिया था। ये पूग, श्रेणी और गण एक प्रकार की ही पञ्चायतें थीं। एक स्थान पर रहने-वालों, एक ही प्रकार का व्यवसाय करने वालों तथा एक ही प्रकार के सदस्यों का हितसाधन करती हुई ये पञ्चायतें विवादों पर फैसला सुनाती थीं। इन प्राचीनकालीन पञ्चायतों के सम्बन्ध में डॉ० अल्तेकर ने अपने प्रसिद्ध ग्रन्थ 'स्टेट ऐंड गवर्नमेण्ट इन एन्शियेण्ट इण्डिया' में लिखते हैं— ये संगठन ग्रामों के लोकप्रिय कोर्ट (लोक अदालत) थे, और इनका सामाजिक महत्त्व था। भारतीय इतिहास में हजारों वर्षों तक ये प्रभावशाली रहे। यद्यपि इनकी स्थिति अराजनीतिक थी, तथापि जनता में ये अधिक लोकप्रिय और मान्य थे।[२] डॉ० राधाकुमुद मुखर्जी ने लिखा है—"प्राचीन भारत में जनसमुदायों ने अपने नियम-कानून निर्धारित किये थे। धर्मशास्त्रों तथा शासन ने भी इन्हें मान्यता दी थी। इनको अपने नियम बनाने तथा विवादों का निर्णय करने का अधिकार प्राप्त था। परन्तु इन निर्णयों में प्रचलित परम्पराओं तथा धर्मशास्त्रकारों का ध्यान रखा जाता था। इनके विरुद्ध किया गया निर्णय अमान्य समझा जाता था।"[३]

उपर्युक्त विवेचन से यह स्पष्ट है कि प्राचीन विधि-निर्माताओं और धर्मशास्त्रकारों ने पूग, श्रेणी और कुलों को अपने सदस्यों के विवादों को सुलझाने का अधिकार दिया था। शासन इन्हें मान्यता देता था। इन पञ्चायतों को न्याय करने का अधिकार देने से शासन और जनसधारण—दोनों को ही बहुत सुविधाएँ प्राप्त थीं। न्याय-व्यवस्था में उनके सहयोग और अधिकार के कारण केन्द्रीय शासन पर कार्य का बोझ कम हो जाता था। जनसामान्य को भी अल्प समय और अल्य व्यय में तथा आसानी से अपने विवादों फैसला मिल जाता था।

(ग) राजा ये विदिता सम्यक् कुलश्रेणिगणादयः।
साहसस्तेयवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्॥
विचार्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम्।
गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः॥
कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः स्मृतः।
सर्वेषामधिको राजा धर्मार्थनियोजकः॥ शुक्रनीतिसार,४.५.२९-३१

१. प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणिधर्मास्तथैव च॥
समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥ वही,४.५.४५

२. स्टेट ऐंड गवर्नमेण्ट इन एन्शियेण्ट इण्डिया, पृ० २४८

३. लोकल गवर्नमेण्ट इन एन्शियेण्ट इण्डिया। पृ० १३८

Concept of Human Rights in Vedic Tradition

Dr. Manmohan Acharya

Adhikāra is inherent in every human being. The modern conception of *Adhikāra* includes only the rights which are primarily meant to protect and promote the basic human needs for survival and protect the individual against the state action. However, right from the Vedic period the term *Adhikāra* came to mean both the right and duty since both are complementary to each other. In this article the concept of human rights in Vedic scriptures has been studied and in this context *Adhikāra* is considered both rights and duties.

Concept of human rights:

Human rights are those rights, which every individual must have against the state by virtue of his being a member of human family irrespective of any other consideration.[1] These are essential for all the individuals as they are consonant with their freedom and dignity and are conducive to physical, moral, social and spiritual welfare.

Evolution of human rights and their Vedic origin:

Various countries of the world thoroughly thought of the importance of such rights during 20th century. The General Assembly of the United Nations adopted the universal declaration to human rights on 10th Dec. 1948,[2] in view of the modern challenges to human dignity. Further, UN enacted two covenants on 16th Dec. 1966,[3] such as international covenant on civil and political rights and covenant on economic, social and cultural rights. An International covenant on civil and political rights aiming at the abolition of death penalty has

1. D.D.Basu *Human Rights in Constitutional Law* (1994), p.5
2. *General Assembly Resolution*-217 (iii), Dec. 10.1948
3. *Ibid.*, -2200A (xxi),16th Dec.1966

also been passed by the General Assembly on 15th Dec.1989.[1] As early as 1214 AD the English people managed an assurance from King John for their liberty and the Magna Carta[2] granted by King John of England implied the laws protecting the rights of subjects. Such concept was also reflected in Graco-Roman natural law doctrines.[3] Speaking about the very origin and importance of the fundamental human rights Justice P.N. Bhagavati observed that, "These fundamental rights represented the basic values cherished by the people of this country (India) since the Vedic times and they are calculated to protect the dignity of individuals and create conditions in which every human being can develop his personality to the fullest extent.[4] According to the description in Vedic literature it is found that the Vedic seers awakened the people to proclaim their justified rights i.e. "उत्तिष्ठत ! जागृत ! प्राप्य वरान्निबोधत"

Human rights in Vedic literature

The various types of human rights along with their humanitarian approach are found in the Vedas. 36 numbers of such rights are discussed in this article being divided into three categories for the convenience of better comparative study of the Vedic literature vis-a-vis the charters of human rights.

1. Vedic human rights and their enactment in UN Charters:

The following items of rights were discussed by the Vedic law makers and further enlisted in the United Nations Declaration and Covenants.

(i) Right to life, liberty and security of persons.[5]

(ii) Right to equality[6]

1. *General Assembly Resolution*- 44.128, 15th Dec.1989
2. The Original Magna-Carta in Latin Constituled of 70 Clauses
3. H.O.Aggarwal : *Human Rights*, Central Law Publication, 3rd edition 2000, p.4
4. Maneka Gandhi V.Union of India, AIR,1978, S.C.at 620
5. Art-21, *Indian Constitution*; Art-3-*UDHR* 1948; Art -9-*ICESCR* 1966; Art- 6(i) and 9 of *ICCPR*, 1966; Art -1(ii), *ICCPRADP* 1989; *Ṛigveda*, 2.41.12; तै.ब्रा - २.५.३.१; बा.सं, २५.११; अ० १८.३.६२; मनु; १.२.७.२
6. Art.14, *Indian Constitution*; Art -1 &7, *UDHR* 1948; Art-2(ii) *ICESCR* 1966; Art-29 *ICCPR*,1966; *Ṛigveda*, 10.191.3 and 8.3.7; , 7.12.1 and 20.99.1; *Manu*, 8/178

(iii) Right to recognition as a person before the law.[1]

(iv) Right to freedom of movement and choose his residence.[2]

(v) Right to assemble peacefully and without arms and right to form association.[3]

(vi) Right to freedom of thought, conscience, free-opinion and expression.[4]

(vii) Right to religion [5]

(viii) Right to privacy, family and home.[6]

(ix) Right to own property.[7]

(x) Right to adequate food, clothing, housing and standard of living and freedom from hunger.[8]

(xi) Right to work.[9]

(xii) Right to physical and mental health.[10]

(xiii) Right to education including a plan for implementing compulsory education.[11]

(xiv) Right to freedom from torture, inhuman or degrading treatment or punishment.[12]

---

1. *Preamble of Indian Constitution*; Art-6 *UDHR* 1948; Art-16 *ICCPR* 1966; अहं ब्रह्मास्मि; मनु० 7.8
2. Art -19 (c) (D) and (E), *Indian Constitution*; Art-6 & 13, *UDHR* 1948; Art-12 *ICCPR*, 1966; 30/11; 6.3.2.8; *Ṛv*-6.51.16 and 9.69.16; ईश.1.1
3. Art-19(B)(C), *Indian Constitution*; Art-22 and 23 UDHR; Art 21 and 22 ICCPR; Art-8 *ECESCR*; *Ṛ.V* 10-191-2; शु० य० वे०-34-63.
4. Art-19(iii)and 25, *Indian Constitution*; Art-18 and 19 *UDHR*;Art-18(i) (ii)(iii) and (iv) *ICCPR*
5. Art-19, *Indian Constitution*; Art-18 and 19 *UDHR*; औसनस- 3.15; यजु.वे.-36.18
6. Art-21, *Indian Constitution*; Art-17, *ICCPR*; *Ṛ.V.* 7.56-14, 1-114-10
7. Art-300A, Indian Constitution; Art- 17, U.D.H.R, 1948, ऋग्वेद-अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम्। ईश-मा गृधः कस्यस्विद् धनम्; मनु० 8.199
8. New Raviera Co-operative Housing Society V.Special Land Regristion Officer, 1996, *ISCJ* 117; Art-11, *ICECSR* 1966, ऋग्वेद, -10.117.6 and 2-14.1, अथर्व० -3.26.
9. Art-42 *Indian Constitution*; Art-23, UDHR 1948; Art-6 ICESPR 1966.- कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन गीता। "त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्य" कठ०
10. Art-47, *Indian Constitution*; Art-25, *UDHR* 1948; Art-12, *ICESPR* 1966 अथर्व -4.17
11. Art-45 (Directive Principles), *Indian Constitution*; Art-26, UDHR 1948; Art-13, ICSPR 1966, अथर्व० 4.17.1, Again तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु। ऋ० 10. 137. 2., अथर्व० 3.12.9
12. Art-17, *Indian Constitution*; Art-5, *UDHR* 1948; Art 7, *ICCPR* 1966 and *ṚV*. 8.11.7

(xv) Right to marry and found family.[1]

(xvi) Right to motherhood and childhood.[2]

(xvii) Right to nationality.[3]

(xviii) Right to vote.[4]

(xix) Right to good social and international order.[5]

(xx) Right relating to science and culture.[6]

(xxi) Right to defence and public hearing by an independent and impartial tribunal.[7]

2. Human Rights accepted by UN Charters and Indian Constitution:

The huge numbers and types of crimes are found in the 20th century those have not even been thought of in Vedic times by the then law makers. Some new types of human rights are enlisted in the human rights declaration and convenants which are not found in the Vedic scriptures. They are as under :

(i) Right to minority.[8]

(ii) Right to seek and enjoy in other contry's asylum from persecution.[9]

(iii) Freedom from arbitrary arrest and detention or exile.[10]

(iv) Right to freedom from death penalty.[11]

---

and 6.75-14

1. Art-39 (6), *Indian Constitution*; Art-16 *UDHR*; Art 23, ICCPR 1966-- पुनःपत्नीमग्निरदात् आयुषा सह वर्चसा, दीर्घायुस्याः यः पतिः जीवन्ति शरदः शतम् । ऋ.10.89
2. Art-39 (a) and (b), *Indian Constitution*; Art-16 *UDHR*; Art-10 *ICESPR* Art-24, *ICCPR*- 1966, Vedic ref.---- जातकर्म संस्कार ।
3. Art-5ka *Indian Constitution*, Art- 15 *UDHR*, Art-24 *ICCPR*---- राष्ट्रे जागृयामः ।
4. Art-21, *UDHR*, Art-25, *ICCPR* 1966, गणानां त्वां गणपतिं हवामहे ।
5. Art-38, *Indian Constitution*, Art-28 *UDHR*, समानः मन्त्रः समितिः समानी ।
6. Art-29, *Indian Constitution*; Art-27, *UDHR*; Art-15,*ICESPR*; and *ṚV*.-1.116.1
7. Art-10, *UDHR*; Art-14, *ICCPR* 1966, *ṚV*. 4.40.5, *Tai H.S.*, 1.8.15.2
8. Art-29, *Indian Constitution*.
9. *U.D.H.R.* Art-14(Para-1
10. Art-9, *UDHR*, Art-13, *ICCPR* 1966
11. Art-1 (Para-2) *ICCPRADP* 1989, Art-10-*ICCPR*-1966

(v) Presumption of innocence until proved guilty in public trial.[1]

(vi) Right to freedom from ex-post-facto laws.[2]

(vii) Right to freedom from imprisonment for inability to fulfill the contractual obligation.[3]

Perhaps the Vedic seers did not agree with the unrestricted and absolute individual rights for the interest of state and good social order. Unrestricted liberty and freedom tends to become a licence and jeopardizes the liberty and freedom of others.[4]

3. Eight basic human rights established by Vedic seers:

The modern concept of fundamental rights are indebted to the Vedas, Brāhmaṇs, Āraṇayakas, Upaniṣads and other Śūtra books for their vital contribution towards the world human rights. Eight basic *Adhikāra*-s (rights and duties) are found in the Vedic literature and allied books which contain the important characteristics of the 20th century's approach of world human rights.

(i)*Dharmādhikāra*:

Religion means a belief in God or gods, who has/have created the universe and given man a spiritual nature which continues to exist after the death of the body.[5]The religion is accepted as the religious practice of an individual or a particular community as per the rule framed in international covenant on civil and pollitical rights, 1966.[6] However, *Dharma* is a distinguished phenomenon in the Vedas practised by each and every individual.[7] Manu, a great follower of the Vedas includes ten characteristics of *Dharma*. *Dhṛti* (concentration of mind), *Kṣamā* (forgiveness), *Dama* (control over the passions), *Asteya (non-stealing)*, *Śauca* (internal and external purity), *Indriya-nigraha* (control over the organs), *Dhee* mental ability, *Vidyā* (sacred knowledge)

1. Art-II, *UDHR*-1948
2. Art-II, *UDHR*- 1948
3. Art-II, ICC*PR*-1966
4. Wills, *Constitutional Law and United States*, pp.477-82
5. Oxford Advanced Learned Dictionary by A.S. Hornby. P.1064.
6. Art-8 (i) (ii) (iii)(iiii), *ICCPR*- 1966
7. Manu 2.1; also in *Viśvāmitra*

are the features of *Dharma*.[1] These normally include the right to develop mental ability, right to justice[2], right to a non-corrupt society.[3] right to environment[4] right to information[5]right to education,[6] right to freedom from anger[7] right to truthfulness and right to peace.

(ii) *Karmādhikāra*:

In Gīta Lord Kṛṣṇa says," कर्मण्येवाधिकारस्ते". This selfless work is different from the work in the moderate sense. In the Upaniṣads the selfless work is praised.[8] The right of a man in *Kāmya-karma*, *Nitya-karma* and *Naimttika-karma* are also described in the Veda, but the right to *Niṣiddha-karma* is refuted.

(iii) *Arthādhikāra*

अर्थ्यते पुरुषैः इति अर्थः *Artha* is the means to 'fulfill the needs of every human being. Food, cloth and shelter are the minimum wants and Vedic citizen had the right over it.[9]Right to work,[10] right to employment[11] and right to property[12] were found discussed in the Vedic texts. Through the system of *Varṇāśrama* the scholars have got the right to teaching. The warrior's right to politics and administration and the trader's rights to commerce were also dealt with. The people those were mentally backward were provided with the right to service of the society[13]. The division of four *varṇa*-s were prescribed for the socio-economic stability in the country. The decentralisation of works was not based by virtue of their birth but their skill and capability[14]

1. धृतिः क्षमादमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् । मनु,6-92
2. *Ibid*.
3. *Ibid*.
4. *Ibid*.
5. *Ibid*.
6. *Ibid*.
7. *Ibid*.
8. कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजिविषेक्षत् - ईश
9. केवलाघो भवति केवलादी । ऋ० १०.११७.६
10. ऋ० २.१४.१
11. तदेव ६.३८, त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू- कठ० ३,४१-५
12. कठोपनिषत्- चिरजीविकाञ्च
13. ऋग्वेद १-९६-१-८
14. शुद्रे तु यद् भवेद् लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते । न वै शुद्रो भवेद् शुद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः महाभारत, वन-१८०-२५ अशक्नुवंस्तु शूश्रूषां शुद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्मभिः । मनु-१०/९९

Those not interested in public services were granted the right to art, craft and cottage-industries.[1] *Arthādhikāra* is described in the Ṛgveda as follows-

अक्षैर्मादीव्य: कृषिमत् कृषष्व: वित्ते रमस्व बहुमन्यमान: ।
तत्र गाव: कितव: तत्र जाया: तन्मे विचष्टे सवितायमर्य: ॥[२]

(iv) *Kāmādhikāra:*

Every man wants to fulfill his desires. It is mentained in *Bṛhadāṇyaka Upaniṣad* that "आत्मनस्तु कामाय सर्व प्रियं भवति". Right to entertainment, right to culture and right to scientific achievements come under the preview of Vedic *Kamādhikāra*.

(v) *Saṁskārādhikāra*:

The Vedic *saṁskāra*-s are the medium of purification of a man. *Smṛtikāra*-s differ in specifying their numbers. 48 *saṁskāra*-s are prescribed in *Gautama Smṛti. Vyāsa Smṛti* prescribes the following Vedic *saṁkāra*-s.[3] *Garhbādhāna* and *Puṁsavana,* these two are performed in aspiration of a good child. In *Garbhādhāna* a father prays for the security of the mother and the sperm conceived

गर्भं धेहि सिनीवालि धेहि पृथुष्टके ।
गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्ता पुष्करस्त्रजौ ॥[४]

In *Puṁsavara saṁskāra* aspiring for a good child the *yajamāna* recites- हिरण्यगर्भ: समवर्तताग्रे भूतस्य जात: पतिरेक आसीत् ।[5] The right to birth, right to maternity are implied out of the above two *samskāra-s. Simantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Niśkamaṇa, Annaprārna, Cūḍākarma, Karnabedha* and *Upanayana* are the glaring examples of the right to childhood described in the Veda.[6]The *Vedārambha saṁskāra* is identified as the right to education.[7] that means, oh *paramatman* please let me know the secret behind the wisdom. *Vivaha saṁskāra* suggests the

1. मनुस्मृति
2. तदेव *RV*. X. 34.3
3. मनु-१०/१००
4. बृहदारण्यक-६.४.२१
5. यजु-१३/४ऊ
6. कल्याण, धर्मशास्त्राङ्क, गीताप्रेस, संस्कारप्रसङ्ग
7. शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो साम-641

right to marry and have family. The *saṁskāra* of funeral rites can be identified as an after-death-right though it is related to the dead body of a man.[1]

(vi) *Yajñādhikāra*:

Yajña (sacrifice) is used in three meanings in the Vedic etemology such as-donation, worship and association, from which, the right to donate, right to worship and right to form association are presumed. Out of five types of sacrifices, *Brahma-yajña* suggests the right to study, *Pitṛyajña* suggests the right to the offerings to forefathers and *Deva-yajña* implies the right to worship. Moreover, *Bhūta-yajña* comes to mean the rights for offerings to animals, birds, germs,suffering persons and beggars. Their interests are also emphasized in the Vedic description. The rest one is *Manuṣya-yajña* in which is the right of the parents, elders and guests.

(vii) ***Vairāgyādhikāra***:

Vairagya means detachment from material society. This *Vairāgya* was practised in the Vedic period through *Vānaprastha* and *Sannyāsa*. Hence the right to lead life in the forest was granted to the people. *Sannyāsa* was almost a psychophysical preparation to welcome the death. The persons who solely desired to die were permitted the right to death. In *Kaṭhopaniṣad* Naciketas tells Yama to abandon the material society which appeared him like a curse. Right from the Vedic period (*icchā-mṛtyu*) right to suicide has become a trend in India. However, it is a well-known fact that the Supreme Court of India passed a verdict, which repealed the right to suicide for the citizens.

The Constitution of India is perhaps one of the rare constitutions of the world, reflecting the human rights approach to environment protection through various constilutional mandates.[2]This concept is no doubt the Vedic approach towards human rights. Not only the *Vānaprasthin* or a *Sannyāsin*, but also every person opted for a purified environment. It is the basic human right of every individual to live in a pollution-free environment.

1. Wanderings of Piligrims in search of the Picturesque, Fannz Perks, page-427 to 432, Oxford Univ Press, LONDON
2. Art-14,21,47,48 (A) and 51 (A) *Indian Constitution*

(viii) *Mokīsādhikāra:*

It is observed that there were two ways of life in the Vedic period, such as *Śreya* and *Preya*. People those sought the way of *Śreya* continuced to practice penance to actieve salvation.

भिद्यन्ते हृदयग्रंथिछिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥[1]

So the right to salvation, granted to the Vedic citizens seems to be vital fundamental right which is yet to be thought.

It is not the Magna-carta of 13century A.D. or Greco-Roman natural law of the christian era, the Vedas are the original sources of the concept of world human rights. William Durant expressed that,"India was the mother-land of our race and Sanskrit, the mother of European languages.[2]" Now we can say that India was the mother-land of European race and the Vedas, the mother of European concept of human rights.

1. मुण्डक, 2.2.8
2. *Story of Civilization*, William Durant.

Mind and Psychological Treatment in Curing Diseases in the *Atharaveda*.

Dr. T.N. Adhikari,

To begin with the topic, we shall remember an announcement of *Bṛhadāraṇyakopaniṣad 'mano vai brahmeti, amanaso hi kiṃ syāt'*[1]? The very spirit signifies the philosophical profoundness of Indian tradition about mind. At the same time, we wonder, the study of mind in India, does not follow the footsteps of experimental psychology in the modern sense. The plan of this assignment thus envisages to investigate some areas of mental aspects, in order to search whether psychological factors had at all any substantial role in this area. Thus, the proposed discussion may be classified under following heads; (a)Psychology and its scope (b) Indian *'manovidyā'* (the term I have used, has been coined by Prof. D.C. Bhattacharya Shastri in his book *'Prāchina Bharatiya Manovidyā'* and modern psychological basis of treating disease in the *Atharvaveda.)* In this small attempt, everybody should agree, that detailed discussion is too ambitious. We, therefore, prefer to sketch outlines of the concerned areas.

Psychology, no doubt, one of the youngest branches of science and western psychology, since nineteenth century, has broken ties with philosophy and paved its way in different phases of life and society, where in India, it has been still basking in the sunshine of philosophy. The word 'Psyche' means soul and 'logos' means 'science'. Thus in ancient Greece it was treated as the 'science of soul'. The Pioneers of modern psychology are Descartes, Hobbes among others, who not only separated psychology from Philosophy but brought it into the line of physical science. The subjective or introspective nature of psychology was emphasized by Descartes, while Hobbes reduces

1. *Bṛhadāraṇyaka*, 4.1.6

all mental processes to physical motion. The experimental psychology was prepared by Bell, while the first psychological laboratory was set up by Wilhelm Wundt at Leipzig in 1889. Functional psychology was inspired by Professor William James and John Deway in America. The scientific study of abnormal mind was developed by William Modougall. Modern psychology is termed as *'behaviorism'*, giving no importance to mind. In the west, this branch has been in a rapid progress and it includes the various branches of learning including Child Psychology; Industrial Psychology, Social Psychology, Abnormal Psychology; Industrial Psychology, Criminal Psychology and so forth[1]. Now a days, psychologists, the followers of behaviourism, opine, science of biology and nervous system of human anatomy determine psychological factors by passing mind.[2] But, we can not avoid mental factors, however, in the discussion of psychology.

Coming to the Indian point of thinking, it may be noticed that the synthetic study of mind, though occupies a very prominent position in Indian Philosophy, yet psychology as a branch of experimental science was never developed.[3] On the other hand the study of mind, from philosoplycal perspectives reached a tremendous lofty height with subtle and varied aspects of almost all branches of Indian philosophy including *Vedānta*, Buddha, *Sāṅkhya*, *Nyāya*, *Mimāṃsā*, Even *Vaiśeṣika* and even medical treatises like *Caraka*, *Suśuta* took irresistible interest towards mind and each system developed its own way of perception. Prof. J.N. Sinha in his *Indian Psychology* (in 3 vol.) and Prof. D.N. Bhattacharya too did an incredible job by making an analytical account of mind with every detail in their books.[4] And I do agree with Prof. Bhattacharya that the coinage *'manovidyā'* may be better applicable for the study of mind rather than 'psychology'; In Indian system, it accepts mind as vast, varied and a synthetic object. Unlike Western psychology, its perception of mind

1. See the books of P.N. Bhattacharya's A.*Text Book of Psychology*, Part III, Chapter-27, P.603-637
2. *Ibid.*, Ch. Behaviorism, P.641- 662.
3. J.N.Sinha,:*Indian Psychology* Vol. I p.-, Roaghunath Safaya-*Indian Psychology*—P.44, D.N.Bhattacharya -*Prāchīna Bhāratiya Manovidyā*,P-1.
4. J.N.Sinha - See *Indian Psychology* and D.N.Bhattacharya, *Prāchīna Bhāratīya Manovidyā* -P.

is subjective or introspective, rather than experimental. Nor it could be expectable in those days. Here, before plunging into the focussed topic, we should make a short journey through their observations in order to get a comparative picture.

Vedānta system accepts mind as an internal organ which in connection with external senses produce knowledge.[1] Mind, according to them is infinite (*bidhu*) and a allmoving and connected with self. *Hiraṇyagarbha* created mind.[2] *Nyāya* system claims mind as *anuparimāṇa* (invisible) and it is instrumental (*Karaṇa*) for canonization of external knowledge. Bhāttamīmāṃsakāḥ follow Vedānta concept contradicting *Nyāya* theory and accept mind as infinite (*bibhu*) and as an *upādhi* of *Ātmā*, acknowledges objects beings associated with mind with the help of senses.[3] Buddhists accept mind as matter and it is a phase (*avasthā*) of six kinds of knowledge (*vijñāna*.)[4] They deny mind as *nitya*. In *Śāṇkāra* system mind is an internal organ, (insivible) and it comes out of *ahaṁkāra*.[5]Jaina theory of mind is peculiar. It is according to their theory, both a (sense) organ and a (sense)non-organ. It is all pervading (*sarvārthagrāhī*). Bhāskar Nandi in *Tattvārthavṛitti*,[6] propagates it. Caraka too thinks mind as (invisibl) organ and knowledge could be possible only with the association of mind.[7]Myself, not being an expert of Indian systems of philosophy and nor it is possible here to argue with these theories, just humbly place the observations, documented and analysis by Prof. D.C. Shastri (Bhattacharya) and Prof. J.N.Sinha in their texts.[8]

Our discussion, surrounds chiefly on Vedic tradition, *Atharvaveda* (*AV*) in particular, therefore, we shall first try to find the position of mind. Interestingly one may find that like so many other objects,

---

1. *anyatramanabhuvaṁ rasrausam anyatramanabhumam na paśyām' Bṛ up.*, 1.5.4., Ācārya Śaṇkara shows mind as'*Upādhi*' of *ātmā* and an internal sense-organ- *Brahmasūutra Śāṇkarabhāṣya*, 2.3.32.
2. *tanmano-kuruta-.....Bṛ.up.*, 1.2.1.
3. *Ślokavārtika*, 4.83
4. *Abhidharmakośa*, 1.17
5. D.Bhattacharya,
6. *Ibid.*, P.1.14
7. *Caraka Saṁhitā*, 4.1.16.17
8. See J.N. Sinha; *Indian Psychology* P. D.Bhattachayra, *Ibid.*, P. 1-35

mind is no stranger in the Vedic literature. It in its own way treats mind-object in a varied way and defines its character. *Ṛgveda* (*ṚV*) looks *manaḥ* as a 'very intimate elements of self, 'a *lustur* lying in the heart.'[1] *Vājasaneyī Saṁhitā* (*VS*) takes it as an *apūrva padārtha* (prior unseen) and the *lustur* of lusters lying in the heart of a living being.[2] In the *AV*, discussion on mind is varied. There it is vast[3]. It prepares a list of internal objects including "mind (*manaḥ*), heart (*citta*), intellect (*dhī*, impulse (*ākūti*), memory (*citti*) in the same breath". It is lying with *Brahma*[4]. *Candra* (moon) is produced from *manaḥ*[5]. In the *AV*, discussion on mind quantitively takes a greater position rather than other Vedas. it very carefully distinguishes the mind from heart (*Citti*) Mind is the sixth sense[6] *manaḥ ṣaṣṭhāni me hṛdi brahmanā saṁśitāni*[7], Sāyaṇa while interpreting the *AV* verses[8] clarfies that mind (*manḥ*) is *dyotanātmaka antaḥkaraṇa or saṁkalpa-vikalpahet ubhūtaḥ antaḥkaraṇa vrttiḥ)* where as *citta*' is a particular state of mind (*manovṛttiviśeṣaḥ*). In *Bhagavadgītā* and *Kathopaniṣad* too, we find the same attitude.[9].Human body as Vedists feel is a complex sum total of body, mind and soul, as they assert which was followed by Caraka too.

We have mentioned earlier that modern psychology had severed lines with soul, considering it intangible and unapproachable, even the behaviorists prefer to separate it from mind, to establish it as a natural science, guided by nervous system of human physiology.[10] We do not disagree with their standpoint but find equally ridiculous to bypass the contribution of mind in the study of psychology. It has been observed earlier that modern psychology has been avenued in

1. *mano yabiṣṭham jyotiṛ hṛdayāhitaṁ yat*, RV.6.P, 5&6.
2. *Jyotiśaṃ Jyotiḥ yad apūrvaṃ yakṣamantaḥ prajānām*, VS 34.1& 2.
3. *Bbahudhā jībato manaḥ*, *AV*. 20.96.24
4. *Idaṁ yat parameṣṭhinaṁ mano vāṁ brahma- saṁsitam*, *AV*. 19.9.4
5. *cardramā manaso jātāḥ*, *AV*, 19.6.7
6. AV.6,41.1
7. *Ibid.*, 19.9.5
8. *Ibid.*, 1.1.2; 6.93.2 and 3.20.9
9. *Buddhim tu sārathiṁ viddhi manaḥ pragrahameva ca* Gītā, 16
10. "The behaviourists reached the conclusion that they no longer be content to work with in-tangibles and unapproachables, they decided either to give up psychology or else make it a natural science." J.B. Watson, *Behaviourism*, p.6.)

various branches, but we shall concentrate only on the medical aspects and approach of the Vedists, the *AV* in particular in a comparative outlook.

Caraka, a follower of *AV*, who considers bobymind and soul constitute a human being, once mentioned that the science of medicine is unending, an unbroken tradition as for as the human civilization is concerned, and there is no particular beingnning of it nor the beginner of any kind.[1].The medical treatises only systematized it. This view could be substantiated even from the *ṚV*, the earliest Indian literary document, where it states there were hundreds of physicians and thousands of medicinal herbs and plants.[2] *AV*,the compendium of medical matters, goes the same way[3] The *ṚV* records that when a Brahman is engaged with killing germs in forms of demons and *amīvā*, he is called a physician.[4] In the *ṚV*, a number of hymns are available[5] where discussion of various diseases, their treatment,herbs and plants have taken place. In the *VS* we come across the names of diseases like *Valāśa*, *Arṣa*, *Gaṇḍu*, *Upacit*, heart disease, *Visucikā* etc.[6] in the hymns. A complete anatomy of human body and horse are to be seen there. The Brāhmaṇas, Upaniṣads, Śrauta and Gṛhyasūtras occasionally record various kinds, of diseases and their treatments.[7]

So it is quite natural that in the *AV*, we may notice a huge corpus of medicinal discussion. The importance of the *AV* may be observed from the stand point that this Veda occupies a dominant position in the history of Indian medicine and thus *Kauśika Sūtra* (*Kaus*), a *gṛhya* text of the same, makes a chapter[8] on medicine and their application. Bloom field and like-minded western scholars did

1. *"so'ayāmayurvedaḥ śāśvato nirdiśyate anāditvāt.....na hi abhūt kadācit āyuṣaḥ santāno buddhisantāno vā"* caraka-1.30.27
2. *śataṁ te rājan, bhiṣjāḥ sahasram urbīḥ....ṚV*. 1 24.9
3. *śataṁ hyasya bhiṣajaḥ sahasramuta virudhaḥ, AV*,-2.9.3
4. *Bipraḥ sa ucyate bhiṣag rakṣohamīvācātanaḥ,- ṚV*, 10.97.6
5. *Ibid*., I. 23,24,35; 191, X. 137.6; X.97,105,161,167 etc.
6. *VS*. 10.15.9; 12.75-89; 25.1-9, 10.13.30 10.13.31 etc.
7. An account of it may be noticed, from the records of V.W. Karambelkar's *The Atharvaveda & Āyurveda*, P.43-9
8. *Atha bhaiṣajyāni*, chap. *IV*.

not put any importance commenting them 'primitive' or prehistoric'[1] yet, Indian medical sciences record that the *AV* is the source book of *Āyurveda* like *Caraka, Suśruta.* etc.[2]

Tāṇḍya Mahā Brāhmaṇa (*TMB*) records *'bheṣajaṁ vātharvāni,*[3] *Gopatha Brāhmaṇa* (*GB*) records, *'Yad bheṣajaṁ tadamṛtaṁ, yadamṛtaṁ tad brahma'*[4]. *AV* itself claims, *ṛcas sāmāni bhesja yajuṃṣi*[5]; *Āitareya Brāhmaṇa* (*AB*) cofirms- *'Yajñasya haiṣa bhiṣag yad brahma'*.[6] All these, along with other records, confirm that the medical aspects got its first firm footing in the A.V. Discussion on these matters are numerous[7]

Our discussion focusses not certainly on medical discourses of the *AV* but the charms and spells of the *AV*, used for curing of diseases from psychological stand point. To assert the psychological basis of the *AV*-spells and charms, we shall remind that these terms are to some extent technical. In the *AV*, or in the Vedas, or even in Indian Philosophical systems, though discussion on mind and mental causes for diseases are plenty, yet the word 'psychology' as it means now a days or in western sense, is absent. Thus, to construct the psychological basis of Indian system, we are to investigate them, putting on western parameter.

---

1. see the *AV* & *ŚB*, By M.Bloomfield, P.57
2. *'iha khalu āyurvedaṁ nāmopāṅgamatharvavedasya:-Suśruta* 1.1.5, *Kaṁ Vedaṁ śrayati?*
3. 12.9.10
4. 1.34
5. 11.16.14
6. 5.34
7. N.J. Shende's Religion and Philosophy of the AV, N.C. Bhattacarya's *Atharvavede Bhāratīya Samskṛti*, Dr. N.C. Biswas unpublished thesis *'Social Aspects of the AV*, *W.D. Karambelkar's* The AV & The AYV. Excellent erudite papers in including S.P.Singh's *'AV As a Source of Medical Science*, Prof. Rahul Peter Das's paper on Ayurveda of Hall University Germany, PRof. IS.C. Goswami's *'Atharvadeic origin of Indian Medical Science*, published in the *R.B.U., Annual number*(English)-2000-01, present author's 'Concept of disease and its causes' in the *Athavaveda* Laksmi Dikshit's paper in the *Historical and Critical Studies of the AV* by S.K.Bali, Shasi Tewari in the same book, some of them are mentioned here. These books along with others delineate not only the names of diseases, but their applications following the procedure prescribed by chiefly *Kauśika Sūtra*, its commentator Dārila, and Keśava and sometimes *AV. Pariśiṣṭas.*

Among the branches of psychology in the West, abnormal psychology keeps an important position, where it investigates the causes of abnormality, mental disorder or disease, and measures to be adopted for their treatment. This analysis and treatment is generally known as'psycho-analysis. This was started particularly by Charcot and Brever and developed by S. Freud followed by Adler and Jung. Freud lays emphasis on the 'dynamic nature of mental process' and he finds that abnormality begins as soon as the dynamic nature of mind is suppressed. Freud's theory was termed as 'pan-sexualism' as he thought everything rounds on 'sexual desires' or libido. Each mind he comments, has three stages, Super-ego, Ego and Id. The dynamic nature of mind, as they think, always conflicts with its aspects of S-E-I. The nature of normality or abnormality quantitavely depends on the relative importance played by them in mental affairs. Freud prescribes for 'free association' and 'free talking' to cure abnormality like hysteria, epilepsy etc.

Without going into other details, we may say that in Indian concept too each mind is constituted of three qualities *Sattva, Rajas* and *Tamas*, Caraka clarifies how these mental factors are related to diseases, and surprisingly these concepts have a thrilling similarity with Freud's Superego, Ego and Id respectively. In the *Kauśika Sūtra*[1] *Dāsya*, Dārila, once comments, there are two types of causes for diseases, (a) one is produced due to consumption of unwhole-some diet and the (b) second one is due to inauspicious activities or *adharma* i.e. sin.[2] Caraka also says diseases are caused by imbalance of *Vāyu, Pitta* and *Kafa* of physic and disharmony of *Sattva, Rajaḥ* and *Tamaḥ* of mind.[3]Interestingly, according to Dārila, the diseases, caused by mental abnormality, can be cured by *Atharvaveda*. If Dārila, the traditional *AV*-expert is correct, then we can safely conclude so many diseases were caused definitely caused psychologically. *Kauśika Sūtra*[4] is devoted for *'bhaiṣajyāni'*. If we go through the methodology used

1. 25.2 *bhāṣya*
2. *dviprakāra vyādhayaḥ āhāranimittā aśubhanimittāśca. tatra āhārasaṁutthānāṁ vaiṣamye ayurvedaś cakāra adharmasā mutthāṁ tu śāstramidamucyate...Dārila Bhāṣya, on Kaus-* 25.2
3. *Caraka- Sūtrasthānam* 1.57.
4. Chap-*IV*

by the *Kauś.*, we can see that at least three types of medicinal cures are prescribed there.(1) using medicinal herbs and plants or amulets or materials like fire water, sun, oil, seeds etc.(2) symbolic medicine and (3) magical hymns. And in almost all cases, *AV*-verses are chanted. Normally, the verses used for curing diseases are wrongly termed magical, because had we tried to understand that the verse used primarily from psychological method of which was best known by those *AV* physicians then they mean a different out-look. A careful study of the verses will show that the content, the linguistic expression like *'Kṛṇomi'*[1], *dadhāmi*[2] *muñcāmi,*[3] *Vidmā śaṁ no devir'* and in so many medical charms, it reveals that they certainly made an effect on the mind of the patient, so that the additional herbs or plants can accellarate the curing.[4] If we take the case of Takman, for example, we can see the hymns used for it like the definitely appear psychological.[5] It is true even for so many other diseases (like happy-birth, Jaundice, fever, etc. in the AV).[6]

For the symbolic cure as prescribed by *Kauś and Dārila,* and *AV* it, too, is nothing but some sort of hypnotic attitude to cure the disease, where the procedure followed has little to do with the cause-effect relation of the disease and cure. To cure the diseases like fever or jaundice may be taken into account. The word 'magic' is not at all popular in the *AV*, nor for curing diseases. At the same time, the *AV* where we find minute observations of the identification of huge medicinal herbs and plants, (nearly thousands in number), amulets, causes of diseases, identifying germs visible or invisible, surgery, observation of very minute nervous system inside the body and their functions in human anatomy, it is highly indiscrete to label it as 'primitive' or 'crude' as off and on commented by Macdonell and Bloomfield and their West-Indo-followers. Those expert physicians, hundreds in number in those days, were completely unaware of mental factors of disease and their cure, is absolutely a paradox of

1. *AV*. 92.10.1
2. *Ibid.*, 2.10.5
3. *Ibid.*, 1.1
4. See *Atharvaveda bhāṣya* of Satavalekar
5. *AV* 1.25; 5.22; 6.20; 5.5, 7.116; 19.39 and so on,
6. *Ibid.*, 1.11.5

thought. At least our *Āyurveda* system does not support it. This dichotomy came in the later period probably with the expansion of social conditions, when use of *AV*-verses or symbols was wrongly understood by blind ritualists and thus they were termed 'magical'. [Even in the sacrifice, where mind is one vital part, and duly recognized by the texts like *AB, GB.*[1] and then how can we believe that the ancient Indian physicians were completely unaware about mental factors of diseases, where even the *AV* itself and the medical treatises like *Caraka, Suśruta* give a different view.[2]

Before concluding the topic, we should remember the aim of the *AV*. Sāyaṇa records that benefit in this world and beyond. The *AV* is the aim of *'Anirbans'* etc do say so in their books to pin-point of the *AV*-object. And, above all, the *AV* itself claims that to live a full span of hundred years with right senses and intellect so that he can enjoy the life properly is the eternal cherish from them.[3] S.P.Singh rightly thus comments "- for taking the care of other aspects of life it has the rest of the hymns containing an inexhaustible mine of ideas relating to personal and interpersonal needs of man-kind in every walk of life including social, political, economic, hygienic and psychological'.[4] While constructing or reconstructing the *AV*, we must take a conscious look, for proper understanding this Veda without depending blindly on the interpretations done by some of our predecessors.

1. *AB, GB.*
2. Sāyaṇa's introduction to *AV* commentary, Anirvaṇa - *'Veda- mīmāṁsā*, Vol.I
3. *AV* 19.67
4. S.P.Singh- *'AV as a source of medicine'*- P- 1

Vaiśvānara Vidyā in the *Chāndogya Upaniṣad*

Shri Vyas Kirtida Bansilal

Several *Vidyā*-s are described in the various classical Upaniṣadas. *Vaiśvānara Vidyā* is one of them. This *vidyā* occurs in *Chāndogya Upaniṣad*[१] *Vaiśvānara Vidyā* of the *Chāndogya Upaniṣad*[२] begins with the inquiry 'को वा आत्मा किं ब्रह्म' ? Those who were desirous of knowing *Brahman* went to Aśvapati Kaikeya, who was studying the universal self (*Vaiśvānara*) when Aśvapati taught them *Vaiśvānara Vidyā*. Five *gṛhastha*-s or householders met together and wanted to know something of *Ātma* and *Brahman*. They were great *Śrotriya*-s or knowers of the Veda. Their names were Prācinaśāla, Satyayajña, Indradyumna, Jana and Budila. Unable to come to any decision, they went to Uddālaka Āruni who too was unable to solve their problems. Then all the five together with Uddālaka went in a body to Aśvapati Kaikeya who had learned to the *Vaiśvānara Ātma*. Aśvapati after findng that the wealth which he offered in sufficient quantity, his kingdom being one, in which there were no thieves or rather evil-minded persons was not acceptable to them, since they had come to him for the knowledge of *Ātmā*, asked them to come on the morrow. When they came as fit disciples with the *Samit* (or fuel) in their hands, he asked them each a question as to the *Ātmā* meditated upon by each. They said respectively the following *Dyaus* (Heaven) *Sūrya*, *Vāyu*, *Ākāśa*, *Āpaḥ* and *Pṛthivī*. Thereupon the teacher said that

१. *Chāndogya Upa*. 5.11-17

२. *Ibid*., 5.11-24

each of them was but worshipping an aspect of *Vaiśvānara*, *Ātma* his head is heaven or *sutejas*, or *Pṛthak Vartma* (or various courses), his trunk or body is *Ākāśa* (or *Bahula*), his bladder is *Rayi*, the wealth, his feet, the *Pṛthivī*, his heart, the *Vedi* (sacrificial platform), his hair, the sacrificial grass, his heart, the *Gārhapatya* fire, his *manas*, the *Anvāhāryapācana* fire and his face the *Āhavanīya* fire. Thus we find the *Vaiśvānara Ātmā* is said to be the *Ātmā* pervading the three worlds, but in the description, the three fires are said to be in his universal body. Here the universal soul is described from the standpoint of *Agni* and the *Upāsanā* is conducted from the stand point of *Agni Vaiśvānara* only. Each of the householder that came for instruction is said to have obtained wealth or any other thing in the world according to that aspect of *Vaiśvānara* which he chose for worship. Though this *Agni* has the three worlds in it, yet it is really the first *Agni* or *loka* which consumes the food taken in, for it, in this connection the succeeding verses come which are related to *Prāṇāgnihotra Vidyā*. This *Vidyā* is dealt with in *Chānidogya*[१]. The *Vaiśvānarāgni* that is mentioned in *Bṛhadāraṇyaka* thus.

अयमग्नि वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष धीषी भवति यमेतत्कणविपिधाय श्रृणोति स यदतिक्रमिष्यन्म भवति नैनं घोषं श्रृणोति ॥ १ ॥

The fire whose name is *Vaiśvānara* is that fire in the midst of the body by which all the food that is eaten is digested. From this *Agni* (fire), arises a noise which is heard in closing the ears. When he (the soul) quits the body, he does not hear the noise'.

Prāṇāgnihotra is dealt with in six sections in the oblation to the five *Prāṇa*-s has to be done daily by the *Dvijas*, when they take their food. With the first oblation of the first mouthful, they take their food. With the first oblation of the first mouthful, they have to utter the words:

---

१. *Ibid.*, V.II to 17

प्राणाय स्वाहा । with the second: व्यानाय स्वाहा ॥ with the third अपानाय स्वाहा ॥ with the fourth, समानाय स्वाहा with the fifth उदानाय स्वाहा ॥

In the concluding section, we are told that he who performs *Agnihotra* without knowing the above has the same reward as he who forsaking burning coals pours his oblation upon ashes, but if he should do it knowingly, then his sins will be burnt like reed-tops cast on fire.

Therefore, verily were he who knows to offer the remnant of his food (even) to a Cāṇḍāla, he would effect an offering to the All-pervading *Ātmā*. Thereof is verse:

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥

"As in common life hungry children look to their mothers, so do all creatures look up to *Agnihotra* verily they look up to *Agnihotra*[१]"

In the *Brahmasūtra* (*S.B.*) the first *Sūtra* is:- वैश्वानरः साधारणशब्द विशेषणम् ।[२] Vaiśvānara is the (Highest self) on account of the distinction (qualifying) common words. The *Sūtra* and the *adhikaraṇa*, as a whole, has the passage in the view. The question is whether the word Vaiśvānara could refer to the fire in the body, or the element fire. Further does the word mean individual soul or the highest self? The *Sūtra* says that though the word Vaiśvānara and the self have various meanings, the former refers to the highest self. Vaiśvānara is the self of the worlds and is described as having head, eyes, etc. for the purposes of meditation. The relevant passage from the *C.U.*is कत्वेतमेवं प्रादेशमात्रं बियिमानमाज्यमानं वैश्वानरमुपयास्ते स सर्वेषु लोकेषु—अहपनीयः ।[३] He, however, who meditates on the universal self as of the message of a span, or as identical with the self, eats food in all worlds, in all

१. *Chāndogya*, V.2.4.5
२. *Brahmasūtra*, 1.2.24
३. *Chāndogya*, V.18.1.2

beings, in all selves of this universal self, the head indeed is the good light, the eye is the universal form, breath is of varied courses, the body is the full, the bladder is wealth, the feet are the earth, the chest, indeed, is the sacrificial area, the hair is the sacred grass, the heart is the *Gārhapatya* fire, the mind is the *Anvāhāryapacana* fire and the mouth is *Āhavanīya* fire. The way in which Vaiśvānara is described in the above quoted passage, indicates that it can only mean the universal self.

The second *sūtra* स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति।[१] Because that which is stated in the Smṛ]ta should be an inference. This *Sūtra* has in view the Smṛti passage from the *B.G.* अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित:।[२] where in, the Vaiśvānara, the fire is identified with the Supreme *Brahman*. It may be noted that expect Madhava and Baladeva, no commentator has mentioned this, so obvious passage from the *B.G.* as the V.V Śaṅkara quotes a passage from the *V.P.*

यस्याग्निरास्य द्यौमूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः।
सूर्यश्व चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः॥

He whom agni is the mouth, heaven the head, feet the earth, the Sun the eyes, quarters the ears, self of the universe.

B.N.K. Shrama explains this phenomenon as follows, instead of taking their (Śaṅkara and Rāmānuja) stand on this clearly worded text, establishes the identity of Brahman with Vaiśvānara, (they) have sought to explain the *sūtra* in a round about way quoting a different verse from a different text, the *Viṣṇu Purāṇa*. There is a reasoning behind Śaṅkara's preference for *Viṣṇu Pūrana* text to the *B.K.*text. Śaṅkara writes,

तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः।

१. 1-2-25
२. XV-14

Śaṅkara's explanation of this *sūtra* is that from the shape of *Brahman* described in this *Viṣṇu Pūrāna* passage, which is a *smṛti,* we infer the existance *śvoti art* from which this Smṛti is derived and this in its turn, helps us to conclude that such a Śruti text is verily the one from the *C.U.* mentioned in the opening Śūtra.[१]

Further B.N.K. Sharma rebutting the argument of Śaṅkara further states, 'The presence of a smṛti text like the one cited from the *Visṇu Purāṇa* which speaks of the attributes of the *Lokātman,* would, of course, point to the existence of a Śruti text of corresponding sense, as its source, on the basis of the *Pūrvamīmāṃsā* diction *Asti hyanumānam,* but such as source could as well be found in the *M.U.* Text[२]

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रावाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयंश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी हृयेष सर्वान्तरात्मा ॥ in which there is no mention of *Vaiśvānara.*

The *Mīmāṃsā* diction on which Śaṅkara and his commentators rely can only help us to establish that there must be an original *Śruti* source corresponding to the sense of the given *Smṛti* passage. In the present instance it should not necessarily prove that *Smṛti* text must also be connected with the Vaiśvānara Vidyā. To achieve this result, it would be more proper to choose a more decisive passage mentioning the Vaiśvānara such as the one from the *B.G.* as the text capable of leading to the inference that in the Śruti text also the Vaiśvānara spoken of is *Brahman.*[३]

The third *Sūtra* is शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नैति चेन्न तथा दृष्टमुपदेशादसंभवात्पुरूषमपि चैनमधीयते[४]. If it be said that, (śaiśvānara is the fire in the body and) not (the highest self) on account of the words etc. and on account

१. Sharma, B.N.K. *The Brahmasūtras and their Principal Commentaries,* Vol.I. p.169

२. M.U., 2.1.4

३. *Sharma, BNK, The Brahmasūtras and their Principal Commentaries,* Vol.I.169

४. 1.2.16

of his abiding within (which is the characteristic of the fire residing in the body), (we say) not so, because of the teaching of the vision (of the Lord) thus, on account of impossibility and beacuse also, they speak of his as the person.

This long winded *Sūtra* presents certain arguments based upon the scriptural passages. The first part of the *Sūtra* presents the *Pūrvapakṣa* i.e. स एषोऽग्निर्वैश्वानरः । Vaiśvārara means either the physical fire as stated here, or the digestive fire abiding within as stated further in passage पुरुषोऽन्तः प्रतिष्ठितम् ।[१] In the *C.U.* passage under discussion the Vaiśvānara is said to possess the head etc.which is not possible in the case of the fire. The Vaiśvānara, not only in the *C.U.* passage refered to here; but elsewhere too; is offen identified with the person as in the passage of the S.B. स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्नि वैश्वानरं पुरुषं पुरुषीऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद ।[२] The fourth *Sūtra* अत एव न देवताभूतं च[३] For the same reason, the vaiśvānara is neither the deity (of fire) nor the element of fire. This *Sūtra* is a sort of conclusion of the preceding discussion in the *Sūtra*-s of this *Adhikaraṇa* and hence, no particulăr verse is suggested. The following four *Sūtra*-s Viz.

साक्षादन्यविरोधं जैमिनिः अभिव्यक्तेराश्मथ्यः, अनुस्मृतिषादारिः संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति present the view points of the three Ācāryas regarding the Vaiśvānara.

The opinion of Jaimini is expressed in the *Sūtra*, साक्षादन्यविरोधं[४] Jaimini holds that if the highest self is taken as the object of worship as Vaiśvānara directly, there does not arise any contradiction. Jaimini holds that even if we worship Vaiśvānara, not as a symbol but as God himself, there is no contradiction. The opinion of Āśmarathya

१. *Chāndogya*, 3.14.2

२. *Ś.B.*, 10.6.11

३. *Ibid.*, 1.2.27

४. *Jaimini.*, 1.2.28

is expressed in this *Sūtra* अभिव्यक्तेरित्याश्यरथ्यः ।[१] On account of manifestation (so thinks) Āśmarthya if the objection is raised that according to the scriptures, the supreme is measured by a span, the *Sūtra* answers that the supreme, though he transcends all measurements, manifests himself for the booklet of his devotees in limited forms. *Rāmāṇya* takes अभिव्यक्ति to mean definiteness, for helping the concentration of devotees, the Lord assumes definite forms. The opinion of Bādari is presented in this Sūtra अनुस्मृतिर्बादरिः ।[२] on account of remembrance (so opines) Bādari.

The higest-self is said to be measured by a span since he is remembered by means of the mind located in the heart which is of the measure of a span. Or the highest self, though not really measured by a span is to be remembered as being of the measure of a span.

The next *Sūtra* expresses the view of Jaimini तमपत्तेरिति जैमिनिः तथा हि दर्शयति ।[३] According to Jaimini (God is said to be a span in length) on account of imaginative identification, for as the (scriptre) shows. The Supreme self is imagined to be span-long, for the purpose of meditation. The passage from the *C.U.* under discussion shows God to be so.

The last *Sūtra* of the *Adhikaraṇa* is आमनन्ति चैनमस्मिन् ।[४] Moreover the *Sūtra* speak of the highest self as being in that.

The *Śutra* is again an instance of tersenees and hence, it is a bit difficult to point out the exact verse that the *Sūtrakāra* has in view.

---

१. *Ibid.*, 1.2.29

२. 1.2.30

३. 1.2.31

४. 1.2.32

Rāmānuja, however, points out a passage from *C.U.* only तस्य ह वा एतस्याज्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः । This stand of Rāmānuja accords well with our position that, context of a particular passage from an Upaniṣad taken up for consideration for Adhikaraṇa should be retained and verses for the individual *Sūtra*-s should be located in that very upaniṣad. Here *C.U.* passage is under consideration and so, the verse of this particular *Sūtra* should be located from the *C.U.* only. It may be mentioned that Belvalkare has favoured the verse points out by Rāmānuja in connection with his theory of *C.U. Brahma Sūtra*. He states favouring the omission of others *Sūtra*-s in this *Adhikaraṇa*, 'And in chapter I, Pada II *Adhikarana* I[१] we should omit *Sūtra* २५ and २६, take the reference in *Sūtra* ३२-with Rāmānuja to Chā-U[२] rather than with Śaṅkara-to *Jābāla Upaniṣad* and ommitting the *Sūtra*-s २९ & ३० which refer to the views of *Āśmarathya* and Bādari, well together *Sūtra*-s २८ & ३१ into one continuous sūtras to be thus worded साक्षादाप्यविरोध——समपत्तेस्तथा हि दर्शयति ।[३] According to Paul Deussen, in the sixty *upaniṣada* of the veda, as in the *Chāndogya Upaniṣād*: doctrine of *Agno Vaiśvānara* set forth in the Satap. Br.[४] into the doctrine of Ātman Vaiśvāra, whereas the second (१९-२४) connected where as remodels of Agnihotram-a fire-sarifice offered to Prāna (the life force).[५]

According to the *śatap* Br. १०.६.१, size Brahmanas requested king Agātaśatru for instruction about Agni Vaiśvānara. This is originally "The fire commonly existing in all men-friends as well as foes -there fore is this name Vaiśvānara; Similarly Jesus found it striking that the

---

१. *Sūtra*-s 24-32

२. *Chā-U* 18-12

३. *Ibid.*, P.196

४. *Satapatha Bra*, 10.6.1

५. Paul Deussen, The Sixty Upaniṣads of the Veda-translated by VM Bedekar & GB. Paulsule Vol.1 1997 Motilal Banarsasidass Delhi page 146 to 148.

sun shines over the good and the bad -Math ५.४५). vaiśvānara-the omnipresent, world principle which is united or reconciled with that in the head of man as a microscop, the size of a span (Prādeṣamātram). Aśvapati begins his instruction, first by interogations the Brāhmaṇas about their idea of vaiśvānara. The Brahmaṇas, in reply to his question, state indefinite trems, their ideas senation as the earth. The Brāhmanas, in reply to his question, state indefinite terms, their ideas senation as the earth, water space, wind, suri and heavens. *Aśvapati* finds these definitions inadequate because that they were one-sided; the earth is only the foot, the water only the bladder, the wind the breath, the sun the eyes, the heaven the head of Vaiśānara, these six are only as the substructure of Vaiśvānara, as riches, as its manifield aspects of separate path, as brilliantly shining as suprising all but not the full, complete *Vaiśvānara*. "And he said to them: All of you, because you have thoght the food of Vaiśvānara only as separate from yours , you have eaten the food separaṭey from him. But indeed, the gods have been thought to be easily comprehensible as the size of a spin (*Prādeśa mātra*) as it were, and he said, as he showed them the stars, 'this is Vaiśvānara, as all surpassing'; he pointed towards the eyes, he said: "this is Vaiśvānara as shining and full of splendour he pointed to the space in the mouth he said: this is Vaiśvānara as a manifold one', as he pointed water in the mouth, he said 'this is vaiśvānara as riches', and as he pointed to the chiri, he said 'this is Vaiśvānara, and he who knows this Agni Vaiśvanara injures him who utters his name."[१]

With this instruction about the Ātman Vaiśvānara is connected further on (in parts १९-२४) a modification of the *Agnihotra* into Sacrifice for the *Prāṇa* and through it for the *Ātman Vaiśvānara*. The *Agnihotram*, in which a priest is only necessary[२] is to be performed by offering oblations into the fire, after one has settled in the

१. महर्षि वेदव्यास प्रणीतं ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य-रत्नप्रभा भाषानुवाद सहित अनुवाद-यतिवर श्री भोलेबाबा । प्रकाशक भारती विद्या प्रकाशन यू.बी जवाहर नगर बंगलोरोड दिल्ली-Oct. १९९८.page.५१३.

२. *Taitt.Brā.*, 236.

householder's state of life, throughout his whole life, immediately after sunset every evening and immediately before sunrise, every morning. *Prāṇāgnihotram*-a sacrificial offering into the fire to *Prāṇa*-and through *Ātman Vaiśvānara* who fills everything with its presence the five vital divinities and the five world parts (spheres of the world) and along with all these the whole Ā (spheres of the world) and along with all these the whole Ātman Vaiśvānāra, according to the following scheme:-

१. *Prāṇa Cakṣu āditya dyaus*

२. *VyānaŚrotram Candramas diśas*

३. *Apāana Vāc agni pṛthvī*

४. *Samāna ,Manas Prjñā Vidyut*

५. *Udāna Vāyu Ākāśa*

The Contribution of the Vedas to World Civilization

Prof. Bhabani Prasad Bhattacharya,

The Vedas are the earliest records of ancient Indian civilization and culture. The Vedic literature is represented by four classes of literary compositions—The Saṁhitās, the Brāhmaṇas, the Āraṇyakas and the Upaniṣads. According to Indian tradition, the Vedas are looked upon as the earliest literary records of our country and the tradition itself asserts that the Vedas are eternal (*nitya*), uncreated (*apauruṣeya*) and without a beginning (*anādi*) and as such they existed always and nothing could have preceded them. Indian tradition also holds that the earliest period of Indian history formed a 'Golden Age' of perfect happiness for humanity and of perfect virtue in the life of the people. Another view is also found which declares that the Vedas form the foundation of all knowledge and the source for every activity and every understanding in later times and they will continue to be so for ever too. When Indian tradition asserts that the Vedas form the basis for the entire knowledge comprising all subjects, the term Veda does not mean the different classes of literary works known as Saṁhitās, Brāhmaṇas, Āraṇyakas and Upaniṣads. In this context, Veda refers to any statement of a Law or of Truth which is not circumscribed by the limitation of the individuals. The original texts and their commentaries come within this category and, as such, they are accepted as transcending a human origin or authorship. But these texts do not exhaust such Vedas in the wider sense of the term. The statement of every Law or of Truth is a Vedic statement. Some have been known but now they are lost to us. Others may not have been known but they could be inferred from known facts. Indian tradition also holds that there was a 'Golden Age' in the remotest past. This 'Golden Age' of Indian tradition is not a historic fact; it is only a

scientific postulation. Our mind is incapable of correcting a truth prior to its own formation and we, in a life, which is a mixture of happiness and misery cannot know what is exactly meant by 'perfect happiness'. The circumstances under which there arose the necessity for the postulation of a primeval 'Golden Age' and also of the Vedas as forming the foundation of all knowledge must be sympathetically investigated and grasped.

The above two points indicate that there is no kind of superstition attached to such doctrines and beliefs and that they conform as much to the requirements of scientific thinking as many of the doctrines of modern science. A clear cut distinction should be drawn between the literature of Vedas and the Vedas as an abstract term.

It has been pointed out that when the Vedas are described as constituting knowledge in totality, what is meant by the Veda is not simply the collection of Saṁhitās, Brāhmaṇas, Āraṇyakas and Upaniṣads, even the collections of Vedāṅgas and Upāṅgas, but it rather refers to certain eternal truths that retain their splendour for all time to come. It may not be wrong to assume that certain eternal truths which were revealed to the seers in the morning of mankind constituted the fountainhead of all branches of learning which assumed enormous magnitude with the growth of civilization. When Veda is declared as the foundation of all knowledge possibly showers of praise are conferred on the Indian mind which could visualise eternal truths in the dawn of human civilization. These permanent precepts and everlasting truths constituted the foundation of the enormous superstructure of all branches of learning, diversified into different areas through years. While this proposition can be thrown open for serious consideration, an analysis of the Vedas or the collection of works, commonly taken as constituting 'The Vedas' is in a position to demonstrate that the germs of the fundamental texts of diverse branches of learning are traceable in the Vedas.

The Vedas go back to a remote antiquity. In the dawn of human civilizsation the Vedas were revealed to the seers who were the first to receive that sarced knowledge, the seers on account of their super normal powers visualized. This knowledge had orally been handed

down to their pupils who were deviod of any direct contact with it. In course of time the next generation was unable to commit it to memory and this ultimately led the branching off of the vast mass of knowledge into four Vedas, Vedāṅgas etc. The three distinct stages of Vedic learning find an echo in Yāska's *Nirukta*---'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्तत्कृतधर्मेभ्य उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च'।[1] The first generation comprises the seers who were the earliest recipients of Vedic knowledge, while the second generation obtained it through the medium of verbal instruction. With the passage of time it became all the more difficult for the third generation to memorise this enormous stock of knowledge and in order to protect and preserve it from total extinction the fragmentation into four Vedas and Vedāṅgas took place.

The Vedic knowledge as handed down orally from teacher to pupil is called *'sampradāya'* (सम्यक् प्रकर्षेण दीयते इति सम्प्रदायः). The word *'sampradāya'* means the attainment of knowledge or the understanding of the Śāstras through the uninterrupted relation between the teacher and the taught (सम्प्रदायोनामशिष्योपाध्यायसम्बन्धस्याविच्छेदेन शास्त्रप्राप्तिः). This is nothing but गुरुशिष्यपरम्परा— tradition which makes us aware of the Vedic tradition of imparting knowledge through the unbroken relationship of teacher and pupil.

The Vedic concept of sacrifice underlines the Indian tradtition of Vedic knowledge, if we look at its inner meaning. In a sacrifice there are three constituents— द्रव्य (material), देवता (deity) and त्याग (abandonment) [द्रव्यं देवता त्यागः]. The offering of a material in honour of deity constitutes *yāga* or sacrifice (देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः), Therefore, the inherent meaning of sacrifice is त्याग and after the bestowal the remainder is partaken of by all present. This is called हविःशेषभक्षण and this is अमृत, in the form of यज्ञशिष्ट (यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्[2]). A person who attains this अमृत, is raised to the high pedestal of glory from a state of insignificance. This is nothing but त्यागयज्ञ which runs throughout his entire life. In this context let us look at the remarkable

1. *Nirukta*, I.10
2. *Gopatha Brāh.*, 4.31

verse of the *Atharvaveda*[1] which attributes all that is great in the human world to superfluity.

It says—

ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रं शुभो धर्मश्च कर्म च।
भूतं भविष्यदुच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीर्बलं बले ॥

Righteousness, truth, penance, empire, religion, enterprise, heroism, strength and prosperity, the past and the future dwell in the surpassing strength of the surplus (*ucchiṣṭa*). This means that man expresses himself through his superabundance which largely overlaps his absolute need. Sāyaṇa, the renowned Vedic commentator says—'यज्ञे हुतावशिष्टस्य ओदनस्य सर्वजगत्कारणभूत ब्रह्मभेदेन स्तुतिः क्रियते' which means the good offering which is left over after the completion of sacrificial rite is praised because it is symbolical of Brahmā, the original source of the universe. According to this explanation, Brahmā is boundless in his superfluity which inevitably finds its expression in the eternal world process.. Of all living creatures in the world man has his vital and mental energy vastly in excess of his need, which urges him to work on various lines of creation for its own sake. Like Brahmā himself, he takes joy in creation that the unnecessary to him and therefore, representing his extravagance and not his hand- to-mouth penury. The voice that is just enough can speak and cry to the extent needed for daily use, but which is abundant, sings and in it we find our joy. All that is inactive and inanimate is limited to the bare fact of existence. Life is perpetually creative because it contains in itself that surplus which ever overflows the boundaries of the immediate time and space, restlessly pursuing into adventure of expression in the varied forms of self-realization. Our living body has its vital organs that are important in maintaining its efficiency but this body is not a mere convenient sack for the purpose of holding stomach, heart, lungs and brain; it is an image—its highest value is in the fact that it communicates its personality. It has colour, shape and movement, most of which belong to the superfluous (*ucchiṣṭa*) that are needed only for self-expression and not for self-preservation.

1. *AtharvaV.*, XI. 7.17

This living atmosphere of superfluity in man is dominated by his imagination as the earth's atmosphere by light. It helps us to integrate desultory facts in a vision of harmony and then to translate it into our activities for the very joy of its perfection, it invokes in us the Universal Man who is the seer and the doer of all times and countries. The immediate consciousness of reality in its purest form unobserved by the shadows of self-interest, irrespective of moral or utilitarian recommendation, gives us joy as does the self-revealing personality of our own. Beauty which lies in harmony of lines, colours, sounds or in grouping of words or thoughts, delights us only because we cannot help admitting a truth in it that is ultimate. At the same time, love gives evidence to something which is outside us but which intensely exists and thus stimulates the sense of our existence. The fact that we exist has its truth in the fact that everything else does exist, and the 'I am' in me crosses its finitude whenever it deeply realizes itself in the 'thou art'. This crossing of the limit produces joy, the joy that we have in beauty, in love in greatness. Self forgetting and in a higher degree, self-sacrifice, is our acknowledgment of this expression of the infinite. This is the philosophy which explains our joy in all arts, the arts that in their creations intensify the sense of the unity which is the unity of truth we carry within ourselves. The personality in me is a self-conscious priniciple of a living unity; it at once comprehends and yet transcends all the details of facts that are individually mine, my knowledge ,feelings ,wish and will ,my activities and all my belongings. This personality which has the sense of the one sits in nature, realises it in things, thoughts and facts made into units. The principle of unity which it contains is more or less satisfied in a picture, a poem, a song or a harmony of interrelated ideas or facts and then for it these things become intensely real and therefore, joyful. Its standard of reality, the reality that has its perfect revelation in a perfection of harmony is hurt when there is a consciousness of discord—because discord is against the fundamental unity which lies in its centre.

Discord ruins family life and hence it should be avoided by all means, because healthy family leads to the formation of a healthy society which, in its turn, creates a good citizen who finds a place

of honour among members of the world at large. In a hymn of the AV[1] we hear prayer for familial harmony, peace and mutual cooperation between children and parents as well as between husband and wife. There should be no discord between brothers and sisters, they should behave in perfect unison among themselves. Thus the message of unity, brotherhood and harmony is evident in the following *Mantra*-s—

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्योऽन्यमभि हर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥ १ ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ २ ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥ ३ ॥[2]

The tradition of Vedic knowledge underlines the significance of universal brotherhood among the nations of the world. The concept of world fraternity is palpable in some scattered verses of the Vedas. The संज्ञानसूक्त which marks the last hymn of the *Ṛgveda* preaches the doctrine of universal friendship and brotherhood[3]. It gives a clarion call to humanity for the unity and solidarity of the people. Here unity of a particular nation is not to be meant but it prefers to unity of all members of nation. This concept can be considered global or globalisation, so to say. The remarkable utterance 'ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किंचिज्जगत्यां जगत्' brings out the solidarity of the universe. The expression 'जगत्यां जगत्' is significant which unfolds the external world which a man learns to do while 'ईशावास्यम्' is the inner world which is tantamount to the statement 'learning to be.' One should always strive to gain knowledge of the real self (*tattvajñāna*). The Upaniṣads contain petty utterances of eternal values which contribute in a big way to world civilization and culture. In the शान्तिपाठ of the *Aitareyopaniṣad* we come across 'आविरावीर्म एधि' which may be interpreted in the following way— 'O Self-luminous, you reveal yourself in me'.

1. *AtharvaV.*, 3.30
2. *Ibid.*, III. 30.1-3
3. *Ṛgveda*, X.191

It means that *Brahman* after making its appearance in individual self (*Ātman*) expands its limit. This expansion is nothing but an expansion of ego-boundaries through which an individual is raised to the status of a citizen. As soon as he is elevated to this status he starts thinking of the society at large. This thinking on his part makes him a part and parcel of the society in which he lives and which ultimately makes him a citizen of the world. This concept is embedded in the Upaniṣads where we find an earnest enquiry into the ultimate truth that lies behind the world of creation. According to the thinkers of the Upaniṣads the identity of *Brahman* and *Ātman* is nothing but a manifestation of this truth. This has been reflected in such statements as 'अयमात्मा ब्रह्म' and 'तत् त्वमसि' where '*tat*' meaning 'that' stands for *Brahman* and through it the universe and '*tvaṁ*' meaning 'thou' stands for *Ātman* or individual self.

The Upaniṣadic concept of divinity finds a new expression at the hands of Tagore. When a man achieves divinity his individual consciousness is transformed into universal consciouness. From this universal consciousness springs brotherhood and global fraternity—the two cardinal mottos of the U.N. This concept lies embedded in the famous statement of the *Vājasaneyīsaṁhitā*[1]—'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्' The emblem of Tagore's Visva-Bharati. According to Sri Aurobindo's interpretation Vedic deities are nothing but different manifestations of truth. Truth is God. This truth manifests itself in various forms (सत्याकारास्त्रयोदश in the *Mbh.*) among which love, compassion, charity and non-violence deserve mention. In the *Bṛhadāraṇyaka*, invocation to love is expressed in a beautiful way—'असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतं गमय ।' From untruth lead me to truth; without truth there can be no love. Love is eternal. Love knows no death.

The message of the Vedas to world civilisation calls for an intimate relation between man and nature, for maintaining ecological balance and above all for developing a spirit of tolerance and trust which will give truth a new order for the benefit of the society. The universal relationship between man and nature is all the more evident

1. *Vājasaneyīsaṁhitā* 32.8

in the powerful expression of the *Śuklayajurveda Vājasaneyīsaṁhitā*—'मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य समीक्षामहे ।[1]'

The foregoing discussion on the contribution of the Vedas to world civilization takes within its purview the moral, social and ethical values as enshrined in the whole gamut of Vedic literature. The Vedic tradition of knowledge symbolises eternal values, precepts and principles which contribute to world civilization and culture. Social, academic, religious, cultural, moral and ethical values are essential for the growth and development of human civilization in which the Vedas play a significant role. If we look upon the Vedas as the storehouse of eternal truth, its pristine value in the field of world civilization lies in full splendour for all time to come. The intrinsic qualities which constitute a true and ideal human being find eloquent expression in this ancient stock of knowledge which will go a long way in building a society free from misery, violence, fear and mistrust.

1. *Ibid.*, 36.18

The Concept of Women's Rights as Found in the Vedic Texts

Dr. Didhiti Biswas

Introduction

Women empowerment is considered to be one of the very important concepts in the present day social and political scenario, not only in this country but virtually all over the world. And it is also well known that there are so many hurdles to this goal and both social and political forces are active against the fulfilment of such targets. It can be quite often identified how the different interested quarters try to block the path to this cause by coming up with wide range of arguments. In India it is interesting to note that both the sides for and against the women empowerment tend to quote from the ancient Indian texts, albeit selectively. This is more so because the ancient texts do contain ideas and arguments both in favour and against it and that is quite natural if we keep in mind the social and economic situations prevailing in those times.

In this article I shall confine my discussion to the ideas of women empowerment or otherwise, with reference to the Vedic texts only. It is interesting to note that the society in the times of Vedas was so different from the present day society, yet the ideas of women empowerment did crop up. Some women did storm into the exclusive men's bastion. There was appreciation for those who did these, yet there was a tone against it and everything was not all right in the society in this regard. Among these cross currents of thoughts the true assessment of the women empowerment is not an easy task. It has become more difficult in the context of the Vedic texts as this literature is mainly motivated recording of the religious and, to some extent, philosophical beliefs of the society. So the referring or not referring to the women empowerment in the Vedic literature, that

too in a very scattered way, does not necessarily reveal the true picture of the society. So to say, the attitude of people of that period in connection with some principal human rights vis-a-vis women has been identified and discussed.

Right to education

This is one of the most important rights recorded under article No 26 in the Universal Declaration of Human Rights adopted and proclaimed by the General Assembly of the United Nations on December 10, 1948. There is a provision in the Indian Constitution under article No 45 for free compulsory education for all children until they complete the age of fourteen years. In the Vedic society there was no conception of state. So it is a matter of debate whether all children, irrespective of their caste or sex, enjoyed this right. In the Vedic texts we come across a number of *Ṛṣi*-s of whom the female poets form a minority group. Among them worth mentioning names of the Ṛṣi-s are like Ghoṣā-[1], Godhā, Viśvavārā[2], Apālā[3], Vāk[4], Lopāmudrā[5], Romaśā[6], Sūryā[7] and others as recorded in the *Bṛhaddevatā*[8]. These names bear the reminiscence of the golden times when women got their education and intellectual nourishment. There was a time when some rites were performed with desire to obtain a learned daughter[9]. In the Upaniṣad it is found that Maitreyī, the wife of Yājñavalkya prefers the supreme knowledge to the mundane material welfare. Other scholars of the learned assembly retired and did not dare challenge him. Yājñavalkya had to be very careful while answering all the questions posed by Gārgī. The logical sequence of the questions compelled Yājñavalkya ultimately to concede that he had run out of proper answer. *Āśvalāyana Gṛhya Sūtra*[10] recorded the

1. *ṚV.*, X.39
2. *Ibid.*, V.28
3. *Ibid.*, VIII.91.7
4. *Ibid.*, X.125
5. *Ibid.*, I.179
6. *Ibid.*, I.126
7. *Ibid.*, X.85
8. *Bṛhaddevatā*, 2.82-84
9. *Bṛhadāraṇyaka upa.* 6.4.17
10. *Ā.G.S.*, III.4.4

names of some women scholars in the traditional list of authors and scholars to whom a tribute was to be paid during every *brahmayajña*. They are Sulabhā Maitreyī, Vaḍavā Prāthiteyī and Gārgī Vācaknavī. The *Aitareya*[1] and the Kauṣitakī *Brāhmaṇa*-s[2] refer to the opinion of one Kumārī Gandharvagṛhātā in connection with the confusion when the oblation in the *Agnihotra* is to be offered—before or after sunrise. This lady ritualist was in favour of the old tradition that the offering of oblation is to be given after sunrise. The words *ācārya* and *upādhyāya* as referred to by Pāṇini also testify to the existence of female preceptor in the society. So it appears that the learned and scholastic women had some distinguished position in the society and they were not at all looked down upon.

The *upanayana* and *brahmacarya* were considered to be the essential rituals for the Vedic study and it is a matter of debate whether the women willing to have the Vedic study could undergo such rituals. Because the *Saṁhitā* text bears only one reference to *brahmacarya* to be performed by a girl but that too for achieving a suitable young bridegroom and not for study.[3] *brahmacaryeṇa kanyā yuvānaṁ vindate patim*[4] However, some scholars argue that the prescriptions like *brāhmaṇamupanayet* or *brāhmaṇasyopanayanaum* are applicable to both the male and female members of the society since the statement *maraṇadharmā mānavaḥ* is valid for both the genders.[5]But it is far fetched conclusion because the Vedic texts do not distinctly contain any specific reference to the *upanayana saṁskāra* and the subsequent *brahmacarya* by a woman. The *Gobhila Gṛhya Sūtra* belonging to the extended part of the Vedic literature, however, bears a faint trace of this old custom when it states *prāvṛtām yajñopavītinīm*[6]. But the commentator had taken it otherwise. According to him the word *yajñopavītinīm* implies 'like a *yajñopavītinī*' and hence the significance of the expression is that 'the bride has worn the upper garment in the form of a *yajñopavīta*'. However, this should be noted

1. *Aitareya Brāh.*, V.29
2. *Kauśītaki Brah.*, II.9
3. Text of Footnote
4. *AV.*, XI.5.18
5. Chaudhury, Jatindra Bimal, *The Position of Women in the Vedic Ritual*, Cultutta,p.10
6. *G.G.S*, 92.1.18

that this single reference to the wearing of the *yajñopavīta* by the women is not convincing enough to vindicate that *upanayana* of the women was a commonly practised ritual in the Vedic period. Moreover, that the ritual books do not contain the dos and don'ts of a female *brahmacārin* is also an evidence of this observation.

Thus the opportunities of the male and the female member of the society were probably not equal and the level of achievement that can command respect was not found in a very large way. So the names of the women scholars found in the Vedic texts should be taken as the exceptional ones otherwise more names would have occurred there.

Right to perform rituals

Right to religion is one of the important human rights declared under article no 14. Indian Constitution also provides in an unambiguous language under article no 25 that all persons are equally entitled to freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion. The Vedic texts are the record book of the Vedic religion, which is reflected in the *Śrauta* and *Gṛhya* rituals. Religion was the part and parcel of the society and so the women's active participation or their right to ritual can prove to be a good indicator of the women empowerment in the Vedic era.

According to the Vedic prescription a man becomes eligible for ritual performance only when he gets married.[1] So the wife becomes the most important factor in the practice of Vedic ritual. The *Yajamāna* was essentially a male member of the society and it was for his benefit that rituals were performed. But this *yajamāna* was considered to be an incomplete human being without his wife[2] and here lies the importance of a woman in ritual practice. Her role in the actual ritual practice was not very big one but she was indispensable.

The wife and the daughter *yajamāna* lend their support in performing the sacrifice by doing various works. The wife used to pound the rice of the sacrifice cake, wash the animal to be immolated, help to lay the bricks while building the altar and so

1. *Ayajmyo vai yo'apatnīaḥ.* Ś.B.V. 1.6.10

2. *Tastmāt puruṣo jāyāṁ vittvākṛtsnataramivātmānaṁ manyate. Ibid.*, 1.2.5

on[1] In the *Śakamedha* the unmarried daughters of the sacrificer should go round the fire uttering Tryambaka mantra[2]. In the *Varuṇapraghāsa* the wife invokes the Maruts and offers oblation either alone or with her husband in the *Dakṣiṇāgni*. Uttering Vedic *mantra*-s[3]. In the *Patnīsaṁyāja*, oblations are offered to the wives of the Gods and the wives of the sacrificer utter *mantra*-s. In the *Agniṣṭoma* the wife anoints the axles of the soma-cart with *mantra*-s[4]. The unmarried daughter could offer the regular oblation in the *gṛhya* fire—*pāṇigrahaṇādi gṛhyaṁ paricaret svayam patnyapi vā putraḥ kumāryantevasīvā*[5]. In one Ṛgvedic *mantra* it is found that Apālā ,a maiden taking a shoot of the Soma-plant offers it to Indra[6]. In another instance it is noticed that Viśvavārā getting up early in the morning starts the sacrifice all by herself[7] and she offered oblation of her own to Gods[8].

The references to the active participation of the women belonging to the higher castes in the Vedic rituals and uttering of Vedic formula by them lead some scholars to suggest that "in the Vedic age women enjoyed all the religious rights and privileges, which men possessed"[9] But barring some negligible references to the participation of the maiden in the rituals, in most of the cases it were the married women who took part in the sacrifices of their husbands. So it was not their normal acquired right rather this was some sort of permission that was granted to them through marriage. The male members of the higher castes, on the other hand, enjoyed this religious right by dint of their birth though the practice of ritual started with their marriage. It is important to note here that the religious right or the educational right in whatsoever form it existed, was reserved only for the women belonging to three higher *varṇa*-s, and a large section of people, both men and women, were totally deprived of the rights of the Vedic study and Vedic religion.

1. *Ibid.*, X.2.3.1; XIV.3.1.35.
2. *VS*.III.60
3. *Ibid*. III.45.
4. *Ibid.*, V.17
5. *A.G.S* I.17.1.
6. *ṚV.*, VIII. 91.1.
7. *Ibid.*, V.28.1
8. *Ś.B.*, XI.4.3.4
9. Altekar, A.S., *The Position of Women in Hindu Civilisation*, MLBD, Delhi, 2nd edition 1959, Reprinted, 1978, p. 196.

Right to property

This right to property for women has been recognised under article no 17 in the Universal Declaration of Human Rights adopted and proclaimed by the General Assembly of the United Nations on December 10, 1948. Indian Constitution also corroborates the idea through its Article no 300A. The article, very briefly stated, may be given as 'Persons not be deprived of property save by authority of law'.

The Vedic texts make some awfully unkind remarks about the inheriting of the right to property. *Śathpatha Brāhmaṇa*[1] clearly states that the Gods with the thunderbolt smote the wives and the wives thus smitten became deprived of the right to her own self and also of any heritage-*tā hatā nirastā, nātmanaŚcnaiścnaisśata, na dāsyā canaiśata.*[2] The *Adhvaryu* imitated the gods and performed rituals so that the wives remained the same. This indicates the problem of insecurity the women had to face in that period. In this connection the *Taittirya Saṁhitā* states that the women thus beaten become prowerless, do not possess any inheritance and speak more humbly even than a bad person *tasmāt striyo nirindriyā adāyādirapi papāt puṁsā upastitaram.*[3] *Maitrāyaṇī Saṁhitā* states in a clear cut way that the man inherits-*Pumān dāyādaḥ stryadādaḥ.*[4] the *Śatapatha Brāhmaṇa* records the advice of Prajāpati to the gods that the people do not kill the women but can take away anything they like leaving her alive.

In the *Bṛhadāraṇyaka upaniṣad.* on the contrary, it is found that great sage Yājñyavalkya divided his property between his two wives before resorting to *sannyāsa.*[5] It indicates that Yājñyavalkya probably was not in favour of the custom denying the women's right to inheritance. So he himself made the arrangement so that his wives could inherit his property in his absence. It was a very good instance of the attitudinal change of some thinkers towards the women empowerment. This change is also reflected in the *Nirukta*. Here Yāska

1. *Ś.B.,* 4.4.2.13
2. *T.S.,* 6.5.82
3. *M.S.,* 4.6.4
4. *Ś.B.,* XI.4.3.3
5. *B.U.,* II.4.1

declares-*aviśeṣeṇa mithunāḥ putrā dāyādā iti and aviśeseṇa putrānāṁ dāyo bhavati dharmataḥ*[1] Yāska sought his support from the Ṛgvedic *mantra* - *śaśadvahnirduhiturnaptyam*[2] etc. According to his interpretation it conveys the meaning that the father admits that a daughter bears all the qualities of a son as both of them help to extend his genealogy—*praśāsti voḍhā santānakarmaṇe duhituḥ putrabhāvam*. And so a girl child also can exert her right to the property of her father. Yāska, however, did not miss to remind us of the other observations in this connection. There were another view that the daughters cannot inherit the paternal property as they can be given away (in *brāhma* form of marriage), or can be sold out (through *āsura* form of marriage) and may be left away (through the process of *svayaṁvara*)-*strīṇāṁ dānavikrayātisargā vidyante na puṁsaḥ*. Yāska, however, pointed out the opponent view by stating that a male child may also be subjected to these processes and he cited the case of Śunaḥśepa as an example. There was third opinion according to which the girl without a brother offers *piṇḍa* to her ancestors and inherits the property of her father. Reference to such custom can be traced back to the Ṛgvedic *mantra*[3]. But the right of inheritance pushed the girls in another unwanted situation in the society as they had to remain as spinsters, because nobody wanted to marry such girls lest the son born from this marriage should belong to the family of his maternal side and it is reflected in a *mantra* of the *Saṁhitā-abhrātāra iva yosāstiṣṭhantu hatavartmanah*[4].

All these references reveal that the Vedic texts were not in favour of the women possessing any property as their own. Although there were a few exceptions, the general attitude of the society as reflected in the Vedic texts is quite repressive towards the women. In this connection, however, it has to be mentioned that there were probably some very slow and minute changes in this outlook as is evidenced in *BU*[5]. These little changes, if it can be termed that way at all, are obviously an outcome of the changed social order where

1. *Nirukta*, 3.4
2. *ṚV*, III.31.1
3. *Ibid.*, I.124.7
4. *A.V.*, 1.71
5. *B.U.* II.4.

more significant role of the women could be identified. This trend can be found these days also since the advancement of different aspect of science and technology has been able to identify much more significant roles for the women in social and economic life making the necessity of women empowerment somewhat more obvious.

Right to speech

This is another important right recognised as one of the Fundamental rights of a citizen under the Indian Constitution. It is healthy both for the individual and for the society if one articulates one's own views, observations and also opinions regarding one's liking and dislinking. The *BU* records the debate in the assembly of Janaka between Yājñyavalkya and Gārgī and this incidence is an instance of the fact that the women used to enjoy the right to speech. *AB* refers to one Kumārī Gandharvagṛhītā who expresses her opinion regarding the performance of *Agnihotra*.

There are very few instances in the Vedic texts where it can be observed that the women making some specific comments or placing demand backed by documented argument and others. The general attitude of the people towards women was not very commendable. According to the Vedic texts they are fickle-minded[1], they are prone to trivial attaractions[2]. That the woman is inferior to man is variously expressed on many occasions[3]. In some texts it is categorically said that the wife should be *aprativādinī*[4]. It means that it is preferred that the wife should be subjugated to the men folk and should not raise her voice.

However, all these prove that there were some exceptional women who enjoyed a great deal of freedom in the society exerting their right to speech also but the general condition of the women was not very encouraging. The women in general were looked down upon and they were gradually being deprived of their rights, which they used to enjoy earleir.

1. *R.V.*, VIII.8.7
2. *Ś.B.*, III.2.4.6
3. *TS.*, 6.5.8.2; *KS*, 13.1 etc.
4. *A.B.*, 13.13

Social rights

The degree of exertion of this right by women can reveal as to what extent a woman can enjoy freedom in the society. Active participation by the women in the outdoor jobs is recorded in the *Ṛgvedasaṁhitā*. Here we find Mudgalinī, wife of Mudgala, fighting against the enemy with her husband valiantly.[1] Viśpalā lost her lẹg in a battle and is referred to as helped by Aśvin to enable her to walk[2]. So there was a time when women were not confined to the household duties only but they used to share equal responsibilities with the men folk in discharging different outdoor duties.

The girls could also choose their bridegrooms and it is reflected in the *mantra, bhadrā vadhūrbhavati yat supeśāḥsvayaṁsa mitra vanute jane cit*[3]. Love-making was aldo not an uncomman affair in the society[4]. The *Vājāsneyī Saṁhitā*. records some profession for women,e.g. *vidalakarī (=vaṁśapātrakāriṃ), peśaskarī (=rūpakartrī), rajayitrī (=vastrasya rangakāriṃ), keśakarī* etc.[5] All these, however, reveal that the women were exposed to the external world also.

Gradually the scenario began to change and the houseold duties only were assigned to the women. They were debarred from attending *sabhā*, the assembly, where people came to share views and to take some important decisions, The *Maitrāyaṇi Saṁhitā* categorically prohibits their attending the *sabhā* as it thinks that it is only the men, who are eligible to go there[6]-*pumāsaḥ sabhām yanti na striyo*. The *Aitarya Brāhmaṇa*,[7] also supports this view.[8] Incidently it should be noted that some scholars[9]refer to two Ṛgvedic *mantra*-s, which according to them bear the testimony of women's participation in the *sabhā*-[10] *na yoṣā*

1. *Ṛ.V.*, X.102.2
2. *Ibid.*, I.116.15;X.39.8
3. *Ibid.*, X.27.12
4. *Ibid.*, VIII.62.9; IX.56.3
5. *V.S.*, 30
6. *Pumāṁso sabhāni yāntina stryo*, *M.S.* 4.74
7. *A.B.*, 7.3
8. *A.B.*, 7.3
9. Chattopadhyaya, D.P., *Bharatīya Darśana, Ādiparva*, (Bengali), K.P.Bagchi, Calcutta, Ist ed. 1960, reprint 1980, p 147
10. *Ṛ.V.*, I.167.3

*sabhāvati*** *vidathyeva sam vāk* and *ṛtāvariryoṣaṇastisro apyāstrirā divo vidathe patyamānāḥ*[1]. Sāyaṇa's commentary on the former *mantra* goes in favour of its interpretation to some extent. But his commentry on the second one, however, projects a diferent version of the *mantra* having no connection with that particular modern interpretation. However, without entering into this controversy this much can be suggested that women,if at all enjoyed any right to social decision making, were completely deprived of this right in a later period as reflected in the *MS*. Their actual assignment was in the interior of the house.

Domestic rights

Giving the girls to marriage is the main duty of a father. But the *ṚV* referred to maidens growing old in the house of their father[2]. The existence of the old maidens in the society is evinced by the words like *amājurā amājū, vṛddhakumārī, jaratakumārī, kulāpa* etc. But what these old maidens used to do is not explicitly told anywhere. So it is not possible to comment in a decisive way as to whether they were compelled to remain maiden for some reasons or they opted to be so. One such maiden Ghoṣā is referred to as invoking Aśvins to assist her in getting a bride groom[3]. This reference to groom testifies also to the existence of the late marriage in the society.

The married women are expected to enjoy a great authority over their in-laws. So in a blessing to the newly married woman this wish has found expression *samrājñī śvaśure bhava*[4]. It has already been told before that the wife was the most important factor to a man to enter into the prescribed religious life as it is explicitly stated that *na vai apatnīkasya hastād devā valim gṛhṇanti*[5]. Thus the wife was the source of inspiration to the husband and so the *ṛṣi* was compelled to comment -*jāyedastam*[6], the wife is the house.

1. *Ibid.*, III.56.5
2. *Ibid.*, X.39.3)
3. *Ibid.*, I.117.7
4. *Ibid.*, X.85.46
5. *Ś.B.*, 5.1.6.10
6. *Ṛ.V.*, III.53.4

Their opinions were some times rated high in some cases. *Bṛhaddevatā*[1] records some cases where the women enjoyed a control over the selection of the bridegroom of her daughter. Spiritually the contribution of women in creating this universe is recognised[2]. The society was acquanited with the remarriage of the woman.[3] It refers to word *punarbhava*[4] which signifies a remarriage of the women. and in the that the daughter-in-law along with other younger and elder inmates, take part in the conversation and drink *surā*[5].

The general attitude of the poeple towards woman or married woman was not very commendable indeed. Women were taken as the tool to entice the husband at night to obtain their desired objects from them[6]. They were often classed with cattle[7]. That the wife was treated as a possession only and not as a human being is reflected in the *Ṛṣabhopākhyāna*[8]. Here it is observed that religious Manu did not hesitate to get his wife immolated for achieving his sacrificial benefit. This allusion leads us to think twice if the women did really have any right to security in their husband's house. Yājñavalkya expressed the most derogatory attitude towards women through the statement attributed to him. The opinion 'when a wife refuses to satisfy her husband's physical demands, the husband should first speak soft words, then try to purchase (*avakrīnīyāt*) her with gifts, if she still refuses he should beat her with hand, with a stick and subjugate her by force'[9]. *Bṛhadāraṇyaka upaniṣad* amply makes it clear. This espression forces us to deliberate whether the women could command any degree of respect from the male partner of the society. The women were apparently dominated by the other sex even in their most private affairs and it is really shameful that they were also probably directed by their father-in-law on such occasions[10].

1. *B.D.*, V.56-59
2. *Bṛhad.Upa*, 1.4.7
3. *A.V.*, IX. 3.27-29
4. *Ibid.*, VIII.6.24 and *M.S.* II.4.2
5. *M.S.*, II.4.2
6. *K.S.*I.18.11
7. Ś.B. II.3.2.18
8. *Ibid.*, I.1.4.14
9. *B.U.*, 6.4.7
10. *A.V.*, III.6.24

Another shameful custom was that the wife of the sacrificer had to publicly confess whether she had any secret lover[1]. The sacrificer need not go through this confession. This custom was not only humiliating but also a gross injustice to the women-folk of the then society.

conclusion

Women empowerment, it appears,was always proved to be a challenging task and the scenario has not changed much even today. In the Vedic era not much effort was made in this direction, chiefly because of the social attitude towards such a concept. However, there were a few more factors, specialy to that age, which also acted as hurdles. For example, if we consider the average life expectancy of the people of that time, the early marriage of the women and their involvement in the process of child bearing and their upbringing was a very natural phenomenon. The scope for education was very limited. Women had to undertake a lot of work-load, basically of household nature for mere running of the family life. There were, however, exceptions but that could not set the general trend in any other direction.

It should be mentioned in this connection, that the lack of the scope for education might not have played the role of the only big hurdle at that time. The social attitude in these cases is the most important factor as can be observed even today. Even a cursory look at the much more advanced and developed societies of the last millenium in different parts of the world will confirm this.

Instead of picking up selective examples and scanty references to establish the existence of a very strong position women in the society during the Vedic ages. If one really takes a very comprehensive view and tries to find out the true position of the women in that society, it appears to be very much along the present line. It is very interesting to note that a parallel voice, however feeble that may be, always existed in the Vedic society for the women empowerment. If we look at the present day achievement or otherwise in this direction we need not feel very much apologetic for the Vedic age scenario.[2]

1. *Ś.B.*, II.5.2.20
2. Altekar, A.S., *The Position of Women in Hindu Civilisation*, MLBD, Delhi, 2nd edition 1959, Reprinted, 1978, p 196.

Vedic *Sarasvatī* and Geldner

Dr. Kana Chattopadhyay

The *Ṛgveda* consists of 1028 hymns in its present available edition of the text. Among them only a few hymns are dedicated to female deities, of which *Sarasvatī* is the most prominent.

Geldner, a German Indologist of the first rank, who translated and interpreted the entire *Ṛgveda*, aptly but concisely characterized *Sarasvatī* in the footnote of his interpretation of a hymn[1]: "Die *Sarasvatī* ist der heimatliche Strom des dichtes. Die spatere Auffassung des Sarasvatī als Gottin der Beredsamke it klingt im Lied alltenthalben durch." The *Sarasvatī* is the native river of the poet. The later concept of the *Sarasvatī* as the Goddess of eloquence tingles every-where in the hymn.

Let us focus on the *Sarasvatī* hymns without much digression. *Sarasvatī* has been eulogized in almost three complete hymns[2]. In addition, she has been praised in 3 *Mantra*-s of the *Ṛgveda* and also at other places in the *Ṛgveda*[3]. In all we find 34 verses in the name of *Sarasvatī*. Our aim is to see how Geldner has interpreted these verses, how far he agrees with the European commentators and how far he deviates from the Indian commentators. In this artiçle we concentrate only on complete hymns.

ṚV. VI.61

1. *Iyamadadād rabhasamṛṇacyutaṁ divodāsaṁ vadhryaśvāya dāśuṣe/*
   Yā śasvantamācakhādavasaṁ Paṇiṁ tā te dātrāṇi taviṣā sarasvati//

She presented the sacrificer Vadhryaśva the powerful Divodāsa (as son), who discharged the debt (to the Fathers); she,who completely

1. *ṚV.*, VI.61
2. *Ibid.*, VI.61; VII.95 and 96
3. *Ibid.*, I.3.10-12; I.164.49, II.30-8, II.41.16-18, X.17.7-9

deprived the Paṇi of the consumption. Those are your mighty gifts, O *Sarasvatī*.

In this footnote Geldner comments on *'ṛṇacyuta'*: The familiar view or perception of the debt against the Fathers.

Since the verse starts with a pronoun *'iyam'*, Geldner. has interpreted it as 'she' instead of the popular 'this'.

His interpretation of the *'yaśasvantaṁ....paṇim''* is not at all satisfactory. It should mean 'who , i.e. *Sarasvatī*, to a great extent, consumed commercial-minded Paṇi, only gratifying himself. This has correctly been interpreted by Sāyaṇa as *'yā sarasvatī śaśvantaṁ bahulaṁ paṇim paṇanaśīlam vaṇijamadātṛjanam avasaṁ kevalaṁ svātmana eva tarpakamācakhāda ājaghana*!

The followoing *mantra* runs thus -

2. *Iyaṁ śuṣmebhirvisakhā ivārujatsānuṁ girīṇāṁ taviṣebhirūrmibhih/ pārāvataghnīmavase suvṛktihiḥ sarasvatīmā vivāsema dhītibhih//*

With impetuosity, she broke open, like a root-digger, the back of the mountains with the powerful waves. We would like to beg to Sarasvatī, who wards off the aliens, for favour/mercy/kindness with the hymns of praise, with prayers.

In his footnote Geldner gives an alternative interpretation of *'pārāvataghnī'*-die Pārāvata (N.pr.enies Volkes) erschlagt, who slays the *pārāvata*, a people. According to Griffith the *Pārāvata*-s were a tribe who dwelt on the banks of the *Paruṣṇī*, who may have been in the habit of making sudden incursions into the country through which the Sindhu or Indus flows. Sāyaṇa's interpretation of *'pārāvataghnī'* is however, totally different from that of Geldner's. G. interprets the word as 'die die Fremden abwehrt'- who wards off the aliens; S., on the other hand, interprets the word as *'parāvataghnī'* is however, totally different from that of Geldner's. Geldner interprets the word as 'die die Fremden abwehrt' - who wards off the aliens; Sāyaṇa on the other hand, interprets the word as *'paravati dūradeśe vidyamānasyāpi vṛkṣāderhantrī'* - slayer of trees standing even at a distance or *'parāvare parārvāci tire, tayorghātinīm'*-striker of both banks.

Geldner has interpreted *'avase'* as 'Gnade', which is nowhere near its root-meaning. If we follow the root, it should mean 'for

protection or enjoyment. As far the verb *'ā vivāsema'* also Geldner's meaning is not satisfactory. It should mean 'to serve fully or all around'. The last word of verse *'dhītibhiḥ'* has also found a different interpretation in Geldner's translation from that of Sāyaṇa Geldner's -mit Gebeten, with prayers and Sāyaṇa. -karmabhih, with actions. In this case there is apparently no connection between the root-meaning and the meaning ascribed to the word concerned. Above all, what Geldner renders as *'suvṛktibhiḥ dhītibhiḥ'* is mere tautology.

Now about the third stanza of the hymn. It reads:

3. *Sarasvati devanido ni barhaya prajāṁ viśvasya vṛsayasya māyinaḥ/*
Uta kṣitibhyo 'vaniravindo viṣamebhyo asravo vājinīvati//

Sarasvati, strike down the abusers of gods, the descendants of every sly Vṛsaya. You won (our) peoples the land of streams and for those (for the abusers of gods) you rush from poison, you rich in rewards.

'Vṛsaya', according to Sāyaṇa, means Tvaṣṭā, his son the demon Vṛtra. The word has been explained in the footnote of a verse by G. There he refers to other verse of the *Ṛgveda* and says: Name of certain persons, hostile to gods and conversant with magic or charm.

'Māyinaḥ' is very correctly interpreted by Geldner's as 'listing' - crafty, because the primary meaning of *'māyinaḥ'* is indeed artful, experienced in magical art. Geldner's interpretation of *'vājinīvatī'* as 'an Belohnungen reciche' -rich in rewards, may be interpreted as 'rich in coveted rewards'. The word *'uta'* has been ignored Geldner's He has also by interpreted 'ebhyaḥ' as *'jene'* -those.

The fourth verse runs thus:

4. *Pra ṇo devī Sarasvatī vājebhirvājinīvatī/ Dhīnāmavitryavatu.*

The Goddess Sarasvatī, rich in rewards, should favour us, the patrons of prayers.

Geldner takes *'vājebhirvājinīvatī'* together and in doing so ignored the word *'vājebhiḥ'*. Nevertheless, the appropriate interpretation of *'vājebhirvājinīvatī'* should be 'powerful with numerous strength'. *VĀJA* means only 'strength' and not both 'strength and food' as has been meant by Sāyaṇa, because in a hymn addressed to *AGNI*, it is clearly stated that *'vājā'* means 'strength' and *'iṣa'* 'food'.

Next is the fifth verse, which runs thus:

5. *Yastvā devi sarasvatyupabrūte dhane hite/*
Indraṁ na vṛtratūrye//[1]

Thus one called you up, Goddess *Sarasvati,* when the victory prize is offered, like to Indra in the battle with Vṛtra.

Geldner brings an extra word 'thus' to start with his translation. '*Dhana*' has been interpreted as 'Siegespreis' -victory prize by Geldner. This is clearly an imposed meaning, leaving aside the popular meaning of 'wealth'.

The sixth *Mantra* is:

6. *Tvaṁ devi Sarasvatyavā vājeṣu vājini/*
Radā puṣeva naḥ sanim//

Then give us, O Goddess *Sarasvati*, conqueror in contests, your favour. Let us get booty like Pūṣan!

This interpretation is far-fetched. A happy rendering nearer the origin is : Grant us protection or enjoyment, O Goddess *Sarasvati*, having strength in matter of strengths (battles, contests), in other words, strengths of army. Bestow us enjoyment.

While discussing verse 3, Geldner interprets the word '*vājinivati*' as 'rich in rewards', but here he provides another meaning. Therfore, he suffers from the same fault as Sāyaṇa has also given different interpretalions of the word in different verses in his commentary. It may be mentioned here that Grassmann gives a meaning of '*rada*', which quite fits the description of *Sarasvatī* as the river.- Die strome durch Bahnbrechen frei machen, to release the streams through pioneering. His second meaning is : jamandem Guter eroffnen - to disclose goods to somebody. Roth interprets the verb as 'jmd. Etwas zuleiten, zufuhren' -bring somebody something.

The seventh stanza reads as follows:

7. *Uta syā naḥ sarasvatī ghorā hiraṇyavartaniḥ/*
Vṛtraghnī vaṣṭi susṭutim//

And this terrible *Sarasvatī* with golden wheels, the slayer of enemies, longs from us a song of praise;

1. *Ṛgveda*, II.6.5

The word *'hiraṇyavartanī'* has been interpreted in different ways by both the Indian and the foreign intepreters. Sāyaṇa interprets it as *'vartanī rathaḥ, hiraṇmayo vartaniryasyāḥ sā tathoktā'* - whose chariot is golden; Skandasvāmī interprets it as *'hiraṇyadṛśī vidyud vartanir-gamanamārgo yasyāḥ sā hiraṇyavartaniḥ. Yato yato vidyud tatastato gantrītyarthaḥ. Athavā hiraṇyasya vartayitrī stotṛn prati gamayitrī dātrītyarthaḥ* - whose passage is gold-looking lightning. i.e. she goes wherever there is lightning. Another interpretation is 'going towards eulogizers'. Among foreign scholars Grassmann interprets it as 'goldenes Bettle habend von Stromen'—having golden bed of streams; Roth as 'eine goldene Bahn habend'—having a golden path or 'goldspurig'—gold-traced; while Geldner's. interprets the word as 'mit goldenen Rādern'—with golden wheels, i.e. who is carried in a chariot having golden wheels.

Now about the stanza eighth:

8. *Yasya ananto ahrutastveṣaścariṣṇurarṇavah/ Amaścarai roruvat//*

Whose rush endless, unbroken, violent/fierce, undulating, heaving under roars passes.

This is also a verse whose word-interpretations are varied. First the word *'ahruth'* -Sāyaṇa. *Ahiṁsito 'kutilo vā*, not injured or crooked; Veṅkaṭa *-anabhibhūtaḥ*, unbent; Grassmann -nicht gebeugt, gerade, aufgerichtet, not bent, straight; Roth -nicht schwankend, strauchelnd, not staggering and Geldner's -ungebrocken, unbroken.

Next is the word *'tveṣah'*-While interpreting Geldner again shows his lack of conviction. In initial references he does the correct interpretation of the word as 'shining', but in rest of the cases as here 'heftig' -fierce or violent. Thirdly Geldner interprets *'cariṣṇuḥ'* as 'undulating' instead of giving the root- meaning 'moving' as has been done by Sāyaṇa. Fourthly, *'arṇavaḥ'* has been interpreted as 'wogend' -heaving by Geldner. Bt *'arṇa'* means 'water', as he has rightly been interpreted in a verse[1]. Here he gives an imposed meaning. *'arṇaḥ'* again has found different interpretations. Sāyaṇa. says *'balam'*, strength; Skanda - *'rogasadṛśah, yathā rogo bhayānakastadvadāgacchati bhayānaka ityarthaḥ, athavā amaśabdaḥ ātmavacanaḥ'*, i.e. like a disease,

1. *Ibid.*, I.3.12

as a disease is terrible, like that it comes or *'ama'* means 'soul'; Geldner's and other western scholars *'Andrang'* -rush. However, the derivation of *'amaḥ'* is uncertain. I would like to point out Sāyaṇa's interpretation of *'carati'* as *'vartate'*, which is static. Here the current of the river has been depicted, so Geldner's meaning 'dahingeht' is more appropriate.

Now the ninth verse :

9. *Sā no viśvā ati dviṣaḥ svasṛanyā ṛtāvarī/ Atannaheva sūryaḥ//*

She has (helped) us over all hostility; the one faithful to law has stretched (us over) her other sisters as does the sun the days, Geldner provides a footnote in which he says: Auch hier die historische Erinnerung an die Ausbreitung der Arier in Funfstromland wie[1] Also here the historical memory of the spreading out of the Aryans in the Punjab[2] like.

The tenth mantra runs thus :

10. *Uta naḥ priyā priyāsu saptasvasā sujuṣṭā/*
Sarasvatī stomyā bhūt//

Dear among dears, welcome with her seven sisters, be Sarasvatī also praiseworthy to us.

In his footnote Geldner's elucidates that seven rivers are the remaining streams of the Punjab.

'Uta' has been interpreted as 'auch' -also by Geldner's *'Sujūṣṭa'* has been interpreted by Geldner's as 'Willkommen', welcome, which can not be accepted at all and by Sāyaṇa as *'suṣṭu purātanaṛṣibhiḥ sevitā'*, attended upon well by ancient seers, which is rather a long-drawn explanation. Griffith renders it as 'graciously inclined'. The most apt meaning has been given by Skanda *'suprīta'*, well-pleased.

The eleventh verse runs like this :

11. *Āpapruṣī pārthivānyuru rājo antarikṣam/ Saravatī nidaspātu//*

She has filled the earthly (spaces), the wide space, the atmospheric region. Sarasvatī should protect us from revulsion. Sāyaṇa has taken 'pārthivānyuru rājaḥ' together and interpreted the expression

1. *Ibid.*, 1.40.7
2. *Ibid.*

as *'pṛthivyāḥ sambandhīni urūṇi vistīrṇāni rajāṁsi lokān'*- wide spaces relating to the earth. Since *'pārthivāni'* the adjective is in the plural, Sāyaṇa has changed *'uru'* and *'rajaḥ'* also in the plural for the interpretation. Geldner, on the other hand, has interpreted *'pārthivāni'* as 'die irdischen (Räume)' - the earthly (regions); since the word in the verse is an adjective, he has supplied the noun in brackets and has taken 'uru *rajaḥ'* separetly as 'den weiten Raum'- the wide space. Then again while interpreting 'nidah' Geldner's interprets it as an abstract noun 'Schmähung' - revulsion. *'Nidaḥ'* is indeed an agent noun, as he himself has done elsewhere in the *Ṛgveda*.[1]

> 12. *Triṣadhastha saptadhātuḥ pañca jātā vardhayantī/*
> *Vājevāje havyābhūt//*

Residing in three regions, having seven divisions, increasing the five peoples/tribes, she is to be invoked in every contest. Geldner's interpretation of *'saptadhātu'* specially *'dhātu'* as division is unconvincing. He should have explained the word in his footnote. Neither is Sāyaṇa's interpretation clear.

Now the thirteenth verse:

> 13. *Pra yā mahimnā mahināsu cekite, dyumnebhiranyā apasāmapastamā/*
>
> *Ratha iva bṛhatī vibhavane, kṛtopastutyā cikituṣā sarasvatī//*

Sarasvatī, the great, who distinguishes herself among these (rivers) in power, (excels) the others in lustre, the most fluid of the flowing, high as a chariot, created for display of power is to be praised by the expert.

While giving a note on *'mahināsu'*, Geldner points out that the *padapāṭha* separates *'mahinā asu'*. But *'mahināsu'* is one word, so it is to be rendered as 'among these (rivers) in power'.

'Vibhavane kṛtā' has been taken together by Geldner. He interprets is as 'zur Kraftentfaltung geschaffen', created for the display of power, if we add 'manifold power', it would be most appropriate.

The fourteenth *mantra* is like this :

1. *Ibid.*, VI.61.3

14. *Sarasvatyabhi no neṣi vasyo, māpa spharīh payasā mā na ā dhak juṣasva naḥ/*
sakhyā veśyā ca mā tvatkṣetrāṇyaraṇāni ganma//

Sarasvati! Escort us to fortune, do not withdraw, do not let us come off badly with your milk (water)! Enjoy our friendship and our clan-association. We would not like to go away from you to outlandish countries!

Geldner interprests *'araṇāni'* as 'fremd' outlandish, while Sāyaṇa. as *'nikṛṣṭāni'*, inferior, Skanda as *'aramaṇīyāni'* and Venkaṭa as *'udakābhavāda- daramaṇīyāni'*, unpleasant due to scarcity of water.

The 5th hymn of the VIIth *Maṇḍala* is also dedicated in honour of Sarasvatī. The first stanza of the hymn is :

1. *Pra kṣodasā dhāyasā sasra eṣā sarasvatī dharuṇamāyasī pūḥ/*
Prabābadhānā rathyeva yāti viśvā apo mahinā sindhuranyaḥ//

With refreshing flood of high tide she rushed forth. Sarasvatī is a bulwark and like an iron fort. As on a roadway the stream moves to that place, tears away all other waters by its great strength. Sarasvatī is like an iron fort. *Sarasvatī* protects us from the invasion of enemies. As the river cannot be easily crossed, it acts as an iron fort.

2. *Ekācetatsarasvatī nadīnāṁ śuciryati giribhya ā samudrāt/*
Rāyaścetanti bhuvanasya bhūrerghṛtaṁ payo duduhe nāhuṣāya//

Unique among the streams, Sarasvatī has distinguished herself, flowing transparent from the mountains to the sea, knowing the wealth of the multi-formed world, she donated butter and milk to the Nāhuṣa-tribe.

Geldner's use of 'such' as 'klar', clear is adverbial and not nominal.

The fourth stanza is again addressed to *Sarasvatī*.

4. *Uta syā naḥ sarasvatī juṣāṇopa sravatsubhagā yajñe asmin/*
Mitajñubhirnamasyairiyānā rāyā yujā ciduttara sakhibhyaḥ//

May this Sarasvatī also be pleased to attend to this sacrifice, the charming, whom the ones paying homage, approach with knees prised open. In association with wealth, she herself goes beyond all friends.

Geldner has again interpreted *'subhaga'* as 'glukbringend' to begin with, but in all the later references he means 'holde' - charming. Now the fifth *mantra* is like this :

> 5. *Imā juhvānā yusmadā namobhih,*
> *prati stomam sarasvati juṣasva/*
>
> *Tava śarmanpriyatame dadhānā,*
> *upa stheyāma śaraṇaṁ na vṛkṣam.*

These (sacrificial gifts), offering before you with bows, accept, O Sarasvati, the song of praise gladly, putting us in your most beloved protection, we want to enter just as under a protecting tree (or, we are willing to find refuge like under a tree).

The sixth verse is this :

> 6. *Ayamu te sarasvati vasiṣṭho dvārāvṛtasya subhage vyāvaḥ/*
> *vardha śubhre stuvate rāsi vājānyūyaṁ pāta svastibhiḥ sadā naḥ/*

This Vasiṣṭha has opened for you, O charming Sarasvati, the door of the law. Increase, O beautiful, give the singer awards, protect us always with your blessing! She is praised by Jamadagni and sung by Vasiṣṭha.

Geldner seems not very confident of the interpretation of *'vājinīvatī*. After giving different interpretations of the word in different verses, he gives another interpretation. 'Stutenreiche', rich in mares and puts a sign of query against the word interpretation.

Conclusion

We may, therefore, come to a very interesting conclusion here. The new attributes we find in Geldner's interpretation are as follows:

(1) The Sarasvatī is such a terrible river that it wards off the invaders, (2) She is regarded as war-goddess, rich in coveted rewards. She helps not only with protection but also with coveted rewards in the battlefield, (3) She is fierce, undulating and heaving, (4) She is faithful to law, (5) She is high as a chariot, created for the display of power, (6) She is like an iron fort, (7) She is beautiful. But in other respects he is almost identical with Sāyaṇa.

Above all, the blemishes that we attribute to the Indian commentator Sāyaṇa's interpretation are evident in Geldner's as well;

that is being far removed from the Vedic times, both are unsure of the correct interpretation of some words. Both have ignored and changed the number and case-endings to suit their interpretation. That could easily have been avoided. Moreover, Geldner has not interpreted some words like '*asuryā*' here. Regarding words of very peculiar formations and very rare usage, both Geldner and Sāyaṇa are uncertain and it is difficult to support one and reject the view of the other.

A Re-consideration of some Methods of Sanskrit Hermeneutics

Dr. Maya Das

Twentieth century is often described as the century of hermeneutics, the science of understanding and interpretation. It is more or less accepted that all human acts and forms of expression—oral, behavioral and written—are open to diverse interpretations, since neither in action, nor in cognition one is presented with the reality or truth, as it is in itself. A human being always interprets and in turn becomes interpreted . Interpretation being universal in its scope and being fundamental to human nature, hermeneutics is not a new discipline. It exists in all cultures, in all times. The present hermeneutic movement in the West has a global impact. Discourses on hermeneutics, even in the East, are mostly frameworked now-a-days in Western term. Although in India there is no such movement distinctly marked out as hermeneutic, the whole of Indian philosophical and linguistic tradition can be claimed as a tradition of hermeneutics.

Hermeneutics technically represents scholarly attempt to explore the principles needed to interpret and understand philosophical and religious texts. In the West since eighteenth century it has been extended to linguistic understanding of texts other than religious/philosophical. In ancient India a systematic attention was given to the inquiry on human behaviour. Through *pravṛtti* (forward movement) *nivṛtti* (backward movement) *or audāsinya* (indifference) a human being acts consistently (*saphala pravṛtti*) or inconsistently (*viphala pravṛtti*) prompted by his cognition of reality. Regarding the sources of true congnition, Indian philosophers conceive various numbers of *pramāṇa*-s in keeping with the difference in the process generating cognition. Among various *pramāṇa*-s, *śabda* language is an important source of cognition. Whether language speaks of reality is an age-old

problem to the Indian philosophers. Though the realist and the idealist philosophers differ in their opinion, no one ignores the importance of language in understanding reality. Various theories of verbal understanding, *śābdabodha* were introduced by different schools of Indian philosophy. In their own methods, grammarians, too, concentrate on linguistic analysis of word and word-meaning.

In this paper, are re-considerd some of the basic methods and trends of Sankrit hermeneutics adopted by the grammarians and the philosophers to interpret the meaning of traditional texts, so that the scope of interpretation might get a larger dimension in opening various frontiers of knowledge.

Since understanding is the fundamental way in which human beings participate in the world, interpretation is an isolated activity of some individual, but lies at the basic structure of human mind. Man is free to interpret and language is the medium of his hermeneutical experience. All knowledge of one's own self as well as of the world comes to one through language. Sanskrit philosophers, grammarians and aestheticians have given a thorough and systematic attention to the study of langauge, both from the point of view of the speaker and the hearer or reader. While the grammarians emphasize on the inquiry of how an experience gets encoded in a language, the philosophers decode the language from the standpoint of the hearer or reader. Their methods of encoding and decoding language prove that interpretation is a circular process in which are interwoven the whole (the full text/language) to the parts (words/sentences) and in reverse process the parts to the whole.

Ever since the *Veda,* Sanskrit tradition explores both art and the act of hermeneutics, because Vedic words are the source of human knowledge. Derived from the root *Vid,Veda,* meaning knowledge or *Jñāna,* is often termed as *śruti,* something to be heard. Grammarian-Philosopher Bhartṛhari said, *anādimavyav cchinnāṁ śrutimāhurakṛkāṁ*[1], *śruti* is beginningless, continuous and without an author. *Ṛṣi*-s, the sages, to whom the Vedic hymns are ascribed are called *drasṭāraḥ,* the seers and not *sraṣṭāra* or *kartāra,* the composers. *Śruti* and *draṣṭā*

1. *V.P.,* 1.145

both the words indicate that no human being is responsible for the authorship of the *Veda* (*svatantrakartṛtva*). The *Veda* is termed *apauruṣeya*, independent of human authorship (*puruṣāṇām asvatantram*). Bhartṛhari said, *jñānarūpeṇāvacchinno vedaḥ śabdabrahmaṇa eva*[1]. The *Veda* is *śabdabrahman*, the indivisible continuum knowledge. In Bhartṛhari's thesis *Śabdabrahman* word/language is the *Brahman*, the Supreme Reality, which is beyond birth and death, *Anādinidhanaṁ Śabdabrahma śābdatattvam yadakṣaram*[2]. At different levels of understanding this Reality is encoded. As knowledge continuum, *Vedic* words are directly realized by the *ṛṣi*-s and the *ṛṣi*-s reveal them in articulated language. The revelation of knowledge, in the context, is the revelation of truth. This revelation is possible through *śabda*, in the form of statements comprising of words and sentences. The inter-relation between words/sentences and their meanings carry on the whole process of encoding the Ultimate truth or Reality to language.

The Vedic words reveal themselves as well as the world .This follows that *ṛṣi*-s themselves are the interpreters of the *Veda*. The *Vedic* text stands on its own, inviting to interpret it, converse with it. It makes itself efficacious for the readers/interpreters in shaping their thoughts according to their own standpoint. The primary intentions of hermeneutics are (1) to ascertain the exact meaning-content of text, word, sentence and (2) to discover the messages and significance therein. Both are present in the *Vedic* tradition and so to the whole Sanskrit tradition. It has never been claimed that there is only one meaning of the *Vedic* words. Rather, the scope of interpretation is open in the *Veda*. This provided the philosophers the scope to develop the decoding process.

In the introductory part of his commentary Sāyaṇācārya said: *Apauruṣeyavākyatvam iti idam api yādṛśamasmābhirvivakṣitaṁ tādṛśamuttarottara spaṣṭībhavati*, i.e. since there is no individual author of the Veda, the way we interpret it is the way it will become increasingly clear. The possibilities of newer insights and ideals are accepted in determining the meaning of the *Vedic* words. The meaning varies according to the context. One of the meanings of the word

1. *Ibid.*, 1.5
2. *Ibid.*, 1.1

Veda itself is *vicāraṇā*, consideration. Consideration of different interpretations and understanding of the *Vedic* words is a kind of reconstruction of the context. The *Vedic* words carry various meanings. *Śabarabhāṣya* said: *Codanā hi bhūtam, bhavantam, bhaviṣyantam, sūkṣmam, vyāvahitam, viprakṛṣṭamityevam jātiyamartham śaknotyavagamayitum*[1] i.e. the *Veda* itself makes it possible to undnerstand, as an act of interpretation, past, present, future, subtle (correct), difficult (obstructed, impeded), dubious (distant, lengthened, extended) meaning.

In this context, one can recall the interpretative measures adopted within the *Vedic* tradition to understand the *Veda* and to avoid misunderstanding. In order to prevent inauthenticity and inadequacy of the interpreters in understanding the *Veda*, the auxiliary text *Vedāṅga* highlights proper articulation and pronunciation (*śikṣā*), etymological explanation (*nirukta*) and prosody (*chanda*). There are also *Mimāṁsā* of both *karma* and *jñāna kāṇda* of the *Veda* concentrates on rules of interpretation which were originally formed for explaining the *Vedic* sentences, but later were applied to other texts also. Following the *Vedic* method of hermeneutics, it can be said that because understanding has its association with the human world, the *Vedic* words are intepreted in order to bring the original texts to life at par with one's own philosophy.

The grammarian method of encoding experience in language can best be understood from Bhartṛhari's analysis of language. According to Bhartṛhari *śabdatattva*, the speech- element or language is the indivisible *Brahman*. The very existence and functioning of the world and of social behaviour depend upon this element. Through the meaning factor of language all that happens becomes possible (*vivartate arthabhāvena maharṣibhiḥ*[2]). In expressive sentence, *vācaka vākya*, that which is expressive is neither *pada* (word) nor *vākya* (sentence), but *śabda* or *sphota*. Sphutī *bhavati artho asmāditi or sphutyate vyajyate varṇairiti sphotaḥ*, that which manifests meaning is *sphoṭa* or that which makes the letters (*varṇa*) explicit is *sphota*. This etymological meaning of *sphoṭa* establishes that not individual letters or sounds, but the

1. *Śabarabhāṣya*, 1.1.2
2. *V.P.*, 1.23

indivisible whole, conveys the meaning to the hearer. Verbal utterances, written symbols, signs, gestures are intstrumental to the manifestation of *sphoṭa*, the real language/sentence. Bhartṛhari speaks about *varṇa-sphota, pada-sphoṭa* and *vākya-sphota*, the three levels that are actually indivisible, although for the sake of communication they are kept distinct.

According to Bhartṛhari, sentence, the unit of communication, is a unit, a whole, not a mere combination of *varṇa*, phonemes and /or *pada*, words. The grammarians intepret a sentence as an original, eternal indivisible unit. It is for the sake of grammatical analysis that the words (*pada*) are singled out from a sentence. The very process is artificial. In the similar manner, sentence-meaning is also a unit. It is not a collection of word-meanings. The notion of sentence and sentence-meaning is known as *akhaṇḍapakṣa*. Bhartṛhari in support of this thesis points out that a sentence is universal inhering to the words associated: *jātiḥ saṅghātavartini*. It is also one indivisible word: *eko'navayavaḥ śabdaḥ* and an inner sequenceless and meaning-revealing unit: *buddhyanusamhṛti*. When externalized through speech or *nāda*, *sphoṭa*, both as universal whole (*jāti-sphoṭa*) and as particular whole (*vyakti-sphota*), is external (*vāhya*) and is clearly uttered and is audible to the hearer, *paraśravaṇagocara*. The internal one, *ābhyantara sphoṭa*[1], is within and one, and is manifested by the sounds. This unity appears in the manifested sentence. When manifested by the sound, wrongly thought of as its parts, the sentence becomes an external sentence. This external sentence is like the written symbols, *akṣaracihnavat*, which are mistaken to be the word. The real sentence is within and is an indivisible unity. *Ābhyantara sphoṭa* means cognition or consciousness. It is an amalgamation of word and meaning. In Bhartṛhari's opinion, the external of *sphoṭa* may differ according to the speaker, time and space, but the internal *sphoṭa* remains unchangeable.

In Bhartṛhari's philosophy *śabda* is referred to as *Vāk*. In grammarians' analysis *Vāk* has three levels. The initial stage *paśyantī* denotes indivisible wholeness of mind, wherein the joining and breaking process takes place. The intermediate stage, *madhyamā* is

1. *Ibid.*, 2.30

related to the effort and breathing stage, lying between the mental and the pronounced states of the speech. In the third stage *vaikhari*, articulated, audible speech is generated. The concept of three stages of *vāk* strengthens the *akhaṇḍapakṣa* thesis as well as the encoding principle of language.

The grammarians explicate sentence-meaning in terms of *pratibhā*, often translated as 'flash of understanding' or intuition. *Pratibhāti śobhate iti pratibhā*. Derived in this way *pratibhā* means that which shines as knowledge, intellect, intuition, etc. It is a *śakti*, creative power or potentiality that manifests the extra-ordinary out of the ordinary (universal), the ordinary out of the extra-ordinary. It discovers new nauances of meaning beyond perception and inference. It enlightens the mind in a flash without cause, and generates non-controversial, non-discriminative knowledge. It cannot be explained to others as such and such. It is experienced by everyone within oneself. Even a person who has *pratibhā* cannot give an account of it himself[1]. In Bhartṛhari's argument because *pratibā* is intuitive knowledge, it is indivisible. When the meanings of the individual words have been understood separately, a flash of understanding, *pratibhā*, takes place which may call the meaning of the sentence brought about by the meaning of the individual words. Though the meanings of the individual words have only practical reality, yet they bring the sentence-meaning to the mind. In other words they are the manifesters of the sentence-meaning. In Bhartṛhari's theory, although the meaning of a sentence-meaning to the mind. In other words they are the manifesters of the sentence-meaning to the mind. In order words they are the manifesters of sentence-meaning. In Bhartṛhari's theory, although the meaning of a sentence is indefinable (*avicārita)*, its effect can be indicated. It brings about an amalgamation of the meanings of the individual words, covering the whole sentence as it were[2]. *Pratibhā* is produced at the moment of hearing the words. It is not only caused by the words, but is also inherited. Bhartṛhari said that intuition is the result of *āgama*, tradition accompanied by *bhaāvanā*. *Bhāvanā* is the tendency to act according to the nature of

1. *Ibid.*, 2.144
2. *Ibid.*, 2.145

the being to which one belongs. It is inherited from the previous life or arises in this life. The word assisted by bhāvanā becomes the cause of *āgama* through *pratibhā*.

According to Bhartṛhari, tradition thus plays a significant role in understanding and interpretation. Bhartṛhari said: *Na cāgamādṛte dharmas tarkeṇa vyavatiṣṭhate. Ṛṣīṇāmapi yajjñānam tadapyāgamapūrvakam,*[1] i.e. logic alone does not help to preserved the social behaviour pattern or *dharma*. It is retained and preserved the social behaviour pattern or *dharma*. It is retained and preserved only if the logic gets support from *āgama* or traditional usage. This confirmation, from popular background is inescapable even for the knowledge of the great seers. In Bhartṛhari's analysis *sphoṭa* and *Pratibhā* and sentence-meaning together manifest the undivided, Ultimate Reality, the *Śabdabrahaman*. His emphasis on *akhaṇḍapakṣa,* indivisible aspect, encodes words, sentences, contexts, tradition not as separate, but as one undivided whole interwoven together with an implicit relation. Bhartṛhari's standpoint also proves that no human understanding is pre-suppositionless.

The other view of decoding language, adopted by the philosohers in general, explains the primary steps of *'Śravaṇa, Manana* and *nididhyāsana,* hearing, consideration and profound contemplation as the base of hermeneutical experience. Instead of emphasizing the indivisibility of sentence and sentence-meaning the *Mimāmsā* and the *Nyāya* philosophers highlight the divisible aspect (*khaṇḍapakṣa*) of a sentence. They agree that the words are the original units of a sentence and that sentences are constructed out of them. *Abhihitānvayavādin Bhātta Mimāmsaka* holds that a sentence is a collection or sequrence of words. Sentence-meaning emerges out of inter-connection of meanings conveyed by the individual words. This implies that first the words designate their own meanings and then the distinct meanings are brought together to give the sentence-meaning.

Anvitābhidhānavādi Prābhākara Mimāmsaka-s, on the other hand, argue that it is the verb or the first word or each word that requires others in a sentence. In *Prābhākara* view the word that conveys meaning

---

1. *Ibid.*, 1.30

is already potentially connected to the meanings of other words. This implicates that the words may have distinct meanings, but they cannot express these meanings in isolation. Each word used in a sentence has a connected designation *(anvitābhidhāna)*. In a sentence words have contextual meaning.

It may be pointed out that *Mimāmsā* rules are primarily meant for interpreting as sentence and not a text. Proper interpretation of a text requires propr interpretation of the meaning of the sentences that constitute a text. The *Mīmāṁsaka*-s begin with the *Vedic* words and understanding is possibe only through their implicit relation.

In this context, the *Nyāya* view on the process of verbal undrstanding may be recalled. According to *Nyāya*, a language encodes the knowledge which is to be verbalized. The speaker or writer expresses that encoded language and the hearer or reader decodes that language. Language is the medium through which the speaker transmits his knowledge to the hearer. If the transmission is successful then there is *saṁvāda* or agreement in understanding. (1) *Padajñāna*, where the hearer acquires the knowledge of morphemic constituents of a sentence. (2) *Padārthasmaraṇa*, where the hearer remembers and referents from each of the respective constituents. (3) The hearer comes to know the relationships among the remembered referents. This step is the resultant verbal understanding.

It may be noted that in the first two steps the pre-supposition is that the hearer already has the knowledge of relationship between *pada* (morpheme) and its *artha* (referent). Since the relation of *pada*(word) and *padārtha* (word-meaning) is eternal, it is necessary to highlight a guideline to undersand sentence-meaning. In the cognitive level *ākāṅkṣā* (expectancy), *yogyatā* (appropriateness), *saṅgati* (relevance), *vyānjanā* (suggestive power) and *tātparya* (intention) are regarded as necesary conditions in any hermeneutical experience.

Saṅgati is the relation between the preceding and the succeeding portion of the text. As a coherent whole, all parts of a text are inter-connected and *saṅgati* makes the text denote sense. Primary relevance *(mukhya saṅgati)* relates the text to tradition, whereas intermediary relevance *(avāntara saṅgati)* relates the topics with

chapter/sentence. The inter-connection of the whole and its parts through *saṅgati* proves the relevance of the text.

Tātparya, intention, is a significant feature of Sanskrit her-meneneutics. Unless the proper intention of the speaker/writer is known, the hearer, reader fails to understand the exact implication of the used words. To establish the proper intention of a text, Sanskrit philosophers adopted the methods of *upakrama* (introduction), *upasaṁhāra* (conclusion), *abhyāsa* (repetition), *apūrvatva* (novelty), *phala* (result), *arthavāda* (illustration by praise) and *upapatti* (illustration by supporting arguments). For the words having multiple meanings, the context of utterance helps the hearer to recognize the meaning intended by the speaker. To the *Naiyāyika*-s, an awareness of the speaker's intention is necessary. To the *Mimāmsā* and the *Vedānta* philosphers, the words themselves have the capacity to convey the meaning.

Sanskrit philosophers have given much weightage to *vācyārtha (abhidheyārtha),* denotative meaning and *lakṣānrtha,* indicative meaning of words and sentences. Aesthetician Abhinvagupta accepted three powers of words-(1) *abhidhā,* denotative power, refers to primary meaning of words,(2) *lakṣaṇā* indicative power, gives metaphorical sense, (3) *vyñjanā* suggestive power, refers to the meanings other than its literal meaning. Primary word meanings are fixed but the suggestive sense changes according to the context, and even vary from person to person. Undoubtedly, where the *vācyārtha* fails, interpretation is esential. In case of *lakṣaṇā* (indicative meaning) metaphorical words and sentences need more interpretation than normal words. The *Vedānta* accepts three types of *lakṣaṇa*. In order to establish the indicative meaning, either primary meaning is totally rejected (*jahallakṣaṇā*) or partially modified not rejecting the primary meaning (*ajahallakṣaṇā*). In the third variety, *jahadajahallakṣaṇā*; one part of the primary meaning is retained and the other part abandoned. The third type of *lakṣaṇā* is much significant to the Vedāntins for interpreting the Great Sentence *Tattvamasi*. In fact,the *Mimāmsaka*-s and the *Vedānitin*-s interpret the metaphorical passages of the Veda with the help of *lakṣanā*-s. Acceptance of diferent *lakṣanā*-s invariably strengthen the plausibility of having alternative interpretations.

My ansalysis of some basic methods and trends of Sanskrit hermeneutics indicates that ancient Indian grammarians and philosophers had paid considerable attention to the analaysis of verbal behaviour, both from the speaker's as well as the hearer's point of view. Through encoding and decoding process of language, the speaker cognizes the universe, encodes his cognition in language and speaks it out. The hearer receives that language, decodes it and gets the same cognition of the speaker and through that cognition has access to the same universe of the speaker. In case of Vedic texts, where there is no original speaker, but Seers of Vedic knowledge, the text itself reveals meaning. Applying hermeneutic methods the hearer or reader interprets the contextual meaning. When the circle of encoding and decoding process is complete, there is *saṁvāda*, agreemant. Otherwise there is *visaṁvāda*, disagreement. The traditional Indian interpreters are no less constructive than modern western interpreters like Heideggar and Gadamer. Śabara, one of the most significant interpreters of ancient India, has not excluded from hermeneutics the historical and temporal situation of the interpretation. He recognises the interpreter reader and his socio-linguistic context, which may be other than that of the text. *Jijñāsā*, an urge to know, to enquire invites proper interpretation and understanding which is far different from blind acceptance of opinion. *Jijñāsā*, according to Śabara, is not a mere reporting acceptance or re-capitulation of statemant. He says, *vedavākyāni ca vicārayitavyāni*[1]. The Vedic sentences are to be examined to grasp its sense, force, relevance and impact. Śabra admits, *Atikramayiṣyāma imam āmnāyam atikrāmanto vedamarthavantam santam anarthakam avakalpayema dṛṣṭo hi tasyārthaḥ karmāvabodhanam nāma*[2], i.e. we shall transgress this tradition. For, if we do not transgress it, we would make non-sensical the Veda, which is full of sense. Without distorting the meaning of a text, one may even be required to go against the traditional interpretation. Śabara's statement regarding Vedic text implies that the interpreter of a text has a moral duty to understand *Vedic* text in relation to its original context, and that the intepreter has an important role in drawing a distinction between

1. *Śabara*, 1.1.1
2. *Ibid*.

meaning and significance. It also implicates that whereas the meaning of text remains constant, its significance changes in relation to the interest of its interpreter.

Founded on the general condition of *saṁgati* (relevance), *yogyatā* (appropriateness), *vyañjanā* (suggestive power), *tātparyā* (intention) Sanskrit hermeneutics in its own terms present reconstruction theory, the theory of hermeneutic circle, the theory emphasizing the interpreter's moral duty, the theory of human intentionality. The Sanskrit theories expand towards new methods and prospects of interpretaion, having given full importance to language in hermeneutic understanding.

References

1. Bimal Krishna Matilal, *The Word and the World*, Oxford Univ Press,Delhi, 1990.

2. Do : *Language and Reality*, Motilal Banarsidas, New Delhi, 1986.

3. Krishnagopal Goswami Śāstri (edit.), *Ṛgvedabhāṣyopkramaṇikā*, Sāyanācārya, Goswami Prakasan, Calcutta.

4. Krishna Roy, *Hermeneutics : East and West*, Jadavpur Studies in Philosophy, Second Series, Allied Publishers Ltd. 1993.

5. J.M.Newton, *Twentieth Century Literary Theory: A Reader*, The Macmillan Press Ltd.1988.

6. K.A.Subramania Iyar, English translation, *The Vākyapadīya of Bhartṛhari, Kāṇda II*, Motilal Banasidas, 1977.

7. Satyakam Varma, Trilingual commentary, *Vākyapadīyam (Brahmakāṇḍa)*, Munshiram Manoharlal, New Delhi, 1970.

8. Vasudev Abhyankar, edt. *Śabarabhāṣya, Mīmāsādarśanam*, Anandaśrama Sanskrit Text Series, Vol.1, 1976.

9. V.N.Jha, *Studies in Language, Logic and Epistemology*, Pratibha Prakashan, New Delhi. 1985.

10. Yogendrananth Tarka-Sāmkhya-Vedanata-Tirtha, *Bharatiya Darsan Sastrer Samanvaya* (in Bengali), Calcutta University Press, Calcutta, 1958.

The Conception of Death in the Vedic Literature

Dr. Nilanjana Sikdar Datta

Death is the inevitable end of the human life. It leads man to an unknown region, where he would have to make a journey all by himself. The affections and sympathy of this worldly connections will be of no good for him there. So from the early dawn of civilization, man has tried to make this journey of the departed soul comfortable and happy.

It is very interesting to note that there are striking parallels in death customs of different countries through the ages[1]. In this discussion historical development and psychological data should also be considered. We can never accept a parallel development of the society whenever we find similarities of culture[2] e.g., we find a parallel belief both in the ancient Indian and Siberian regions that if the funeral flames go straight upward the spirit will reach heaven. But in the Australian and Melanesian areas the same thing is interpreted differently. The cremation is interpreted to light the way of the spirit to the other world. "Cognizance must be taken of the fact that the psychic processes of the individual have been directly influenced by the social factors"[3] e.g., hair cutting and its association with mourning is found in India, Australia, Melanesia, Rome and even in Japan but not in Siberia. Again in widely diversified cultural areas and completely different geographical areas we may find the same custom e.g. to prevent the return of the spirit, the funeral procession carries out a corpse by an exit other than the ordinary one of the house. This

1. Tylor *'Primitive Culture'* London 1903
2. Effie Bendann *'Death Customs- An Analytical Study of Burial Rites'* Pub. Routledge. London 1996
3. Lowie. 'Psychology and Sociology' *American Journal of Sociology* Vol. XXI.1915 p.229

custom is found in India, Melanesia, parts of France, Germany, Switzerland, British Isles, Africa, Tibet and even among the Eskimos of the Hudson Bay.

"Investigations of the customs of various areas show us that different people, even though they are influenced by identical conditions, come to many solutions of the same problem".[1] There may be different psychological reasons behind the food taboo during the mourning period which is current among almost all the societies.

Separation of soul and body:-A very common theory about the process of death is that of the separation of soul and body. Hartland[2]suggests that from Siberia to Australia, from Puget sound to the islands of the Eastern Archipelago, means are employed to prevent the soul from wandering and bring it back to the body. In Melanesia and in Australian tribes (the *Marup, Yarhoo, Bulangs*) soul departs from the body in sleep or in dreams and death is caused by the disability to enter the body again. Among the Vedic Aryans also we find the belief that the soul was capable of separation from the body, it might be separated before death as in dreams and after death it is continuously separated. In the *Ṛgveda* attempts are made to call back one's soul (*manas*). The usual term denoting life is *asu*[3] (spirit) and *manas*[4]. Many passages show that life and death depend on the existence or departure of *asu* or *manas*. In the *Ṛgveda*[5] we find that the term *asunīti* or *asunītā* implies the leading of the souls by *Agni* on the path between this and next world[6]. Similarly, in Europe, in the event of death of a Spanish King, a high official calls out the name of the deceased and receiving no reply, he certifies the death. In the case of Pope also there is a parallel custom of calling aloud the name of the deceased Pope to be sure about the death.

In ancient Rome, imminent relatives and friends used to gather around a dying person's bed. It was believed that the soul left the

1. Bendann. *ibid*.p.11
2. *Encyclopedia of Religion and Ethics*---J.Hastings 1954.vol.4
3. *ṚV*, 1.113.16; 140.8
4. *Ibid.*, VIII-89.5
5. *Ibid.*, X.16; X.16
6. N.N. Bhattacharya. *Indian Demonology, The Inverted Pantheon*. Manohar 2000.p.37

body with the last breath, then all the relatives would call upon the dead by name to make sure of the death.[1]

In the oldest religion of Egypt, one prayed to the gods to allow the *ba* or bird like soul of the departed to re-enter the *sahu* or the noble mummy and to rectify it so that it can feed the offerings brought by its descendants.

Man is exposed to various levels of emotions concerning death. On the one hand, the dead was a near and dear person in this life, for whom the successors want to ensure comfort and pleasure even after his departure; on the other hand the departed, due to his unfulfilled desire and lack of proper propitiation may turn hostile and fearful and they possess the unknown power to control the life of the survivors; so there are sincere approaches to please the dead with suitable offerings.

In the Vedic literature we find that the survivors entrust the spirit of the departed with king Yama, who was the first of the mortals to die; Yama will surely take care of the spirit and give him resting place. A hymn of the *Ṛgveda*[2] for the dying sacrificer contains a company of the *Aṅgīrasas, Mātali* and *Bhṛgu* among whom he will live a lfie of happiness along with the *Pitṛ*-s or ancestors. The earliest ancestors are highly praised[3]. These fathers dwell in the third or the highest heaven. *Aṅgirasa*-s are feasting with the gods and leading the same life as gods do. They are referred to as earlier and latter, higher, middle and lower. Great cosmic actions are reattributed to them. The fathers had adorned the sky with stars[4] as the people adorn a black horse with golden ornaments; they placed darkness in night and light in day, they have the power to control the life of their descendants. So they be propitiated with monthly or yearly offerings. They are invited to come to the sacrifice[5], to enjoy it; libations are prepared for them and they are approached for bliss. This cult of the dead is

1. J.M.C. Toynbee *'Death and Burial in The Roman World'*. Thames and Hudson. - Origianl print. Great Britain 1971, reprint 1982.
2. *ṚV.*, X.154
3. *AV.*, XCI.56.4
4. *ṚV.*, X.68.11
5. *Ibid.*, X.15

based on the reverence for the dead. According to Dakshina Ranjan Shastri, the ritual of *agnau karmaṇā* or casting materials in fire for the gratification of the fathers is as old as the *Ṛgveda*.[1]

In some Latin hymns we find close resemblance to these *Ṛgvedic* hymns....prayers are offered to the ancestor for the well being of the survivors...."Hail, do not allow pestilence or catastrophe to afflict the people.[2]

While considering the history of ancient Rome, from the archaeological evidences we find Etruscan's ideas on death, after life and funeral customs. They were very much preoccupied with human fate at and after death. They believed that the after life resembles very closely that of the living. So they were quite lavish in providing the soul's life beyond the grave. Tomb paintings and carvinges of 500/600 B.C. portrary the dead as enjoying as participants or spectators as feasting, fishing, dancing, games etc. During the period first c.B.C. to first c. A.D. the Romans under the influence of the Etruscan and the Stoic systems believed that the soul, being itself material, is wholly dispersed at death and it loses all its individuality and gets absorbed in the impersonal life force of the universe[3]. But at the same time we come to know from the literary sources, from epigraphy and the structure as well as furnishing of the tombs that a majority of the Roman people believed that the soul retains some kind of conscious existence after death and that the dead and the living can, affect one another mutually. From the writings of Plautos (c.250-184 B.C.) and Ovid it can be deduced at this epoch the dead were regarded as a collectivity, divine and to be venerated ancestors. "If duly propitiated they were capable of aiding their descendants but were harmful and spiteful to the living if kinless and neglected."[4]

There was another notion that a person's conduct and deeds in this world have some bearing on her destiny thereafter. So the literary sources and tomb inscriptions give us catalogs of virtues and

1. Dr. Dakshina Ranjan Shastri *'The Origin and Development of the Rituals of Ancestor Worship in India' Introduction,* Bookland.1963
2. L.R. Planer *'The Latin Language'*, London. 1954.p.62
3. cf.-Epitaphs-CIL XI. 856.
4. Toynbee, *ibid.*, p.34-36

achievements of a deceased. Funerary art also depicts numerous scenes from professional, intellectual and daily life. Gradually the Romans believed that an earthly life well spent with duties successfully performed and talents made utilized mostly, would reap its reward on the day of judgement after death. This trend to thought about the reward of good deeds and punishment of sins is found to undergo among all the ancient civilizations.

In the case of the Egyptains we find that a theory of resurrection was adopted at a comparatively later period. They believed that the *sahu* or the noble and vulnerable mummy which dwell in majestic loneliness and silence of the tomb is induced with magical powers and it can summon back the departed principles of life and intelligence. So after 3000 years, those departed principles of a body will join the mummy and he will live again. Though it is not clearly intelligible whether he would live again on this earth. In some tombs this symbol of the belief in rebirth is found. "It is a figure of Osiris on his bier, made of earth, on which seeds are sown just before the burial, as we find it now, we see the wheat which grew up and withered in the darkness.[1] Just as the wheat springs up out of the seed so the dead Osiris gave birth to a new Osiris. We may recollect here a famous line from the Vedic literature; (*Kathā*) *martyaḥ pacyate sasyamivā jāyate punaḥ* seeing the cycle of life and death in the world of vegetation around, they were inspired with the same realization. The Egyptians believed (by the end of the old kingdom) that the dead man was absorbed in the personality of the Great god Osiris, so any worship of him under his own name was not in vogue. The deceased was venerated as being himself Osiris, not an ancestor. Yet on the gravestones there are constant commenmorations of names of relatives; the living descedants were full of sympathy and affection for the departed.

Disposal of the dead:—In India burning of the dead is normally preferred and this is the custom since the Vedic period. But the existence of burial also remained in that period. The *Ṛgveda* tells the dead to go to the mother earth, which is to enclose him, as with a garment, a mother her child[2]. The ritual texts explain that this hymn

1. Hastings, *ibid.*Vol 4
2. *Ibid.*

was applied to a later rite of placing the burnt bones of the dead in an urn in earth. But Keith observes rightly that it was meant for a burial. However, the details of burning rite is reconstructed from the source of the *Sūtra* works by scholars like Keith, D.R. Shastri, etc. We find there that the body of the deceased was washed and anointed. His hair, beard and nails were closely trimmed and he was dressed with a new garment and a garland. One can easily compare here the Roman rite of similarly washing and anointing the corpse and dressing it(in a new toga, in case of a male Roman citizen), laying a wreath on its head and then placing a coin in the mouth to pay the deceased fare in Charon's barque. In case of the members of upper classes the preparation of the body for its exposition or "lying-in-state" sometimes would have lasted for a few days.

In case of the Egyptains, they preferred to keep the body mummified to preserve it for the dead man's family. Real mummification was not known to the oldest Egyptians but it was introduced before the close of the Neolithic period.[1] However, the Egyptians removed the putrefying inner parts of the body and stored them in four special "canopic jars", each under the protection of a certain demon so that the dead could have the parts in his need. The remaining body reduced to skin, flesh and bones only, salted in natron, filled with spices was carefully bound up with cloth and lying in the carved, manshaped wooden cases, the body rested with protective amulets and funerary furniture, made of precious things. Embalmment was known to the Late Republican Rome as a special way of honoring the body. In Rome, including Italy, a few mummified bodies have been discovered which had been preserved in Egyptian style. But in ancient Rome (800-600 B.C.) both the rites were in vogue[2]. "In Republican Rome as a whole from about 400 B.C. onwards cremation was the normal practice"[3]. But during the reign of Hadrian gradually the process of inhumation superseded cremation during 200

1. *Ibid*.
2. Toynbee, *ibid*, p.40
3. E.Nash. "*Pictorial Dictionary ofAncient Rome*"2; 1962.pp 306-7, H.4. Secullard "The Etrusca Cities and Rome".

A.D., and by the middle of the third century it had spread through out the provinces.

Precious grave-goods have been discovered form both the Roman and Egyptian burials and they give abundant archaeological evidence of the-then daily life. Roman cemeteries contained jewellery and other personal adornments, arms, pieces of armour and other military equipments, toilet boxes, eating and drinking vessels, occasionally made of gold and silver, glasses, pottery, lamps, dice and gaming counters, children's toys, small portraits and small images of other-world deities[1]. The Romans always provided holes and pipes in the burial chambers or to the ash chests so that the dead could take part in the offerings made to him. In tomb-relief or paintings also there are scenes in which the departed are found to take part in festivals/feasts.

Egyptians also were no less careful about the requirements of their deceased. Elaborate arrangements were made inside the tombs for the journey to the next world. In the royal tombs are found stocks of great vases of wine, corn and other foodstuffs, covered with masses of fat to preserve the contents, bins of corn, joints of oxen, pottery dishes, copper parts, carved ivory boxes, golden buttons, slabs for grinding eye-paint, toilet, model vases with gold top, ivory and pottery figurines, golden royal seals....and all these were placed under the care of dead buried slaves. During the burial the chief priest or a general director for the funeral would read spells and prayers. Then there would be a ceremony namely "opening of the mouth and eyes" of the dead so that he would be able to see and eat the offerings brought to him. It was done by touching of the mouth and eyes of the mummy with a chisel and uttering spells.

The Vedic Indians, as reflected in their literature were very much fond of worldly life. They prayed again and again for a long life "*jivema śaradaḥ śataṁ*". In the *Īśopaniṣad* we find the prayer "*kurvanneveha karmāṇi jijīviṣet śataṁ samāḥ.*" Even in their funeral rituals we find an aptitude towards life. The wife of the deceased person lies down beside him, but she was called back to the world of living

1. Toynbee, *ibid*, p.52

beings, to the enjoyment of earthly pleasure by her husband's brother. When a funeral procession would return back women who were not widows proceeded first to the house, being decorated and without tears and sorrow. All these reflect their passionate attraction towards this life. So they looked at the after life-world with dread and awe. With inadequate knowledge about the next world they were anxious about the consequences of their departed companions. So they handed them over to *Yama*.

The *Ṛgveda* mentions that Agni is invoked to carry the dead man to the realm of king Yama and gods like *Pūṣan, Vāyu, Savitṛ* are approached for his protection and for transferring him to a better world, the world of the *Pitṛ*-s. In the *Atharva Veda* also worship with homage was paid to the ancestors and they were invoked to attend the sacrifice along with the gods and to take their seats on the *barhis*. Moreover, a brook of ghee, hundred streamed, overflowing was offered to the departed fathers. Of course different food articles were offered in different quarters and vessels containing food were buried along with the remains of the dead body. But actually "in the Indo-Aryan society of the Hindus, cremation was closely connected with the cult of sacrifice. It is in a sense of dead man being an offering to the gods."[1] The *Ṛgveda* mentions the pious ancestors dwelling in heaven as "those who have been burnt by fire and those who have not been burnt by fire[2]. So it is quite intelligible that according to the Vedic Āryans the unburnt dead went to heaven quite as much as the burnt. According to Keith, the development of the practice of cremation must have been influenced by the practice of removing evil influences by fire and by the worship of fire and the use of fire as the messenger between the man and gods.[3] In fact the use of water and fire plays a very important role in both burial and cremation.[4] For both water and fire work as purifier of the possible pollutions caused by death. Fire also serves for lighting the spirit of the deceased to the other world. According to the Vedic idea the corpse-devouring

---

1. D.R. Shastri *ibid*.introduction
2. *ṚV.*, X.18.10-13
3. Keith. A.B. *"The Religion and Philosophy of Veda and the Upanisad-s"* pp.418ff
4. Bonactam. *ibid*. p.75

Agni and the sacrificial *Agni* are not the same. So Keith and Macdonell think that the burning of a dead man is in no sense a sacrifice, while Shastri opposed their view strongly and he established his theory with well-reasoned arguments that cremation was connected with the cult of sacrifice.[1] He has referred to Sāyaṇa's commentary on the *Atharveda*[2] and *Ṛgveda*[3], *Taittirīya Āraṇyaka, Kātyāana Śrauta Sūtra* etc. to point out that *Pitṛmedha* was the *yajña* or sacrifice. Of course, this funeral sacrifice meant both burning and burying of bones.

The soul after the cremation, retaining its personal identity in a corporeal state moves upwards to the realm of eternal life. Here one remembers that in the Egyptian mythology, the departed soul accompanied *Rā*, the sun god. "He (the deceased) longed to be able to embark in the boat of *Rā* and to sit in its bows and to sail about with the god for ever[4].

So at the end of this life's journey the fathers were thought to live in the immortal world. Like the attitude of the Roman here also a faint sense was present that those who were performers of good deeds in this life would be subjects to better conditions after death. The Vedic Aryans cared about the upliftment of the soul than to care for his/her mundane comforts.

1. Shastri, *ibid* pp 16-19
2. *Atharva*, XVIII.4.13
3. ṚV. X.18.3
4. *The Book of the Dead*.Ed. E.A. Wallis Budges.

Vedic Meru-A Step for Unification of Knowledge

Prof. M.K. Dave

The latest discoveries of sciences have integrated everything at a point in a field of knowldege where various disciplines originate. This has created a maze of interpenetration, interconnection and interrelations knit together in an extraordinary web more or less like a fabric. In this network nothing is excluded.

The grand vision is that of a unified whole in terms of contents, thoughts and logic with consciousness of the human mind. This unified whole is the singularity of creation in the ancient concept of the golden "Cosmic Egg"

Our galaxy with a blackhole in the centre is the singularity that is being widely studied by astronomes. The Cosmic Egg as an unitary singularity leads us to find the meeting ground of the different premises of science, arts and *dharma* in the Vedic literature.

In the Vedic methodology three steps are involved:

(1) The principle of "*Sadṛśatā* and *Ekatā*". (verisimilitude)

(2) *Nāma-Rūpa-Jagat*, the process of names given to *Chhanda*s, Gods, etc.

(3) Proof for the conclusions arrived at by the *Siddhi* Method.

A bird's eyeview of the principle of "*Sadṛśatā* and *Ekta*" needs to be presented with special reference to unification of various subjects in the texture of *Varṇa Meru*.

The Principle of *Sadṛśatā* and *Ekatā*

This principle of verisimilitude, of visual analogy is of utility in exploring the king-pin of Vedic Knowledge the *Varṇa Meru*.

Sperm like		*Saṁvṛat Saṅkhyā*
१	1	(2^0)
१ १	2	(2^1)
१ २ १	4	(2^2)
१ ३ ३ १	8	(2^3)
१ ४ ६ ४ १	16	(2^4)
१ ५ १० १० ५ १	32	(2^5)
१ ६ १५ २० १५ ६ १	64	(2^6)

Varṇa Meru
(Binomial)

Purāṇāṁ Parmāgneyaṁ Brahma Vidhyakṣaram Param[1]

This principle involving the symbols of nature is amplified further with the mathematical identity and variations of the binary symbols inherent in the various segments of *Varṇa Meru*. The horizan of knowldege is widened and further information is obtained with absolute objectivity.

The philosophy of scientific rationalism maintains every event in this universality of visual and mathematical refinement when applied to *Varṇa Meru*. *Varṇa Meru* has been applied in the Vedic literature from the microcosm to macrocosm.

With a view to analyse the *Varṇa Meru* or its other forms called *Meru* or *Sumeru*, the procedure is simplified by applying the scientifically verified knowledge of various sciences.

UNIFICATION OF PHYSICAL AND INTELLECTUAL FIELDS IN ॐ

The Physical Grand Unified field of Einsteinian imagiation consists of three *gaṇas*-,viz.

1. Electro magnetic force
2. Gravitational force
3. *Agni* (Upon which the weak and strong nuclear forces depend)

1. *Agnipurāṇa*, Ch. 335
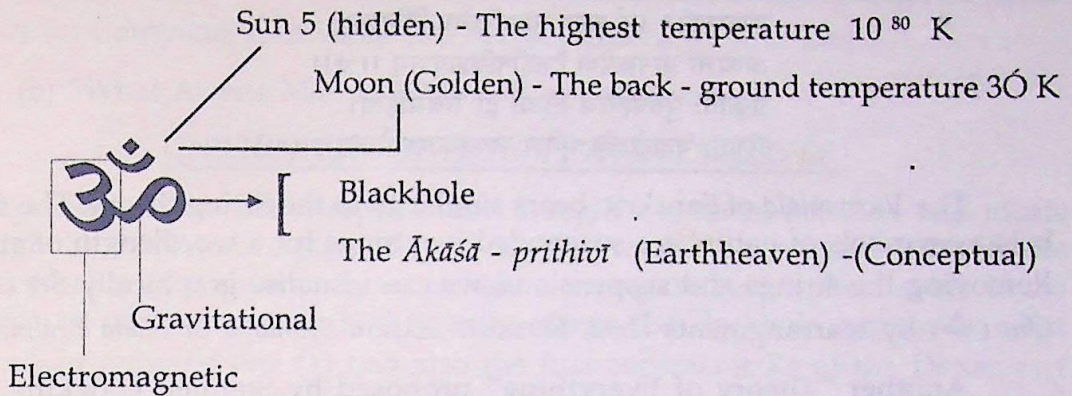
Stephen Hawking is hopeful that a mathematical solution will be found in near future.

In Vedic literature we come across yet another Grand

Unified Field of Knowledge and *Dharma* which the scientists have not thought of so far. Vedic seers unified varius faculties of knowledge in such a way that they appear visually like and designated it with the title "*Śrī* -श्री" as it is a brain - child of human intellect.

Śrī is fused together as a singularity , i. e. , *Advaita* in the form of Ardhanā-*rīśvara*. This includes everything we can think about in the bytes or *gaṇa*-s of three bits or *akṣara*s. These fields (*Kṣetra*-s) are recognised as *Brahma* and the singularity which knows the unity is the only *Param Brahma*. He is microfine and indefinable and is the svarūpa (the form of *Jñāna*) is with the duality or *dvaita* beyond cognition by the senses .

In the *Kṣetra* physical the body of "*puruṣa*" the man unifies with phenomena of Nature in the Lord of the *Pañca Bhūta*-s. All this exists in the frame work of time. Thus there exists these three the *Puruṣa* (Man) as the observer travelling on the path of time according to the nature he cultivates. He is the cause and lord of the universe in this canvas of the universe which terminates and suffers gravitational collapse.

एकमासीत् परं ब्रह्म सूक्ष्मनित्यमतीन्द्रियम्।
अव्यक्तं ज्ञानरूपेण द्वैतहीनविशेषणम् ।। ७।।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ द्वौ सर्वसंहिता।
स्थितः कालोऽपि भूतेश जगत्कारणमेकम्।। ८।।[१]

The *Varṇamālā* of Sanskrit bears similarity to the String theory. The alphabets as symbols of nature are suspended by strings for a wordlength of strings. Removing the strings and suspensions, we can visualise graphically *Śrī* (श्री) as *Om* (ॐ) by rearrangments *Umā, Sarswatī ,Akṣara Brahama* or *Nāda Brahma.*

Another "Theory of Everything" proposed by Stephen Hawking finds resonances in the concept of "*Yathā Piṇde Tathā Brahmāṇḍe*"

(1) (a) Compilation of Vedas has been estimated by A.C. Das[2]

(b) "What Awaits Main in 2000 A.D. and Thereafter"[3]

More than 35,000 years ago, Vedic seers in the mind *yoga* realised that every event is regulated by the Super Computer - The *Pṛthivī* (Blackhole/ *Vasundharā/Mahī*/etc.). At creation, it is referred to as the foetal membrane of the four dimensional structure resembling a mountain.[4]

Unification of Eucledean and Non-Eucledean Geometry :

L. Landau and R. Rumer in the book "*What is the theory of relativity*[5] ?" states that for the unification of the Euclidean and non-Euclidean Geometry, we should take the biggest sphere like the Blackhole/*Mahī*/*Pṛthīvī* in the cosmological zoo because it can be considered as a infinite plane. The sum of the angles of the triangle drawn on it wil thus measure 180^0.

Ṛg Veda consequently refers to the *Pṛthivī* (The blackhole) as a square and spread out in all directions. The observer the man originating from *Param Tattva Ātma* is also a blackhole and God made man in his own form.

The square in which the numerals are placed in the *Varṇa Meru* can acquire a desired shape like that of cell in the living beings.

---

1. *Kālikā Purāṇa - Tīnon Devon Kā Ānantyā*,7,8
2. *Annals of the Bhandarkar Orient Research Institute*, Pune, Vol. XXXIII, 1952.
3. M.K. Dave, Ajanta Prakashan, D.K. Pub. Distributers, New Delhi, E-Mail : dkpd@del3.vsnl.net.in Website : www.dkpd.india.com
4. *Kālikā Purāṇa - Tīnon Devon Kā Ānantyā*, 22
5. MIR Pub. 1981,P. 54
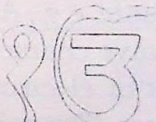
1 (a) Compilation of Vedas has been estimated by A.C. Das[1]

(b) "What Awaits Man in 2000 A.D. and Thereafter"[2]

UNIFICATION OF *PṚTHĪVĪ* WITH OBSERVER

Symbolism is an art of representing thought and ideas, objective and ideals through the medium of signs and symbols. The American drawing of a blackhole (conceptual *pṛthīvī*) shows a beam of light entering the huge spherical blackhole on account of its extremely high gravity. Hence the blackhole appears like the *Devanāgarī* numeral one (१) and also the first consonant *Ka* of the *Devanāgarī* script. One (१) appears like the elephant's head and trunk of Śrī *Gaṇeśa* and is the first amongst gods to be worshipped.

The head-gears preferred by various religions bear visual analogy according to the principle of "*Sadṛśatā* and *Ekatā*" in the Vedic methodology to the blackhole (symbol 5)

Symbol	Hindu	Sikh	Muslim	Christian	Zorastrain	Black Hole
Grand Unified Filed						१ N E S
Variation of Black Hole						S N E

The concept of a formless incomprehensible God developed through a scientific unification of all that is in the Universe in the personality of the observer (human from) or in the symbolisms depicted above leads us to conclude that all religions, though practised in isolation, are derived from the Vedas. All the religions are based on solid foundations of science and evidently unified in the matrix of the Vedas.

The concept of a formless incomprehensible God developed through a scientific unification of all that is in the Universe in the personality of the observer (human form) or in the symbolisms depicted above leads us to conclude that all religions, though practised in isolation, are derived from the Vedas. All the reli-

1. *Annals of the Bhandarkar Orient Research Institute*, Pune, Vol. XXXIII, 1952.
2. M.K. Dave, Ajanta Prakashan, D .K. Pub. Distributers, New Delhi, E-mail : kpd@del3.vsnl.net.in WebSite : www.dkpd.indi.com

gions are based on solid foundations of science and evidently unified in the matrix of the Vedas.

This is why the *Ekākṣara* in *Varṇa Meru* starts from step two from top and both in the Kat system for measures in *Brahmāṇḍa* and *Ka Ta Pa Yadi* system for normal stanzas, the value of *Ka* [illegible] is one, the numeral one also looks like a sperm, a newly sprouting seed, fruits, etc. The word *Eka* ([illegible]) with *Saṁvṛta Saṇkhyā* two in *Varṇa Meru* is useful for written language and hence its utility in *Chandaḥ Śāstra*.

DVAITA - ADVAITA

Whereas the Pascal triangle of the 16th century simply gives the coefficients of the binomial series, *Varṇa Meru* scores a break through to prove the unification of knowledge in its structure and is more versatile, e.g., *Advaita* or monoism which splits to two in the second step, particulate-wave characteristics representing the duality of the two opposites in rays of light or electromagnatic radiations, the dualism or *dvaita* of Śrī Gaṇeśa, Ardhanārīśvara. The prints in nature of the pairs of two opposites, male and female, is observed in Angler fish. The Chinese Yin and Yang is the symbol of *Mīna Rāśi*
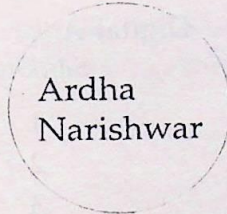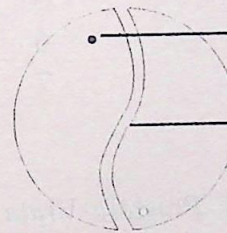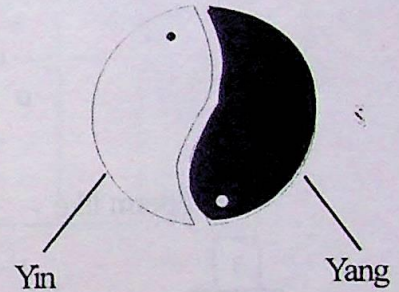
Pair of Angler Fish
Prints of Nature

Symbol for *mīna* (Zodiac) *Rāśi*

द्वैतमर्थे स नियतो योऽसौ रविस्त्वामपि।। २७।।[1] वै रस्मिन्नम्[2] किरण रूपा गौ[3] छन्दोभिरख[4] रूपो छन्दोऽरूपॉश्व सैरश्वै[5] श्रीये छन्दो न स्मर्यत विभासी[6]

<u>Chandas</u> or the poetic verses in grammar also indicate the reasonances in music and the resonances of the minutes sub-atomic particles.

1. *Bhaviṣya Purāna* -27
2. *Śatpatha Brāhamaṇa*, 8.15.33
3. *Ṛg Veda*, 1.64.7
4. *Vāyu Purāṇa*, 152.45
5. *Matsya Purāṇa*, 125.42; 162.2 14. ṚgVeda 1.92.8
6. *Ṛgveda*, 1.92.8

COMPUTER SCIENCE

In the all India Conference on Science in Sanskrit Litrature held at Gorakhpur on 2-3 Dec. 2000, *"The Glimpses of the Vedic Unified Universal Computer system"* was discussed in detail. The *Varṇa Meru* is shown as the tree with root upwards for circuit-ry. In computer three *Meru*-s are involved.

(1) *Varṇa Meru* for preapring registers, the *pada*-s of the *gaṇa*-s (octal) *Chandas* etc.

(2) *Śrī Vasundharaḥ* for digital sequencing and *Khaṇḍa Meru* for permutations and combinations after putting 0 = 1 at the top.

Varṇa Meru is given in the form of Sanskrit Vedic Unified universal alphametric (*chandas/gaṇa*) system *ekākṣara* onwards and the corresponding modern computer system in hardware by using the principle of inversion of reading from right to left i.e. अंकानां वामतो गतिः is given in *Kalyāṇa Aṅka* of *Agni Purāṇa* (which is as follows): –

This also permits us to link it with *Aṅka Vrat* (digital) of Śrī Vasundharaḥ by the *Ka Ta Pa Yādi* system for consonants, the values for vowels being zero. This introduces probabilities for the consonants having the same value. But it can be sorted out if the byte (word) occurs in the dictionary which the computer can identify or human logic can select. Bytes are according to the *saṁvrata saṅkhyā*.

The *Gaṇa* system of the poetics is the same as the octal system of binaries O_s and 1_s for the computers which is obtained by (1) substituting $S_2 = O_2$ and $1_2 = 1_2$ and (2) inversion of the *gaṇa* system according to the rule. अंकानाम् वामतो गतिः to obtain the plavalue of the binary.

The binary of *Guru* and *Laghu* can be replaced by any other binary as shown below :

Chanda	Computer	NMR	Taoism
S	0	↑	Bar
1	1	↓	I half bar

Table - VI

1	SS	0 0	0	
2	IS	0 1	1	Binary Code used in Two input gates
3	SI	1 0	2	
4	II	1 1	3	

(c) *Tryakṣara Prastāra* (गायत्री छन्द गोत्र अग्निवेश्य)
(Set of Three/Octal/*Gaṇa*-s)

Binary Code used in three input gates

Mitra Mitraḥ	*Phalam*	*Devatā*	*Gaṇa*		No.	*Svarūpam*		No.	Octal
Samjñāna Mitraḥ	Śāraīd	Pṛthivī	म	*Ma*	I	SSS	सर्व गुरु	0	000
Bhṛtya	*Udadhi*	*Jalam*	य	*Ya*	2	ISS	आदि लघु	1	001
Śatrau	Vināśaḥ	*Agāni*	र	*Ra*	3	SIS	मध्य लघु	2	010
Śatru	*Bhrama*	*Vāyuḥ*	स	*Sa*	4	IIS	अन्त गुरु	3	011
Udaśinara	*Dhana nāśa*	*Gaganam*	त	*Ta*	5	SSI	अन्त लघु	4	100
.......".......	*Rāgaḥ*	*Sūryaḥ*	ज	*Ja*	6	ISI	मध्य लघु	5	101
Udaśinaḥ	*Sūyaśaḥ*	*Candra*	भ	*Bha*	7	SII	आदि लघु	6	110
Mitraḥ	*Āyuṣ*	*Nākaḥ*	न	*Na*	8	III	सर्व लघु	7	111

गुरु = ग
लघु = ल

Gaṇa Devatā Kaṣṭam[1]
पृथ्वी जल शिखा वाता गगनं सूर्यश्च चन्द्रमा नाकः।
प्रस्तारो क्रमवशतो देवा ज्ञेया यथासंख्यम्।।

1. Vratatantraḥ - Kedar Bhatt p.5

The computer science requires register for storing information, like addresses and *Jātibheda* or *aksara saṅkhyā* in *chandaḥ śāstra*. These registers are nothing but the Karnograph of biological science and can be obtained in terms of binaries.
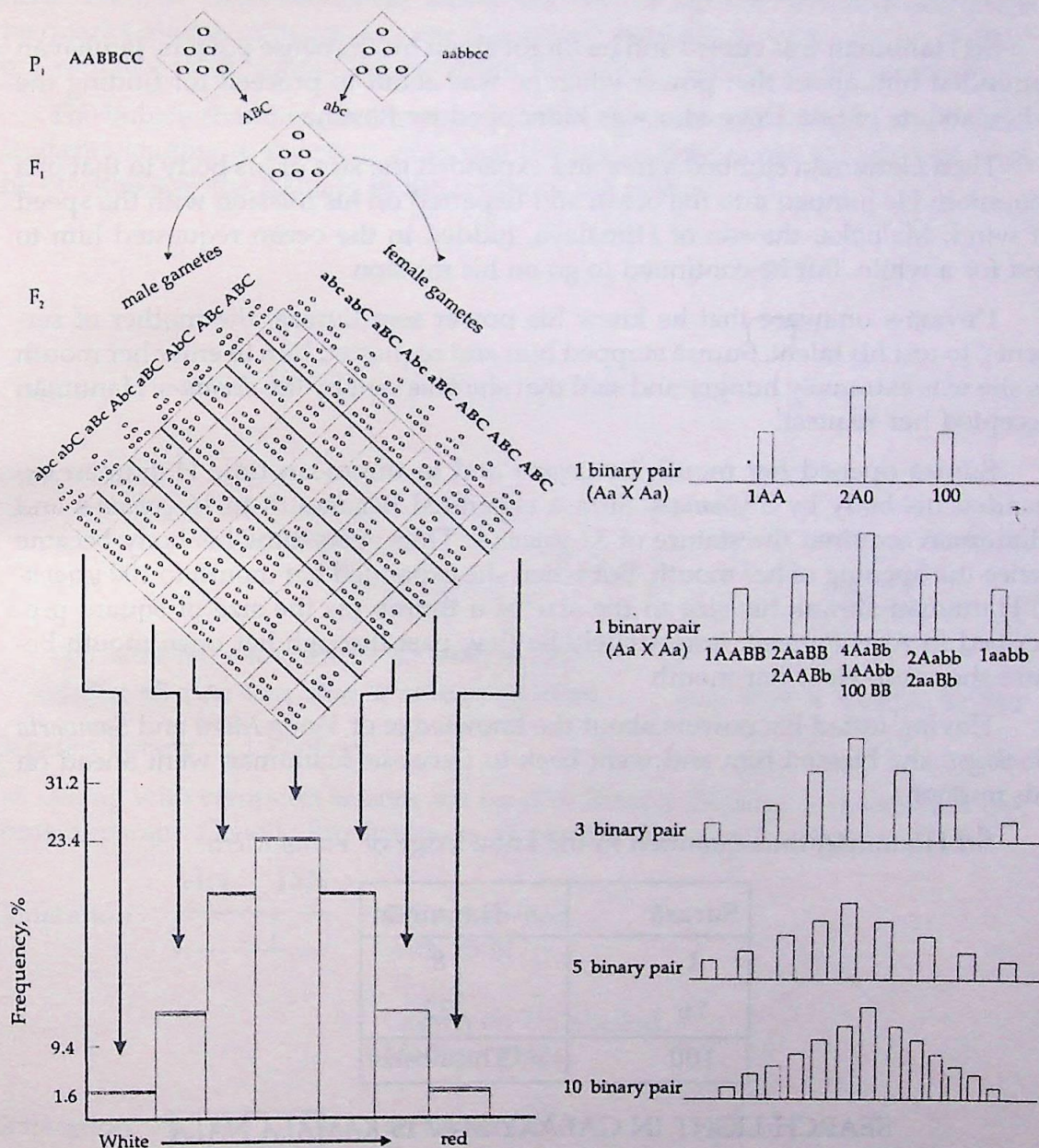
Results of crosses between two strains differing in three binary pairs that determine again color in wheat. The F2 distribution of color frequencies is shown in the histogram (each black dot represents a red color gene)

Relative frequencies (length of columns) of binarytyp[e produced from crosses between individuals beterozyous for various numbers of independently segregating binary paris Illustrations using binaries. Aa and Bb are given for the to two conditions.

As in Zoology

HANUMĀN UNDERGOES *VARṆA MERU* TEST

Śrī Hanumān was cursed and he forgot about his immense powers. Jāmbavān reminded him about that power when he was about to proceed for finding the whereabouts of Sītā Devi who was kidnapped by Rāvaṇa.

Then Hanumān climbed a tree and expanded the size of his body to that of a mountain He jumped into the ocean and departed on his mission with the speed of wind. Maināka, the son of Himālaya, hidden in the ocean requested him to rest for a while. But he continued to go on his mission.

Devatā-s unaware that he knew his power sent Surasā, the mother of serpents, to test his talent. Surasā stopped him and requested him to enter her mouth as she was extremely hungry and said that she was sent by the *devatā*-s. Hanumān accepted her request.

Surasā opened her mouth by *yojana* and in the mean time Hanumān expanded his body by 8 *yojana*-s. Surasā expanded her mouth to 16 *yojana*-s and Hanumān acquired the stature of 32 *yojana*-s. Thus every-time his body became twice the opening of her mouth. But when she expanded her mouth to 100 *yajana*-s, Hanumān shrank his size to the size of a thumb (as the size of square prescribed in *Agni Purāna*). Immediately he flew past through her open mouth before she could close her mouth.

Having tested his powers about the knowledge of *Varṇa Meru* and *Saṁvarta Saṅkhyā*, she blessed him and went back to *Devaloka*. Hanumān went ahead on his mission.

Śrī Hanumān thus qualified in the knowledge of *Varṇa Meru*.

Surasā	Hanumān
1	8
16	32
100	Thumbsize

SEARCH-LIGHT IN GALAXY M-87 IS *KAMALA NĀLA*

The blackhole is a unique place because in its womb are the sub-atomic particles, the quarks, Gluon in the form of naturally occurring plasma (*Āpaḥ*) at a temperature 30,000 times the temperature on the surface of the Sun.

In the paper presented at the "All India Science Conference" held at Luknow in Nov. 2000, the search-light observed in May 2000, trillions of km. long emerg-

ing from Galaxy M-87 by astronomers is the *Kamala Nāla* as shown by the *Yajurvedīya Yajña Aṅka* squences using the arithmatic progression sequence of 1,3,5,7,9 and the geometric progresion sequences "*Samavrat Saṅkhyā* of *Varṇa Meru*" 2,4,8,16. These sequences weave the electromagnetic field and accelerate the quarks-glucon particles, i.e., the sub-atomic particles to form a beam of light in a web like fabric containing electronic and other particles in the search-light.

The bubble chamber photograph of the omega and other particles bear visual similarity leading to the conclusion that the search-light is the *Kamala Nāla* with the blackhole as the Kamala in the centre of the galaxy.
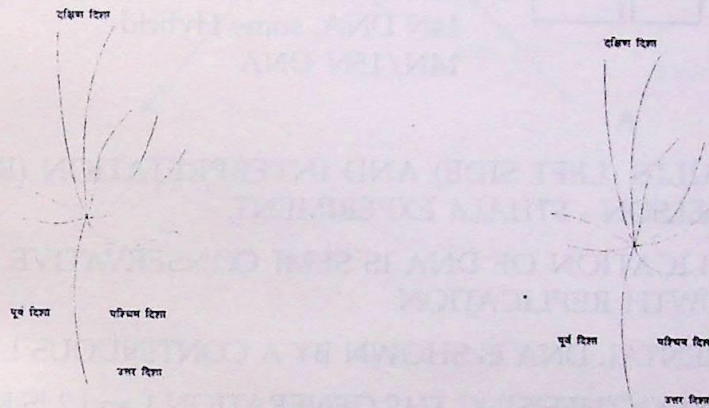
एक प्रोटॉन तथा एक ऐण्टीप्रोटॉन की टक्कर से आठ
पाईऑनस की रचना बबल चैम्बर में अधययन का स्वरूप   बबल चैम्बर में फोटोग्राफ का चित्र

Genetics Botany and Zoology

Along with computer science the basis of Botany, Zoology and Genetics become apparant. Genetic Replication is as per the *Samavart Saṅkhyā* i.e. 1,2,4,8...
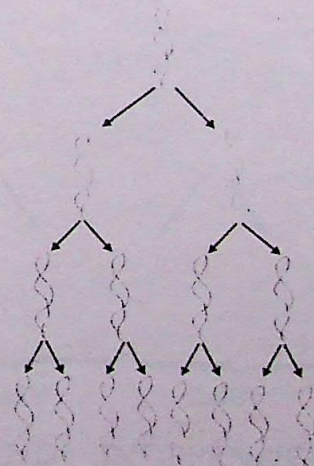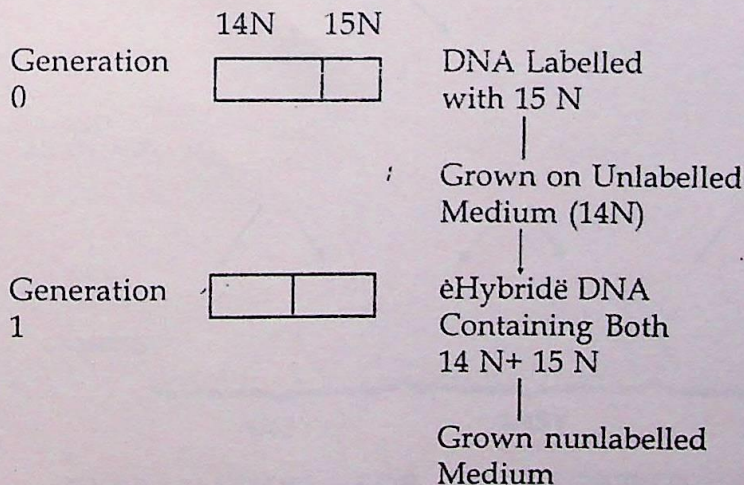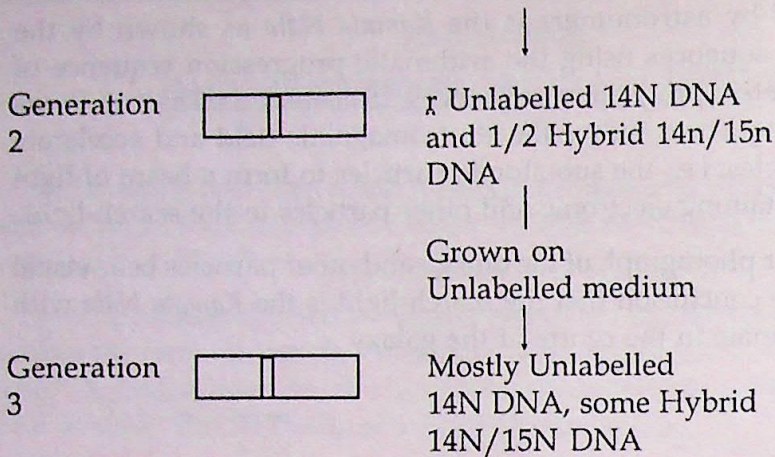
RESULTS (LEFT SIDE) AND INTERPRETATION (RIGHTSIDE) OF MESELSON - *STHALA* EXPERIMENT.

1. REPLICATION OF DNA IS SEMI CONSERVATIVE DURING CELL GROWTH REPLICATION.

   PARENTAL DNA IS SHOWN BY A CONTINUOUS LINE

2. DNA SYNTHESISING THE GENERATION 1 and 2 IS KNOWN BY DIS-CONTINUOUS LINES.
3. STABLE HEREDITARY CHANGES ARE RARE.
4. THEY CARRY BIOLOGICAL INFORMATION.
5. TRANSPORT INFORMATION TO THE CELL.

The cell division follows the same *Samavrat Saṅkhyā* Scquence as evident from the principle of Sadṛśyatā and Ekatā.
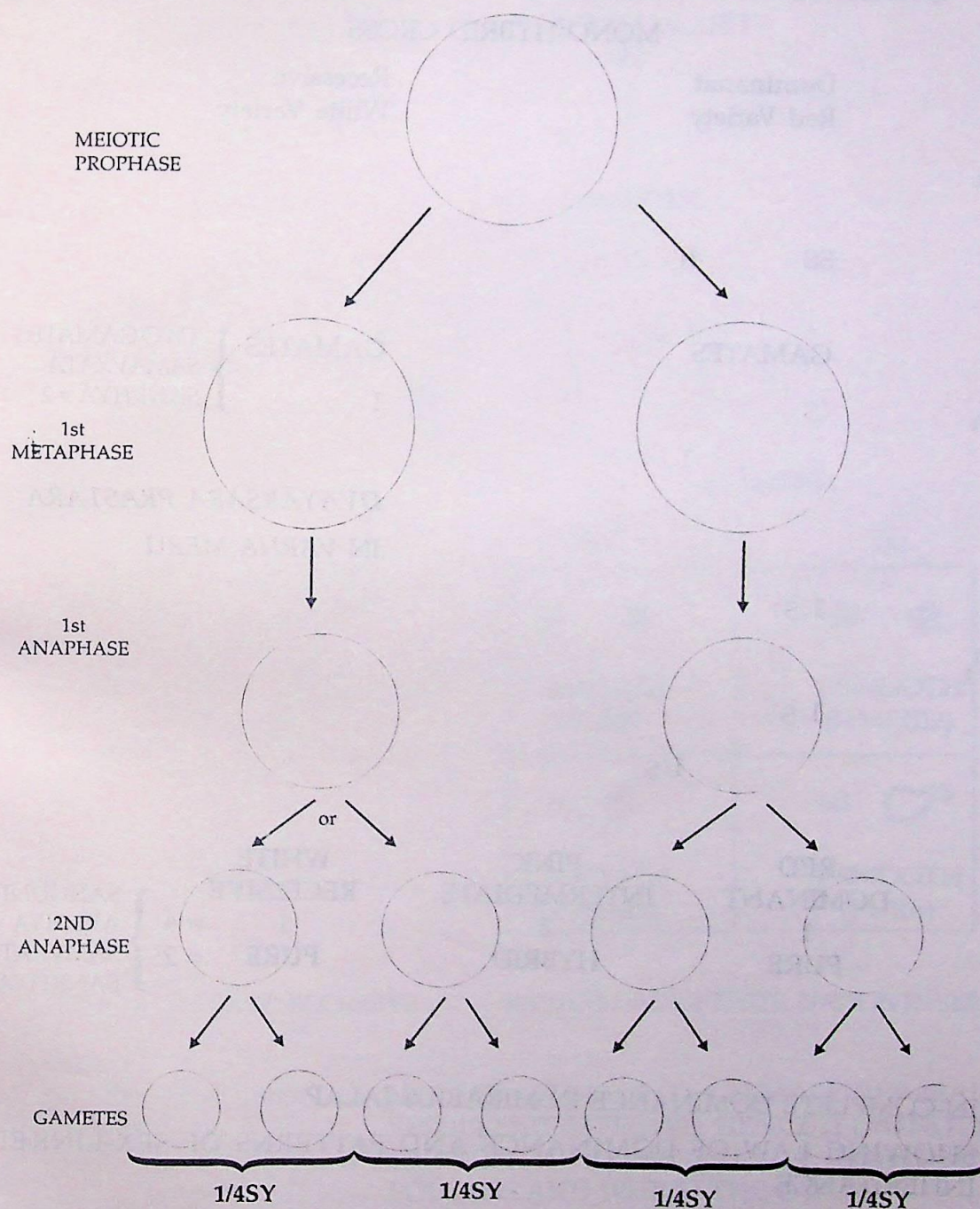
EXPLANATION FOR SEGREGATION AND INDEPENDENT ASSORTEMENT OF SEED, SHAPE, AND SEED COLOR IN MENDELS

EXPERIMENT IN TERMS OF FACTOR LOCALIZED ON DIFFERENT CHROMOSOMES. FOR SIMPLICITY, CHIASMATA AND CHROMATID EXCHANGES ARE OMITTED.

MONO-HYBRID CROSS

Dominanat Red Variety

Recessive White Variety

P_1

SS II

GAMATES

GAMATES } TWO GAMATES *SAMAVRATA SAṄKHYĀ* = 2

F_1 (S)

1

1

DVAYĀKṢARA PRASTARA IN *VARṆA MERU*

1(S)

F_2

1(S)

1(S)

RED DOMINANT 1 PURE

PINK INTERMEDIATE 2 HYBRID

WHITE RECESSIVE 1 PURE

= 4 = 2^2 } SANGUNIT ARDHYA SAMVRAT SANKHYA
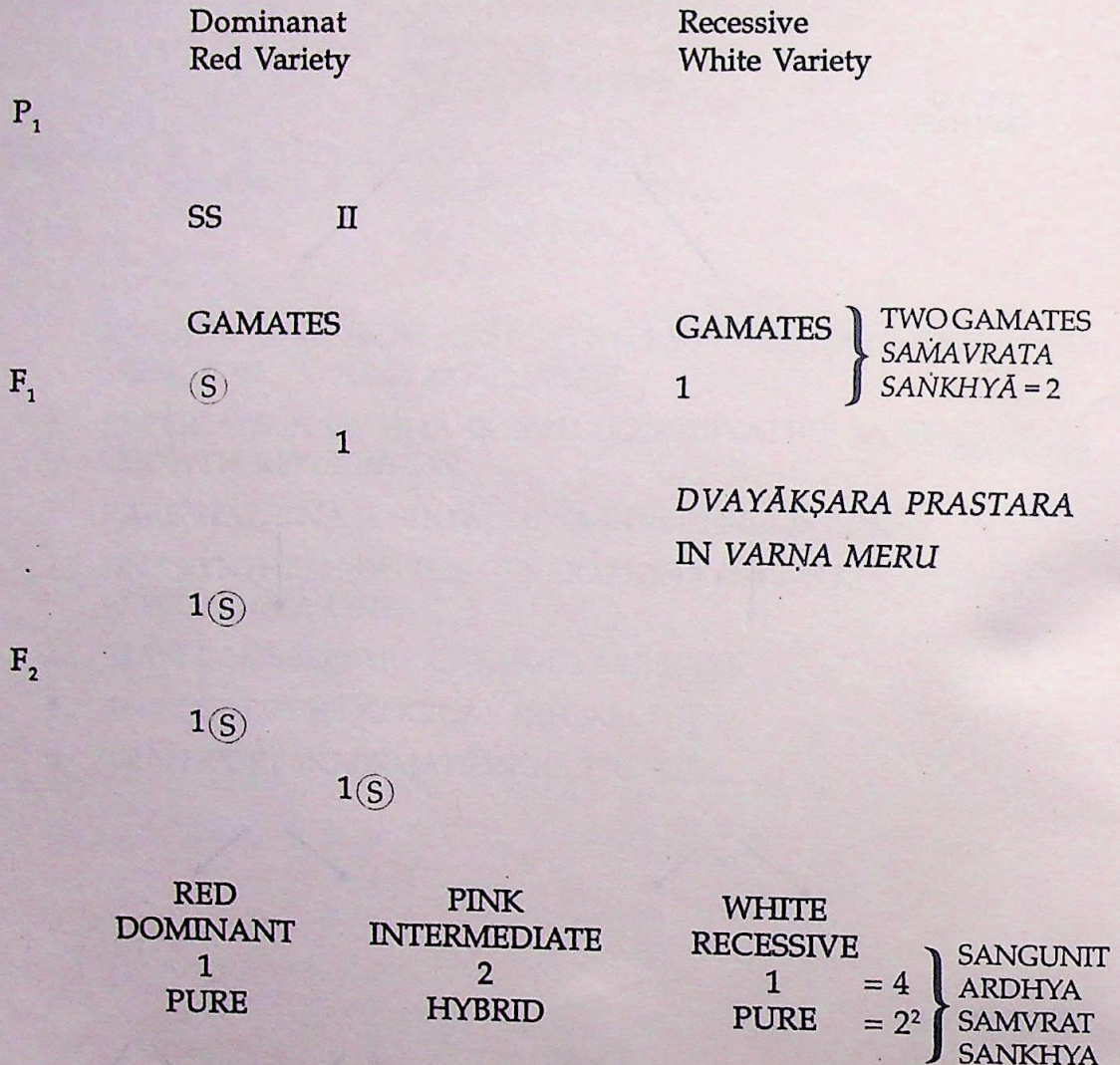
IN-COMPLETE DOMINANCE IN MIRABIUS JALAP

SHOWING LAW OF DOMINANCE AND PATTERNS OF SEX-LINKED INHERITANCE.

The result of plant mono, di, tri-hybrid varieties give the best example of visual and Mathematical analogy.
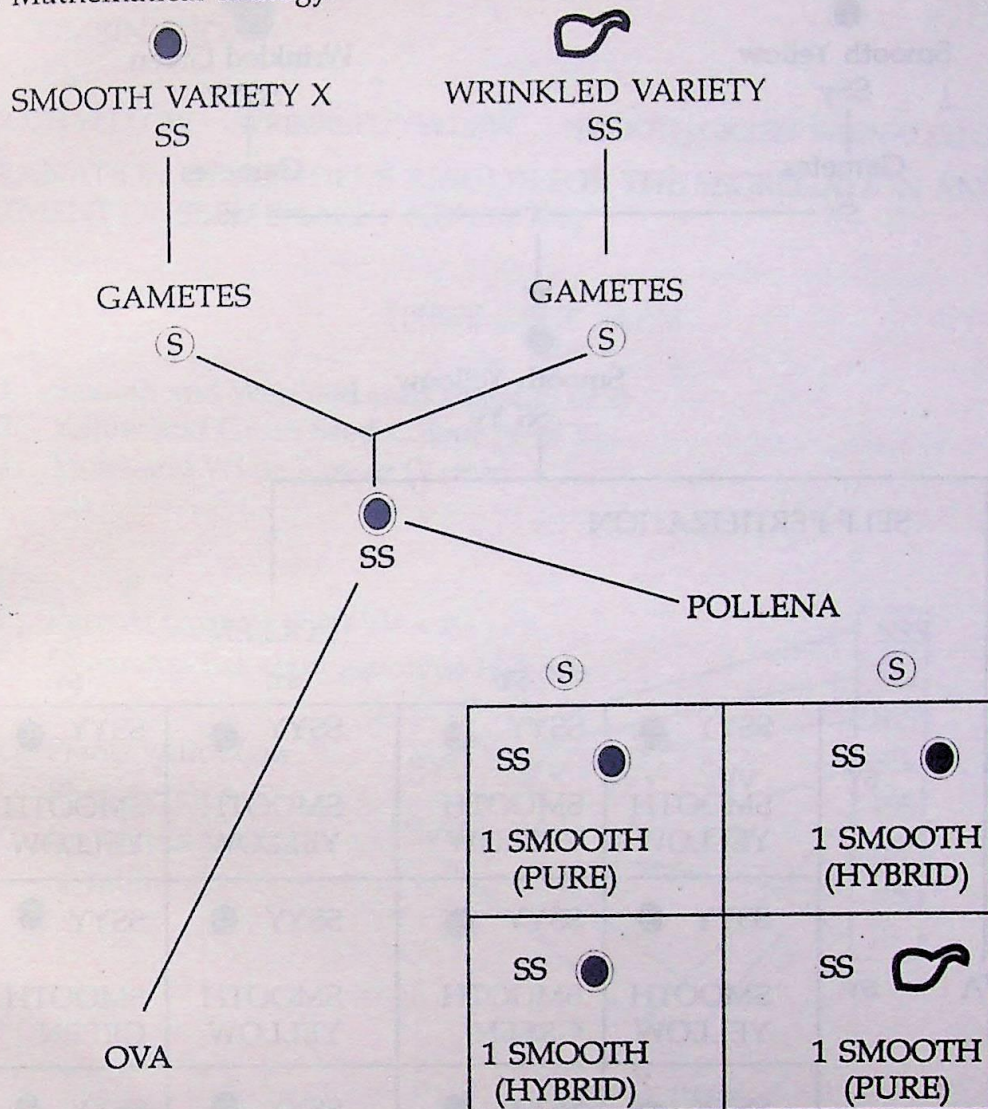
F_1 3:1 : DOMINANT : RECESSIVE

RESULTS OF SELF FERTILISATION IN SEEDS

F_2 4:2:2:1

RECIPROCALCRON ⟶ MALE(S) × FEMALE (1) = FEMALE (1) × MALE (S) RESULT NOT AFFECTED. HENCE IT DID NOT MATTER WHICH PARENT VARIETY PROVIDED THE POLLANS AND WHICH THE OVA.

SEGREGATION OF SEED-SHAPE CHARACTER AND EXPLANATION FOR MENDEL'S OBSERVED RESULTS IN THE F_1 AND F_2 GENERATIONS.

DIHYBRID CROSSES

SAMA GUṆITA ARDHA SAṀVRAT SAṄKHYĀ

= 16 COMBINATIONS

9	: 3	: 3	: 1
SMOOTH YELLOW	WRINKLED YELLOW	SMOOTH GREEN	WRINKLED GREEN

EXPLANATION OF MENDEL'S RESULTS FOR THE SEGREGATION AND ASSORTMENT OF SEED SHAPE AND COLOR.

THREE GENE PARIS

1. Smooth and Wrinkled seed shape (S or s)
2. Yellow and Green Seed Colour (Y or Y)
3. Violet and White Flower (V or v)

P_1 Parents crossing SSYYVV x ssyyvv

F_1 Generaton has eight genotype Hybrids

F_2 Plants with Eight Phenotypes & 27 Genotypes produces on selfing

FIRST LETTER
INDICATING SEED SHAPE, THE SECOND THE SEED COLOUR AND THIRD COLOUR OF FLOWER

AS IN DIHYBRID, CROSSES GIVE EACH OAMATES THAT HAS EQUAL CHANCES FOR COMBINING WITH OTHER GAMATES THEREBY PROVIDING 8×8 = 64 COMBINATIONS EXPECTED. BECAUSE OF DOMINANCE ONLY 8 DIFEERENT PHENUTYPE ARE FORMED SINCE PHENOTYPES CAN PRODUCE IN 8 DIFFERENT WAYS THAT ONE GENOTYES (SMOOTH VELLOW VIOLET).

IN A TRIHYBRID, THE FREE REASOORTMENT RESULTS F_2 IN THE RATIO 27:9:9:9:3:3:3:1. THE NUMBER OF PHENOTYPE IS ALWAYS A POWER OF

THE INDICATED BY THE NUMBER OF PAIRS OF ALLELSE UNDER CONSIDERATION.

AS THE GENE PAIR DIFFERENT GROW MORE THAN THREE, THE NUMBER OF COMBINATIONS ARE AS FOLLOWS :-

POPULATION SIZE GENETIC DISTRIBUTION

The population size is the minimum number of combinations in which each gene characteristic has a chance to manifest.

The *saṁvrata saṅkhyā* of the *Varṇa Meru* acts as a transition from life processes to abstract science. The perfect population size is the perfect minimum population necessary for having its expected frequency, i.e., in a population of 16 combination only one has a chance for the monozygous doubly recessive (aa, bb) in hybrid heterozygous with two gene pair. (Aa Ab) in hybrids within this perfect population size.

Within this population size some genotypes will produce more than one and the possible genotype is 3^n in quantitative aspect of Inheritance. The effect of segregation and independent assortment bears "*Sadṛśtā* and *Ekatā*" with the table given in *Agni Purāṇa Kalyāṇa Aṅka, Varṣa* 45, 1971 with respect to *Chandaḥ Śāstra*. The pertect population size in 4^n.

VARṆA - MERU

प्रस्तार

१
१ १
एकाक्षर — १ २ १
द्वय अक्षर — १ ३ ३ १
त्र्य अक्षर — १ ४ ६ ४ १
चतुर् अक्षर — १ ४ ६ ४ १
पंच अक्षर — १ ५ १० १० ५ १
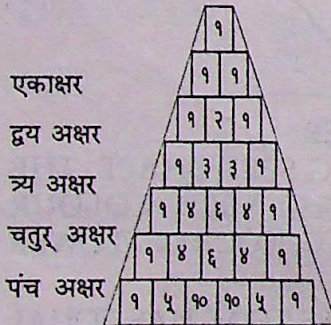
	समवृत संख्या	सम गुणित अर्ध समवृत	अर्ध समगुणित विषमवृत संख्या	शुद्धार्थ समवृत	शुद्ध विषम वृत
2^0	1	1	1	1	1
2^1	2	4	16	2	12
2^2	4	16	256	12	240
2^4	16	256	65536	240	65280
2^5	32	1024	104876	992	1047552
2^n	2^n	$2^n \times 2^n = 2^{2n}$	$2^{2n} \times 2^n = 2^{4n}$	$2^{2n} - 2^n = 2^n(2^{n-1})$	$2^{4n} - 2^{2n}$

Purāṇaṁ Puramāgneyam Brahma Vidhyakṣarm Param

EFFECT OF SEGREGATION AND INDEPENDENT ASSORTMENT

IN CROSSES BETWEEN INDIVIDUALS HETROZYGOUS WITH DIFFERNET ONE PAIR (G.P.)

No. of G.F. in which Differences Occur	Different Kinds of Gamates Produced by F_1 Heterozyeotes	No. of Combinations of Fix F_1i Gamates Perfect Population Size	Different Kinds of in F_2	Different Kinds of that are	Different Kinds of F_2 Genotype that are Hetero-	Different Kinds of Phenotype in F_2 complete Dominance
	Samavrat Saṅkhyā	*Samaguṇitā Ardha Samavrat Saṅkhyā*	*Samavrat Saṅkhyā*	*Samavrat Saṅkhyā*		
n	2n	$2^{2nd} = 4n$	3n	2^n	$3^n - 2^n$	2^n
1	2	4	3	2	1	2
2	4	16	9	4	5	4
3	8	64	27	8	19	8
4	16	256	81	16	65	16
5	32	102A	243	32	211	32
10	1024	1,084,576	59,049	1,024	58,025	1,024

DIFFERENT KINDS OF GAMATES PRODUCED = DIFFERENT KINDS OF F_2 GENOTYPES THAT = DIFFERENT KINDS OF GENOTYPE IN F_2 $= 2^n \times 2^n$

COMPLETE DOMINANCE $= 4^N$

THE PERFECT POPULATION SIZE $= 4^N$

In statistical analysis, treatment of chance of accidental errors in physical theories, frequency distribution and distribution fucntion are same as in Maxwell's laws of distribution.

The proportion of different classes can also be obtained since it is normally distributed. The relationship between the frequency of certain values and the areas occupied by these values in the curve is evident. The more common values close to the mean occupy a larger area of the curve than the rare values (tails). The curve can be broken into sections and measures giving an average expected value with 95% confidence limit for the binomial distribution.

$$\text{Confidence Limit} = \text{Observed mean} \pm 1.96 \sqrt{\frac{(obs.\ P)\ (\text{Obs. } Q)}{n}}$$

They depart from the mean. The diagram shows the distribtuion or area of this curve measured in terms of departure from mean called Standard deviation (s), which is a linear unit along the horizontal axis of the curve. The standard deviatin is $s = \sqrt{PQ/n}$,

Where P is the proportion for a particular class, Q is (1P0) and n is the total no. of individuals.

To minimise the error in *Jyotiṣa* the conceptual Earth (Blackhole), called by various named *Mahī, Vasundharā*, etc. is used. This is nothing but the Earth centred Model of the ancients at Creation, which the Church upheld till Galileo, unawere of the grand unified mode, confused it with our Earth which with planets moves round our Sun.

SPECTROSCOPY

Nuclear Magnetic Resonance (NMR) spectroscopy which is an important tool for medical diagnosis and for predicting and confirming structures of complicated organic molecules. A sample absorbs electro-magnetic rediations in Radio-frequency region and contains neutrons and protons having their own spins on account of the binary spins +½, -½. Iodo-ethane containing methyl methylene group splits giving spectra containing 1,2,3, etc. spectral line after splitting.

Absorption is a function of certain nuclei. Plotting frequencey Vs peack intensities constitute NMR spectrum.

NMR interpretation is simple principle of *Sadṛśtā* and *Ekatā* and is greater in Proton-magnetic Resonance and Electron Spin Resonance spectroscopy when the spectra is obtained with infra red or ultra violet radiations are used on the smaples. A series of the different components yield the number of splitting peaks as per Śrī Vasundharā with intensities in the ratio as per *Varṇa Meru* the intensities can be expressed as *mātrika*/Gana System.

In general a set of `n' spectral lines (High resolution NMR) split into `m' peaks, where `n' is the number of neighbouring non-equivalent proton (Equivalent protons do not couple).

Protons farther than 1C (non equivalent) exert negligible effect whereas the splitting is as per *Varṇa Meru*, the peaks are according to Śrī Vasundharā.

n	Relative Intensities	m Signals Multiplicity	Chemical Shift
0	1	Siglet	4.16 t - bytyl alcohal
1	1 1	Dublet	3.99 t - pently alcohol
2	1 2 1	Triplet	5.16 Benzl alcohol
3	1 3 3 1	Quarter	4.35 Iso Propyl alcohol
4	1 4 6 4 1	Quintet	4.38 Clclohexanol
5	1 5 10 10 5 1	Sextet	4.35 Ethenol
6	1 6 15 20 15 6 1		4.08 Methenol
7	1 7 21 35 35 21 7 1		Methyne protein is
8	1 8 28 56 70 56 28 8 1		a septate at 82.90
			in NMR spectra

SEVEN *DVĪPA*-S AND SEAS

Vedic seers were so much immersed in the process of unification that they compared algebrically the seven *Dvīpa*-s (islands) and Seven *Sāgara*-s (Seas) surrounding it with the human system. The geometric progression sequence multiplied by number remains in the same Geometric progression sequence as given in *VarāhaPurāṇa*[1] and *Śrīmadbhāgvat*[2].

1. *VarāhaP.*, 11.31
2. *ŚrīmadbhāgavataP.*, 5-20

It is pertinent to mention here that the measure of *Yojana* which is compared with the height of man goes on multiplying itself to assume the size of the conceptual Earth of 50 crore *Yojana*-s, having the Seven *Dvīpa*-s and Seven *Sāgara*-s conforming to the *Samvart Saṅkhyā* of *Varna Meru*. The same *dvīps* and seas are compared to the body functions in *Garuḍa Purāṇa.*

योजनानां प्रमाणेन पञ्चाशत्कोटिरायता।
जलोपरि महीषं हि नौरिवास्ते सरिज्ञले।।

Brahmā installed here in the centre of the *Jambū Dvīpa* (1 lac *Yojana* area), the highest *Sumeru* mountain. The Golden mountain of crystaline Jewels.

CRYSTALLOGRAPHY IN CHEMISTRY AND GEOLOGY

Crystals are three dimentional bodies bounded by surfaces which are flat arranged or a definite plane. The array of an internal arrangement of atoms is repeated a number of times forming space lattice. The smallest unit is a unit cell having a degree of symmetry.

The convention with regard to the sign of the ends of the crystallographic axes is shown below.
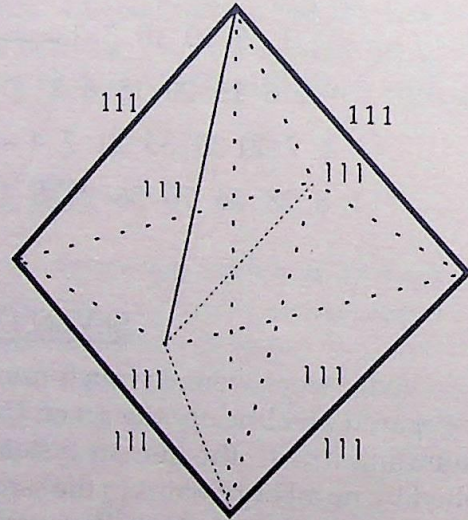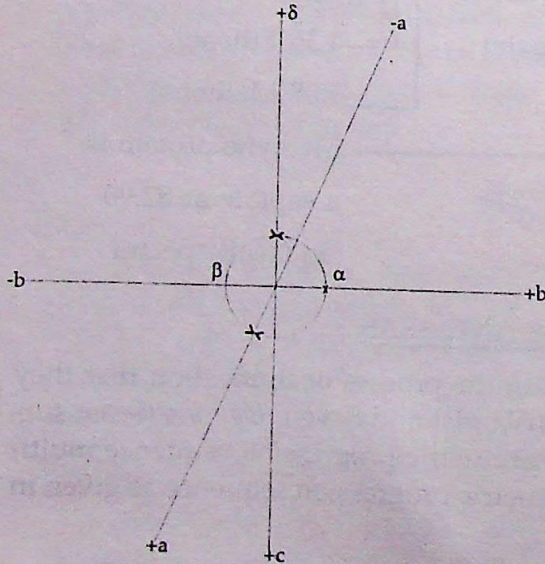
The notations are important becasue by adding the proper sign to symbol it is possible to indicate any required face of a crystal form in chemical or geological crystallography.

A face cutting the positive and of an axis is indicated by the corresponding index figure only.

The negative end has negative sign placed above the index figure (T). This convention is binary in nature with involvement of 1_s and 1_s similar to *Guru*, S or *Laghu* in literature.

CRYSTALLOGRAPHY CONTD.

The form (111) is octal or one *Pāda Gāyatrī* made up of eight faces like the *gaṇa* system in *Varṇa Meru* which can be called one *Pāda* of *Gāyatri*.

111, 111, 111, 111, 111, 111, 111, 111,

111 cuts the negative end of the First or a axis,

cuts the nagative end of the Second of b axis,

cuts the negative end of the Third or c axis,

and therefore, must be in the back layers, Left hand octabit.

By changing the signs of the indices and opposite parallel face is indicated. Thus face opposite and parallel to face III is 111.

The Law of Rational Indices states that the intercepts that any crystal face makes on the crystalline axes are either infinite of small rational multiples of intercepts made by the unit form. The law shows the regularity of space lattice representing the atomic strucfure of crystals.

Indian Coinage : -

The practical application of *Varṇa Meru Samavrata Saṅkhyā* in annals 1,2,3,4,8 and 16 for a rupee of the Indian coinage was so simple to the villagers.

NAṬYA ŚĀSTRA AND MUSIC

1. Harmonics or Overtones of a string :-

If a string fixed at both ends (nodes) is plucked or bowed at the centre, it vibrates as a whole giving out its fundamental tone of frequency.

where

$$n = \frac{1}{21}\sqrt{\frac{T}{m}}$$
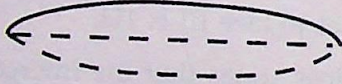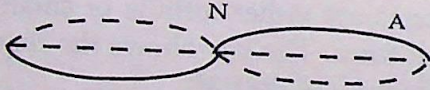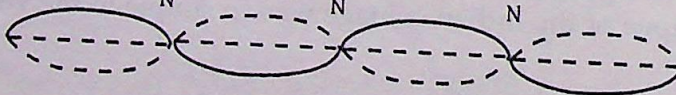
t = period of vibration, T = stretching force

and m = mass per unit length, n = freq. of virbration

Here the ends are permanently at rest and the middle point of the string has maximum displacement. Besides, it may vibrate in two segments or three and so on such that there are points marked N, which are permanently at rest at these nodes [theoretically, but may vary slightly or the energy of vibration comes through them from the bowed segment. From fixed points or node the energy passes to the sound box or the board on which its is mounted]. These points are called nodes while the points where the amplitude is maximum are called Antinodes. The string between the two nodes is called Ventral Segment or loop.

The tone emitted by a string besides its fundamental are called overtones and of the frequency of these overtones including the fundamental are in the ratio of 1:2:3 etc.. They form a harmonic series and the tones are called harmonic overtones or Harmonics. A harmonic is defined as a tone having a frequency and integral number of times that of the fundamental.

Pitch As per Śrī Vasundharā

Overtones of A string.

The *Naṭya Śāstra* and Music make use of *Varṇa Meru* and *Khaṇḍa Meru* and *Mārga* (ditones) and *Laya*.

The time interval for *Tāla* is in accordance with the *Varṇa Meru*. The musical string instrument like *Vīṇā* and others obey the law of length, tension, mass and diameter of the string.

Thus the frequency of vibration of <u>loop</u> are

$$a \frac{1}{\text{lenght of string}} \; a \; \sqrt{\text{tension of string}} \quad a \frac{1}{\sqrt{\text{mass of unit length of string}}}$$

$$a \frac{1}{\text{diameter of wire}}$$
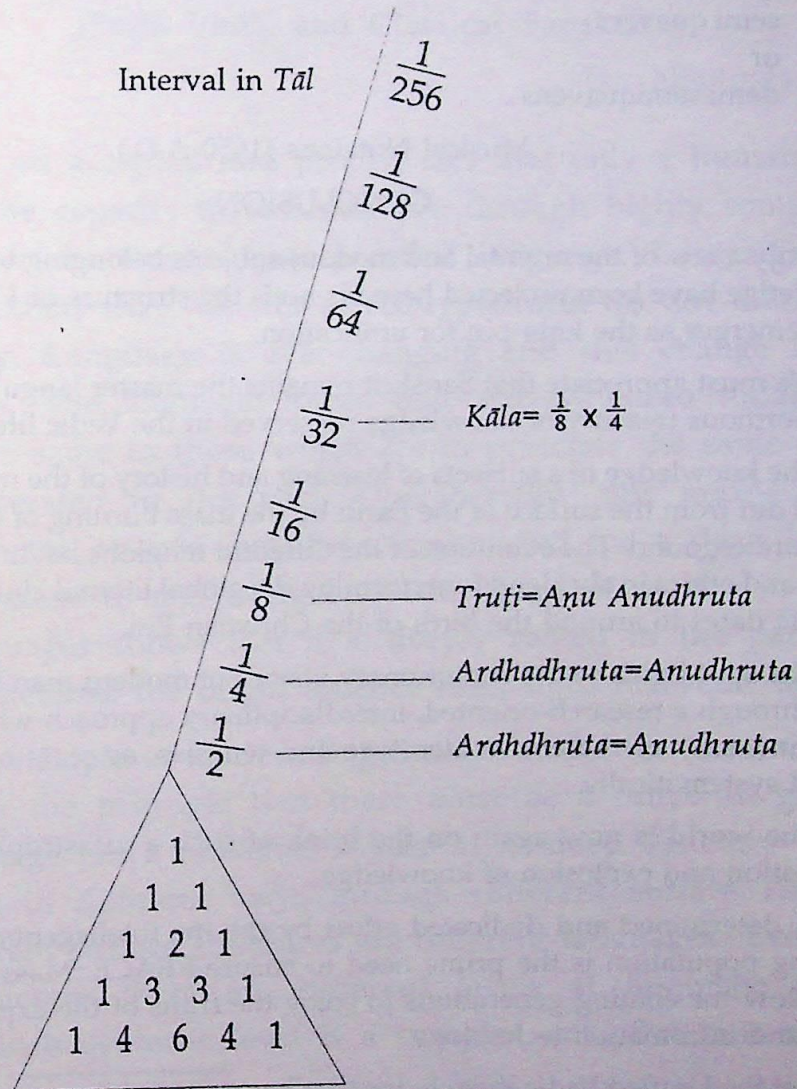
The *Sā Re Ga Ma* follow the combinations permitted by *Khaṇḍa Meru.*

Musical Notations (1650 Pr. D)

	Values of Notes	Notes
1	Semi breve equals	
2	minime	
	or	
4	Crotchests	
	or	
8	quavers	
16	semi quavers	
	or	
32	demi semiquavens	

Musical Notaions (1650 A.D.)

CONCLUSION

Only a few of the oriental and modern subjects belonging to the vast field of knowledge have been projected here vis-a-vis the structure of *Varṇa Meru*. *Varṇa Meru* emerges as the king-pin for unification.

We must appreciate that Sanskrit remains the master language. Let us grasp the enormous treasury of knowledge preserved in the Vedic literature.

The knowledge of a subjects of learning and history of the modern man were wiped out from the surface of the Earth by the mass burning of books or burging them undergound. The evolution of the different religions having the same moral codes and ethics in abridged form forming the global Eternal Universal (*Sanātana*) *Dharma* dates to around the birth of the Christian Era.

The spot-lights of the evolutionary history of modern man have been evaluated through a research-oriented, interdisciplinary approach which reveals as to how and why of the entire literature and temples, as seats of learning, were erased systematically.

The world is now again on the brink of such a catastrophe with bursting population and explosion of knowledge.

A determined and dedicated effort by the the intellegentsia to contain the bulging population is the prime need to ensure PEACE. Mass-education alone can allow the coming generations to enjoy the fruits of the explosion of knowledge and infromation technology.

Let the Unified Vedic knowledge that has survived the onslaughts of time be revived to simplify the edcuation at the college and university level.

Let there be PEACE in the minds of the people.

ॐ Śāntiḥ! Śāntiḥ! Śāntiḥ!

Verbal and Participial Constructions[1]

(From Vedic and Classical Sanskrit)

Dr. Nilotpala Gandhi

It is an accepted and proved fact that only a human being is born with the capacity to communicate through highly complex and yet the most condensed system called language. Languages differ from each other, they are not stereo-typed and do not follow some logic strictly. Language is ever-changing and this change is not a sudden one. The linguistic forces that are evidenced today are in principle the same as those which are in principle the same as those that are operated in the past. Operationally, this means that no earlier grammar or rule may be reconstructed for a dead language that is not attested in a living one. The trend of change in modern Indian languages shows that it is deeply rooted in the parent languages. Sometimes the origin touches even upto the vedic language.

The principle of modern linguistics, i.e. the unviersal Grammar is based on the principle that there must be a universal grammar. Every language has a universal feature at its deep structure which is represented in different ways through different surface structures. These different surface structures are different languages. Even at the surface structure there are different levels at linguistic analysis, amongst which syntactic level is a complex one. But it is the most

१. In this paper some of the views of Chomsky were discussed and composed with Pāṇinian tradition, and tried to show how the verbal and participial forms dominate in a sentence.Editor

important level for linguistic analysis. Modern Linguists have proved that from the very beginning the child thinks in sentences and never in individual words, whatever language it may be. Though the representation at the thought starts from one word utterances, the utterances represent the whole thought. It is noted that the words may be mixed up but the different types of sentence constructions are never mixed up by children. The centres that control speech are developed latest in the human brain. So the speech comes only after acquiring the power of drawing concepts.

According to the Sanskrit Grammarians the verb is in the centre of the sentence. Two definitions are given in समर्थाधिणकम् as आख्यात-साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्। (A sentence has a verb along with *Avyaya*, *Kāraka* and *Viśeṣaṇa* and एकतिङ् वाक्यम्। (A sentence has a verb)

These definitions show the importance of sentence. There must be one verb in a sentence. A verb is equated to a sentence. acton (in which participants participate). A sentence is complete only when it has a verb which denotes an action and the other words are accessories in the completion of that action. So the verb is in the central position of a sentence because it expresses the esential elements and the nouns express the other elements. They are represented through two surface structure constituents—the noun phrase and the verb phrase—NP and VP. Sanskrit Grammarians call them पद as in सुप्तिङन्तं पदम्।

The verbal pharase consists at a verb root and a suffix. The verb-root indicates the meaning and the suffix shows on one hand tense and mood and on the other hand person number, as a grammatical condition. The verbal phrases of Vedic and Classical Sanskrit sometimes differ in allomorphic variations which represent grammatical condition on the surface structure. The meaning and usage change according to the changes of the users which again depends on the change and changing demands of the speakers.

THE VERBAL SYSTEM OF CLASSICAL SANSKRIT

According to the definition एकतिङ् वाक्यम् the verb is more important in a sentence. The verb has two categories the root (धातु) and suffix (तिङ्). The root is the most significant of the sentence, because it denotes the situation. According to Yāska the meaning of the root is भाव i.e. क्रिया. He says भावप्रधानमाख्यातम्। Patañjali says क्रियावाचिनो धातुः and नागेश says फलानुकूलो यत्नसहितो व्यापारः धात्वर्थः। The meaning of root is an action (व्यापार) which brings about some result (फल). The meaning of the root is not mere action but that action which brings about some result. So the action or क्रिया is in the centre. But this क्रिया is not perceptible, only the means are visible. But the means are not the action. The speaker abstracts the action through the various stages of objects and conceptualizes the meaning at action. Action is separate from the means. It can only be inferred. In पतञ्जलि's words-क्रियानामेत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या क्रिया पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भोऽनिलुण्ठितः। साऽसौ अनुमानगम्या। क्रिया is a process having parts. These parts are arranged in a temporal sequenene. They do not go simultaneously. They do not co-exist e.g. in पचित the lighting of store, putting the vessel with rice on it and the change happens which in the corn. These various actions performed in the above sequence are united in one act of cognition and is known as पचति. Thus the unity or the collection of parts is known as action. Bharatṛhari says

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥

Another characteristc of क्रिया is that all the *Kāraka*-s get involved with it. पतञ्जलि says कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। Action is a particular mode of behaviour on the part of accessories. Action is *Sādhya*. i.e. to be accomplished. It requires something in its accmplishmeṇt and what it requires is the means—the *Kāraka*-s. It is a special mode of behaviour. That is why Nāgeśa has said सर्वकारकान्वयितावच्छेदकधर्मवति क्रिया। All the *Kāraka*-s have their subordinate actions. They are independent for

their subordinate actions, but as soon as they enter into the main action, they lose their independence and play the role required in the main action. This according to Sanskrit grammatical tradition

-the root denotes action

-action is invisible, it can only be inferred. It is process having parts arranged in a temporal sequence and all the *kārata*-s get involved with an action.

THE MEANING OF THE SUFFIX तिङ्

Nāgeśa says तत्र तिङ्वाच्य सङ्ख्याविशिष्टकारकं कालश्च व्यापारविशेषणम् । According to Bhaṭṭoji the root denotes action in general and suffix विङ् modifies that action.

फलव्यापारबोधातुराश्रये न निङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ।।[१]

According to Nāgeśa *tiṅ* means

तत्र सङ्ख्याविशेषकालविशेष— कारकविशेषभावाः चादेशमात्रस्य अर्थः ।

सङ्ख्याविशेष—सङ्ख्या also ḍenotes agreement.

The agreement between the *Kāraka* and the verb is shown by सङ्ख्या. If कारक i.e. कर्ता is in singular the verb takes singular e.g. जनः गच्छति । जनौ गच्छतः । जनाः गच्छन्ति । In Active sentences, the agreement is between कर्ता and verb, while in Passive sentences the agreement is between the कर्म and the verb.e.g. पुस्तकं पठ्यते । पुस्तकानि पठ्यन्ते । etc. So the function of सङ्ख्या in तिङ् is to show the agreement.

कालविशेषः-The suffix denotes time too. The time is a means of measuring action. An action is abstract, it cannot be measured in other ways the root denotes action in general, but काल particularises that action. It has already been discussed that action is that which has sequence. This sequence is at the various states of objects, but it is attributed to time and action is inferred having temporal se-

१. वै० भू० सा०

quence. Time is one and the distintions like past, present and future are imposed on it.

The phenomenon or the thing which has happened remains the same. It differs in how the speaker pericevess it and how he represents it or rather how he wants to represent it in a language (i.e. विवक्षा).The classical verbal system has 10 such categories which is known as दशलकारs. The Vedic verbal system differs in it. The classical Sanskrit has 6 tenses and 4 moods, action in the past or the furture where the non-performance of the action is implied.

कारकविशेषः-As सङ्ख्या denotes the agreement between the *Kāraka* and the verb, the meaning of the suffix तिङ् is कारकविशेष,too. व्यापार and फल are denoted by the root. The suffix qualifies it. e.g. ति in पठति in the sentence यज्ञदत्तः पुस्तकं पठति is कर्तृवाच्य. while ते in पठ्यते in the sentence पुस्तकं पठ्यते is कर्मावाच्य। Thus the suffix denotes कारक, too and thus is कारकविशेष

According to भर्तृहरि पुरुष (i.e. 1st, 2nd, 3rd) and उपग्रह (i.e. आ०पा० or प०प०) is also shown by the suffix तिङ् but it is secondary. Thus, according to the Sanskrit grammatial tradition the suffix तिङ् denotes (a) कर्ता, कर्म, भाव, संख्या and कारक and (b)पुरूष and उपग्रह (directly or indirectly)

We have seen the deep structures i.e. the meaning phase, now the surface structure, i.e. the Morphological level should also be examined. The verbal type of construction has two constituents, Base and Suffix

Verb

Base		**Suffix**		
root	Formative (Conjugation sign)	**Voc** (आ०प० प०प०)	**T/M** (6,4)	**F/N** (9)

root: Allomorphs or verb-roots

Formative: Conjugation signs-विकरण प्रत्यय action in the past or the future where the non-performance of the action is implied.

कारकविशेषः — As सङ्ख्या denotes the agreement between the *Kāraka* and the verb, the meaning of the suffix तिङ् is कारकविशेष too, व्यापार and फल are denoted by the root, the suffix qualiifies it. e.g. ति in पठति in the sentence यज्ञदत्तः पुस्तकं पठति। is कर्तृवाच्य, while ते in पठ्यते in the sentence पुस्तकं पठ्यते is कर्मवाच्य. Thus the suffix denotes कारक, too and thus is कारकविशेष।

According to भर्तृहरि पुरुष (i.e. 1st, 2nd, 3rd) and उपग्रह (i.e. आ०प० or प०प०) is also shown by the suffix तिङ् but it is secondary. Thus according to the Sanskrit grammatical tradition the suffix तिङ् denotes (a) कर्ता, कर्म, भाव, संख्या and कारक and (b) पुरुष and उपग्रह (directly or indirectly).

We have seen the deep structures i.e. the meaning Phase, now the surface struture, i.e. the Morphologial level should also be examined. The verbal type of construction has two constituents Base and suffix.

Verb

Base			**Suffix**		
Root	**Formative** (Conjugation sign)	**Voc**		**T/M**	**P/N**
			(आ०प० प०प०)	(6,4)	(9)

Root Allomorphs or verb-roots

Fromative: Conjugation signs-विकरण प्रत्यय

The present participles are formed like the verbal forms as Root and Formative +Voc+T/M+PN

All other participles are formed thus Root+PS+GNC
(Participal Suffix)

THE TYPES OF PARTICIPLES :

The Active	The Passive	The Indeclinables
(1) The present (	1) The present (	1) The Indeclined
(2) The Past (	2) The Past (	2) The Absolutives
(3) The Perfect (	3) The future (	3) The Infinitive
(4) The future (	4) The Potential	

The Indeclinables do not function as the head of the verb-phrase. So they are not analysed here.

THE PRESENT PARTICIPLES :

Root + Formation + Voc + T/M + P/N

Active:-गणयत् प०प०

गण्यमान आ०य०

Passive-गण्यमान

e.g. साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

The Future Participles

The Future participles are simpler than the passive participles

Root +PS+GNC

The Active:गणिष्यन् प०प०

गणिष्यमाणः आ०प० and Passive

The Past Participles:

Root =PS+GNC

The Active-गणितवत्

The Passive-गणित

The Perfect Past Participles:

Root+ PS+GNC

Active-जगणवस् प०प०

जगणान-आ०प०

The Potential Passive Participles

Root +PS+GNC

The comparison between verbal and participial Systems. Except the present participles all the participles have 3 constituents.

VRt+PS+GNC

Verbal forms have five constituents VRt+Form+VOc+T/M+P/N

The participial construction is very simple. The participal suffix is directly added to the VRt. When the participle. Gender, Number and case suffixes of the nouns which it qualifies.

The participal system of the Vedic Sanskrit:—Sanskrit remains the same but the usage is different. The use of participles in the Vedas was less than the classical Sanskrit. The verbal construction was more in use. The participles were used only as adjectives in the Vedas. These use as a lead verb in VP was later. The Vedic Sanskrit is full of verbal constructions. The modal constructions were much in use. The *Upasarga*-s were used even without verbs.

The Participles were used only as adjectives. But later on the trend changed. The more use of passive constructions and then the participial constructions led the medieval and modern Indian languages to use more participial construtions. Even the verbal constructions of modern Indian languages are rooted in the participial constructions.

This study needs more investigations. It is a starting point at a long term research. The field of syntax of Classical Sanskrit as well as the Vedic is not much explored. There are still a few aspects which are not much understood. Participles and participial constructions are some at them. If they are well understood and a detailed

study is done, it will be a useful contribution to the study of Sanskrit in general and as well as the Modern Indian languages in particular. It will show the overall trend of the verb-phrase of Indian languages. The structural simplicity and the complexity of meaning are the two sides of the balance of language. If the structural simplicity is achieved in complexity of meaning goes high and if the simplicity of the meaning weighs more than the structural complexity rises up. The pragmatic study of these constructions will show the formal and informal forms and usages of both the languages. As language is a living organism, and in that sense Sanskrit is one of them, this trend can be seen through modern languages because it flows till today.

The Influence of Upaniṣadic Values on Indian Society

Dr. K.S. Jayashree

Human beings occupy the highest position in the evolutionary order. The other beings do not have the consciousness, which humans possess. The concept of *dharma* and values is acknowledged only by humans. Even though the animals also experience tension, agony and anxiety, it is momentary. Other than fulfilling their carnal needs and desires, they do nothing in their life. In other words, they accept life as it is. Human beings have the capacity to control other objects in nature besides the direction of their own lives. Compared to other beings, humans have higher mental powers, even though there are limitations to them. We can thus say that, it is the intellect which has the capacity to influence every sphere of the Universe and also to transform the environment which makes human beings different from others.

In the commentary of the *Taittirīya Upaniṣad*,[1] Śaṅkara says that all living beings are the product of *anna* and emanations of *Brahman*. If that is so, how is man alone distinguished from the animal? Śaṅkara says that it is because, man is capable of cogitational knowledge and responsible action which distinguish good from bad, right from wrong and so on. The animals do not have that understanding. Human beings face a perennial conflict regarding their duties. The Śāstras play a vital role in enabling them to find a solution to these conflicts.

In the Indian perspective, the life of human beings is regulated on the basis of *Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa*. *Dharma* cannot be defined in a single word. At best, it can be explained as a set of

1. सर्वेषामप्यन्नरसविकारित्वे, ब्रह्मवंश्यत्वे चाविशिष्टे कस्मात्पुरुष एव गृह्यते? प्राधान्यात्। किं पुनः प्राधान्यम् च कर्मज्ञानाधिकारात्।------ *Taittirīya Śaṅkarabhāṣya*, II.1

values or a social order on the basis of which *Artha* and *Kāma* are to be acquired, the ultimate aim being *Mokṣa* i.e. liberation. The Upaniṣads aim at attaining *Mokṣa* through the observance of *Artha* and *Kāma* based on *Dharma*, and deliberate on the various philosophical aspects of these values. The essence of the Upaniṣads is *Ātmavidyā*, knowledge of *Brahman* or knowledge of self. In addition to *Ātmavidyā* it deals with the nature, creation and surroundings. It makes one aware of the presence of the divine in every object around us. It strives to create a conviction and belief in the practice of obligatory actions to be regularly observed in one's own life.

Human beings do not live only for their own sake but for the sake of the society also, of which they form a part. This is being experienced in day to day life. This makes it obligatory for an individual to serve his or her ancestors, parents, *Ācārya*-s, nature etc. The obligation extends to all the sectors of the society because, the individuals are interdependent. This interdependence takes the shape of ideals, values and philosophy to be followed in one's life. In other words values are immutable principles of life. A close observation of the Upaniṣads reveals these values which are the guiding principles of life. i.e. values such as respect to parents, Ācārya and elders, duties of students, householders and recluses. It also has taken the shape of code of conduct, moral, ethical and spiritual principles. As regards day to day routine, there is the concept of *Naitikaniyama* which means values to be practiced in one's own life.

Sanskrit is considered as the premier agency which has helped in the transmission of philosophy, literature and traditions. It is Sanskrit which has diffused and transmitted *saṃskāra*s into the society. The prime source, the Upaniṣads are in Sanskrit. Contribution of Sanskrit to the human society is evident not only in the field of literature and philosophy but also in the different areas of science like Astrology, Astronomy, *Āyurveda*, Architecture, Metallurgy etc. The Vedas, the Upaniṣads, the Itihāsas, Purāṇas and various other literatures are all in Sanskrit, which enrich the world literature.

This paper is intended to highlight some of those codes of conduct enunciated and elucidated in the Upaniṣads viz:—

*Respect for *Ācārya*, parents and Elders.

*Duties of a *Gṛhastha*.

*Concept of *Satya*.

* *Lokasaṅgraha*—Universal good.

Respect of *Ācārya*, Parents and Elders

In these codes high priority is given to one tenet i.e. respecting the *Ācārya*. The *Ācārya* is equated with father—as one who gives birth to spiritual body. In other words he gives spiritual awareness which enables the individual to liberate himself or herself from the clutches of *saṁsāra* and attain *Mokṣa*. Therefore, the *Ācārya* occupies a higher place than the father.

It is the *Ācārya* who by imparting the knowledge of *āśrama-dharma*-s and *varṇadharma*-s ultimately evokes in the individual the desire to attain self-realization, *mokṣa*. The Upaniṣads divide one's life into four *āsramās* and prescribe duties for each. These *āśramadharma*-s were the guiding principles of the society. They provided the guidelines for a disciplined life. Each *āśrama* had its own aims and objectives. Simultaneously one is complementary to other. The earlier *āśrama*-s act as the stepping stones to the next ones.

When we talk of *āśramadharma, brahmacarya* comes first. The Upaniṣads give prime importance to the *Brahmacaryāśrama* which was based on the Gurukula system. The Śiṣya lived with the guru and their relationship was a very special one as Kālidāsa describes "शैशवे-भ्यस्तविद्यानाम्". At this stage the child is separated from his parents and is made to live in the house of the *Ācārya*. Even at a tender age, by compulsorily making the child live away from the parents, he is made to bear the pangs of separation, overcoming the parental and filial affection. This makes the student hard and strong enough to face future hardship of life.

Again, the student is supposed to beg for his food and this makes him depend on the generosity of others. This is a lesson for him to be generous in his ensuing youth and old age. The rules and regulations that governed the life of a student were so stringent that they become an integral part of the society which helped to keep it intact. This kind of orientation during studentship generated an unshakable faith in the teacher in the minds of the students. He was

to realise that there is no other greater person than him who desires his *hita*-s. In other words, the teacher is the most venerated, *hitaiṣī*.

In the *Śikṣāvallī* of the *Tattirīya Upaniṣad*, the *guru* gives special advice to the *śiṣya*-s on the occasion of the completion of their *Brahmacarya* period "आचार्यदेवो भव"।[1] Here the *Ācārya* is considered as equal to the *Deva*. The Upaniṣad gives high respect not only to the *guru* but also to the ancestors and parents.

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव ।[2]

Do not neglect your duties to the gods and the ancestors. Treat your mother as god. Treat your father as god. Treat your teacher as god.

We have another example from the *Prāśnopaniṣad*.[3]

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥

At the end of the 6th question, disciples like Sukeśa, Satyakāma, Gārgya, Kauśalya, Bhārgava and Kabandi pay their respects to the *guru* Pippalāda. "You are our father, for you have led us out of ignorance. We bow to the great sages again and again." It means that the father has given the physical body but the *guru*, who has given liberation to us, is greater. Here *Śiṣya*-s say that *guru* has taken them across the ocean of ignorance. They bow down to the lineage of *guru* which has enabled them to receive the knowledge of self. This quotation shows gratefulness or indebtedness of *Śiṣya*-s to *guru*.

Again in the *Chāndogyopaniṣad*,[4]

तद्धैतद् ब्रह्मा प्रजापतये उवाच, प्रजापतिर्मनवे, मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो.....

Here, *Chāndogya* using the words 'गुरोः कर्मातिशेषेण' emphasizes serving the teacher. In ancient days *Śiṣya*-s or *Brahmacārin*-s went to *Gurukula*-s and stayed with their *guru*'s family, as a member of the family. He served the *guru* in many ways i.e. taking care of sacred

1. *Taittrīya*, II.I
2. *Ibid.*, II.2
3. *Praśna*, 6.8
4. *Chāndogya*, 8.15.1

fires, begging for *anna* (alms), collecting wood etc. This again shows the reverence to be shown to the *guru*.

In the *Bhūmavidyā*, Nārada goes to Sanatkumāra and seeks his help in crossing over the ocean of *saṃsāra*, with absolute faith in his words. Similar was the case with Indra who acted as per the guidance given by Bṛhaspati in *Dahara Vidyā*. This shows that a *Śiṣya* can have progress in life only if he has unfliching faith in his *guru*. To illustrate this tradition further, there is a dialogue in which Nārada is fully devoted to his *guru*. When a person has *niṣṭhā* i.e. faith and devotion to his teacher, he attains *śraddhā*. Without having *niṣṭhā* one cannot have *śraddhā*. As Śaṅkara remarks in his commentary, *niṣṭhā* comes from serving the *guru* with devotion. When one serves one's teacher with devotion, one's thirst for knowledge grows stronger and stronger.

Devotion to the *guru* and faith in his words lead the disciple to attain the desired knowledge.

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति, नानिस्तिष्ठन् श्रद्दधाति, निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति, निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति । निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥[1]

Again Śaṅkara says "If one wants self-knowledge he must go to a teacher who is himself free from desires—one who is a *paramahaṃsa*.[2]" The word *haṁsa* literally means swan. A swan is said to be able to separate milk form water, it drinks only milk. Similarly a teacher who is a *paramahaṁsa* can differentiate the eternal from the ephemeral.

The *guruśiṣyaparaṁparā* which is the core of the Upananiṣadic teaching, is the foundation of the values which are to be inculcated and achieved faithfully during the various stages of *Brahmacarya* and passed on from generation to generation.

Duties of *Gṛhastha*

The Upaniṣads which deal with spiritual matters give a place of eminence to the householder. The deliberations on the philosophical matters in the Upaniṣads have thus not been delinked from the worldly life. The householder plays a major role along with the welfare

1. *ChāndogyaS* 7.20.1
2. Lokeśwarāananda, *the Chāndogya Upaniṣad, Calcutta, 1998*, p.779

of the students and *sanyāsi*-s. It was the householder who alone got an opportunity to look after the other three *āśramin*-s. This is substantiated in the *Bṛhādāraṇyaka, Chāndogya, Taittirīya, Kaṭha* etc.

Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad has this to say about the beginning of creation.[1] Virāj was not happy when he was alone. He desired a mate. He parted his very body into two as the man and wife embracing each other. Therefore, they are considered the two halves of a split pea. They were made such as to give birth to human beings as advised in the *Tattirīya Upaniṣad* i.e. मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजानश्च च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च।[2]

One has to handle the worldly affairs as any other normal human being, have children, continue the family life, study and teach the scriptures to one's descendants and disciples. And again प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः।[3] It emphasises the issue of raising a family and ensuring that there is no break in lineage.

The convocation address in the *Chāndogya*[4] explains further that after the study of the Vedas one has to come back to family life, continue one's studies, procreate deautiful children, and cultivate good disciples, practise the *Śāstra*-s. One who lives accordingly embraces *Brahmaloka*. He will not undergo re-birth.

The importance of *gṛhasthāśrama* is thus highlighted in these words. It specifies that a householder is also eligible to attain *mokṣa* like other *āśramins*.

The *Bṛhadāraṇyaka* portrays the man as blessing for the woman who gives birth to his child.

'इलासि मैत्रावरुणी, वीरे वीरमजीजनत्।
सा त्वं वीरवती भव यास्मान् वीरवतोऽकरोत्' ॥ इति।[5]

---

1. स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते; स द्वितीयमैच्छत्। —— ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्, तस्मादिदमर्धवृगलमिव —— ततो मनुष्या अजायन्त।— *Bṛhadāraṇyaka* 1.43
2. *Taittirīya*, 1.9.1
3. *Ibid.*, 1.11.1
4. आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य —— कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयाना धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य —— न च पुनरावर्तते। *Chāndogya*, 8.15.1
5. *Bṛhadāraynakas*, 6.4.28

You are the adorable, the wife of *Vasiṣṭha* (*Arundhatī*), oh, bold one! You have given me a brave child, may you be the mother of many more brave children.

The verses in the context of the birth ceremony of a child is of primary importance.

अस्मिन्सहस्त्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे ।
अस्योपसंद्यां मा च्छैत्सीत् प्रजया च पशुभिश्च—स्वाहा ।[1]

When the child grows up in this house let me be in a position to further social benefits by maintaining thousands of people. Let there be no interruption in his lineage, either in wealth or in progeny. The birth of a child is not considered as just a biological process or as a family matter but an occasion for the furtherance of social benefits.

We have seen the portrayal of a father who expresses love and respect to the mother of his child. In the *Bṛhadāraṇyaka* each parent expects the son or daughter to be the most ideal. The sage goes further and looks at the birth of a child from the point of view of social commitment. Going beyond the happiness of one's own or one's family the Upaniṣads depict the birth of the child as one which has the capacity to provide comfort and happiness to thousands. The birth of a child, therefore, fulfills the social well-being which is the ideal pointed out by the Upaniṣads.

In the *Chāndogya* there is a mention of *Yajña, adhyayana* and *dāna* which are considered as duties of a householder. Thus *Gṛhasthāśrama* is considered as the primary stage of *dharma*.

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथम[2]

In *Pañcāgnividyā*, the *Chāndogya*[3] says that a householder should observe *karman* according to the Vedas and for the benefit of the society, namely, supporting the *Brahmacārins* and *Sannyāsins*. Similar responsibilities of a householder are mentioned in the *Bhagavadgītā*[4] also.

1. *Bṛhadāraynakay*, 6.4.24
2. *Chāndogya*, 2.23.1
3. अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत ते धूममभिसम्भवन्ति ——*Chāndogya*, 5.10.3
4. यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
   यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥—— *Bhagvadgita*, 18.5

Even though, these observances are common for all *āśrama*-s emphasis is given for their implementation in *gṛhasthāśrama* to the full extent.

Yajña

What is *Yajña*? One has to perform *Yajñas* in the *gṛhasthāśramā*.[1] *Yajña* has three meanings. In the spiritual sense, it means an effort to constantly reflect on God and to get closer to him. In the transcendental sense it means propitiation of divine powers which cannot be the functioning of the natural forces. *Yajña* means sharing one's earnings and food with all those who contribute towards the society's welfare including birds, animals, gods, one's ancestors; and fellow human beings.[2]

According the *Bṛhadāraṇyaka*, the house-holder who observes these *dharma*-s becomes a refuge for the whole society. The house-holder makes oblations in fire and performs sacrifices in accordance with the *Śruti* and *Smṛti*. He makes offerings to the manes and desires children. He gives shelter and food not only to human beings but also to animals. The bees, the birds and even ants are fed in his home. Thus, he gives enjoyment to all living beings. So, naturally all beings wish him well. These words emphasise the concern the house-holder has for the fellow beings. The Upaniṣad says that the house-holder should become a refuge for each and every living object around him.

Adhyayana

The importance of *adhyayana* has already been discussed in the context of *Ācārya*. *Adhyayana* has got three different stages. One is doing *adhyayana* in *gurukula*, i.e. during *brahmacarya*. The second stage is studying during the course of householdership by setting apart a fixed time in day-to day life as also setting apart a couple of months in a year to study the *Vicāraśāstras*. The third category is more philosophical and attuned to achieving, the final *puruṣārtha*. This stage

---

1. Banwari; *Pañcavatī* (Delhi: Shri Vinayaka Publications) 1992.pp.106- 107
2. अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकश्च; स यज्जुहोति, यद्यजते, तेन देवानां लोकः, अथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम्, अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति ——— तेन पशूनां ——— गृहेषु श्वापदा वयांसि आपिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति ——— एवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टमिच्छन्ति ॥- *The Bṛhadāraṇyaka*, I.4.16›

of *adhyayana* is advocated not only to a *Gṛhastha* but also to *Naiṣṭhikabrahmacārin*, *Vānaprasthi* and *Sannyāsin*.

Dāna

Dāna is considered as the summum of house-holdership because, it is not possible by persons in other *āśrama*-s. *Taittrīya* explains this concept of *dāna* in a very precise manner.

श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ।।[1]

Dāna should be performed with reverence, and according to one's capability. While giving *dāna* one feels fear because, he/she is not sure whether it will be accepted. One feels the smallness of one's contribution in comparison to the greatness of its benefit. *Bhagavadgītā*[2]explains that there are three types of *dāna*-s—*Sāttvika*, *Rājasa* and *Tāmasa*. The *dāna* which is made without any ulterior motive, with intense desire, at a holy place and at an auspicious time to an ideal person, is called *Sāttvika*. *Dāna* should be given at right place, right time and to a right person with the pure motive of performing the duty.

The importance of *Annadāna* and *Atithipūjā* are also emphasised in the *Taittirīya*. Smṛtis have prescribed the *pañcamahāyajña* as duties of a house-holder to be performed daily. They are compressed into three—*yajña, adhyayana* and *dāna* in the *Chāndogya*. *Yajña* is *Devayajña*, *Ṛṣiyajña*, (*adhyayana*), *Pitṛyajña*, *Bhūtayajña* and *Manuṣyayajña*. For this purpose the *Taittirīya* advocates accumulation of foodgrains *anna;* अन्नं बहु कुर्वीत । तद् व्रतम्[3] so that one can donate without feeling any discomfort.

The person who understands the importance of food will never speak ill of it. One should not neglect food. अन्नं न निन्द्यात् । तद् व्रतम् । अन्नं न परिचक्षीत । तद् व्रतम् ।[4] Elaborating the virtue of the offering of food, the *Taittirīya* explains how guests should be received. None of the guests who come to the house should be refused food and shelter. So, it becomes the duty of a householder to earn enough food, so that the

1. *Taittirīya*, 1.11.3
2. दातव्यमिति यद्दानम् दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ।।—*Bhagwadgītā*, 17.20
3. *anna;* अन्नं बहु कुर्वीत । तद् व्रतम् *Taittirīya*, 3.9
4. *Ibid*., 3.7.8

guests could be offered as much as they need. The famous saying "अतिथिदेवो भव" has been emphasised by the Upaniṣad in its initial portion itself. न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् तस्माद्यया कया च विधया वह्वन्नं प्राप्नुयात्...... [1]

The *Kaṭhopaniṣad*[2] also expresses a similar idea. A person loses his fame, results of his good deeds, his progeny and all types of wealth, in case a guest resides without food in his house.

In the *Mahābhārata*, Vidura says, the wise house-holder offers seat to a honoured guest, brings water and washes the guest's feet, makes inquires about his welfare, tells about his own welfare and offers the guest food that he needs.

पीठं दत्वा साध्वेऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः[3] ॥

Respect for parents, love to brothren, respect to the guests, providing food for all, feeding animals and birds are still prevalent in the society. These values are practised in day-to- day life throughout the country even now. These values have not been discarded inspite of the passage of time and the changes in the outlook of the society and inter-relationships even though there might be some discrepancies in their observations.

Concept of *Satya*

Satya is an abstract idea. Hence, to define it is not easy. It gets reflected in our life through our thoughts, words and deeds and attains concrete shape through the eleven *indriyas*. The *Ṛgveda* highlights the importance of *Satya*. The Universe is sustained by *Satya*. सत्येनोत्तभिता भूमिः [4] *Satya* has many definitions. (a) प्रमितिविषयः, (b) यथार्थकथनम्, (c) यथार्थज्ञानम् and (d) त्रिकालाबाध्यम् । (a) Anything that is the object or content of knowledge (*pramitiviṣaya*) (b) recounting faithfully and objectively what has been seen, heard or known; (c) right knowledge (d) that which is unchangeable in the past, present and

1. *Ibid.*, 3.10
2. आशाप्रतीक्षे सँगतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् ।
   एदत्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥— *Kaṭha* ,1.1.8
3. *Mahāhbhārata; Viduranīti*
4. *Ṛgveda*, 8.3.20

future. *Brahman*, *Dharma*, *Ṛta* are its synonyms. The Upaniṣad has defined *Satya* in various ways.

To quote from the *Īśāvāsya Upaniṣad*

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥[१]

The face of truth is covered by a golden lid. It further goes on to pray to the Sun God for removal of the lid, so that the secret of truth may be seen.

Satya and *Ṛta* are used side by side in the *Śāntimantra* of the *Taittirīyopaniṣad*. According to 'Śaṅkara[2] *Ṛta* is that as told by the *Śāstra* and it is also that which is to be practised. This concept when converted into speech and action, is called *Satya*. *Satya* is reflected in the *Taittirīya Upaniṣad* as Brahman and also as a way of life. The god *Vāyu* is eulogized as *Brahman*. The *Śāntimantāra* says again : Speak the truth and be righteous is the most important advice given by the *Ācārya* in *Samāvartana*. The Vice-Chancellor of Banaras Hindu University quotes these verses from the *Taittirīya* at the time of the convocation. This has been pointed out by Dr. Radhakriṣhnan in his book, The *Principal Unpaniṣds'*.

The sage re-emphasises सत्यान्न प्रमदितव्यम्, धर्मान्न प्रमदितव्यम्—Do not deviate from *Satya*, Do no deviate from *Dharma*.

'ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च' । Be honest in thoughts, speech and action, study the scriptures and teach them.

The *Ācārya* goes on to advise that learning and teaching can be truly effective only when *Satya* is observed by both the teacher and the taught. The *Ācārya* quotes the ancient seers to highlight the importance of *Satya*. सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः ।[3] Satyavāca of the family of Rāthītara thinks that truth alone is enough to attain all the *Puruṣārtha*-s.

Mahatma Gandhi incorporates the essence of the *Taittirīya Upanisad*, in his बापू के आशीर्वाद— have faith in Truth, speak Truth only,

1. *Īśāvāsya* 1.15
2. ऋतं,यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यम्,बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थम्;सत्यमिति स एव वाक्कायाभ्यां सम्पाद्यमानोऽर्थः। The Taittirīya 1.1
3. *Ibid.*, 1.11.2

follow the truth path; however, attractive untruth may appear, it cannot rival the truth. Thus, one can see that the essence of *Satya* remains unchanged inspite of a long passage of time. We see here that the path set by sage Rāthitara is followed by Gandhiji.

Follow only the good deeds and not all the actions of great people. यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ।[1] The *Ṛṣi* does not expect to be blindly followed. Not only *Satya* and *Dharma* but also good acts of our forefathers are to be followed. The Upaniṣad gives a warning that one should not follow all the actions of our forefathers blindly, the word 'सुचरितानि' brings this out.

In the *Chāndogya,*[2]Satyakāma Jābāla went to Haridrumātas Gautama for becoming his disciple. Before going to *gurukula* when he asked his mother Jābālā about his lineage, She replied "I was very busy serving many people when I was young and I had you. I know nothing about your lineage. My name is Jābālā and your name is Satyakaman." When he reached the *Gurukula,* the *guru* asked him about his lineage and Satyakāma repeated the words of his mother. At once Gautama accepted him as a disciple. Here we can observe the approach of a *guru,* truthfulness of the mother and the quality of a student.

According to the *Chāndogya Upaniṣad,* in the Nārada-Sanatkumāra *Saṁvāda,* Sanatkumāra says that knowledge of absolute truth is *vijñāna.* Only by complete understanding or grasp of an object or thing, a person will be able to talk of its truth. When a person is absolutely certain then only he can verily speak the truth. Here, the reference is about understanding the ultimate truth i.e. the truth which is sustainable in the past, present and future. यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति, नाविजानन् सत्यं वदति, विजानन्नेव सत्यं वदति, विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति ।[3]

It is further explained in the *Sadvidyā* as वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।[4]

---

1. *Ibid.,* 1.11.2
2. सा हैनमुवाच, नाहमेतद् वेद तात यद्गोत्र त्वमसि, वह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे, साऽहमेतन्न वेद, यद्गोत्रस्त्वमसि, जाबाला तु नामाहमस्मि, सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति । *Chāndogya,* 4.4.2
3. *Ibid.,* 7.17.1

4. *Ibid.,* 7.17.1

The knowledge of the nature as a lump of clay will make a person understand all the transformations made out of that lump as clay with the addition of names and forms. In other words, the names and forms do not change the nature of the clay, though the function may be different.

The *Bṛhadāraṇyaka* explains *Satya* through a more lucid example.

चक्षुर्वै सत्यम्, चक्षुर्हि वै सत्यम् ।[1]

A statement based on the words heard from another is not so strong as compared to the statement made by a person who has actually seen the things. Here, *Satya* is stated to be based on the strength of knowledge.

Yājñavalkya[2] replies this to a question by Śākalya as to where *Satya* resides ultimately. *Satya* resides in *hṛdaya,* according to this Upaniṣad. In the *Kaṭhopaniṣad,* Naciketas brings to the notice of his father, the deficiency in the *Sarvavedasādanā,* which his father was making by way of giving away only the useless cows, keeping the good ones for himself. The realization of this deficiency occurred to Naciketas, because he was more truthful in his heart than his father.

Coming to the modern times, Swami Vivekananda says that anything can be sacrificed for the sake of *Satya,* but, *Satya* cannot be so sacrificed for anything. Naciketas stands immortalized by his observance of *Satya* in its totality. The traditions of *Satya,* continue to be followed even after ages. Rājā Śibi, Satya Hhariścandra, Rājā Daśaratha, Śrīrāma and Mahābalin are the glorious examples of those who followed the path of *Satya.* The prominence that *Satya* occupies in our literature is indicative of the importance given to it by our fore-fathers.

According the *Bṛhadāraṇyaka,* [3] *Satya* and *Dharma* are one and the same. Truth is none other than righteousness. So, a person speaking the truth is considered to be righteous or a person who is

1. *Bṛhadāraṇyaka,* 5.14.4
2. सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति, कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितम् इति, हृदय इति होवाच, हृदयेन हि सत्यं जानाति, हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । *Ibid.,* 3.9.23
3. अथो अबलीयान् बलीयांसमाशंसते, धर्मेण, यथा राज्ञैवम्, यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुः धर्मं वदतीति, धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीति, एतद्ध्येवैतदुभयं भवति । *Ibid.,* 1.4.11

righteous is considered to be speaking the truth. The same viewpoint is expressed in the epics. Vālmīki says that one who understands *Dharma*, knows that the core of *Dharma* is *Satya*.

The poetic explanation of the ocean not encroaching upon the coast is a vivid illustration of truthfulness in the sense that the ocean observes the law of nature. Vālmīki[1] continues to say that *Satya* is *Brahman* and it is on this *Satya* that *Dharma* is rooted. *Satya* is imperishable Vedas and it is through *Satya* only that one can reach *Mokṣa*. *Satya* is *Brahman* that is to be attained.

Vedavyāsa[2] also says there is no *Dharma* equal to *Satya*. The respect and prominence of *Satya* can be observed in the *Mahābhārata* 'यतो धर्मस्ततो जयः' were the words chosen by Gāndhārī for blessing her son. She was giving prominence to *Satya*. In fact she was denying victory to her own son who she felt was representation of *Asatya* or *Adharma*. In other words, the author of the *Mahābhārata* could not add more to the Upaniṣadic ideal of *Satya*.

According to the *Muṇḍaka Upaniṣad*[3] *Satya* in anyone of its aspects always wins:—

सत्यमेव जयते नानृतं
सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाक्रमन्ति ऋषयो ह्याप्तकामाः
यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥

Satya alone prevails, not falsehood. Satya is the path leading to God. The *Ṛṣi*-s who have conquered desires reach the pinnacle of *Satya*. The motto 'सत्यमेव जयते' from this Upaniṣad was adopted by the Constitution-makers of this country.

The ramifications of *Satya* are not limited to the Upaniṣads alone. They are evident in the Vedas, Itihāsas, Purāṇas, Smṛtis and the literature. It is this concept inculcated through the literature of our country that was carried on by a line of great thinkers and social reformers like Vivekananda, Gandhiji, Aurobindo, Dayananda and

1. सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मःप्रतिष्ठितः । सत्यमेवाक्षया वेदा सत्येन वाच्यते परम् ॥ *The Rāmāyaṇa, Ayodhyākāṇḍa* 14.7
2. नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद् विद्यते परम् । ------The *Mahābhārata, Ādiparvan* 74.105
3. The *Muṇḍaka*, 3.1.6

others. It took the form of so many movements like the *Bhakti* Movement, Reform Movement, Freedom Movement etc. in this country. But for these values, we would not have had our identity among the comity of nations as of today.

***Lokasaṅgrahaḥ*/Universal Good**

The *Īśāvāsya Śāntimantra* 'पूर्णमदः पूर्णमिदं.....' depicts succinctly the relation between the human beings and the cosmic force. It is said that there is *Brahman*, as source of creation of this Universe, and even after the creation the *Brahman* remains infinite. The Upaniṣads do not restrict the Universe to a mere material world whereas modern science viewed it so purely and has of late started thinking in terms of the Upaniṣads. When we talk of materialism, it is based mainly on captial accumulation. We know the capital is further classified as finance, material and labour. Natural captial fulfils the basic needs of a man such as food, water, clothing, houses etc. We are also using the other kinds of captial to meet these needs. Even though we are using the natural captial, we are not paying attention to the maintenance of balancing the consumption of material captial such as water, air and food. Respect for natural captial will automatically mean respect for sustainable consumption. In other words,

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्।।[१]

The Upaniṣad advises consumption of only that which is essential for oneself and to sacrifice the rest for the sake of others. All the resources are God's gifts. They have to be used judiciously and shared with others. The words त्यक्तेन भुंजीथा highlight the principle of sharing and not appropriating everything to one's self. The *mantra* means that whatever we see, feel around us as material has to be shared in accordance with the divine Law, which in modern times is the paradigm of "sustainable consumption."

The *mantra* also emphasizes that Lord is present in every object. The transitory world is the dwelling place of Lord, not something evanescent. Not only the wealth of one's own but also the wealth of

1. The *Īvāsya*.1

nature should be enjoyed without attachment. Upaniṣads deal with not only individual's welfare but also the universal welfare.

The *Taittirīya* emphasis धर्मान्नप्रमदितव्यम् । कुशलान्नप्रमदितव्यम् । भूत्यैनप्रमदितव्यम्[1] never deviate from seeking your welfare, your prosperity, but, at the same time, you must do it by following truth and righteousness. The Upaniṣad while agreeing with the good of the individual, also advises, that common good should not be lost sight of.

The *Chāndogya* with reference to *Smṛtivihitakarman* points out to the digging of wells, ponds and making of gardens. These are considered as very essential deeds. In effect by fulfilling the duties of the *Gṛhastha*, the over all welfare of the society is taken by his Upaniṣadic dictum. The *Bṛhadāraṇyaka* says that *Gṛhastha* should be a refuge to all living objects such as ants, birds and animals. It not only cares for the human life, but, for all living objects in nature. We should have concern for all living beings even as we proceed on the path of material progress.

The *Praśna Upaniṣad Śāntimantra* भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।[2]......points out the harmony of the thoughts, words and deeds. It also prays for good things to be heard, seen and told. Let us pray with our well-maintained body and mind for the good for all. The Indian philosophy considered the Universe as a family—'वसुधैव कुटुम्बकम्' and aimed at the universal good for all beings in it. The prayer like सर्वे भवन्तु सुखिनः ....'लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ' etc. are all the expressions of this concept. Our philosophy was aimed at forming the basic principles governing the society as a whole. The Upaniṣadic thoughts convey a social outlook as well as humanistic approach.

Conclusion

Ātmavidyā leads one to *mokṣa*. Along with the individual it leads the society also to elevation. This is what makes the Upaniṣads relevant for all times and situations.

The values highlighted in the Upaniṣads is the core material for the *Rāmāyaṇa*, the *Mahābhārata*, the Purāṇas and other ancient

1. The *Taittirīya*, 1..11.1
2. The *Praśna*

literature. These values have been transmitted to the society through oral tradition and literature. The great poets like Vālmīki and Vyāsa have been successful in incorporating these values in epics written by them. These values got translated into customs and traditions thereby making them part and parcel of the society. The values that are described in Upaniṣads such as Respect to elders— *Ācārya, Mātā, Pitā, Guru;* Duties of *Gṛāhasthāśramin—Yajña, Svādhyāya, Vinaya, Dāna;* Concept of *Satya, Lokasaṅgrah*—Universal good etc. are considered as essential in Indian Society even today.

Upaniṣadic Science of Child-Conception

Dr. Ram Nath Jha

OBJECTIVE

The Upaniṣadic science of Child-concenetion is one of the scientific traditions (others are Astrological, Āyurvedic etc.) prevailing in ancient Indian society. This mainly deals with the method of child- conception by which one can get an issue—son or daughter—of desired qualities who will help to achieve the world, both for himself and for the whole society. For meeting this goal one has to go through certain methods such as *Prāṇopāsanā* (meditation on vital force), *Śrimantha Karma* (making paste for wealth and greatness) and finally *Putramantha Karma* (making paste for getting a desired child).

PRĀṆOPĀSANĀ

Prāṇopāsanā or the meditation on vital force is really the *Gāyatrí upāsanā* which is generally imarted to the children on the occasion of their *Upanayana Saṁskāra,* the ceremany of starting the primary education. The *Upāsanā* method can be seen in the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣsad*.

ŚRĪMANTHA KARMA

This is a rite mainly for gaining wealth and greatness, but at the same time it creates proper enviornment and makes a couple ready for child-conception. Hence it is the pre and necessary rite to be performed before starting *Putramantha Karma.*

I. Proper time

An auspicious day in a fortnight in which the moon waxes and under a male constellation during the northward march of the sun in suitable for this rite.

II. Proper Person-

A sacrificer has to drink only cow-milk for twelve days counting back from the auspicious day on which he intends to perform the rite.

III. Rite-stuff-

At least ten cultivated grains (*grāmya-anna* ग्राम्य अन्न)such a Rice (व्रीहि), Barley (यव), Sesamum (तिल), Beans (माश), Aṇu (अणु), priyaṅgu (प्रियंगु), wheat (गोधूम), Lentils (मसूर), *Khalva* (खल्व) and *Khalakula* (कुलथी) should be collected in a cup or bowl made of fig-wood(गुलर लकड़ी). Besides these, one Ladle (स्रुव), Fuel (इध्म) and two mixing rods (मथानी) should be made of the same wood. Later on all the ten herbs and grains should be crushed and soaked in curd, honey and clarified butter (घी) in that fig bowl and should be stirred with a mixing rod till it converts into paste and put it on the place swept by *Kuśa* and plastered by cow-dung between himself and fire.

IV. Method-

Oblation with clarified butter should be offered in the sacrificial fire with certain *mantra*-s (1) through a fig ladle (औदुम्बर स्रुव) and the remnant of the clarified butter adhering to the ladle shuld be dripped into the paste (मन्थ). Doing all the formalities he should stir the paste again and again with another rod. Then he should touch the paste uttering certain *mantra*-s and take it up with the bowl by muttering another *mantra*. Finally he should divide the paste into four parts and drink and first draught uttering the first foot of the *Gāyatrī*, one portion of the *Madhumatī* and the first *Vyāhṛti* (भूः). Similar-

ly, he should drink the second draught uttering the second foot of the *Gāyatrī*, the second portion of the *Madhumatī* and the second *Vyāhṛti* (भुवः). Like wise he should drink the third draught uttering the third foot of the *Gāyatrī*, the third portion of the *Madhumatī* and the third *Vyāhṛti* (स्वः). Then he should repeat the whole *Gāyatrī* and the whole *Madhumatī* with certain other prescribed *mantra*-s and eat the whole remnant. What adheres to the vessel should be scraped and drunk quietly by him. Then he should wash his hands and lie behind the fire with his head to the east. Now saluting the sun with prescribed *mantra* he should repeat the line of the inventors of this method. These are Uddālaka Āruṇa, Vājasneyī Yājñavalkya, Madhūka Paiṅgya, Cula Bhāgavṛtti, Jānaki Āyasthūna, Satyakāma Jābāla and others.

PUTRAMANTHA KARMA

After successful completion of the *Śrimantha Karma* one should start the *Putramantha Karma*. The main instructions of this *Karma* are as follows-

I. For fair complexioned (शुक्ल वर्ण), intelligent and hundred year living son the couple should eat rice cooked in milk with clarified butter(घी).

II. For tawny or brown complexisoned son (पिङ्गल वर्ण) with above mentioned qualities a couple should eat rice cooked in curd with clarified butter.

III. For dark-complexioned son (श्याम वर्ण) with red eyes and having the same above-mentioned qualities a couple should eat rice cooked in water with clarified butter.

IV. For reputed scholar, assembly frequenting and delightful word speaking with above-mentioned qualities a couple should eat rice cooked with fleshy part or pulp of *Ṛṣabha* or *Ukṣā* medicinal plant with clarified butter.

V. For scholar and hundred year living daughter a couple should eat rice cooked with seasamum (तिल) with clarified butter.

METHOD

Sacrificer's wife in menses should not eat or drink anything in white copper and brass utensils for three days. After three night she should take bath, put a new cloth and be put to thrash rice. In the very morning the husband should take the rice prepared by thraash-ing, purify the clarified butter according to the mode of *Sthālipāka*, boil the rice and offer *Sthālipāka* oblations again and again uttering certain *mantra*.

Here all the details must be understood as being in accordance with the *Gṛhya-Sūtra*-s. After offering, the husband should take up the remnant of the cooked food, eat part of it and give the rest to his wife. Then he should wash his hands, sip a little water, fill the water vessel and sprinkle his wife thrice with that water uttering the prescribed *mantra*.

At night the husband should purify his wife by certain *mantra*-s and both should eat the rice cooked in milk or other things according to the kind of child desired. Now it is proper time of conceiving.

FORMATION OF SEED (MALE OR FEMALE)

According to the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* the earth is the es-sence of all these beings, water is the essence of the earth, herbs of water, flowers of herbs, fruits of flowers, man of fruits and the semen is the essence of men. Explaining this Ācārya Sureshvara syas in his *Taittiriyopaniṣad Bhāṣyavārtika* that the herbs means grain which are constituted by the nature of the five elements come into being in orderly succession from earth, from herbs comes food, from food comes *rasa* (an essential fluid), from *rasa* comes blood, from blood

comes flesh, from flesh comes fat, from that bones, from bones marrow (मज्जा) and from marrow comes semen (male or female).

Thus it is quite clear that the diet plays a major role in making the seed—either paternal or maternal. According to medical science it is a proved fact that due to change of quality or type of food the seed becomes affected. Today medical science prescibes different items of food stuff for son or daughter desiring couple. So as far a son a couple should use salt maximum whereas for a daughter they should not eat banana and the things wise them. The *Upaniṣad*-s do the same thing prescribing special diet for special child through *Śrimantha* as well as *Putramantha Karma*.

In this regard another fact is that the sound is the powerful means for producing good or bad results. Now–a–days sound-therapy is being popular for curing diseases. According to confirmed sources there is a village in Russia where this natural therapy has been and still being used successfully on a pregnant lady and issued children. Almost all the children affected with this theraphy are doing well in their respective fields. The brilliance of Abhimanyu which was the result of sound therapy is another prevalent example. The *Ṛṣi*-s of the Upaniṣads, the scientists of the natural components of cosmic energy were well aware of this natural and costless scientific method. Hence they prescribe special *mantra*-s for special child.

THE ROLE OF *ŚRIMANTHA* AND *PUTRAMANTHA KARMA* IN CHILD-CONCEPTION ACCORDING TO MEDICAL SCIENCE

Accroding to medical science two types of sperms XX and XY exist in female and male body respectively. When X sperm of female combines with the X sperm of male, that reults as female child. Conversely, when X sperm of female combinies with the Y sperm of male that results in a male child. Here X denotes as female sperm and Y denotes as male sperm. The other comprehensible fact is that the Y sperm has less resisting capacity than that of of X sperm. It

dies soon in just a disfavourable situation. In the womb of woman two mediums such as alkaline and acid are supposed to be the gateway through which these sperms have to get inside. If the alkaline medium is dominent, the Y sperm cannot go inside the womb and die soon, if the acid medium is dominant there. In the same situation the X sperm can pass this acid dominated area easily since it is itself an acid dominated sperm but it cannot cross the alkaline medium. This all indicates the well structure and functioning of the sperms in our body.

When the paste of *Śrimantha* and *Putramantha Karma* is eaten by the couple with presribed *mantra* it creates proper environment to get desired child. Moreover, the child of desired qualities such as when a couple desires a son-child, the paste eaten by them with certain *mantra*-s increases resisting capacity of Y sperm and also develops alkaline medium in the woman womb. As a result the Y sperm being stronger, passes through the alkaline medium easily and causes the son-child conception. By this way a couple can get the desired son. Conversely, when a couple desiring daughter-child eats certain paste with certain *mantra*-s, the eaten paste and uttered *mantra*-s make the X sperm stronger and also developes the acid medium in female womb. This results the easy going to X sperm into womb and conceiving a famale child. The rest is based on the same theory.

The *Garbhopaniṣad* says in this regard that the child becomes male if the paternal seed (पितृ-रेत) is predominant and the child becomes female if the maternal seed (मातुःरेतः) is dominant. This clearly indicates that the dominance of Y and X sperms causes the conception of male and female child respectively.

This Upaniṣad further says that if both the seeds (मातुः पितुश्च रेतः)are equally dominant then a hermaphrodite (नपुंसक) results. The blind (अंधः), the lame (खञ्जः),the hunch back (कुब्जः), the dwarf (वामनः)are born to those whose minds which are still the finest products of food are

distressed (व्याकुलितमानसः).These are now medically proved. Doctors of medical sciences always suggest the couple to have peace and pleasant mind while in the process of conceiving. The Upaniṣad discloses another secret saying that some others, because their seeds ar split by the air or motive force, two bodies are formed and this is how the twin (युग्म) are born.

DEVELOPMENT OF EMBRYO

During the period favourable for conception (ऋतुकाल) after the sexual intercourse the combined seed of male and female becomes a fertilized ovum (कलल), one day old embryo. After remaining there for seven nights it becomes a vesicle (बुदबुद) or hollow structure. After a fortnight it becomes a spheroid mass (पिण्ड) or sphere-like but not perfectely a spherical body. After a month, it becomes a firm mass (कठिन). After two months, the head (शिरः) is formed. After three months, the limb-regions (पाद-प्रदेश) appear. During the fourth month, the digits (अंगुलि), the gastrointestinal tract (जठर) and the pelvic-regions (कटि प्रदेश) are formed. During the fifth month the vertebral column (पृष्ठ वंश) is formed. during the sixth month the mouth (मुख), nose (नासिका), eyes ((अक्षि) and ears ((श्रौत्र) are formed. During the seventh month it becomes endowed with life. During the eighth month the foetus beocmes complete with all the features. In the ninth month it is endowed with all the human-characteristics and comes out of uterus.

CONCULUSION

In view of the above-mentioned facts and discussions regarding the child-conception, it is quite clear that the Upaniṣadic *Ṛṣi*-s which had the total communion with the nature and led their lives accordingly, were well known to this science. Āruṇi Uddālaka, Maudgalya Nāka and Kumārahārita were the leading scientists in this field. This science was so popular in ancient Indian society that Upaniṣadic *Ṛṣi*-s unhesitatingly criticising those who being unknown

to this science but still indulged into the deeds of child-conception, say that they will pollute the society and finally go to hell or get destroyed. So we see total awareness in ancient Indian people for their would-be children. Now this tradition has totally disappeared. A lot of problems are being faced day-to-day in this regard. Number of them are born as handicapped children. The moral values that once were in the blood of Indian peole are remaining in the counted moralists. These all are due to the unscientific approach to child-production. Through this method one can achieve heal-thy, worthy and finally desired child, son or daughter,even the son or daughter of desired qualities. At the time of Juncture, while the country is facing an uphill task to minimize the population (still roaring and crossing hundred crores) and the common people in the hope of getting desired son or daughter increasing it day by day to utmost. This type of research and its proper application will go a long way to lessen populaton problem and play a major role in making the society happy and balanced.

Sanskrit for Communal Harmony and Good Governance, with Special Reference to the Veda and the *Rāmāyaṇa*

Prof. Dr. Mohammad Israil Khan

Today, we are passing through a critical period as we are living in the *Kaliyuga* in which, the injunctions of the *Śāstra*-s are violated, hence a number of miseries. In ancient days, people did abide by the rules of the *Śāstra*-s, hence they were happy and led the life with peace and content. In the modern society, loot, lust of wealth, molestation of our sisters, daughters, wives, mothers etc., kidnapping, killing, hijacking, harbouring evil designs in family and outside, jealousy, deceit, to name a few, are growing day by day on the one hand and on the other hand our rulers find it difficult to check them. Our system of governance has virtually collapsed and law-abiders connive with the law-breakers, hence the gnome-

करें किस से अपनी तबाही का शिकवा,
कि खुद रहनुमा रहज़नों से मिले हैं ।[१]

Taking these conditions into account, a modern poet laments in his poem-"बन्दूक की बग़ावत" as follows:

बन्दूक की बग़ावत, और गोलियों की भाषा
बारूद के धुएँ ने, आकाश को तराशा
दंगों के इस शहर में, लावारिशों की लाशें
इस खून की नदी मे, किस-किस को हम तलाशें
मजबूर जिंदगी की गूंगी ज़ुबान है यह
इक्कीसवीं सदी का हिन्दुस्तान है यह ।।[२]

---

1. From the pen of an unknown poet.
2. Shri Krishna Mitra 'Bandūka kī Baghāvata' quoted from *Samaya Kī Pukāra*, ed. Prof. M.I. Khan, Ghaziabad, 1993, p.14.

x x x x

A fissiparous tendency is growing in our young generation to attack religious places like Churches, Mandirs, Mosques, Gurudvāras, and statues of Buddha. This goes against the interest of a nation. A poet aptly laments:

मुझे मन्दिर न मस्जिद, बस मज़ारों से मुहब्बत है
न आंगन बांटने वाली, दीवारों से मुहब्बत है।

x x x x

न मैं मुस्लिम, ईसाई, पारसी, सिक्ख हूं न हिन्दू हूं
मेरा मज़हब न कोई एक, सारों से मुहब्बत है।[1]

It is, therefore, desirable to live in our glorious past and to seek a solution for the burning problems faced by our country to save it from destruction. In the Vedic times people strictly adhered to *Dharma* and led life according to set laws of the times. They were god-fearing people and were always afraid of being punished by Varuṇa, if they went on wrong path. Even the gods had fear of Varuṇa, *Dhṛtavrata*, not to speak of men. The whole world was governed by *Ṛta*, the eternal law and it is for the reason that all went well in the society and people were free from worldly evils—jealously, anger, lust for wealth, violence, molestation and notions of all non-sense. They gave much importance to ethical values, which are found immensely in the Vedic literature. It was the very basis of the society, so it flourished vividly. Many allusions to this effect are found there—

ये ते पाशा वरूणा सप्त सप्त
मेधा तिष्ठति विषिता रुशन्तः।
हिनन्तु सर्वे अनृतं वदन्तं
यः सत्यवाद्यति तं सृजन्तु ॥[२]

O Varuṇa! let thy fetters bind him, who speaks untruth. Elsewhere, it is said:

1. Shri Om Prakash Chaturvedi, वही पृ० २०
2. *AV.*,IV. 16.6

ऋतपात्रमसि[1], ऋतस्य सदने सीदामि,[2] त्रिषत्या हि देवा:[3] स्वाहा वै सत्यसम्भूता,[4] etc. The Vedas are for the mankind and they are not for any discrimination. They say—मनुर्भव, be a sublime man. The Vedas talk of one world, where men can live happily—यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्। They go on propounding and say मा कश्चित् विद्विषावहै। In the Vedic times joint family was in vogue and upper most respect and love prevailed in the home. And with the same notioin, one family was connected with an other and they all went to form bigger unit and units merged into *Janapada* and lastly into *Rāṣṭra* The atmosphere, after all, remained congenial throughout and the Dharmasūtras established it in toto. Thus, notion of the *Sāmañjasya* and love for equilibrium are found in all strata of the Vedic epochs. The Vedas do not believe in discrimination. We may endorse it by one of the Upaniṣadas:

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्॥

As a matter of fact, the basic principles of all religions are one and the same. No religion preaches hatred. In the present situation of the country, the teachings of the Vedas and their studies are quite relevant. Our leaders cannot rise above the narrow leanings to deliver good to the society,though we choose them, but cannot dethrone them easily. Or on failing on several fronts, they themselves should quit the throne on moral grounds. The situation was different in the Vedic times. There were kings and kingdoms and the Vedas speak of them implicitly.[5] In the beginning, "every tribe, the people living in one territory with a homogeneous civilsation, had its king, or leader, who maintained peace and order among the population, and protected them from external invasion or aggression. Kingship was a natural evolution of leadership of savage, wild people in the hunting and nomadic stages of existence."[6] Later on, with the advancement

1. *TB.*,I.2.3
2. *Ibid.*, I.2.2
3. *Ibid.*, I.9.4
4. *ṢVB.*, V.7.2
5. For list of kings, Macdonell and Keith, *Vedic Index of Names and Subjects*, Vol-II, Delhi. 1962
6. A.C. Das, *Ṛgvedic Culture*, Delhi, 1979, p.294

of civilisation and culture, developed the concept of caste, the yoke of kingship, fell on the shoulders of *Kṣatriya*-s, who were brave with bodily strength and vigour. Kingship was hereditary, but in a few *mantra-s* of the *Ṛgveda*, he is shown as chosen by the people (subjects)[1] and dethroned by them if and when found deviating from his duties.[2] In good governance, besides king, there were eight others like *Rājabhrātā*, *Rājaputra*, *Purohita*, *Mahiṣī*, *Sūta*. *Grāmaṇī*, *Kṣattā* and *Saṅgrahītā*, who helped the king in looking after the *Rāṣṭra*:

"अष्टौ वै वीरा राष्ट्रं समुद्यच्छन्ति—राजभ्राता च राजपुत्रश्च पुरोहितश्च महिषी च सूतश्च ग्रामणी च क्षत्ता च संग्रहीता च । एते वै वीरा राष्ट्रं समुद्यच्छन्ति ।"[3]

Slowly and slowly, the concept of kingdom developed in forms like साम्राज्य-पद्धति, भौज्य-पद्धति, स्वाराज्य-पद्धति, वैराज्य-पद्धति, पारमेष्ठ्य-पद्धति, राज्य-पद्धति, महाराज्य-पद्धति, आधिपत्य-पद्धति and एकराष्ट्र-पद्धति ।[4] In spite of the fact that these had various styles of functioning they all went to promote the noble cause of the masses. i.e., to give birth to the *Kalyāṇakāri Rājya* in a developed form. By the study of the Vedas, we come to know that whole India (*Bhārata*) was not as an unit to be called as *Rāśṭra*, but virtually, there were several *Rāṣṭras* which is evident त्वं राष्ट्राणि रक्षसि ।[5] There is benign and heartfelt imploring to protect the *Rāṣṭra* from calamities and divine wrath coming from any quarter to fall on it: देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु ।[6] the time of the *Atharvaveda*, there was the notion of ideal *Rāṣṭra*, which had three qualities:

स्वराज स्थ, जनभृत स्थ, विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्टं मे दत्त ।[7]

That is, it should be independent (स्वराजस्थ) ,it should be जनहितकारी (जनभृत स्थ) and should be attemptful in the welfare of the world (विश्वभृत स्थ). There are two important factors or qualities for the development of a *Rāṣṭra*, namely, the *Japa* (Discipline = अनुशासन) and the *Dīkṣā* (Dedication = समर्पण) :

---

1. *ṚV*. X.113.1-2
2. *TB*., II. 10.4
3. *Ibid*, XIX.1.4.See also Dr. O.P.Pandeya *Sāmaveda Kā Pariśīlana*, 1991, pp. 277-278
4. For detail see Dr. Balavīra Acharya, *Ṛgvedīya Brāhmaṇon Kā Sāṁskritika Adhyayana*, Delhi 1991, pp. 86-94
5. *A.V*. XIX. 30.3
6. *AV*. XIX.9.9
7. *Ibid*, X.4

भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसंनमन्तु ॥[1]

In the *Yajurveda*, while handing over the reign of kingdom to a king, it is rendered that, O king (राजन्!), take care of the kingdom, which is being handed over to you for development of agriculture, welfare of subjects, economic development and stability of the *Rāṣṭra* (nation).

इयं ते राड् यन्ताऽसि यं मनो ध्रुवोऽसि धरुणाः ।
कृष्यै त्वा, क्षेमाय त्वा, रय्यै वा पोषाय त्वा ।[2]

Even before the *Atharvaveda*, the *Ṛgveda*, the *Yajurveda* and the *Brāhmaṇa-s* had given clear instruction to the king making him cautious in protecting traders and scholars (रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन्)[3] and he ought to be strict in taking the tax to make the economy running with utmost efficiency : विश्वचक्रे बलिहृतः सहोभिः ।[4]

In the foregoing pages, we have seen how Vedic teachings were of universial appeal for bringing communal hormony and the system of the Vedic governance, may teach our present rulers. Besides, the modern rulers may also emulate the qualities and duties, the Vedic kings were possessed of.

At present, almost all over the world, there is chaos and confusion in the reigns of the rulers. Democracy said to be the rule of the people, by the people and for the people, has lost its real sense, being the best of rules in every concept, but it is not being translated into the real practice by rulers. Rulers, in general, literally do not adhere strictly to the principles of ruling, for which, they have been elected or chosen; hence they are thrown by ballot or bullet. It is for this reason that permanence in ruling does not exist or there is the genesis of coalition. About coalition in particular reference to India, a widely recognised as a philosopher-statesman, Dr. Karan Singh said: "Shaky, quivering and tattering alliances are a luxury, the nation can no longer afford."[5]

1. *Ibid*, XIX.41.1
2. *YV.*, IX.22
3. *ṚV.* I.54.11
4. *Ibid.*, VII. 6.5
5. *The Hindustan Times* (National daily) Dated.1.7.99, p.12

In such a state of affairs, the *Rāmāyaṇa* can show us a true path. The study of the *Rāmāyaṇa* makes us believe that Rāma's actions were as per tenets of the Vedas:[1] "वेद वेदाङ्गतत्त्वज्ञः" Rāma was born in the *Tretāyuga*, but had brought the *Satyayuga* in his kingdom, so all went well with the subjects. In the *Athrvaveda* it is said that a'king protects the nation by dint of his penance and celibacy.[2] "ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति।" and Rāma did all for the subjects accordingly. In Indian tradition, the king is the representative of God on the earth. And if a king does not look after his subjects properly, he may invite the wrath of God and may be doomed for his carelessness. It was not so in the case of Rāma as his spies freely moved in the kingdom and mingled with the subjects to reckon their grievances for their immediate solution. The renunciation of Sītā is one of the examples, which show Rāma's enormous and copious love for the subjects. Also, he did so, because he was a pure soul as an incarnation of Viṣṇu. He was possessed of a number of qualities, which have explicitly surfaced in discussion bewtween Vālmīkī and Nārada.

को चास्मिन् साम्प्रतं लोके गुणावान् कश्च वीर्यवान्।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥

चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः।
विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकः प्रियदर्शनः ॥

आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः।[3]

x x x x

श्रुत्वा चैतत्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदः वचः।
श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत्॥

x x x x

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः।
नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धीमान् वशी॥

बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिवर्हणः॥

1. ā I.1.13
2. *AV*, XI.5.17
3. *Rām.*, *Bāla.*, 1.100

In ancient India, there were kingdoms, which were ruled over by the rulers, but they were supposed not to rule at their will. At the time of coronation, they used to promise to protect the subjects properly and ruled as per advice of the ministers or *Sabhā Samiti*-s. Consequently the subjects took them to the *Devatā-s* (gods):

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।[१]

In the scrciptures, it is said that if a king works at his will, becomes sinful and fiery and does not care for the subjects, then the latter are authorised to dethrone him. These shortcomings were not found in Rāma. Besides, it is also said there that if a king becomes sinful and loses interest in the subjects, natural calamities like famine floods, i.e. all the six *ītī*-s fall on the kindom.[2] In the rein of Rāma, there was no fear of diseases and serpents. Women never lost their husbands in the young age.

न पर्यदेवन् विधवा न च व्यालकृतं भयम् ।
न व्याधिजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥[३]

In the kingdom, there were no thieves and dacoits. Subjects led the life of content and they never thought of taking away riches of others. An old man never felt sorrow caused by death of his progeny.[4] All castes performed their duties (*dharma*-s) according to their respective social and religious status. They used to think that Rāma would feel sorry, if they pained others.[5]

न पर्यदेवन् विधवा न च व्यालकृतं भयम् ।
न व्याधिजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥[६]

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा लाभविवार्जिताः ।
स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥[७]

---

1. *MS*, 7.8
2. See M.I.Khan, *Rāma Aura Unkā Rājya-Maharṣi Vālmīki*, Patiala, 1997, p.85
3. Rām, *Yuddha*, 128-98
4. *Ibid*, 128.99
5. *Ibid.*, 128.100
6. *Ibid.*, 128.98
7. *Ibid.*, 128.104

आसन् प्रजा धर्मरता रामे शासति नानृताः ।
सर्वे लक्ष्यसम्पन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥[१]

The aforesaid observations show that in the kingdom of Rāma. there was complete hormony among the masses. There were the *Tapa* (तप) and *Dīkṣā* (dedication) on the part of Rāma for the welfare of the subjcets. In the present situation, the teachings and ideals put forth by the *Rāmayāṇa* are quite relevcent and the rulers should take lessons from it, otherwise, they along with the masses are to be doomed. The natural calamities, in forms of 'ईतयः' six in number, are sure to fall on them, oft and on, but they are unaware of them. Still, there is time to rise above the narrow leanings to save the *Rāṣṭra* from the doom and destruction.

ABBRIVATION

A.V = *Atharvaveda*
T.B. *Taittir Brāhmaṇa*
ṢVB = *Ṣaḍaviṁśabrāhmaṇa*
YV = *Yajurveda*
Rā = *Rāmāyaṇa*
Rām., Bāla. = *Rāmāyaṇa Bālakāṇḍa*
Rām., Yuddha= *Rāmāyana -Yuddha Kāṇḍa*
MS = The *Manusmṛti*
ṚV = *Ṛgveda*

Bibliography

Vālmīki = The *Rāmāyaṇa*, Gorakhpur edition, Vols 1-2 Saṁvat 2056

Khan, Prof. M.I. (ed).: *Samaya Kī Pukāra*, Ghaziabad, 1993

Chandrararate, Dr. Vinayakaram.: *Atharvavede—Rājanitiḥ*, Varanasi, 1989.

Pathak, Prof.R.C.: *Standard Illustrated Dictionary of Hindi Language*, Varanasi, 1978.

1. *Ibid.*, 128.105

Hornly, A.S.:*Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English.*

Pathak, Prof. R.C. *Standard Illustrated Dictionary of the English Language*, Varanasi, 1962.

Kumar, Dr. Narendra: धर्मसूत्रीय आचारसंहिता, Delhi, 1999

Sahdev, Dr. Manjula:*Vālmīki Rāmāyaṇa–Advitīya Mahākāvya*, Pubjabi Univarsity, Patiala, 1999.

Dikshita, Nandini : *Mahākāvya Yuga Mein Lokakalyāṇī Rājya Kī Avadharaṇā*, New Delhi, 1992.

Mukhopadhyaya, Govinda Gopala-*Studies in the Upaniṣads*, Sanskrit College, Calcutta, 1960.

Golder, J.M.Vam. (trans.) : *Mānava Śrautasūtra*, Delhi, 1985.

Reu, Pt. Vishveshvaranath : *Ṛgveda Kā Sāmājika Sāṁskṛtika Aura Aitihāsika Sāra*. Jodhpur, 1994.

Pandeya, O.P : *Sāmaveda Brāhmaṇa Granthon Kā Pariśilana*, Barabankī, 1991.

Chaturvedi, Virendra Kumar : *Prācīna Bhārata Mein Dāmpatya Jīvanā*, Delhi, 1995.

Acharya, Dr. Balabir : *Ṛgvedīya Brāhmaṃon Kā Sāṁskṛtika Adhyayana*, Delhi, 1991.

Das, A.C. : *Ṛgvedic Culture*

Reu, Pt. Vishveshvara Nath : *Ṛgveda Par Eka Aitihāsika Dṛṣṣṭi*. Delhi, 1967.

Dvivedi, Dr. Kapildev : *Vedic Sāhitya evaṁ Saṁskṛitī*, Varanasi, 2000

Sharma, Dr. U.C. : *The Dāśarājña War Aligarh*, 1985.

Macdonell and Keith (tr.) : *Vedic Index*, Varanari. 1962

Thachil, Jose. : *The Upaniṣads—A Socio-Religious Appraisal.*

Vyas, Lallan Prased.: *Rāmāyaṇa—Its Universal Appeal and Global Role*, New Delhi. 1992

Gupta Dr. Rameshwara Prasad : *Vālmīki Rāmāyaṇa Mein Rājanitīka Tattava* Delhi, 1995.

Pronuciation of Vedic Sounds

Prof. Vidhata Mishra

Sanskrit is the most ancient language in the Indo-European family of the world languages and it is proved to be of unique importance for the study of the Indo-Aryan languages and well-preserved phonetic systems. Accuracy of pronunciation on the basis of prescribed phonetic rules was the main concern in the Vedic India. From the beginning there was a strong tendency to preserve the language aganist its changes, which led to a growing divergance between the language of educated classes and that of the masses which paved the way for a fairly rapid alteration of the language in the direction of the middle Indo-Aryan from an early period. The classical Sanskrit language, as fixed by Pāṇinian school of grammar, is noticeably younger form of language than that, found in the Vedic texts. With Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī* Sanskrit language became stabilised and no frequent changes were allowed. Slight changes were later noticed by Kātyāyana and Patañjali.

At least up to the *Brāhmaṇa* period it may be presumed that the Vedas were preserved by oral tradition. As the spoken langauge of that period had advanced and had left the idioms of the Vedas behind as a kind of antique and sacred utterance it became difficult to preserve the proper pronunciation of the sacred hymns without laying down a certain number of rules on accents and pronunciation of sounds and other phonetic points. The necessity, however, of such a provision could hardly have been felt until certain differences

had actually arisen in different sects of Brāhmanic learning. Thus when the attempt was made to prevent further phonetic changes a certain number of local varieties in accent and pronunciation and the recital systems of the Vedic hymns had actually crept in being sanctioned by the tradition of different Vedic Schools. At this juncture in order to preserve the phonetic specialities of the Vedas different *Śikṣā*-s, *Prātiśākhya*-s and grammatical treatises were composed. These works deal with the specific analysis of accents, quantitites, classification of sounds, process of speech production, fixation of sounds' utterance, etc. The *Prātiśākhya* ·is a treatise on phonetic rules applied to a group of schools of a particular Veda, while the *Śikṣā* deals with the analysis of general phonetics. Oral tradition of transmission of the Vedic *Saṁhitā*-s all through the generations even since their origin and the phonological description found in grammatical treatises like the *Prātiśākhya*-s and the *Śikṣā*-s testify the mode of pronunciation prevailing in the Vedic age.

There is a vast literature on Vedic sounds describing process of speech production and accurate pronunciation of specific Vedic sounds. On the basis of varieties of sounds used in different branches of *Saṁhitā* of the Vedas dozens of *Śikṣā* and *Prātiśākhya* were written and were properly observed in the Vedic age. In order to preserve phonetic peculiarities of different branches of the Vedas rules of pronunciation and grammar were fixed in the *Śikṣā*-s *Prātiśākhya*-s and different Vedic grammars. There are about sixty five *Śikṣā*-s of which 33 have been published as yet and the rest are available in the manuscript form in India and abroad. These *Śikṣā*-s are-

1. *Pāṇinīya Śikṣā* of Pāṇini
2. *Āpiśali Śikṣā* of Āpiśali (आपिशालि)।
3. *Śaunakīya Śikṣā* of Śaunaka (शौनक)।

4. *Śaisirīya Śikṣā* of Śisira शिशिर।
5. *Yājñavalkya Śikṣā* of याज्ञवल्क्य Yājñavalkya
6. *Kātyāyanī Śikṣā* of कात्यायन Kātyāyana
7. *Pārāśari Śīkṣā* of पराशर Parāśara
8. *Gautamī Śikṣā* of गौतम Gautama
9. *Kramakārikā Śikṣā* रामचन्द्र Rāma Chandra
10. *Māṇḍavi Śikṣā* of माण्डव्य Māṇḍavya
11. *Amoghanandinī Śikṣā* of अमोधानन्द Amoghānanda
12. *Laghvamoghānandinī Śikṣā* of लध्वमोघानन्द Laghvamoghānanda
13. *Varṇaratnadīpikā Śikṣā* of अमरेश Amareśa
14. *Svarabhaktilakṣaṇapariśiṣṭa* of कात्यायन Kātyāyana
15. *Keśavī Śikṣā* of केशव *Keśava*
16. *Mādhyandinī Śikṣā* of अनन्तदेव Anantadeva
18. *Hastasvaraprakriyā Śikṣā*
19. *Galadṛk Śikṣā* of याज्ञवल्क्य Yājnavalkya
20. *Prātiśākhya Pradīpikā Śikṣā* of बालकृष्ण Bālakṛṣṇa
21. *Vedaparibhāṣāsūtra Śikṣā* of रामचन्द्र Rāma Chandra
22. *Vedaparibhāṣākārikā Śikṣā* of रामचन्द्र Rāma Chandra
24. *Yajurvidhāna Śikṣā* of रामचन्द्र Rāma Chandra
25. *Svarāṣṭaka Śikṣā* of रामचन्द्र Rāma Chandra
26. *Svaravyañjana Śikṣā*
27. *Samāna Śikṣā*
28. *Yohi Śikṣā*
29. *Lakṣmīkānta Śikṣā*
30. *Varṇakramadarpaṇa Śikṣā*
31. *Laghu Śikṣā*

32. *Kauṇḍinya Śikṣā*
33. *Cārāyaṇīya Śikṣā*
34. *Bhāradvāja Śikṣā*
35. *Vyāsa Śikṣā*
36. *Sāmbhu Śikṣā*
37. *Kauhalīya Śikṣā*
38. *Bodhāyana Śikṣā*
39. *Vaśiṣtha Śikṣā*
40. *Vālmīki Śikṣā*
41. *Hārīta Śikṣā*
42. *Āraṇya Śikṣā*
43. *Sarvasammata Śikṣā*
44. *Siddhānta Śikṣā*
45. *Kālanirṇaya Śikṣā*
46. *Pāri Śikṣā*
47. *Nārada Śikṣā* of नारद Nārada
48. *Lomaśī Śikṣā* of Lomaśa लोमसा Lomasā
49. *Swarabhaktilakṣaṣa Śikṣā*
50. *Ṣoḍasaślokī Śikṣā* of Rāma Chandra रामचन्द्र Rāma Chandra
51. *Svarāñkuśa Śikṣā* of जयन्तस्वामी Jayantasvāmī
52. *Mallaśarmā Śikṣā* of मल्लशर्मा Mallasarman
53. *Karmasandhāna Śikṣā*
54. *Manaḥsvāra Śikṣā* of याज्ञवल्क्य Yājñavalkya
55. *Amareśī Śikṣā* of अमरेश Amareśa
56. *Maṇḍūki Śikṣā* of मण्डूक Maṇḍūka
57. *Śikṣā-Prakāśa* of पिङ्गल भाष्यकार Piṅgala Bhāṣyakāra

58. *Chandragomi Śikṣā* चन्द्रगोमिशिक्षा of चन्द्रगोमी Chandragomi

59. *Agastua Śikṣā* of अगस्त्य Agastya

60. *Atharva Śikṣā*

61. *Aniṅgya Śikṣā* (नन्दिकेश्वर शास्त्री) Nandikesvara

62. *Aruṇa Śikṣā*

63. *Avagraha Sūtrā*

64. *Avasānadīpikā*

65. *Ācārya Śikṣā*

66. *Ātreua Śikṣā*

The *Pāṇinīya Śikṣā* first describes process of evolution of Sounds. The soul with intention to produce a word recollects things with the help of knowledge and instigates the mind. Then the mind contacts bodily heat which instigates the air (energy) and the same air causes production of sounds.[१]

In this process of sound production mutual co-operation of soul, knowledge, mind, bodily heat and air—all the five elements are required. There are four stages of sound evolution such as *Parā*, *Paśyantī*, *Madhyamā* and *Vaikharī*, of which the last stage produces the audible sounds, classified as Vowels, Consonents, Semi Vowels, Sibilants, *Ayogavāha*-s, *Yama*-s and some other sounds.[२] *The Pāṇinīya Śikṣā* describes places of sound production.[३]

---

१. "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥" *Pāṇinīya Śikṣā* 3 & 4-

२. परा वाङ् मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरीकण्ठदेशगा ॥
वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः ।
मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते ॥

३. *Pāṇinīya Śīkṣā*-5

There are some sounds, having accurate pronunciation in the Vedic age which are not properly pronounced at present. The *Pāṇinīya Śikṣā.*[१] and the *Vājasaneyi Prātiśakhya*[२] describe *Jihvāmūlīya, Upadhmānīya* and sounds of which the vowel character of l sound has been losing its Vedic pronunciation gradually. The *Vājasaneyi Prātiśākhya*[३] describes *yama* sounds, some of which have lost their Vedic pronunciation. The *Ṛgveda Prātiśākhya*[४], the *Taittirīya Prātiśākhya*[५], the *Vājasaneīya Prātiśākhya*[६] and the *Atharavacaturadhyāyī*[७] describe *Jātya, Abhinihita, Kṣaipra* and *Praśliṣṭa* accents as used in the recitation of the *Ṛgveda Saṁhitā*. These accents are now hardly used in recitation. The *Taittirīya Prātiśākya*[८]and the *Vājasaney Prātiśākhya* descibe *Udātta, Anudātta, Svarita, Pracaya* and *Kampa* accents as used in the recitation of the *Ṛgveda Saṁhitā*, of which fourth and fifth (*Pracaya* and *Kampa*) accents are now not being used properly.[९]

The *Yājñavalkya Śikṣā*[१०] describes in addition to general phonetic rules, eight kinds of accents such as *Jātya, Abhinihita, Kṣaipra, Praśliṣṭa, Tairovyañjana, Tairovirāma Padavṛtta* and *Tāthābhavya*, seven kinds of combinations of sounds such as *Ayaḥpiṇḍa, Dārupiṇḍa, Urṇapiṇḍa, Jvālāpiṇḍa, Mṛtapiṇḍa, Vāyupiṇḍa* and *Vajrapiṇḍa*, as well as

---

१. *Ibid.*, -5

२. *Vājasaneyi Prātiśākhya*, 8.4

३. *Ibid.*, 8.24

४. *Ṛgveda Prātiśākhya*, 3.8

५. *Tattirīya Prātiśākhya*, 20.2

६. *Vājasaneyi Prātiśākhya*, 1.111

७. *Atharvacaturadhyāya*, 3.57

८. *Tittirīya Prātiṣākhya*, 1.38

९. *Vājasaneyī Prātiśākhya*, 1.109

१०. "अष्टौ स्वरान् प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु लक्षणम् ।
जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टश्च तथापरः ॥
तैरोव्यञ्जनसंज्ञश्च तथा तैरोविरामकः ।
पादवृत्तो भवेत्तद्वत्तथाभाव्य इति स्वराः" ॥ *Yājñavalkya Śikṣā*, 75and 76

five kinds of nasal sounds such as *Ghāta, Pratighāta, Vajrī, Ahīṇa* and *Prahīṇa*. Some of these accents combined sounds and nasal sounds are gradually losing their existence in our present pronunciation. The *Yājñavalkya Śikṣā* describes eight kinds of guttural fricative sounds of *Visarga* (ḥ). Such as *Līḍha, Vidyut, Vikaṭa, Śaṭha, Keli, Sulabha* and *Puṣpiṇī*, which are not properly pronounced these days. *Taittirīya Prātiśākhya*[१] and *Māṇḍūkī Śikṣā*[२] deal with strict and clear difference in pronunciation of Labio-dental semi vowel (v) sound and labio-plosive (b) sound. But we are taking hardly any care for difference in pronuciation of these different sounds. The *Amoghanandinī Śikṣā*[३] and the *Yājñavalkya Śikṣā*[४] describe different kinds of nasal sounds such as *Raṅga, Mahāraṅga* and *Atiraṅga* which are not distinctively used by us. In the *Taittirīya Prātiśākhya*[५], *Vājasaneyī Prātiśākhya*[६] and *Ṛktantra*[७] pronuciation of ṛ vowel and semi-vowel r has been fixed. But now vowel character of ṛ has been lost and both the vowel ṛ and semi-vowel r are pronounced similar as semivowel alveolar. Thus there are many Vedic sounds as described in the *Śikṣā*-s and the *Prātiśākhya*-s which are not pronounced at present.

The *Prātiśākhya*-s are more authehtic documents regarding rules and regulations of pronunciation of Vedic sounds. The *Prātiśākhya*-s are related to prescription of pronunciation of sounds according to different schools (*Śākhā*-s) of the Vedas. As a particular *Prātiśākhya* deals with phonetic peculiarities of a particular school of the Vedas, total number of the *Prātiśākhya*-s should be as many as the schools

१. *Tattirīya Prātiśākhya*, 2.43
२. *Māṇḍūki Śikṣā*, 33
३. *Amoghanandinī Śikṣā*, 41.43
४. *Yājñavalkya Śikṣā*, 189
५. *Taittirīya Prātiśākhya*, 1.5
६. *Vājasaneyī Prātiśākhya*, 1.5
७. *Ṛktantra*, 1.2

(*Śākhā*-s) of the Vedas, which are about 1130 in total. But following a few *Prātiśākhya*-s only are now available-(1) *Ṛk Prātıśākhya* (2) *Vājasaneyī Prātiśākhya* (3) *Mādhyandinīya Prātiśākhya*, (4) *Tattīrīya Prātiśākhya* (5) *Sāmatantra*, (6) *Puṣpasūtra*, (7) *Atharvacaturādhyāyī* and (8) *Atharva Prātiśākhya*.

1. Vedic sounds ṛ ṝ and l are distinctively recognised as vowels in the *ṚK Prātiśākhya*[१], Taittirīya *Prātiśākhya*[२] Vājasaneya *Prātiśākhya*[३] and *Ṛktantra*,[४] but these letters are not pronounced as vowels these days

2. *Pluta* ṛ3, *Dīrgh*a and *Pluta* l2 and l3, Pluta e3, *Pluta air*, pluta o3 and *pluta au*3 these seven long vowels were distinctively pronounced in the Vedic age according to the *Vājasaneyī Prātiśākhya*[५] but these long vowels are not pronounced these days.

3. *Pluta ī*3 and *Pluta ū*3 were distinctively pronounced as separate vowels in the Vedic age according to the *Taittirīya Prātiśākhya*[६]and the Vājasaneyī *Prātiśākhya*[७] but these days these Vedic sounds are not generally used.

Bhaṭṭoji Dikṣita in his *Siddhāntakaumudī* has described thirty types of ṛ accepting its short, long and pluta forms as "*ṛkārastriṁśat*" but all these types of vowel *ṛ* are not pronounced as vowels these days.

5. Bhaṭṭoji Dīkṣita in his *Siddhāntakaumudī* has described twelve types of l avoiding its six long vowel forms. But short and *pluta*

१. *Ṛk Prātiśākhya*, 13.35
२. *Taittirīya Prātiśākhya*, 1.5
३. *Vājasaneyī Prātiśākhya*, 1.44
४. *Ṛktantra*, 1.2
५. *Vājasaneyī Pratiśākhya*, 1.44,58
६. *Tatirīya Prātiśākhya*, 1.2
७. *Vājasaneyī Prātiśākhya*, 1.44

forms of this vowel l are not pronounced as vowels these days. There is a question, if pluta forms of l were pronounced, as Bhaṭṭoji Dīkṣita says why not long forms? Any vowel sound which is not pronounced as even long form, cannot be pronounced as *pluta* form.

6.*Jihvāmūlīya* sound, to be pronounced before mute *K* and *Kh*, is distinctively recognised as a separate sound in the *Ṛk Prātiśākhya*, *Taittirīya Prātiśākhya*, *Vājasaneyī Prātiśākhya* and *Ṛktantra*. The *Aṣṭhādhyāyī* of *Pāṇini*[१] [२]also described its structure and pronunciation. But this vowel sound has been losing its distinctive character day by day.

7.*Upadhmānīya* sound to be pronounced before mute *P* and *Ph* is distinctively recognised as a separate sound in the *Ṛk Prātiśākhya*, *Taittirīya Prātiśākhya*, *Vājasaneyī Prātiśākhya* and *Ṛktantra*. *Pāṇini's Aṣṭādhyāyī*[३] also prescribes its pronunciation before *P* and *Ph*. But this sound too is not pronounced properly by us.

8. Doubling of consonants. In the Vedas any non-nasal con sonant, before any nasal consonant is pronounced doubled as *Aggniḥ* as prescribed by *Taittirīya Prāiśākhya*[४], *Atharva Prātiśakhya*[५] and *Nāradīya Śikṣā*[६] This doubling system of pronunciation is hardly observed these days.

9. When in any word, last dental and labeal nasal mute sounds disappear in combination with their former vowel sounds, these are pronounced as nasalised, according to the *Yājñavalkya Śikṣā*.[७] This nasalisied sound is called as *Raṅga*, which was generally

१. *Ibid.*, 1.65

२. *Aṣṭādhyāyī* of *Pāṇini* कुप्वो क पौ च

३. *Ibid.*, कुप्वो क पौच

४. *Taittirīya Prātiśākhya*, 21.12

५. *Atharava Prātiśākhya*, 1.99

६. *Nāradīya Śikṣā*, 2.2.8

७. *Yājñavalkya Śikṣā* 2.71

pronounced in recitation of the Vedic texts. This sound is not pronounced these days.

10. In recitation of the Vedic *Saṁhitā*-s, *ḍ* and *ḍh* sounds are pronounced as l (ळ) and lh (ळ्ह) between vowel sounds, according to the *Ṛkprātiśākhya*[१], though these sounds were distinctively different from dental semivowel l. These vedic sounds have lost their existence in pronunciation.

11. There are three sibilant sounds *Ś*, *Ṣ* and *S* since the Vedic age. All these sounds were distinctively pronounced. But now the second cerebral sound *Ṣ* is not pronounced correctly.

12. *Kṣa* is a combination of two sounds *K* and *Ṣ* according to Sanskrit grammar, though this is recognised as a separate letter in the literture of Tantraśāstra[२]. This letter is used as a separate letter in the beginning of words like *Kṣara, Kṣāra, Kṣīra, Kṣepa, Kṣamā, Kṣaṇa, Kṣema,* etc. in the last words like *Akṣi, Rakṣa, Pakṣa, Rukṣa,* etc and in the middle of words like *Sākṣāt, Dakṣiṇa, Nakṣatra,* etc. This letter (*Kṣa*) was pronounced correctly in the Vedic age, but now it is pronounced phonetically different, which is not correct.

13. *Jña* is a combination of two palatal sounds *j* and *ñ* according to Sanskrit grammar and *Prātiśākhyas* and this sound was pronounced correctly in the Vedic age. But now this patatal sound is pronounced as a fixed form of guttural and nasal sounds, though this pronunciation is not correct.

14. Any word ending with vowel *a*, was clearly pronounced with last vowel a in the Vedic age. But these days we are not careful

---

१. *Ṛkprātiśākhya*, 1.21.22
द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः ।
ळहकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्तः ॥

२. वर्ण बीजप्रकाशः-२
अकारादिक्षकारन्तवर्णवैभवविग्रहाम् ।
वाङ्मयीं गुरुरूपां तां मातृकां श्रेयसे श्रये ॥

in pronunciation of the last vowel a as we pronunce *Jātak* in place of *Jātaka*.

15. Short vowel a in the middle of words also is not pronunced due to negligence. We speak *Jantā* in place of *Janatā*.

Phonetic rules and systems of pronunciation of Sanskrit sounds, as prescribed by the *Vedāṅga Śikṣā*-s and the *Prātiśākhya*-s, are not carefully observed by modern speakers of Sanskrit. Due to negligence in pronunciation some Vedic sounds have been gradually losing their existence. We have to be careful in preservation of Vedic pronunciation.

Spiritual Singificance of the *Mahāvākya*-s of the Upaniṣads : An Analytic Approach

Dr. Vijay Panda

Mahāvākya-s or the Great sentences of the Upaniṣads are the landmarks in man's spiritual journey. They are some of the profoundest truths ever uttered by mankind. The purport of this paper is to investigate into the spiritual significance of the *Mahāvākya*-s in the context of the Upaniṣads and present an interpretation of them.

The Veda can be divided into *Mantra*-s and *Brāhmaṇa*-s and the *Brāhmaṇa*-s can be further classified into *Vidhi, Arthavāda* and *Vedāntavākya*-s, *Vedānta* sentences.

Śaṅkarācārya in his *Brahmasūtrabhāṣya* has classified the *Vedānta* sentences into two kinds द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित्परमात्मस्वरूप-निरूपणपरा कश्चिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा[१] ।(i) the sentences which purport to ascertain the nature of the Supreme self and (ii) those sentences which aim at teaching the identity of the Supreme self and the self which is of the nature of consciousness. The *Vedānta* tradition divides the first kind of sentences into (i) essential (*svarūpa*) non-relational definitions of *Brahman* such as सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म *Brahman* is truth, knowledge and infinity and (ii) accidental (*taṭastha*) definitions of *Brahman* based on some adventitious or false attribution such as यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । *Brahman* is that from which beings are born. This sentence is a

१. 1.3.25

taṭastha definition, because it does not deal with the essential nature of *Brahman*.

The second kind of sentences are of four types (i) that declaring the Thou to be identical with *Brahman* such as that thou art (*tattvamasi*) (ii) that declaring the 'I' to be *Brahman*, such as 'I am *Brahman*' (*ahaṁ Brahmāsmi)* (iii) that which proclaims the identity of 'He' and *Brahman* such as this self is *Brahman* (*ayamātmā brahma*); and lastly (iv) that which identifies the all with *Brahman* such as all this verily is *Brahman* (*sarvaṁ khalvidaṁ brahma*).

In another classification of these *Vedāntavākya*-s, the sentence knowledge is *Brahman* (*Prajñānam brahma*) is a definition (*lakṣaṇavākya*), 'That Thou Art' is the sentence which teaches the identity of the self with *Brahman* (*unadeśavākya*), 'I am Brahman' is the sentence of realisation or practice *vākya* (*anusandhānavākya*). One should constantly try to realise the supreme truth by repeating the sentence over and over again so that the truth dawns upon the person who practises it, 'this self is *Brahman*' is the sentence which contains the very essence of experience, (*anubhava vākya, ayam ātmā brahma*).

These sentences are called the *Mahāvākya*-s, the great sentences of the Upaniṣads. These great sentences are four in number occuring in each of the Upaniṣads connected with the four Vedas. Accordingly *prajñānam brahma* is from the *Aitareya-Upaniṣad* connected with the *Ṛgveda, tattvamasi* is from the *Chāndogya-upaniṣad* connected with the *Sāmaveda ahaṁ brahmāsmi* is from the *Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad* connected with the *Yajurveda* and *'ayam ātmā brahma'* is from the *Maṇḍūkya-Upaniṣad* connected with the *Atharvaveda*. Sometimes, in these four great sentences are included other *mahāvākya*-s like, as indicated above, *sarvam khalu idaṁ brahma, satyam, jñānam anantaṁ brahma*, and so on.

Out of these four great sentences, the sentence *Tattavamasi* has evoked much discussion among the followers of the *Vedānta*. This

sentence occurs in the *Chāndogya Upaniṣad* in a dialogue between the sage Uddālaka Āruṇi and his son Śvetaketu. Śaṅkarācārya has written a commentary on the *Chāndogya-Upaniṣad* and there he explains the passage and the *mahāvākya* in the following manner. Śaṅkarācārya says that 'Thou' (*Tvam*) denotes the individual Śvetaketu (श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः ।) This Śvetaketu knows himself to be the son of Uddālaka. He is the heaver, thinker and cogniser. Just as a man may be reflected in a mirror, or the sun in a lake of water, so the supreme Deity (*parā devatā*) which has entered (*Praviṣṭa*) into the material body in order to manifest name and form, is the individual soul. (स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता तेजोबलमयं कार्यकरणसङ्घातं प्रविष्टा परैव देवता नामरूपव्याकरणाय आदर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ प्रतिबिम्बरूपेण ।) Before his father preached, Śvetaketu did not realise the all-pervading self. But, when, with the help of examples and reasonings, he is made to realise that he is the Reality, he realises that this is known, the individual will not think of himself any longer as 'agent' or 'enjoyer' (प्राक् चैतस्माद्विज्ञानादहमेवं करिष्याम्यांग्निहोत्रादि कर्माणि, अहमत्राधिकृतः (पाच कर्मणां फलमिहामुत्र च मोक्ष्ये, कृतेषु वा कर्मसु कृतकर्तव्यः स्याम्, इत्येव कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि यद्विज्ञानं अभूत्तस्य, यत्स जगतो भूतमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्तते ।) The knowledge given by this Upaniṣadic sentence is opposed to his previous knowledge and removes it. (विरोधवत् । न एकस्मिन्नद्वितीये आत्मन्यमहमस्मीति विज्ञाते ममेदमन्यदनेन कर्तव्यमिदं कृत्वास्य फलं मोक्ष्य इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते या तस्मात्सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विकारानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्तत इति युक्तस्य ।)

Śaṅkarācārya says that this teaching of the identity of *Brahman* and the self is that like the conception of Viṣṇu is an idol. The idol is looked upon and worshipped only as if it were Viṣṇu, for how can a lifeless stone actually be Viṣnu? He maintains that here, we are not asked to think of the individual soul as if it is *Brahman*. It is categorically stated in the Upaniṣad that the real self, the world-ground (*jagato mūlam*) itself, is the individual soul. Nor is this statement to be understood in the metaphorical way, like the saying 'you are a lion' because the text emphatically says that as clay in the one

thing to be found in all the products of clay, the one thing 'Being' alone is real. (ननु तत्त्वमसीत्यत्र त्वं शब्दवाच्येऽर्थे सद्बुद्धिराद्रियते यक्षदित्यमनादिषु ब्रह्मादिबुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमादिषु विष्णवादिबुद्धिस्तद्वत् । न तु सदेव त्वमिति । —ननु पराक्रमादिगुणः सिंहेऽसि त्वमितिवत्तत्त्वमसीति स्यात्) । न मृदादिव । सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमित्युपदेशात् । Further it is said that liberation is delayed only so long as there is no finite knowledge of this, for as soon as there is such a knowledge, bondage comes to an end. Hence the knowledge that each of us is *Brahman* cannot be merely metaphorical. (न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति सत्सम्पत्तिरुपदिश्यते । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य ।) It cannot also be taken as mere praise, for it is not to compliment for the All-self (*sarvātmaka*) *brahman* to be prasied as Śvetaketu, nor is anyone interested in praising Śvetaketu to whom 'That Thou art' is addressed. To each this cradinal truth, the identity of the soul and *Brahman* is the aim of all the Upaniṣads (नापि स्तुतिरनुपास्यत्वात् श्वेतकेतोः । नापि सत् श्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तूयेत । नापि सतः सर्वात्मन एकदेशनिरोध्ये युक्तस्तत्त्वमसीति देशधिपतेरिव ग्रामाध्यक्षस्त्वमिति । न चान्या गतिरिह सदात्मत्वोपदेशादर्थान्तरभूता सम्भवति । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपक्षयात् ।—तस्मात् विकारानृताधिकृतजीवात्माविज्ञाननिवर्तक्रमेवेदं वाक्यं तत्त्वमसीति सिद्धमिति ।)

Thus, it can be seen that, Śaṅkara in his *Chāndogyopaniṣad-bhāṣya* does not find any difficulty in explaining the *Tattavamasi*.

The later *Advaita* writers have dwelt at length to explain the *mahāvākya Tattavamasi*.

Of these later *Advaita* writers, Sureśvarācārya is very lucid, penetrative and helpful in explaining the great sentence *Tattvamasi*. Sureśvarācarya also makes it clear that, from the Tattvamasi, arises 'I am *Brahman*', *Ahaṁ brahmāsmi*. He, the Jīva, loses his ego sense and his sense of possession, having grasped something that is beyond the range of speech or thought, since it depends not only on the direct meanings of the constituent words (e.g. 'that' and 'thou') but on their secondary meanings as well.

'Thou' can not mean the *Jīva*, Sureśvarācārya says, (as it would naturally be supposed to) since it is qualified by 'that' i.e. *Brahman* and 'that' can not mean not self, because it is apposite to 'thou' (तदो

विशेषणार्थत्वं विशेष्यत्वं त्वमस्तथा । लक्ष्यलक्षणसम्बन्धस्तयोः स्यात्प्रत्यगात्मना[१] ॥ In this way, the changeless consciousness and interiority that the self is collectively indicated—these properties are not qualifications or distinctions but intrinsic to the self.

Sureśvarācārya repeatedly disscusses the sentence in the various contexts. It would be better and more exact, if we give a gist of the whole elaborate discussion in the words of Karl H.Potter.

'Sureśarācarya asks us to consider a sentence like the space in the pot is the space in the sky. Read literally, this sentence is false, the space in the pot is there where the pot sits, the space in the sky somewhere else and unconfined and so on. Yet the sentence indicates something beyond the direct meaning of its terms, namely, that both the pot space and the sky space are aspects of space simpliciter. Thus the sentence points beyond its literal meaning, and Sureśvara emphasizes that it does so immediately that one does not have to reflect on it to appreciate this meaning it has provided; one already knows the difference between space simpliciter and confined parts of spaces. The analogy with 'That Thou art' is evident.

Notice that this refutes certain interpretations of 'that art thou' that might seem tempting or obvious. Of these, the most common is to suppose that 'that art thou' means that Śvetaketu's self (*Jīva*) is identical with his the self or *Brahman*. The sentence does not mean that. Indeed, on *Advaita* tenets, the *Jīva* is product of ignorance or *Māyā* whereas the tleue self or *Brahman* is not, so they are quite distinct and it would be as false to identify them as it would be to identify the space in the pot with that outside the pot.

Nor does 'that are thou' assert that one reality goes under two names, for example, 'self' and '*Brahman*' for one thing, the sentence is not about names. And 'that' and 'thou' do not name the one Reality directly.

१. M.Hiriyanna, *NS*—3-26 Revised Edition, 1980

Sureśvara explains the function of 'that art thou' as a negative one. That the sentence cannot be interpreted literally should be evident when one reflects that the designation of 'that' excludes thou and the designation 'thou' excludes that and yet they are identified in the sentence. So we are immediately led to forget the literal meaning as well as the figurative one in as much as this is an identity statement and given proper preparation we should, immediately grasp the sense of the statement even though no literal 'translation' is possible. This grasping will necessarily be accompanied by a realisation that no words, which is to say, no properties, properly apply to that which is conveyed through the sentence.

An off-shoot of this discussion of the *mahāvākya* is that the meaning of the *Tattvamasi* is obtained by resorting to the *jahatajahallakṣaṇā* in which a part of the meaning is forsaken and part of the meaning is retained. The usual example of this *lakṣaṇā* is that Devadatta, *so'yam Devadattaḥ*, in which the differences in the accidental qualities of Devadatta are left out and Devadatta in himself is taken as the referrent. In the present *mahāvākya, Tattvamasi*, the individual self is identified with *Brahman*. But while doing so, the individual self as characterised by agency, suffering and ignorance is not asserted to be identical with *Brahman*. In the individual self the ego to which agency and enjoyment belong is differentiated from pure being and the latter alone is asserted to be identical with *Brahman*. Thus the part of the usual meaning of 'individual self' or 'Thou' is abandoned and part of it is retained, while by 'That' also is not meant as usual the pure unconsciousness, which is remote (*parokṣa*). By 'that' pure consciousness alone is meant and by 'Thou' the pure self free from agency etc. is meant. In this way the meaning is obtained of the *Tattvamasi mahāvākya* expressing apposition (*Śāmānādhikaraṇya*) by resorting to the *jahatajahallakṣaṇā*.

In passing, we may refer to some neo-Upaniṣads which have a reference to these *mahāvākya*-s. Some of them may be mentioned here.

In the *Nirālambopaniṣad* the *mahāvākya*-s are referred to in this manner.

संन्यासीति च सर्वधर्मान्परित्यज्य निर्ममो निरहंकारो भूत्वा ब्रह्मेष्टं शरणमुपगम्य तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेत्यादि महावाक्यार्थानुभवज्ञानाद्ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चित्य निर्विकल्प समाधिना स्वतन्त्रो यतिश्चरति स संन्यासी स मुक्तः स पूज्यः स योगी स परमहंसः सोऽवधूतः स ब्राह्मण इति ।[१]

It may be noted that here, in this *Upaniṣad*, some other great sentences are also mentioned.

In the *Śukarahasyopaniṣad*, the four *mahāvākya*-s, discussed here are specifically mentioned.

अथ महावाक्यानि चत्त्वारि । यदा ऊं प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ १ ॥ ऊं अहं ब्रह्मास्मि ॥ २ ॥ ऊं तत्वमसि ॥ ३ ॥ ऊं अ॒यमात्मा ब्रह्म ॥ ४ ॥ तत्वमसीत्यभेदवाचकमिदं ये जपन्ति ते शिवसायुज्यमुक्तिभाजो भवन्ति ।[२]

In the *Tejobindūpaniṣad*[३] अहं ब्रह्मास्मि *mahāvākya* is given importance. The Upanisd states that

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं दृश्यपापं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रं विनाशयेत् ॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं देहदोषं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जन्मपापं विनाशयेत् ॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं द्वैतदुःखं विनाशयेत् ॥

and thus it goes on from 3.3. 60 to 73. At the end it says

सर्वमन्त्रान्समुत्सृज्य एनं मन्त्रं समभ्यसेत् ।
सद्यो मोक्षमवाप्नोति नात्र संदेहमण्वपि ॥[४]

---

१. उपनिषत्-सङ्ग्रहः, सम्पादक—डा० जगदीशलालशास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, 1970, पृष्ठ, 256

२. सम्पादक, जगदीशलाल शास्त्री, पृ० 258

३. पृ० 269

४. 3.3.74

Philosophical Interpretations of the *Ṛgveda*

Dr. K. Kunjunni Raja

This paper is concerned with one aspect of ancient Indian hermeneutics. It is universally accepted that the *Ṛgveda* is the earliest literary and philosphical/religious literature of the world. The poet-philosophers of the *Ṛgveda*, called *Ṛṣi*-s (The seers, who were blessed with the mystic experience or vision) were greatly concerned with the powers and limitations of language as a means of communicating their mystic personal experiences of an ecstatic nature to their fellow-brothoren and consciously tried to stretch the power of language to the realm of the unexpressible, almost to the fringe of silence. Two approaches to the language are seen, one praising it as a powerful and divine deity (*Vāc*) even ready to bestow favours on her devotees, and the other complaining about the inadequacy of language for communicating the intimate reality. Does language act as a barrier or bridge? Is it a veil on the face of Reality which we must tear asunder before we can see her face to face? Or is it a sort of coloured lens which helps us in seeing reality, but at the same time makes our vision distant?

Yāska's *Nirukta* (c.fifth century B.C.) forms one of the early texts of Vedic hermeneutics. His text forms discussion on the meaning of some Vedic words in the light of the stanzas where they occur. The later school of *Mīmāṁsā* (meaning 'the science of sentences and sentence meaning') studied the problems of Ṛgvedic hermeneutics, and general classical Sanskrit text hermeneutics in detail and found out certain valuable facts which should be taken into consideration interpreting Vedic and Sanskrit texts. These rules of interpretation arrived at by the Mīmāṁsaka-s were generally accepted by other schools like, *Vedānta*, *Nyāya*, and *Alaṅkāra* with necessary modifications,

and were applied in the interpretation of texts by the commentators of the Smṛtis and legal texts also.

Ancient Indian hermeneutics is represented by Yāska's *Nirukta* and the *Mīmāṁsā* school of exegesis called *Vākyasāstra* (The science of Sentence-meaning). The *Mīmāṁsā* school of Vedic interpretation approved a flexible approach to the interpretation of ancient texts. Though to relation between a word and its meaning was accepted to be stable and permanent by all schools of thought in India, the utterances in the form of sentences could be interpreted according to the contextual factors.

Different Vedic texts are mentioned by Yāska—ritualistic as in Sāyaṇa's commentary, symbolic and mystic, and historical. Accepting the Vedas as infallible and authoritative, the *Mīmaṁsā* school had to develop a theory of interpretation to explain all apparent contradictions and absurdities.

It is important to note that from the very early times the Vedas have been interpreted in many ways. Not only in the earliest *Ṛgveda* but in the *Atharvaveda*, the *Brāhmaṇa*-s and the main Upaniṣads we can find symbolic statements and stories which can be interpreted in different ways. There was an awareness of the possibility of understanding Vedic legends and rituals symbolically. Śrī Aurobindo's ways of interpreting the symbols is not the same as that of the ancient interpreters. I shall confine my paper to the *Ṛgveda* hymns and try to evaluate the philosophical importance of texts.

Asyavāmīya Hymn[1] contains glowing tributes to the power of speeches. To the Vedic seers who were facing the problem of communicating their mystic experiences, language was naturally an object of wonder and reverence. Many of the later philosophical theories on language may be seen in a subtle form in the Vedic literature. *Asyavāmīya* is one of the most philosophical hymns of the *Ṛgveda*, but full of different symbols that it can be called a 'Riddle of the Universe (C. Kunnhan Raja). Hymn X-71 is on the origin of language, *Vāgambhṛiṇī Vāg* herself describes her power and functions.[2]

1. *Ṛ.V.*, 1.1.64
2. *Ibid.*, X.125

"I am the queen, the gatherer of treasures, the one with penetrating perception, the first of those who should be worshipped."

I am the one through where *māyā* ẹvery one sees, breaths and hears.

Whoever is my favourite him I make powerful, a true knower of mystic power, a *ṛṣi* and an intelligent man.

The deity *Vāc* was later identified with goddess Sarasvati; it is also an earthly view, which went underground for some reason by about C.2000 B.C.

It was Bhartṛhari who in *Vākyapadīya*[1] first systematically equated *Brahman* (the Absolute)with language (*Śabda*) and argued that every thing else arises as a manifestation of this one *Śabda Brahman*.

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।।

Grammar recognizes that all knowledge of ourselves and all knowledge of the world comes to us through knowledge.

Equating *Brahman* with knowledge is found much earlier in the *Ṛgveda* itself in the *Asyavāmasya* hymn[2]. Three quarters of language remain hidden in a cave, while the fourth part fashions creation. Only the blessed seers or *ṛṣi*-s experience the whole manifestation of languages. Others who are ignorant their minds and sense organs hear or see little of the fullness of language.

उतः त्वः पश्यन् न ददर्श वाचं उत त्वः श्रृण्वन् न श्रृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ।।[3]

Although the experiences of the Veda may be many, the reality they reveal is the one *Śabda Brahman*. Language is considered as having Divine Origin (*daivi vāg*), as Spirit descending and embodying itself in phenomena,assuming various guises and disclosing its truth to the sensitive soul. As Aurobindo describes it.

'The language of the Veda itself is *Śruti*, a rhythm not composed by the intellect, but heard, a Divine word that came vibrating out of

1. *Vākyapadīya.*, 1.1
2. *Ṛ.V.*, 1.164
3. *Ibid.*, X.71

the Infinite to the inner audience of the man who had preisously made himself fit for the impersonal knowledge.

Modern scholars, both in the West and in India, have been studying the *Nirukta* from histořical and compartive perspectives. It has been already pointed out that the *Nirukta* was meant to be a *Vedāṅga*, an accessory to the study of the Vedas, and there is no meaning in deciding their correctness or incorrectness from these points of view. The *Nirukta* has to be considered from the synchronic view as to understand the suitable meaning of the word in the Vedic context given, I am glad that my view has been appreciated by modern western scholars like Bronkhosh and Kahrs.[1]

1. Bronkhosh, Johannes (1981) 'Nirukta and Aṣṭādhyāyi: their shared presuppottiond', *Indo Iranian Journal* 23, pp.1-14; Kahrs, Givind (1984), 'Yāska's Nirukta, the quest for a new Interpretation' *Indologica Tourinensia*, VOl 12, pp. 139-154).

Nirukta: The Science of Etymology

Dr. Dinanath Sharma

In India science originated from theology and was at first cultivated in Brahmanical school. The recitation of Vedic hymns, the necessity to pronounce words correctly and expressions of the holy scriptures and that for their wide circulation and the effort to understand them as far as possible and led people early to realise the importance of grammatical studies and to the beginning of a lexicography. On account of the great mystic significance that was already attributed to metres in the Brāhmaṇas, it is no wonder then that man passionately worked in the field of prosody.

Here is an effort to show how the theory of derivation i.e. etymology developed in India. As is mentioned above, etymology came into being to understand the Vedas better. In the Vedas there were many. words which were difficult to derive on the grammatical basis. Those words collected by scholars were commented on. Collection of such words was called *Nighaṇṭu*. Yāska (c.700 B.C.-500 B.C.) in his *Nirukta* mentions a number of etymologists who had their own *Nighaṇṭu*-s. But unforunately no *Nighaṇṭu* other than Yāska's has come down to us so far.

Likewise Plato (C.400 B.C.) was another thinker on etymology. He gave some definitions of words and sentences. Both Yāska and Plato refer to their ancestors. Yāska, as is depicted in the *Nirukta*, was deeply conversant with Vedic literature, grammar, etc.

The theory that Yāska propounded in the form of *Nirukta* is second to none of the subjects in the world. We shall now see the salient features of *Nirukta* in comparision to those of wertern scholars on the subject.

Yāska basically admits that all words are derived from a root and therefore, he proclaims that every word can be originated from

a verb and no word can be said to be without a derivation unworthy of.

First of all, Yāska assents that the word showing the root and suffix joined according to grammar, should be derived accordingly, e.g. पाचक (पच् + अक), बोध (बुध् + अ). etc. These words do not create any doubt about their roots and suffixes as they are explicitly seen[1] .

But such words are less in number. That is the reason Yāska warns of so much dependence upon the grammar, since grammatical rules are not universal. They are followed by exceptions.

Secondly, he says, if according to grammar, roots verbs and phonolgical or morphological changes are not clearly seen then one should lay emphasis on the meaning of the word, should derive the word comparing it with similar word giving the same meaning[2].

If there is no such similarity between two words, then even a single letter should be taken for comparision, but no word should be left without derivation[3].

Thus *iṣṭi* (Sacrifice) can be derived from *Yaj* (to sacrifice). This theory of Yāksa is very much applied in modern comparative linguistics, which asserts that there is less similarity between the word and its root. Comparative forms of the word 'five' can be given as such -(IE) penque, (Sanskrit) *Pañca*; (Zend) *Pañca*, Greek JIEYTE; (Latin) quinque; (Lithuanian) penke, (Gathik) fif; (German) fünf; (old English) fif. There are many other words which are morphologically quite different in different languages but similarity of one letter among them is taken to be sufficient for their correspondence with each other.

But at the same time Yāska does not allow one to go for derivation for a single word, because the words give their meaning only when they are used in a sentence, so that the whole context can be known while deriving them. Derivation should not be done by the person who does not know grammar, *Nirukta*, etc.

1. अथ निर्वचनम् । तद् येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणानन्वितो स्यातां तानि तथा निर्ब्रूयात् । निरुक्त, २.१
2. अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत् केनचिद् वृत्तिसामान्येन ।
3. अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् । न त्वेन निर्ब्रूयात् ।

Third notion of derivtion, Yāska gives, is the derivation should be made in the light of the meaning of the word. This theory is very appealing. It is generally seen that words of different origin take the equal shape, e.g. अक्त meaning eleminated is derived from the root अज्। अक्त that which is plastered is derived from अञ्ज्। अनिष्ट meaning unwanted is derived from इष्। अनिष्ट not sacrificed is derived from the root यज्

This theory can be seen applied is other languages also. They are as follows-

Abode which means home is derived from abide. *Abode* meaning forecast can be compared with forebode, abound, meaning to be excess is comparable to abunder abeunder,habonder (old French) abundāre, (Latin).

We have hundreds of examples of this kind. Ultimately, it is clear that the derivation of words is possible only on the basis of their meaning. Words can be derived from more than one roots, so if the derivation is not based upon meaning, he word might relate with wrong root. But in certain cases the theory of Yāska stands unapplied in relation to different languages of the world, eg. Latin-cup, cupid (to wish), Sanskrit Kup (to be angry). These words have the same root but their meaning is different. Yāska did not know any language other than Sanskrit, so, obviously, he had limited zones to speculate. But Yāska had a plus point that he knew the historical development of words, whereas Plato, on the other hand, did not know it as depicted from his *Cratylus*. The following references prove the same:

Socratese:- 'O! My dear friend! But you know that people have buried the original name long back. They have been disguised. In order to maintain their melodiousness, somewhere, new letters have been added and somewhere dropped. They have modified such a way that their origin is difficult to locate[1]. Plato did not admit that etymology has any scientific ground. He does not seem to have accepted the notion that the derivation of words can be made on

1. Jowett-*Dialogue of Plato* (Third Edition Part I) page 385

general principles. He quotes the following passages in support of his statement.

Socratese- 'Pay attention to what I say and remember that we generally add letter to words and sometimes eliminate letters from them and we name the things on our will[1].' It is quite obvious that he did not give much importance to vowels. He had something as theory in this regard which can hardly he called a theory. It is as follows:-

Socratese- 'If the meaning remains the same then there becomes no difference even when the letters of the word are same or different nor is there any difference by adding to or dropping letter/letters from the word[2].'

As is evident from the above three references from the *Cratydus*, Plato did give no much importance to derivation. It was simply collection of estimates made on individual basis. Plato's view about etymology does confirm the doctrine of Voltaire which maintains that etymology is a science that lays no weightage on vowels, but gives some to consonants. The basic difference between Yāska and Plato is that Yāska discriminated roots from prefixes, augments and suffixes. That was the reason, he could frame the general rules to analyse the different parts of word, whereas Plato did not know this difference and consequently he based his derivations on hypothesis. Even though, Sanskrit is easier than Greek. Therefore, the differences between root and suffixes could easily be traced in Sanskrit which was comparatively difficult in Greek. Yāska inherited a long tradition of scholars in the field who had already paved the way.

Origin of language-Yāska was an etymologist whose elementary doctrine is that all nouns are evolved from a root verb. तत्र नामन्याख्यातजानि इति शाकटायनो नैरूक्तसमयश्च। Yāska maintains that there are certain words which are coined on the resemblance of natural sound. Generally the names of birds like काक, तीतर, etc. But they can be derived from the root also. Apart from these, some other words also are there to be based on phonetic resemblance, e.g. दुन्दुभि (a drum), त्रिश्चाकृणोति (त्रिश्चा

1. *Ibid.*, page, 341
2. *Ibid.*, page, 335

sound), कृकवाकु (cock). But in view of Yāska, phonetic resemblance does not play any significant role in language- formation.

Plato, on the other hand, tries to reach the origin of alphabatical resonance in natural sounds and admits that the verbal resemblance plays vital role in language-formation. An objection against this doctrine can be raised here that गुहा, गर्त, वृक्ष etc. would have become famous in Adams age. But these words have no correspondence with natural sounds.

According to Yāska language is made of four types of words viz. नाम (name), आख्यात (verb),उपसर्ग (prefix) and निपात(indclinable). Yāska, on the one hand, does not appear so right, when he admits the prefixis an independent word and does not, at all, the adverbs, which are supposed to be more instrumental in developing language. But as and when we know that, in Sanskrit, prefixes are used, in large number as an adverb, then we are convinced.

Thus we see that Yāska was much more ahead in derivative perspective of words than any other scholar in his age.

Economic Policy In The Vedas

Dr. Shashi Tiwari

The annals of history indicate that social and economic inequalities survived among the human race almost in all the ages and even today contemporary world is facing socio-economic problems. It shows that prevailing economic theories do not offer a lasting solution for the mankind. The Vedas, containing divine laws for the well-being of entire humanity, are the most reliable source of knowledge about all the aspects of life. A general opinion that ancient Indians did not attach much importance to the economic affairs,does not seem to be correct, when we go through the Vedic literature. The present article attempts to study the nature and grounds of economic life of the Vedic Aryans and, therefore, it may provide a correct picture of the Vedic economics. The findings of such a study would also be significant to prove the relevance of those Vedic economic policies during current times, specially when socio-economic disparities are the major concern of the present world.

Before we proceed to discuss the nature and grounds of economic life in Vedic India, the fundamental Vedic concepts related to wealth and life should be reviewed. To the Vedic seer, life means 'active' not 'inactive'. In the Vedic hymns desire for a life of hundred years, full of health and wealth and leading to divine immortality represents the complete wholistic concept of the life.

According to the Vedic view the body exists, but it is the beginning and not the end of human existence. The satisfaction of our bodily needs is and, no doubt, should be our goal, but not our final goal in life. The Vedic economic policies and the cultural ideologies formulated by the seers are interwoven. The Vedas do not teach us to ignore the body or to shut our eyes to the economic aspect of life. Here materialism confines its scope to merely providing man with his physical necessties, worldly happiness and com-

forts,while spiritualism goes a step further and embraces man and his needs as a whole. Onesidedness cannot render any useful service to humanity. Therefore, both materialism as well as spiritualism should be considered parts of human goal. In short,the Vedas advocate the synthesis of human goals for the perfection of life.

In the Vedic tradition there are fourfold values of human existence- *Dharma, Artha, Kāma* and *Mokṣa*. Out of the four *Puruṣārtha*-s *Dharma* i.e. righteousness was considered more important than *Artha* i.e. wealth, but wealth was never neglected. Indian culture believes in a hierarchy of goods. A glance at the history of Indian thought will show that the attitude towards *Artha* changed from time to time. In the early period of Vedic era, we find that the attitude towards all the goods of life was purely naturalistic and very realistic.

Possession of Wealth

Man's natural urge for the wealth and prosperity is seen in the numerous prayers of the Vedas. Without wealth one cannot discharge even his religious duties efficiently. A *Ṛṣi* says clearly,'O Agni ! whatsoever good you give to the sacrificer,it will definitely be returned to you in the form of religious rites[1]. The Vedic Aryans were no less interested in glorious wealth and material pleasures of life, as reflected in the *Ṛgveda*,"We sacrifice to Agni for fertile fields, pleasant homes and for wealth[2]. A number of passages reveal that the Vedic people wanted to possess a considerable amount of wealth.

'May we be the masters of wealth' is their earnest desire[3]. 'May we be prosperous' and 'may God bless us with precious wealth' are their general prayers[4]. The abundance of food, the abundance of

1. *Yadaṅgad dāśuṣe tvam agne bhadram kariṣyasi/Tavettatsatyamaṅgiraḥ//* RV.1.1.6.
2. *Sukṣetriya sugātuyā vasūyā ca yajāmahe/* RV. 1.97.2.
3. (i) *Vayaṁ syāma patayo rayīṇām/* RV.10.121.10, YV.10.20.
   (ii) *Ṛddham ca me ṛddhiś ca me/* YV.18.11.
   (iii) *Rayiś ca me rāyaś ca me/* YV.18.10.
   (iv) *Dyumattamam rayim dāḥ/*YV.15.48.
4. (i) *Bhaga eva bhagavān astu devāḥ, tena vayaṁ bhagavantaḥ syāma/* RV.7.41.5.
   (ii) *Nū no rāsya sahasravat tokavat puṣṭimad vasu/* RV.3.13.7.
   (iii) *Mahaśca rāyo revataskṛdhī naḥ/* RV.10.22.15.
   (iv) *Vṛṣā codasva mahate dhanāya/* RV.1.104.7; RV.8.45.41; 7.25.2, 7.25.3; AV.7.115.2, 1.63.

family members and the abundance of domestic animals are defined as triple wealth which are attainable.[1] *Rayi, Vasu, Vitta, Hiraṇya, Dhana, Rāya, Bhaga, Rādhas, Ratna* and many other words are used in the sense of wealth and prosperity. Wealth may be in thousand forms. This fact is clearly known to Vedic people.[2] Interestingly possession of wealth was mostly by individuals. Nowhere any indication of collective prosperity or wealth is found in the Ṛgvedic period. Hereditary right of wealth is revealed in the *Mantra*-s by the term *Pitṛvitta*.[3] Sons and probably unmarried daughters used to inherit the share in ancestral property.[4]

The Vedic Aryans, knowing the importance of wealth to lead a satisfied and comfortable life, had established certain rules and restrictions to its acquirement. Firstly, no body was allowed to collect unlimited wealth by encroaching upon the livelihood of others. A prayer to Indra illustrates this very clearly. *Ṛṣi* Gotama says to Indra,"You are able to see the wealth of those persons, who never give to others and are hoarding it beyond limit. Please distribute their wealth amongst us.[5] "Thus abundance of wealth, without its proper utilization was condemned. The various types of sacrifices were introduced by the Vedic seer to check the hoarding of wealth in a few hands. Those persons, who violated this principle and used to hoard wealth, were called *Paṇi-s* and were always cursed upon.

Emphasis was always laid on honest means for attainment of wealth. "O Agni! lead us to wealth through the right path", says a Ṛgvedic prayer.[6] In the *Mantra*-s *Ṛṣi*-s state "Let our prosperity be based on honest means";[7] "the prosperity of a pious person is always auspicious and stable".[8] It proves that the Vedic seers were always cautious of the fact that no money should be earned by wrong means.

---

1. *Annasya bhūmā puruṣasya bhūmā/ bhūmā paśūṇām ta iha śrayantām/* AV.5.28.3.
2. RV.9.98.1,9.98.4.
3. (i) *Rayirna yaḥ pitṛvitto vayodhāḥ/* ṚV. 1.73.1.
   (ii) *Īśānāsaḥ pitṛvittasya rāyo vi sūrayaḥ/* ṚV.1.73.9.
4. ṚV.2.13.4,2.17.7,2.38.5.
5. *Antarhi khyo janānām aryo vedo adāśuṣām teṣām no veda ā bhara/* Ibid.,1.81.9.
6. *Agne naya supathā rāye asmān/* Ibid., 1.189.1.
7. *Vibhūtir astu sūnṛtā/* Ibid., 1.130.5.
8. *Bhadrā bhadrasya rātayaḥ/* Ibid., 1.132.2.

They knew that 'wealth earned through right path could alone be ever-increasing, fame-giving and most abounding in heroes'.[1]

As the concept of personal wealth was prominent during the Vedic period, [2]the Vedic seers have condemned the idea of borrowing money. It was considsed a sin. *Ṛṣi* Vaśiṣṭha has all praise for the wealth which is without debt, because that alone could be permanent.[3] The gambler, asking for debt was disliked and hated by others and was always afraid of the society.[4] In very rare cases a person could borrow money, but by all means the money belonging to another was to be avoided. The Vedic seer prayed for a debt-free life. In the *Atharvaveda* he says,"let us be free from debt in this world, in the other world and the world following next."[5]

Another guiding principle for the prosperous life related to the possession of wealth was basically moral or ethical. It ensures that the earning of prosperity should be through physical labour or work. In the *Ṛgveda, Ṛṣi* Kavaṣa Ailūṣa gave advice to gambler, that cultivation should be adopted as means of livelihood instead of gambling keeping in mind the happiness of whole family.[6] Another passage praising both the hands for acquiring all sorts of wealth, says "O God, my one (right) hand has good fortune and other (left) one is more fortunate".[7] It indicates that the actual riches involve both the hands of a person.

Charity towards a needy person,[8] welfare of other,[9] personal nourishment,[10] victory,[11] diligence and efficiency [12] are certain points described in the Vedic verses regarding the utilization and possession

1. *Agninā rayimaśnasvat poṣameva divedive/ Yaśasam vīravattamam//* *Ibid.*, 1.1.3.
2. V.S. Verma, *Vedic Rājanītiśāstra* (in Hindi), Patna,p.26.
3. *Pariṣadyam hyaraṇasya rekṇo, nityasya rāyaḥ patayaḥ syāma/* *Ibid.*, 7.4.7.
4. *Ṛṇāvā bibhayad dhanamicchamāno.../* *Ibid.*, 10.34.10.
5. *Anṛśā asmin'anṛṇāḥ parasmin tṛtīye loke anṛṇāḥ syāma/* AV. 6.117.3.
6. *ṚV.* 10.34.13, 10.114.10.
7. *Ayam me hasto bhagavānayam me bhagavattaraḥ/* *Ibid.*, 10.60.12.
8. *ṚV.* 10.117.5.
9. *YV.* 7.14.
10. *Ibid.*, 4.8
11. *RV.*1.3.5.
12. *Ibid.*, 1.3.2.

of wealth. Welfare of all was considered as the main purpose of its attainment. Whenever there seems to be a conflict between the two goods—the ethical and the economic—the former must yield to the latter, due to the preference of ultimate goods.

SOURCES OF VEDIC ECONOMY

All civilization has its roots in the village, therefore, the earliest economic organization anywhere would be found predominantly as rural. This is true with Vedic civilization also. It is fascinating to note that in that hoary past Indian people realised and recognised the necessity and importance of agriculture, cattle-breeding, trade and commerce and cottage-industries as sources of their economy. Now let us discuss the different pursuits of life of the people of the Vedic period.

(1) Agriculture:

It figured as the occupation of the Āryan people in the *Ṛgveda* and in the *Atharvaveda*. They knew the art of agriculture. Ploughing of fields, sowing of seeds and producing crops like *Yava* and *Dhānya* are referred to in the *Ṛgveda*[1] A gambler is warned against gambling and is advised to take to agriculture.[2] The plough was drawn by bulls,[3] and had a metal shear to make furrows *(Sītā)* in the field *(Kṣetra)*.[4] Water was led into them by means of artificial channels[5] for irrigation, although agriculture was mainly dependant on rains. Use of manure is also mentioned in the Vedic literature.[6] Prayers are found for the luxuriant growth of crops.[7] Vedic people knew it too well that if crops were destroyed or damaged by drought or wild animals or various kinds of birds and reptiles, it would seriously affect the economy of the country. So they were always alert towards this aspect and had adopted various methods of averting scarcities

1. *ṚV*. 10.48.7, 10.94.13, 10.101.3-4,10.131.2.
2. *Ibid.*, 10.34.13.
3. *AV*. 6.91.1.
4. *ṚV*.4.57.6,7; 1.110.5; Vāj. S. 12.70.
5. *AV*.3.13; RV.83.8.
6. *Ibid.*, 3.14.3,19.31.3.
7. *Ibid.*, 7.18.39 etc.; See *Atharvavedasaṁhitā Me Kṛṣi* by Shashi Tiwari, In *Shodhaprabhā* S.L. B.S.S. Vidyapeeth Journal, Vol.6.2.

and famines.[1] A large number of spells were practised for their prevention. Thus agricultural organisation worked as a well-developed source of Vedic economy.

(2) Cattle-breeding:

Cattle was a valuable asset to the Āryans in the Ṛgvedic times and even in the preceding age. The domestication of cattle marked a further step in advance of the hunting stage. The possession of cattle gave them an idea of property which they found extremely necessary to protect. Cattle was considered as a part of their prosperity. Cows, bulls, horses, sheep, camels, goats etc. constituted the chief cattle-wealth of the Vedic Indian. Among them the cow was one of the chief sources of wealth to them. They always desired to multiply cows. We find many prayers for the augmentation and possession of cattle.

The aniamls were kept in spacious sheds and grazing fields were carefully maintained. Of the animals reared, the cow *'Aghnyā'* was looked upon with the greatest reverence. Milk of cows was a part of daily diet. Bullocks were used for ploughing fields. Horses were used in wars. Camels were used for carrying loads. Sheep were reared for wool. The larger number of cattle one owned, the richer was one considered to be. Kings used to make gifts of them to the needy and highly learned persons. Sometimes, cattle became a unit of exchange and trade also. The great value that Vedic Āryans attached to their cattle shows that cattle-breeding was most important activity of their economic life. Vedic deity Pūṣan is prayed for giving wide pastures.[2]

(3) Trade and Commerce:

From the Vedas we know that during that period trade and commerce were the important sources of economy. Coins were probably unknown, but trade was carried on by barter and the cow was regarded as the standard of value.[3] There are reasons to believe

1. AC. Das, *Ṛgvedic Culture*, Delhi, 1979, pp.271-275. Om Prakash, *Economy and Food in Ancient India*, Delhi, 1987,p.9.
2. Haripada Chakraborty, *Socio-economic life of India in the Vedic Period*, Calcutta. 1986,pp.199-201.
3. *ṚV*. 4.24.10.

that haggling was known but a bargain, once made, held good.[1] The exchange and storage of things are described in a *Mantra*.[2] There appear to have been many merchants in society. Among the various articles, used as merchandise, mention may be made of garments, bed-sheets,goat- skin etc. The merchants do not appear to have been confined to a particular locality. Maritime trade appears to have been in vogue in the age of the *Atharvaveda*.[3] On the basis of certain Vedic references, V.M.Apte and A.C.Das opine that the Ṛgvedic Āryans used to carry on trade by going on sea voyages.[4] *Atharvaveda*[5] throws considerable light on the activities of trade. It mentions different processes of commerce like *Kraya* (purchase), *Prapaṇa* (bargaining), *Vikraya* (sale), *Pratipaṇa* (counter-bargaining), *Phala* (profit), *Charita* (transaction) and *Otthita* (principal and profit). These technical terms indicate that commerce was fully developed during the period. The rise of commerce brought money which could again be invested for profits. The trader utilised his wealth for more wealth and prayed, 'the sale may do some benefit to us'[6] and 'let my investment be profitable to me.'[7] It seems that both state and mercantile community kept vigilance, required for commercial rise.

A class of traders, mentioned in the literature of this period was called *'Paṇi.'* They seem to be traders as well as money-lenders or hoarders. There is a good deal of controversy among the scholars about the identity of these people. Some say that they came from outside India and were probably Semitic traders. Some would go so far as to suggest that *Paṇi* is a form of the name of Paris in the Homeric Epic. In any case, it is almost certain that they were a rich people in continuous feud with the Vedic Āryans. That they had a large following is clear from the *Ṛgveda*[8]. Their richness is also hinted

---

1. *Ibid.*, 4.24.9; R.S. Tripathi, *History of Ancient India*, Delhi,p. 34.
2. *Dehi me dadāmi te, me dhehi ni te dadhe*/ YV.3.50.
3. Chhanda Chakraborty, *Common Life in the Ṛgveda and Atharvaveda*, Calcutta, 1977,p.147.
4. V.M. Apte, *The Vedic Age*, p. 400; A.C. Das. *Ṛgvedic India*, pp. 149-152; *ṚV*. 1.48.3, 1.167.2.
5. Text of Footnote
6. *Pratipaṇaḥ phalinam mā kṛṇotu*/ *AV*. 3.15.4.
7. *Tanme bhūyo bhavatu mā kanīyaḥ*/ *Ibid.*, 3.15.5.
8. *ṚV*., 6.20.24.

at in the remark that they are averse to gifts.[1] In the *Ṛgveda* the term *Paṇi* denotes a person who is rich, but who does not give offering to the gods or bestow *Dakṣiṇā* on the priest and who is, therefore, an object of intense dislike to the seers of the Saṁhitās.[2]

(4) Cottage-industries:

Though Vedic economy was largely agricultural and pastoral, various industries were also set up. Among the other means of livelihood, we find the mention of various cottage industries, in which large number of people were engaged, such as metal workers *(Karmāra)*, merchant, garland-makers, chariot- makers *(Rathakāra)* carpenters, *(Takṣan* and *Tvaṣṭṛ)*, bow-makers, arrow-makers, ropemakers, distillers, jewellers, *(Hiraṇyakāra)*, blacksmiths, tanners *(Carmakāra)*, actors, potters *(Kulāla)*, wood-cutters etc. The term *Upasti*[3] is used to denote the chariotmakers, carpenters and charioteers belonging to the working class. The *Atharvaveda* also testifies to the prevalence of weaving of many kinds. The *Ṛgveda* mentions two kinds of linen viz. *tantu* for use lengthwise and *out* for weaving crosswise.[4] There are evidences to show the specialization in certain crafts. The woodcraft was well- developed in the Vedic period. The carpenters services were needed in the construction of wooden chariots. The workers of metal were also important who forged weapns, plough-shares, kettles and other domestic utensils. The general name for metal is given as *Ayas*, which denotes either copper or bronze or iron. Scholars are not unanimous about the meaning of the word *Ayas*. Goldsmiths fashioned ornaments of gold to cater to the needs of the rich. Metal-crafts were fully developed in the period.[5] Mention is made of the tanner, who tanned leather and made such articles as bow-strings and casks. Among occupations of women, besides domestic work, the work of sewing, plaiting of mats and weaving of cloth was mostly mentioned.

1. C. Chakravorty, *Common life in the Ṛgveda and Atharvaveda*, 1977, p. 24.
2. Keith and Macdonell, *Vedic Index*, Delhi, 1982, Vol. I, p. 471.
3. *AV*.3.5.6, 6.15.1.
4. *Ibid.*, 6.9.2.
5. M.A. Buch,*Economic Life in Ancient India*, Allahabad, 1977, pp. 152-159.

It is noteworthy that during the age of the *Ṛgveda* none of these functions bore the stamp of inferiority in the community. Persons were free to adopt the profession or livelihood of their choice even within a family .A Ṛgvedic *Ṛṣi* says, 'I am a poet, my father is a physician, and my mother a parcher and grinder of corns, with a view to earning our livelihood, we are standing by the various professions'.[1]

The rich and the poor

In the Vedic civilisation the concept of private wealth in the form of money or land grew up. Trade and commerce flourished. Wealth began to concentrate in the hands of a few and thus the possibility of economic inequality was natural in the society. Some became lords of villages by merit of their deeds and won secure positions in the community. The *Ṛgveda* mentions *Mahākulas* and *Maghavans* in the sense of rich people. The term *Maghavan* is used normally as the epithet of Indra in the *Ṛgveda* and also in the post Vedic literature.The accounts of gifts also give us an idea of wealth in the hands of kings as for example, the gift of Janaka,[2] the gift of Jānaśruti to Raikva,[3] the of Ṛṇamcaya[4] king of the Ruṇamas and of Kaurama.[5] The chiefs and Gods are described as living in palaces called *Harmya* in the *Ṛgveda*.[6] The rich women had plenty of gold jewellery, perfumes, garlands as luxury. Mention of debt and poor condition on account of gambling shows that the social inequality prevailed in the society. Its removal was desired and attempted by the Vedic seers. Concepts of sacrifice, praise for charity and prayers for social equality are evident to this conclusion.

Corporate activities

As in mordern civilition, organization was considered as the secret of success in the progressive economic life of Vedic India also.

1. *Kāruraham tato bhiṣagupalaprakṣiṇī nanā, Nānādhiyo vasū......*/ṚV. 9. 112.3.
2. SB. 11.3.1.2, Bṛ. UP. 3.1.1.98
3. *Ch. Up.* 4.1-3.
4. *ṚV*.5.30.12- 15.
5. *AV*. 20.127.1.
6. *ṚV*. 1.121.1,1.166.4,9.71.4. etc.

Two features characterize the growth of all organisms, physical as well as social—differenciation and integration. Cooperation with others, who follow the same ocupation, is a natural instinct of man. Evidence is available to prove the existence of economic combination in the Vedic times.

We have noticed that in the Ṛgvedic society there were different functions and occupations among the people. The existence of so many professions provided an atmosphere for the growth of corporate enterprise. The word *Viśa* and *Paṇi* certainly refer to certain classes of traders. A passage in *Bṛhadāranyaka Upaniṣad* states that Brahmā was not content with creating the *Brāhmaṇas* and *Kṣatrriyas* among gods, because these were not useful in a strictly economic sense. Hence he created *Viśa* i.e., *Vaiśya* who were called *Gaṇaśaḥ*, because what distinguished them from other groups was their corporate life. Śaṇkarācārya while commenting on this passage, states that the acquisition of wealth was possible not by individual efforts, but by collective efforts.[1] This gives a hint that the persons following the same profession were organised to safeguard the interests of all. The terms *Gaṇaśrī* and *Gaṇapati* in the Vedic Saṁhitā-s[2] are here important to prove the existence of cooporations of traders during that period. Fruther these corporate activities were extended and more regularised in post Vedic era and later.[3]

Conclusion

Thus it is quite clear that the Vedic Āryans never ignored the prosperous material life. Abundance of wealth and food was recognised by them as the chief essentials for the happiness of family and society. Various prayers to gods in the Saṁhitās are clear evidences to prove it. The Vedic society was a complete society in all respects, in which people pursued various occupations and economic activities. Proper attention was paid to develop the economic resources available in the state. Political organisations and mercantile community were specially active and organised for the commercial rise. Economic

1. *Sa naiva vyabhavat sa viśamasṛjat yānyetani de jātām gaṇaśaḥ ākhyāyante/ Br. Up.*, 1.4.12.
2. *Vājasaneyī Saṁhitā*, 23.19
3. M.A Buch, *Economic Life in Ancient India*, p. 362 ff.

policies were framed and adjusted according to social condititions, ethical values and spiritual views. Certainly the economic system, which was in vogue during Vedic India, was in a rudimentary and simple form of mainly sole proprietorship, but it ensured the welfare and equality of all in every sphere of life. The study thus, reveals that the Vedic economic life was a part of compact Vedic outlook, aiming at the upliftment of the faculties of humanity.

लेखकसूची

संस्कृतम्

डॉ० (श्रीमती) उर्मिला आनन्द

अध्यक्ष - संस्कृतविभाग
डी. ई. आई.
दयालखाग, आगरा - ५

प्रो० भुवनेश उपाध्यायः

आधुनिक ज्ञान विज्ञान सङ्काये
श्री ला.ब.शा.रासं.विद्यापीठम्
नवदिल्ली-११००१६

प्रो० अशोक कुमार कालिया

संस्कृतप्राकृतभाषा विभागः
लखनऊ विश्वविद्यालयः,
लखनऊ (उ० प्र०)

डॉ० शशिप्रिया गोयलः

डी-ई/१२८, टैगोर गार्डन
नई दिल्ली - २७

डॉ० वि. एन्. चौधरी

श्री रणवीर केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ
जम्मू

प्रो० रमेशचन्द्रचतुर्वेदी

श्री ला.ब.शा.रा.सं. विद्यापीठम्
नई दिल्ली - १६

डॉ० परमानन्दः झा

WZ- ४७ पोसंगीपुर
जनकपुरी, नई दिल्ली - ५८

श्री सतीशचन्द्र झा

अध्यक्ष, संस्कृतविभाग
बी. आर. ए. बिहारविश्वविद्यालय, बिहार

डॉ० वेणीमाधवढकालः

आचार्य महेन्द्र संस्कृतविश्वविद्यालयः
वाल्मीकिविद्यापीठम्, काष्ठमण्डपः, नेपालः

डॉ० रामनारायणदासः

केन्द्रीयसंस्कृत विद्यापीठम्
गरली, काङ्ग्ड़ा
हिमाचलप्रदेशः

डॉ० गोपालकृष्णदाशः

स्नातकोत्तर संस्कृतविभाग
उत्कलविश्वविद्यालयः, भुवनेश्वरः

डॉ० दशरथ द्विवेदी

दी. द. उ. गोरखपुर विश्वविद्यालय
गोरखपुर (उ० प्र०)

डॉ० दिलीपकुमारकरः

सं. सं. संसत् मेलुकोटे
कर्णाटकः

डॉ० विद्वान् ए.वि. नागसम्पिगे

ओ. आर. आई. मैसूर विश्वविद्यालय,
मैसूर - ५

डॉ० नारायणपतिः

संस्कृत - संशोधन - संसत्
मेलुकोटे, कर्णाटकः

डॉ० तपनशङ्करभट्टाचार्यः

श्री सीताराम - वैदिक - आदर्श संस्कृत
महाविद्यालयः, कलिकाता - ३५

डॉ० श्रीपादभट्

टिलक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

डॉ० जयकृष्ण मिश्रः

उपाचार्य - धर्मशास्त्रविभाग
श्री जगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः
श्रीविहारः, पुरी, ओडिशा

प्रो० श्रीधरवसिष्ठ

४२९/७, गुड़गांव,

हरियाणा

डॉ० शिवकुमारः शर्मा

जयभारत साधुमहाविद्यालयः
श्रवणनाथनगरम्, हरिद्वारम्

डॉ० वि. मुरलीधरशर्मा

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
(मानितविश्वविद्यालयः), तिरुपति

डॉ० जगदीशराजशर्मा

रणवीरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठ
३०४-ए, शास्त्रीनगर, जम्मू

डॉ० सोमदेवशतांशुः

संस्कृतविभाग
गु. का. वि. वि. हरिद्वारम्

हिन्दी

डॉ० वीरेन्द्रकुमार अलङ्कार

संस्कृतविभाग
पंजाब विश्वविद्यालय, चण्डीगढ़

डॉ० जीवन आशा

जालन्धर शहर

पंजाब

प्रो० हरेश ए. जोशी

भक्तिपार्क प्लाट नं. - २२५६, सी-६
फूलवाड़ी चौक, भावनगर
गुजरात - ३६४००२.

श्रीमती शीला डागा

सी-२०६ यूनेस्की अपार्टमेन्टस्
५५ पतपड़गंज, दिल्ली - ९२

डॉ० जयप्रकाश नारायण

शोधछात्र, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली - ७

डॉ० मञ्जुलता शर्मा

वरिष्ठ प्रवक्ता, सैण्ट जॉन्स कॉलेज
आगरा (उ० प्र०)

डॉ० रामकृष्ण पाण्डेय 'परमहंस'

कालियाचाक विक्रमकिशोर आदर्श
संस्कृत महाविद्यालय, हेड़िया
भेदिनीपुर, पश्चिम बंगाल

डॉ० (श्रीमती) कमलेश पारीक

वरिष्ठ शोधसहायक/कैटलोगर
वृन्दावन शोध संस्थान, रमणरेती
वृन्दावन - २८११२१

डॉ० (श्रीमती) सरस्वती बाली

रीडर, संस्कृतविभाग
कालिन्दी कॉलेज

डॉ० ब्रह्मदेव

संस्कृतविभाग,
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

डॉ० गणेश भारद्वाज

वरिष्ठ रीडर
पंजाब विश्वविद्यालय, शोधशिक्षण विभाग
साधु आश्रम, होशियारपुर,
पंजाब - १४६००१

डॉ० दुर्गा प्रसाद मिश्र

संस्कृतविभाग
मेरठ कॉलेज, मेरठ (उ० प्र०)

डॉ० ज्योत्स्ना मोहन

सहायक परीक्षा नियन्त्रक
श्री ला.ब.शा.रा.सं. विद्यापीठ
नई दिल्ली - १६

डॉ० देवसिंह

८९, रसियन नगर सिद्दपुर रोड
पाटन, उत्तरी गुजरात-३८४२६५

डॉ० निरुपमा शर्मा

विद्याविहार, कुशवाह कॉलोनी
इटावा रोड भिण्ड

डॉ० श्रीकृष्ण शर्मा

रीडर, संस्कृत एवं प्राच्यविद्या संस्थान
कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय, कुरुक्षेत्र

डॉ० (श्रीमती) इन्दु शर्मा

प्रोफेसर एवं निदेशिका
संस्कृत एवं प्राच्यविद्या संस्थान
कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय, कुरुक्षेत्र

डॉ० रूपकिशोर शास्त्री

वेदविभाग
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार - २४९४०४

English

Dr. Manmohan Acharya

Lecturer in Sanskrit
Banki. Dist - Cuttack
Orissa.

Dr. T.N. Adhikari

R.B. University, Kolkata.

Shri Vyas Kirtida Bansilal

Navjivan Arts &
Commerce College
Dahod - 389151.
Gujarat.

Prof. Bhabani Prasad Bhattacharya

Dept. of Sanskrit
Jadavpur University
Kolkata - 700032

Dr. Didhiti Biswas

Dept. of Sanskrit
Calcutta University
Kolkata - 700073

Dr. Kana Chattopadhyay

Jadavpur University
Kolkata.

Dr. Maya Das
Dept. of Philosophy
Visva - Bharati.
Shantiniketan - 731135.
West Bengal.

Dr. Nilanjana Sikdar Datta
F 35/3. Karunamayee
Estate. Kolkata - 91.
West Bengal.

Prof. M.K. Dave
Retd. Professor and
H.O.D. of Chemistry
Govt. Autonomous
Science College
Jabalpur.

Dr. Nilotpala Gandhi
Dept. of Linguistics
Gujarat University
Ammadabad.

Dr. K.S. Jayashree
Junior Research Officer.
Indira Gandhi National
Centre for the Arts.
Janpath. New Delhi.

Dr. Ram Nath Jha
Eucutive Editor
Vedic Times.
New Delhi - 110003.

Prof. Dr. Mohammad Israil Khan
F/O - 56, New Kavirnagar.
Ghaziabad. (U.P.) India.

Prof. Vidhata Mishra
Ex. V.C., K.S.D. Sanskrit
University. Darbhanga.
Bihar.

Dr. Vijay Panda
Dept. of Sanskrit
School of Languages
Gujarat University,
Ahmedabad - 380009.

Dr. K. Kunjunni Raja
Director, Adyar Library
and Research Centre
Chennai, Tamil Nadu.

Dr. Dinanath Sharma
School of Languages
Gujarat University
Navarangpura,
Ahmedabad - 380009

Dr. Shashi Tiwari
Sr. Reader in Sanskrit.
Maitreyi College.
University of Delhi.
New Delhi.

WORLD SANSKRIT CONFERENCE
5-9 April, 2001 Vigyan Bhawan, New Delhi
PHOTO GALLERY
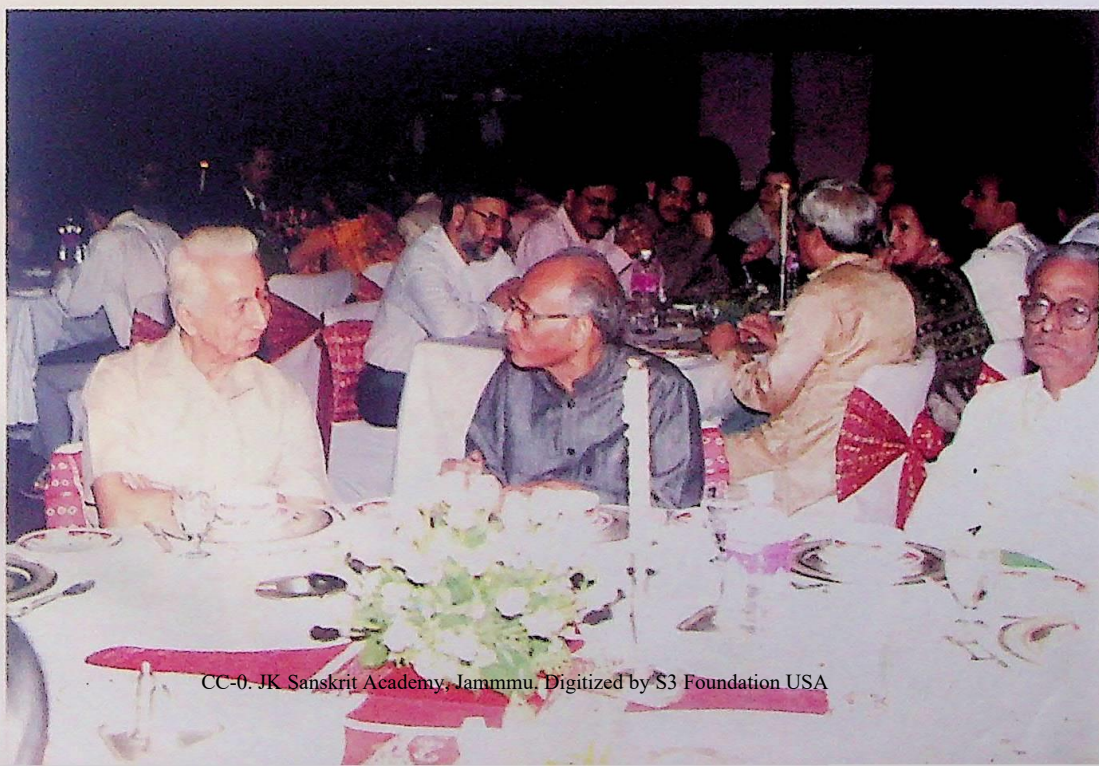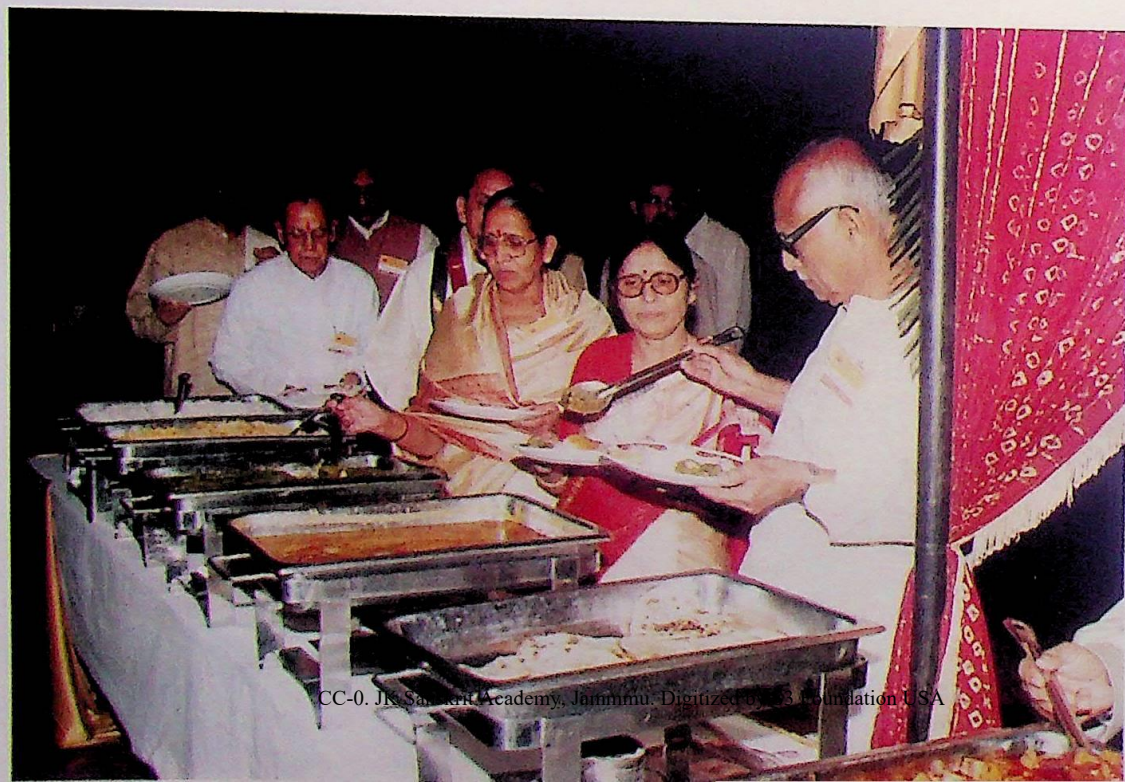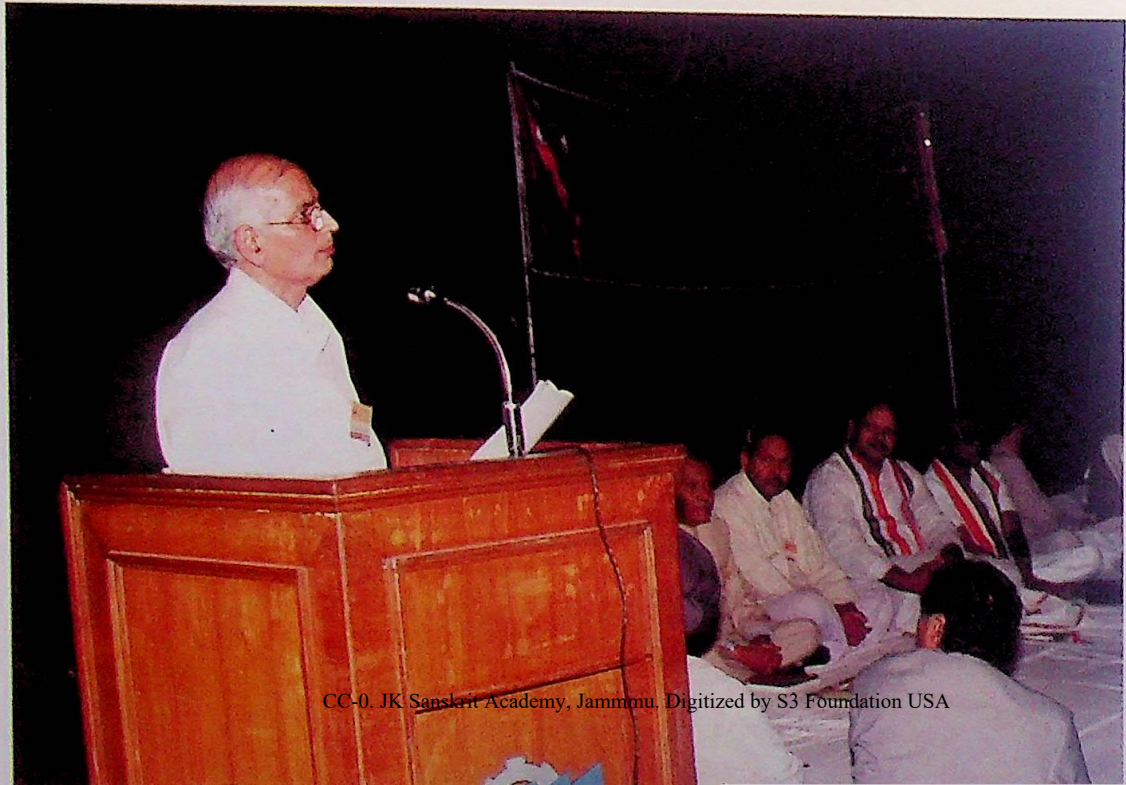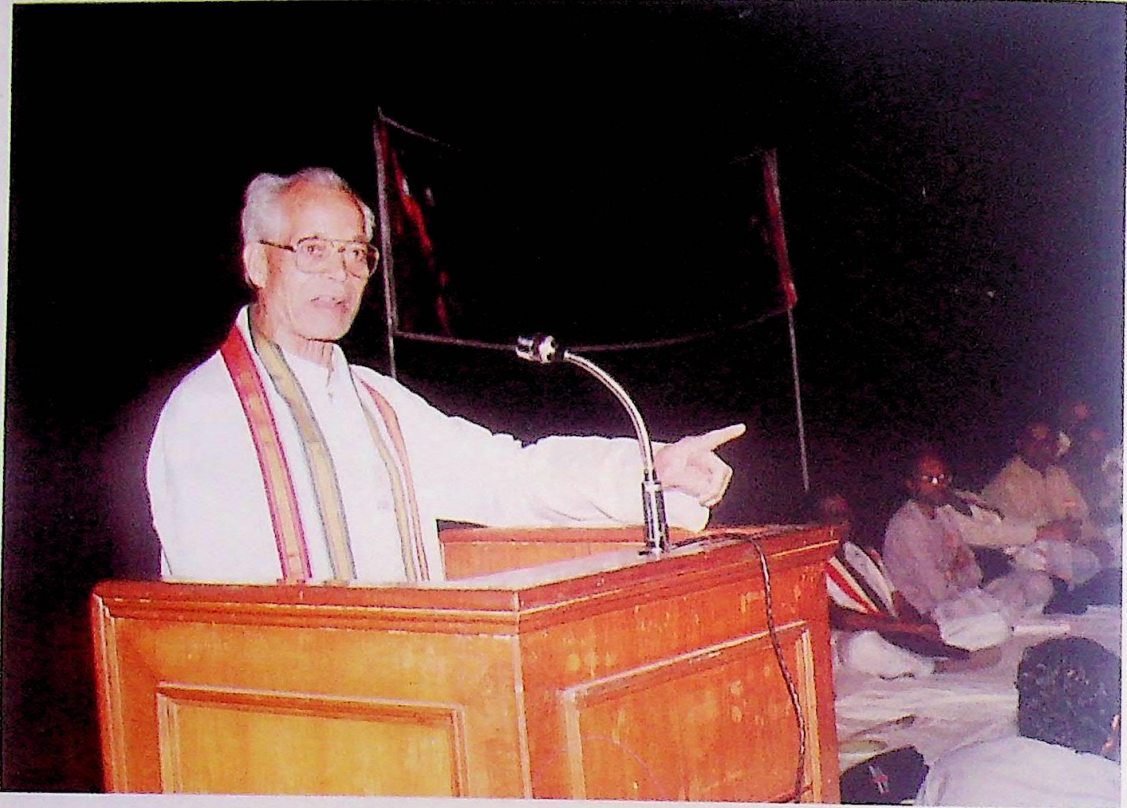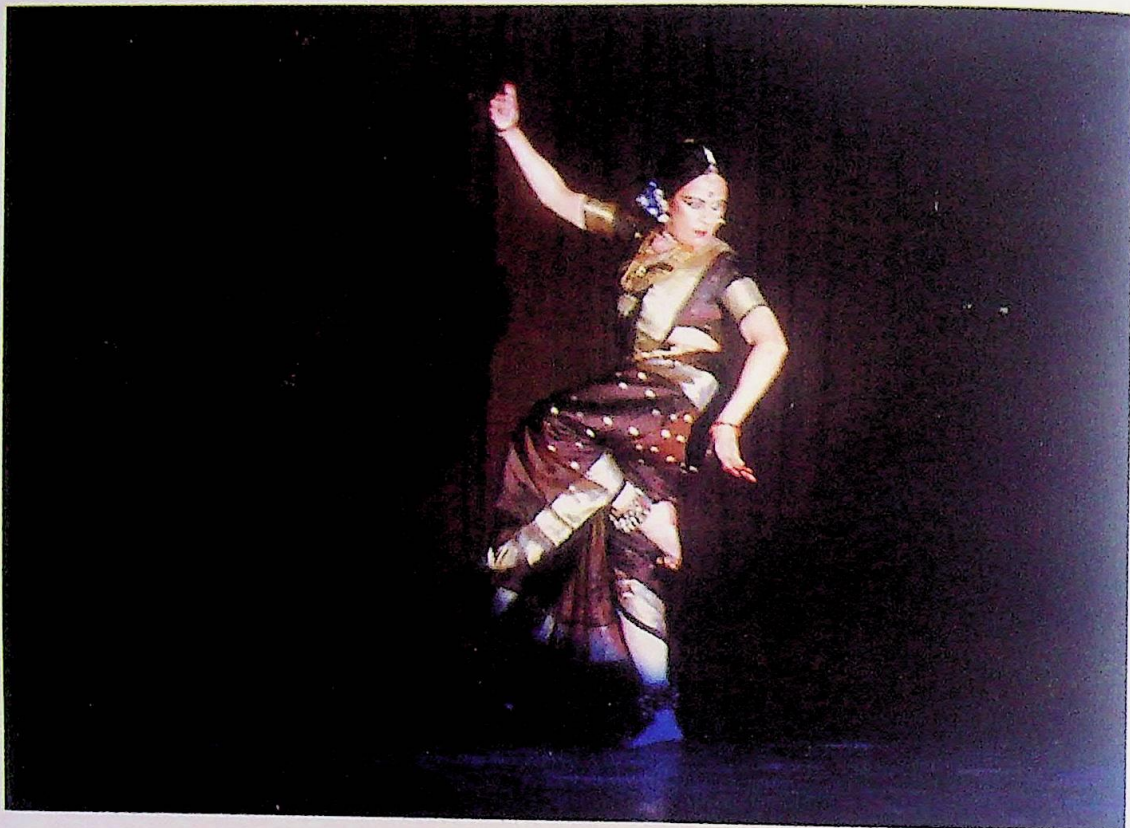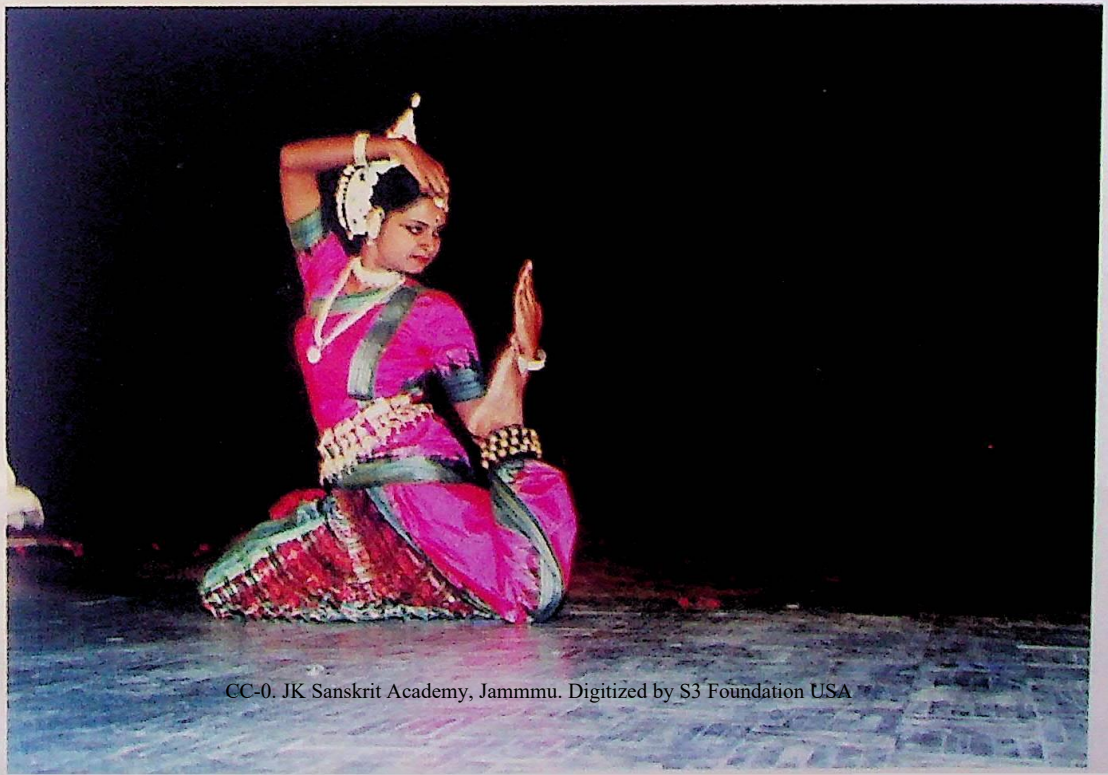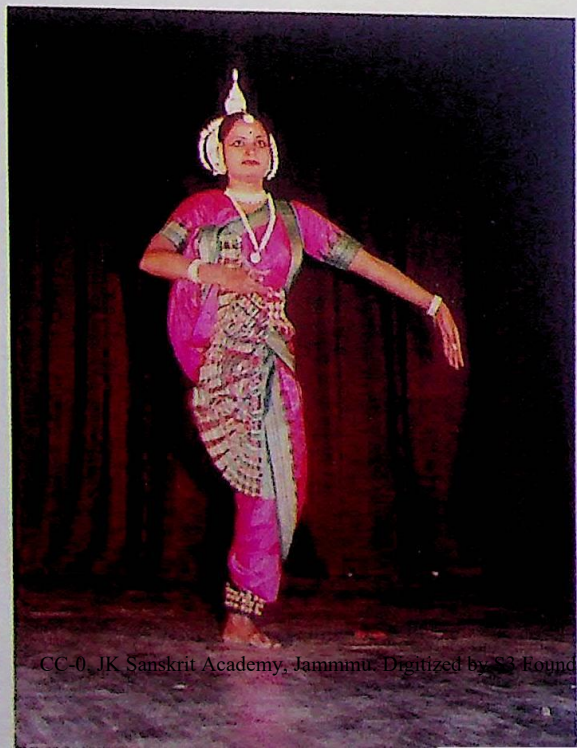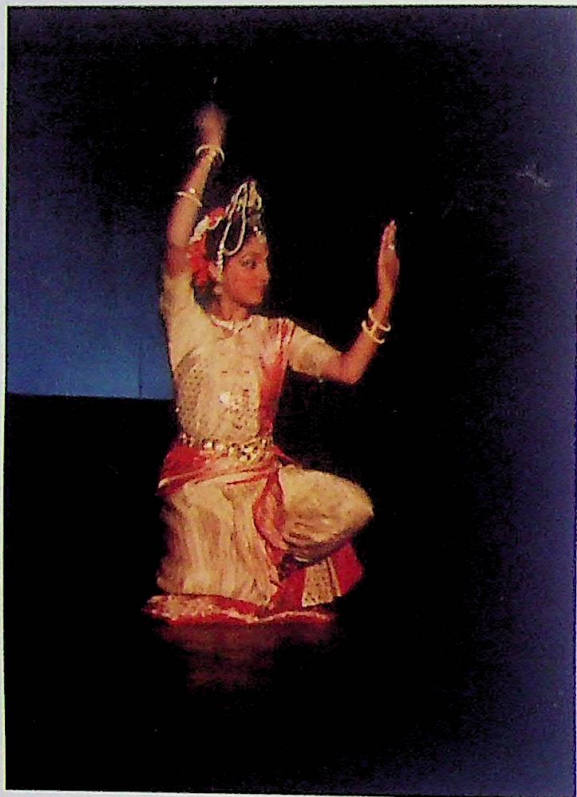
Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha

(Deemed University)

Qutub Institutional Area, New Delhi-110016